DÜNYA

Bir Kılavuz

Göran Therborn

Dünya
Bir Kılavuz

Göran Therborn

Çeviri: Ebru Kılıç

Dünya / Bir Kılavuz
Göran Therborn
Özgün Künye
The World / A Beginner’s Guide

Çeviri: Ebru Kılıç
Yayına Hazırlayan: Akın Terzi
Grafik Tasarım: Versus Kitap
1. Baskı, Mart 2012
VERSUS KİTAP
Albay Faik Sözdener Sk.
Benson İş Merkezi No:21/2
Kadıköy / İstanbul 34710
Tel: 0 216 418 27 02 (pbx) Faks: 0 216 414 34 42
www.versuskitap.com
versuskitap@versuskitap.com

ÖNSÖZ: BAŞLANGIÇTA...

Çoğumuz yeryüzüne acemiyiz. Kendi ülkelerimize; Afrika olsun Avrupa olsun, Latin Amerika olsun Kuzey Amerika ya da Asya'nın bir bölümü olsun kendi bölgemize daha aşinayız; ama kıtaların tamamına aşina olmamız ender rastlanan bir durum. Hepimiz 21. yüzyılın, en azından bir tek şey vaat eden, geçen yüzyıldan çok farklı olacağını ileri süren bir yüzyılın da acemileriyiz. O yüzden de bu kitap acemilere hitap eden; bu dünyayı merak edenlerimiz, bilmek istediğimiz her şeyi bilmeyenlerimiz; kötülük, iyilik ve bu dünyanın kurtarılması hakkında her şeyi bilmeyenlerimiz için yazılmış bir rehber. Genel geçer bilgiler sunmuyor; yarım asır boyunca sosyal araştırmalar yürütmüş, insanların özgürlüğüne ve eşitliğine, ampirik kanıtlara duyduğu şahsi tutkularla ilerlemiş bir akademisyenin bakışını yansıtıyor.

Bu kitapta dünyanın sosyokültürel jeolojik haritasını, insan toplumunun temel itkilerinin pusula niteliğindeki ana hatlarını ve bunların bugün dünyada nasıl işlediğine dair özel değerlendirmeleri, bugünkü dünya sahnesinin başlıca aktörleriyle bir tablosunu bulacaksınız. Dünya çapında, insanın, doğumdan başlayıp ölümden sonraki hayata uzanan bir ömürlük yolculuğuna davet edileceksiniz. Bir anlamda bu kitap bir başlangıç rehberi, Cambridge'teki derslerim dışında daha önce gösterilmemiş, ama insan araştırması ve deneyiminin engin arşivlerinden derlenmiş karelerden oluşan bir rehber.

Bu kitap "küreselleşme"nin tozunun dumanının yatışmasından sonra, küresel görüş mesafesi açıldığı sırada dünyayı gösteren bir rehberdir. Karşımızda açılan manzara, yeni bir sosyal tahayyül uzamıdır, yalnızca ulusal olmayan, yalnızca Kuzey Atlantik bölgesinin "evren" yerine büyük harflerle yazılması anlamına gelmeyen; birinci ya da ikinci, katı ya da akışkan bir modernliği ya da postmodernliği ifade etmeyen bir uzam. Bu yeni uzam, muazzam bir çeşitlilik gösteren, karşılıklı bağımlılık ve iletişim içinde sonlu bir gezegendir. Bu yeni dünya, dünün Kuzey Atlantik liderlerinin medeniyetimizi onu tehdit eden barbarların karşısına diktiği iki kutuplu dünya değil, her biri kendi canlı tarihine sahip birçok medeniyetin bulunduğu bir dünyadır. Doğmakta olan güçlerin, yeniden doğmakta olan

kültürlerin dünyasıdır; salt küresel piyasaların değil, alternatif olasılıkların ve farklı ömürlerin dünyasıdır.

Entelektüel açıdan bağlar kadar çeşitliliğe ve sınırlamalara duyarlılık gösteren, politika vazetmekten kaçınan küresel bir sosyolojinin vakti gelmiş olabilir. Ben yarım asır önce siyaset ve ekonomi öğrenimi görme düşüncesiyle İsveç'in Lund kentinde üniversiteye girdim, ama öğrenimim sırasında evrensel bir hakikatten ziyade yerel koşulları yansıtabilecek daha bilimsel bir yaklaşım olarak sosyolojiyle tanıştım. Daha sonra Hollanda'da siyaset bilimi kürsüsü başkanı oldum, ekonomi-politik de her zaman zihnimde öncelikli bir yere sahip oldu; fakat en sevdiğim akademik yazarların çoğu tarihçilerdi, benim için bilgelik modelleriydiler. Yine de sosyolojinin, geçmişi ve bugünüyle bir bütün olarak dünyayı anlamak için en iyi kalkış noktasını sunduğu kanısındayım. Sosyoloji farklı uzmanlık dallarına ve disiplinlere çok açıktır, çoğulcudur, sınırsız ve paradigmatik olmayan bir merakın, olabildiğince fazla kanıtı ve insan deneyimini bir araya toplama hevesinin güdümündedir.

Fakat nihayetinde akademik disiplinler yalnızca akademinin küçük yerleşkelerinde önemlidir, bu kitap ise dışarıdaki dünyayla ilgilidir. Dünya yurttaşları için akademisyen bir yurttaş tarafından kaleme alınmıştır. Bizler, olduğumuz başka her şeyin yanı sıra gezegen sakinleri, insanlık mensupları haline de geliverdik.

Son olarak, bir teşekkür. Ben zanaatkâr bir sosyoloğum; masabaşı kuramcısı da değilim, araştırma yöneticisi de. Bu kitaptaki ampirik verilerin çoğu, kendi ellerimle kazıp çıkardığım, kurumsal veriler toplayanların yanı sıra birçok disiplinden akademisyen meslektaşlarımdan açgözlülük ve minnetle derlediğim meyvelere dayanmaktadır. Kültürel değişim programıyla gelen öğrencim Maruta Herding'e yardımları için çok teşekkür ediyorum. Ayrıca sundukları o çok zorlu ve teşvik edici öğretim deneyimi, sağladıkları kültürler arası öğrenim ortamı için Cambridge'teki bütün öğrencilerime de teşekkür ederim. Editörüm ve meslektaşım Profesör John Thompson da cömert desteğinin yanı sıra eleştirel zekâsıyla da alacaklılarım arasında bulunuyor.

Cambridge, İngiltere / Ljungbyholm, İsveç

GİRİŞ: İNSANLIK VE DÜNYASI

İnsan toplumu ve insan tarihi ancak çelişkileriyle kavranabilir. Yirminci yüzyıl çok kan dökülen bir yüzyıl oldu. 16. yüzyıldan, Avrupa'nın Amerika kıtalarını keşfinden bu yana en kötü yüzyıldı, aynı zamanda net nüfus artışının da zirveye çıktığı yüzyıldı. İnsanlık tarihinin en berbat soykırımcı ırkçılığını doğururken bize de bir tek insan soyunun ortak, sonlu bir dünyada var olduğu bilincini miras bıraktı.

Hepsi de bir önceki yüzyılın son çeyreğinin ürünleri olan insan hakları, internet, "küreselleşme" ve Kyoto Protokolü, toplumsal anlayış ve toplumsal eylem hakkında, yani insanlık ve dünyası hakkında yeni bir ufuk açtılar. Belki Çinli belki Amerikalı, Müslüman ya da Hindu, işçi ya da bankacı, Afrikalı kadın ya da Avrupalı erkek, genç ya da yaşlıydık; ama aynı zamanda ortak insanlığın mensupları haline gelmiştik, aynı gezegenin hissedarları oluvermiştik.

Olağanüstü bir olaylar silsilesiydi. Faşizm sonrasında 1948'te yayınlanan Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirgesi, uzunca bir süre boyunca önemsiz bir avangard yayın olarak kaldı. Örneğin Bildirge'nin tanıdığı evlenme (ya da evlenmeme) özgürlüğü, Afrika, Asya ve ABD'nin büyük bölümünde, genellikle Amerika kıtasının geri kalanında ve Doğu Avrupa'da sistematik olarak ihlal edildi; gerçi kısa süre önce çıkarılan yasalar genç insanları usulen de olsa ebeveynlerin denetiminden kurtardı. İnsan hakları, Af Örgütü sayesinde 1960'larda ciddi bir mesele olarak belirmeye başladı; jeopolitik olaraksa ancak 1970'lerin sonunda önem kazandı. Batılı güçler bu hakları, İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'nın sınırlarını tanıdıkları 1975 tarihli Helsinki Sözleşmesi'ne koydurdular, komünist ya da antikomünist Polonyalılar ve diğer Doğu Avrupalıların çoğu için önemli bir belgeydi Helsinki Sözleşmesi. Amerika kıtasında insan hakları 1970'lerin ikinci yarısında kilit bir mesele haline geldi. Latin Amerika'da, Küba dışında bütün ilerici toplumsal değişim girişimlerinin askeri diktatörlüklerle ezilmesinin ardından, insan hakları yenilgi ortamında bir savunma aracı haline geldi. ABD'de insan hakları, Carter yönetimi sırasında yalnızca bir kez olumlu bir yankı buldu. Soğuk Savaş diplomasisi ve ABD'nin Amerika kıtasında insan haklarını tanımasının öngörülemez bir biçimde iç içe geçmesi, insan haklarını uluslararası siyasi gündemin, Reagan ve iki Bush

yönetimi tarafından bile ihlal edilerek de olsa tanınan, ayrılmaz bir parçası haline getirdi.

İnsan toplulukları, uzun bir süredir küresel ya da en azından kıtalar arası, okyanuslar arası bir temas içinde olmuştur. Antik Roma ile Çin arasında, Hindistan ile Çin arasında yaklaşık 2000 yıl önce ticaret ilişkileri vardı. Makedonyalı İskender'in 2300 yıl önce Orta Asya'ya düzenlediği akın, British Museum'da bulunan Yunan'a benzeyen Buda heykellerinde görülür. Bugün yeni olan, temas kitlesi ve kitlelerin temasıdır; kitlelerin seyahati, kitlelerin iletişimidir. Uydu üzerinden küresel TV yayınları geniş bir ölçekte 1980'lerde doğdu. İnternet 1991'de kamuya açıldı. Küresel sanal sohbet ve fotoğraf değiş tokuş siteleri 2000'lerde ortaya çıktı; bu sitelerin kısa sürede dünya çapında on, hatta yüz milyonlarca üyesi oldu. İnternet ve uydular artık gezegenin her köşesine ulaşıyor; oysa benim meslek hayatımın ortalarında (1980'lerde) İtalyan postasının korkunç vaziyeti yüzünden insan İtalya'daki meslektaşlarıyla zar zor haberleşebilirdi.

Soğuk Savaş son bulduğunda, "küreselleşme" en popüler sosyal kavram haline geldi; kullanımı 1990'larda patladı. Devrin ruh hallerini yakalıyordu; ruh hallerini evet, çünkü bu sözün hem olumlu hem olumsuz tınıları vardı. Her iki durumda da bu söz öncelikle, mevcut olanın, her şeyden de önce sermaye ve piyasaların, ama kültürlerin de küresel olarak yayılmasını ifade ediyordu. Toplumsal değişimin artık yapısal ya da kültürel bir içeriği yoktu; yalnızca ve ağırlıklı olarak uzamsal hale gelmişti. Küreselleşme söylemiyle nasıl bir eleştirel tartışmaya girerseniz girin, sermaye akışları, emtia zincirleri, yabancıların iç piyasalara girmeleri, yükselen göçler ve kültürel alışverişin yoğunlaşıp etkileşim yaratması sayesinde, insanlığın yeni bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde olmasına dikkat çekmesi açısından bu söylem haklıydı.

İnsanlığın gezegensel çevresi ilk kez 1972'de Roma Kulübü denilen küçük, biraz da aristokrat bir grubun hazırladığı *Limits to Growth*'la gün ışığına sunuldu. *Limits to Growth*, ABD'nin 1973'te Mısır ile İsrail arasındaki Ramazan/Yom Kippur savaşında İsrail'e yardım etmesi sonrasında yaşanan 1973-4 tarihli petrol krizi sonrasında büyük bir yankı yarattı. Birleşmiş Milletler çevre sorununu hızla üstlendi. 1972'de Stockholm'de, 1992'de Rio'da konferanslar düzenlendi ve 1997 Kyoto Protokolü'yle küresel bir yasama girişiminde bulunuldu. ABD Kongresi katılmayı reddettiğinden, Kyoto'dan fazla somut bir eylem çıkmadı, fakat

insan eliyle yaratılmış iklim değişikliğinin neden olduğu ortak insani çevre sorununa dair bilinç 2000'lerde yükselmeye başladı. Birleşmiş Milletler'in 2009'da Kopenhag'daki girişimi, eylem anlamında yine büyük ölçüde başarısız oldu, fakat gezegenin çevre sorunuyla yüz yüze olan bir tek insanlık olduğu yönünde neredeyse evrensel bir fikir birliği oluşmuştu.

Bu, insanların tarihinde yeni bir durumdur: Elektronik olarak doğrudan birbiriyle bağlantılı, uydu iletişiminin ortak hedefi olan, küresel bir ekonomide, bir tek gezegen üstünde bulunan ortak insanlığa dair kitlesel bir bilinç. Entelektüel elitler arasında bir dünya cemaati hayalinin uzun bir tarihi vardır. Avrupa geleneğinde Immanuel Kant ve Aydınlanma'nın "dünya yurttaşı perspesktifi" (*welbürgerliche Sicht*) vardır, hatta ondan önce de Dante'nin ortaçağ evrenselciliği ve 16. yüzyılda Bartolomé de Las Casas'ın Kızılderililerin insan olduklarını savunması gelir (bkz. Bartelson, 2009). Bu tek entelektüel hayaldi; Kant'ın "daimi barış" umudunu da Napolyon savaşlarının kitlesel kıyımı, Franko-İngiliz dünya savaşının son aşaması izledi.

Ötekilik olarak dünyanın, keşifler ve fetihlere karşı kitlesel bir merakla dolu uzun bir tarihi vardır. Strabon'dan tutun Mercator'a kadar büyük coğrafyacılar ve haritacıların; İbn Battuta, Marco Polo, Zheng He, Fernão de Magalhães, James Cook, Alexander von Humboldt vs. gibi büyük seyyahlar ve kâşiflerin entelektüel ve fiziksel cesaretlerine çok şey borçluyuz. Ayrıca İskender'den Cengiz Han'a ve Hernán Cortés'e, onların sonraki takipçilerine, büyük fatihlerin daha muğlak miraslarının da varisleriyiz.

Karşımızdaki yeni zorluk, bu yeni ortak insan dünyasını anlamak ve etkileyebilmek. En başında, ortaklığın ille de aynılık ya da eşitlik anlamına gelmediğini kabul etmemiz gerekiyor. Daha ziyade bugünkü insanlığa dair yerinde bir kavrayışın, insanlığın, ortaklığın olduğu bir toplumun tezahürü olarak düşünülen feodal dönem köylerinden, plantasyonlardan, Hint kast sisteminden ya da bugünün "küresel kent"inden geri kalmayan bir çeşitliliği ve eşitsizliği olduğunu görmeye hazır olması gerekiyor. Fakat bu, varoluşa dair ortak bilincin, aynılık ya da eşitlik koşullarının yerine geçirilmemesi için bir tedbir yalnızca. Asıl iş ondan sonra başlıyor.

İnsanlığı ve dünyasını anlayış açısından olduğu kadar eylem açısından da kavrayabilmek için şu sorunun cevabını bilmemiz gerekiyor: Biz neden

biziz? Niteliklerimiz, bilgimiz, cehaletimiz nereden geliyor? Bu soruların, tarih katmanları arasında antik medeniyetlerin kalıcı etkilerini, çok sayıda küreselleşme dalgasını, modernleşmeye giden farklı yolları araştıran *sosyokültürel jeolojiye* başvurmayı gerektireceği savunulacaktır. Dünya görüşlerimiz, temel inançlarımız, estetik zevklerimiz, dillerimiz, toplumsal etkileşim tarzlarımız, siyasetimiz ve spor merakımızın izleri tarihsel oluşumumuzda aranabilir.

İkincisi, neden bizler ve ötekiler, davrandığımız/davrandıkları gibi davranıyoruz/davranıyorlar? İnsanlığın, dünya dinamiklerini oluşturan, indirgenemez beş itkisi olduğunu savunuyorum. Bunlar hiçbir şekilde etraflıca insanlık halini oluşturmuyor, fakat sosyal dünyayı besliyorlar. Bizi nereye götüreceklerini Tanrı da akademi de söyleyemez. Ama bu itkiler anlaşılabilir ve kullanılabilirler.

Üçüncüsü, bir *dünya jeopolitika ve jeoekonomi sahnesi* vardır; ama bir de dünya çapında bir medya gösterisi sahnesi var. Dünya çapında idoller ve ünlüler bugünkü insanlığın önemli bir kısmını oluştursalar da burada odak noktamız dünya iktidarı alanına hâkim olan o küçük zümre, büyük kolektif aktörler zümresi olacaktır.

Sonra, insan *ömrü* denen şey var; dünya üzerindeki sonlu zamanımız. Hayatlarımızı hemen hemen yedi milyar farklı biçimde yaşıyoruz; ama hepimiz, doğum ve bebeklikten ihtiyarlık ve ölüme farklı durakları, tipik zorlukları ve geçiş törenleri olan, kısaltılmış ya da uzatılmış olsun, önceden programlanmış bir ömre tabiyiz. Gezegenin farklı kısımlarında, farklı sosyokültürel çevrelerde bu ömür ve onun imkânları toplumsal kavrayışa ve analize bağlı olarak değişiyor. Bugün insanların ömürleri, çağdaş dünya sahnesinin dinamikleriyle ateşlenen (ya da engellenen) insan tarihinin jeolojisine dayanıyor.

Son olarak neden bulunduğumuz noktaya geldiğimizi değerlendirecek, o cevaplanamaz soruya bazı cevaplar arayacağız: Nereye gidiyoruz?

1
BİZ NEDEN BİZİZ: BUGÜNÜN DÜNYASININ SOSYOKÜLTÜREL JEOLOJİSİ

İnsanlığın mensupları olarak bir araya gelirken, gereğince ilişki, etkileşim kurabilmek için farklılıklarımızı anlamamız gerekir; sırf belirgin olan şeyleri, yani birbirimize benzemediğimizi, farklı diller konuştuğumuzu anlamakla kalmamalıyız. Temel değerlerimiz ve zevklerimiz farklıdır, dünyayı kavrayışımız, hayattan beklentilerimiz farklıdır; bedenimizi, cinsiyetimizi ve ailemizi kavrayışımız da öyle. Hiçbir sosyal bilimci ya da psikolog insan bireyselliğinin sonu gelmez çeşitliliğini kavrayamayacaktır, ama farklılıklarımız tarihsel ve coğrafi örüntülere uyma eğilimindedir, bu yüzden de anlaşılabilirdirler.

İnsanlar olarak farklı tarihsel kültürlerden, deneyimlerden geliyoruz. İnsanlığın dünyasını kavrama yolunda ilk işimiz bu tarihsel yolu ve deneyimi anlamaktır. O halde bugüne kadar pek kullanılmamış olsa da en ümitvar yaklaşım, bugünün insan toplumları ve topluluklarına sosyal jeoloji perspektifinden bakmaktır. İçinde şekillendiğimiz sosyokültürel kalıp sadece dünün kalıbı değildir. Farklı çağların farklı sosyal süreç katmanları olarak düşünüldüğünde daha iyi anlaşılabilir.

Bugünün küresel sosyal jeolojisinin hatlarının çizilmesi dünya tarihine dayanır. Bu iş için de Felipe Fernández-Armesto’nun (2008) yaklaşık 1300 sayfalık “kısa” dünya tarihi harika bir başlangıçtır. Fakat elinizdeki kitap, ne o kitaba dalacak ne de onunla aşık atacak. Biz bugünde özel bir duruş noktasından tarihin çökeltilerine bakıyoruz. Odak noktamız tarihsel kayıtlar değil, sosyal ve kültürel yapımızda taşıdığımız tarihsel DNA.

Bu yolda ilerleyerek çok sayıda yerel katman arasında, insanın sosyal oluşumuyla özellikle ilgili üç geniş katman bulunduğunu gördüm. Bunların en kadimine, gündelik dile uyarak çoğul bir ifadeyle “medeniyetler” diyebiliriz: “Klasik” dilleri, metinleri ve/veya sözlü gelenekleri, hayat ve ahiret görüşleri, güzellik hisleriyle; aile, cinsellik ve toplumsal cinsiyet kavrayışlarıyla kalıcı bir öneme sahip, uzamsal olarak yerleşik kültürel oluşumlar.

İkincisi, toplum ve kültür tarihinin dünya çapındaki örüntüleri 1492 öncesinde kelimenin tam anlamıyla küresel olmasalar bile, “küreselleşme dalgaları” diyebileceğimiz kültürler arası, siyasi oluşumlar arası, kıtalar arası süreçlerle şekillenmiştir. Uzun mesafeli yolculuklara, iletişime ve alışverişe dayanan bu dalgalar, dinamikleri ve önemleri itibarıyla, hiçbir şekilde esasen ekonomik değildirler. Din ve siyaset de ön planda olmuştur. Bu dalgalar, Güneydoğu Asya ve Amerika kıtasında önem arz eden iki tane karma aile-cinsellik-toplumsal cinsiyet sisteminin doğmasına yol açmıştır.

Üçüncü katmansa “modernlik”, modern dünyadır. Bugünlerde sanat müzelerinin çağdaş sanatı modern sanattan ayırdığı gibi bizim de çağdaş dünyayı modern dünyadan ayırmamız gerekir. Modern dünya, iki nedenle, oluşumumuzun önemli bir tarihsel katmanıdır. Birincisi, modernlik farklı yollar izleyerek, farklı yandaş ve hasım toplulukları arasında çarpışarak kültürel egemenlik kazanmıştır. Bu yollar bugün dine, ideolojiye, sınıfa, dile ne kadar önem verdiğimizi etkilemiştir. İkincisi, modern dünyanın doğuşu, bugün örtülü olarak “kalkınmış” ve “kalkınmakta olan”, yani “az gelişmiş” diye ifade ettiğimiz bölünmenin de tesis edilmesi olmuştur. Hemen hepimiz için, birinde ya da diğerinde doğmak muazzam bir fark yaratır. Bu uçurumun neden açıldığı ve neden dünyayı iki yüzyıldır böldüğü sonu gelmeyecekmiş gibi görünen tartışmalara konu olmuştur. Nasıl böldüğüyse o kadar tartışmalı değildir. Bu kitabın jeolojik bakış açısına göre bu bölünme, moderniteye giden yolların ve dördüncü tarihsel küreselleşme dalgasının kesişmesiyle tesis edilmiştir.

Başka bir deyişle, bizler, içinde yetiştiğimiz medeniyet ve aile-cinsellik-toplumsal cinsiyet sistemi yüzünden, memleketimizin üst üste biriken tarihsel küreselleşme dalgalarındaki yeri yüzünden, son olarak da toplumumuzun modernlikten yana ve modernlik karşıtı mücadeleleri deneyimi yüzünden bizleriz. Bireyciler bu kalıpların kırılabilecek ve reddedilebilecek kalıplar olduğunu söylemekte haklılar; fakat bunların etkilerinin silinebileceğini sanıyorlarsa naifler.

Medeniyetlerin Beşiği

Burada benimsediğimiz jeolojik bakış, medeniyetlere bakışımızın odak noktasını ayarlayıp daraltıyor, oysa medeniyetlere birkaç farklı biçimde yaklaşmak mümkündür (bkz. Braudel 1963/87; Fernández-Armesto 2000, Huntington 1996; International Sociology 2001). Medeniyetlerin (Avrasya) karşılaştırmalı incelemesi dokuzuncu yüzyıl Bağdat'ında "güzel sanat" haline gelmişti (Chaudhuri 1990: 67). Biz, bugünkü dünyamızla ilgili olan geniş, kalıcı kültürel bileşimlerle ilgileniyoruz. Tarihsel olarak medeniyetler, jeouzamsal kuvvetlerle şekillendirilmişlerdir. Braudel medeniyetler gramerinde ilk kuralı bugün belki uzmanların anlamayacağı bir şekilde "medeniyetler uzamlardır" diyerek ifade ediyordu. Bu gibi oluşumlarda kozmolojik ve ahlaki bir dünya görüşü, sembolik bir tahayyül örüntüsü, okur yazar medeniyetlerde bir ya da daha fazla klasik dil; kozmoloji, etik, siyaset ve estetik üzerine klasik eserler bulmayı bekleriz. Medeniyetler arasındaki kaçınılmaz çatışmalar ya da diyaloglar odak noktamızın dışında kalır. Bunların bugünkü dünyanın dinamiklerini ne ölçüde taşıdıkları aşağıda değerlendirilecektir.

Bu amaç doğrultusunda kalıcı önemi olan beş tane büyük kadim medeniyet belirleyebiliriz. Bunun ayrıntılı bir liste olması amaçlanmıyor, yalnızca bu medeniyetlerin şekillendirdiği insan sayısı bağlamında bunlar kadar ya da bunlardan daha önemli medeniyet olmadığını iddia ediyorum. Burada medeniyetlerin ya da dünya sosyokültürel jeolojisinin başka bir katmanının tarihsel bir özetini vermeyi amaçlamadığımız, bu medeniyetlerin bugün önem taşıyan kilit özelliklerini kavramayı amaçladığımız unutulmasın.

Sinik Medeniyet

Sinik medeniyet medeniyetlerin en genişidir. Çin'de gelişen, merkezi burası olan bu medeniyet Han kültürünün dışına, Kore, Japonya ve Vietnam'a yayılmıştır. "Sinik" sıfatı medeniyetler analizinde tam da bu geniş çaplı oluşumu ifade etmek için kullanılır. Yakın dönemde bir akademisyen (Fogel, 2009) bu bölgeye "Sinosfer" demişti. Bu medeniyetin Çin'de Yangtze Nehri ile Sarı Nehir etrafında ve arasında gelişen çekirdeği, bugünkü bütün büyük medeniyetlerin en eskisidir. Sinik medeniyet, Fırat ve

Dicle, Nil ve İndüs de dahil olmak üzere, büyük, kadim nehir medeniyetleri arasında süreklilik gösteren tek medeniyettir. Nüfus yoğundur, ıslak pirinç ve darıyla beslenir; geniş bir siyasi örgütlenme merkezi tarafından yönetilmiş, ancak istisnai olarak farklı yöneticiler arasında bölünmüştür. Bu yerleşik medeniyet 2000 yılı aşkın bir süre önce göçebe "barbarlar"a karşı savunma amacıyla insanlık tarihinin en büyük inşasını gerçekleştirmiş, Çin Seddi'ni inşa etmiştir.

Sinik dünya görüşünün en belirgin yönü, genellikle "Konfüçyüsçülük" olarak özetlenen, Tanrısı ya da tanrıları olmayan, aşkın olmayan bir ahlaki ve sosyal felsefedir. Bugün tüm dünyaya yayılan Çin kültür merkezleri Konfüçyüs'ün (MÖ 479'da ölmüştür) adını taşır. Sinik medeniyet ayırt edici bir biçimde dünyevidir; tanrısal anlatıların ve vahiylerin bulunduğu kutsal metinlerden yoksundur. İnsan hayatı nesillerle akar, nesilleri korumak ve onlara saygılı olmak ahlaki bir görevdir. Evlerdeki sunaklar tanrılara değil, atalara adanır. "Evlat hürmeti", bir oğulun babasına sevgisi ve saygısı, başlıca toplumsal kuraldır.

Doğruya doğru, bu gelenek dünya dışı ve ulvi bir şey de kabul etmiştir: İmparator Göklerin izniyle yöneten Göklerin Oğlu'dur. Fakat bu gök bulanıktır; Yahudi/Hıristiyan/Müslüman Tanrısı gibi buyurgan bir hükümdar, Hindu dünyasında olduğu gibi tanrısal dramalar ve kişileştirmeler ya da Afrika'nın dünya dışı evreninde olduğu gibi manevi canlandırmalar yoktur burada. İmparatorluk yetkisi kaybedilebilir, ama ilahi bir kanun çiğnendiği için değil. Konfüçyüs'ün tilmizi Mencius "Gök insanlar gibi görür; Gök insanlar gibi duyar," diye açıklamıştır (Tu 1990: 119). Üstat bizzat dünyevi bir odak noktası tesis etmiştir: "İnsanlara karşı görevlerinizi yerine getiremiyorsanız, ruhlara karşı görevlerinizi nasıl yerine getireceksiniz?"; "Daha hayatı anlamamışsanız, ölümü nasıl anlayacaksınız?" (Bodde 1981: 321). Bu ahlaki felsefe, farklı dini inançlara (Budizm ve Taoizm, Konfüçyüsçülükle birlikte Çin'deki "üç öğreti"yi oluşturur), ayrıca büyüyle ilgili her tür inanca ve faaliyete büyük bir yer açar. Fakat Avrupa'da ve Batı Asya'da olduğu gibi, her zaman merkezden uzak olan Hıristiyanlık ve İslam hüküm süren Aristotelesçi bir felsefe için münbit topraklar olmayı sürdürmüştür.

Konfüçyüsçülük bugünkü dünyaya bir seküler siyaset, yetenekler ve kabiliyetlerin değerlendirildiği bir eğitim ehliyetlendirmesi ve ataerkil aileciliği miras bırakmıştır. Sinosfer'deki siyasi modernleştiriciler, kadim

kuvvetten ve zaferlerden anlaşılabilir bir gurur duymakla birlikte hiçbir zaman güçlü bir dini tepkiyle karşı karşıya gelmek zorunda kalmamışlardır; on dokuzuncu yüzyılda Japonya'daki Batılılaşmacılar da, Çinli, Kuzey Koreli ve Kuzey Vietnamlı (güney farklıydı) komünistler de, Güney Kore ve Tayvan'da İkinci Dünya Savaşı sonrası kapitalizminin doğumkontrolü programları yürüten askerleri de öyle. Japonya'da tam anlamıyla kurumsallaşmamış olan, ama Çin, Kore ve Vietnam'ı kapsayan, klasik eğitim temelinde yetenekler ve kabiliyetlere dayanarak memur alımını öngören olağanüstü Mandarin sınav sistemi eğitime, prensipte herkesin erişebildiği eğitime değer verir. Kitlesel eğitim yirminci yüzyılda Doğu Asya'da kalkınmanın kozu olmuştur. Miras alınan ve yeniden üretilen aile sistemine aşağıda döneceğiz.

Sinik medeniyetin mirasçılarına göre, bu medeniyetin kilit özelliklerinden biri dildir, yani yazılı dildir, ideografik Çin yazısıdır. Bu yazı bu medeniyetin klasik dilidir. Bu yazı dili, konuşulan dillerin karşılıklı anlaşılmaz olmasına, Japonya, Kore ve Vietnam'da ayrı yazılar geliştirilmiş olmasına rağmen en azından İkinci Dünya Savaşı'na kadar eğitimliler arasında iletişimin ortak dili olmuştur. Klasik Çin yazısıyla iletişim "fırça sohbeti" olarak bilinir (Howland 1996: 44 vd.). İdeogramlar medeniyetin her yerinde ulusal sınırları aşarak eğitimlilerce anlaşılabiliyordu, tıpkı İngilizce ya da Rusça arasında rakamlar ve matematiksel sembollerin benzerliğinde olduğu gibi. Japonlar ve Koreliler kendi daha basit hece yazılarını geliştirdiler, bu yazılar yirminci yüzyılda baskın hale geldi. On dokuzuncu yüzyılda da sömürgeci Fransız misyonerler Vietnamcayı (Vietnamlılar da yerli bir alt kültür yazısı geliştirmişti) bir dizi ayırıcı notla birlikte Latin alfabesine çevirmeyi başardılar.

Çince karakterler, *kanji*, hâlâ Japonca yazının ve Doğu Asya klasik eğitiminin bir parçasıdır. 2007'de eğitim verdiğim Seul'ün başlıca özel üniversitesi olan Kore Üniversitesi, başlıca sponsorlarının ısrarı üzerine öğrenci kabulünde 2000 Çin karakteri bilinmesi şartı arıyordu. Bu yazı özel bir sanat biçimini de doğurmuştur: Kaligrafi. Kaligrafi sanatı eşsiz değildir, İslam medeniyetinde de geliştirilmiştir, ama Çin medeniyetinde rakipsiz konumunu korur. Pekin'de Tienanmen Meydanı'ndaki başlıca anıt, büyük Mao mozolesinin önündeki "Halk Kahramanları"na adanmış sütundu. Sütun üzerindeki yazıt Mao'nun kaligrafisiydi, yanındaki metinse Başbakan Zhou Enlai'ın kaligrafisiyle yazılmıştır.

Sinik medeniyette bugünlerde eğitim, Avrupa'da klasik eğitimde olduğu gibi, hem entelektüel hem de sosyal bakımdan genellikle parçalıdır, ama benim Cambridge'teki Çinli öğrencilerim Konfüçyüs'ü öğrenmişlerdi. Gereğince klasik Sinik eğitim her şeyden önce Konfüçyüs'ün *Seçmeler*'ini ve *Belgeler Kitabı* (hükümet üzerine), *Şiir Kitabı, Şarkılar Kitabı* (duygular üzerine), *Törenler Kitabı* (toplumsal ilişkiler üzerine), *Bahar ve Yaz Yıllıkları*'ndan oluşan beş klasik kitabı kapsar (Tu 1990: 123 vd.). Ayrıca klasik eserler olan *Değişimler Kitabı* ve *Müzik Kitabı* da bunlara dahildir (Poceski 2009; 37).

Klasik mimari biçimler Tang Hanedanlığı zamanında pekiştirilmiştir (yedinci ve onuncu yüzyıllar arası), fakat kent yerleşiminin klasik hatları daha eskidir. Pekin'in merkezine, Yasak Kent ve çevresine, Kyoto'nun ve Seul'ün merkezi yerleşimine hâlâ bu hatlar hâkimdir. Bugün adı genellikle Edebiyat Tapınağı olarak geçen Van Mieu Konfüçyüs yerleşkesine de bu hatlar damgasını vurmuştur (Logan 2000: 26 vd.). Bugün Doğu Asya'daki gökdelenler temelde uluslararası olan tarzlarıyla Doğu Asya'da kabul gören genel mimari ilkelere genellikle bir çatı göndermesi ekler (Sinik mimari alçak ve yatay olduğundan yukarıdan aşağıya bir reverans), *feng shui* ilkelerini de her zaman dikkate alırlar. Doğu Asya'da gökdelenlerin bölgesel ve ulusal versiyonları gelişmiştir, fakat orada "neoklasik" bir bina, söz gelimi Güney Asya ya da Avrupa neoklasisizminden hatırı sayılır derecede farklıdır.

Doğu Asya Sinik medeniyeti, nüfusun yoğun olduğu, hâlâ kadim yükümlülük ve uyum kurallarının hükmü altında olan bir bölgedir. Suç ve ailelerin bozulması dünyanın geri kalan kısmına nazaran daha azdır. Siyaset otoriter ve muhalefeti bastırıyor olabilir, fakat sosyal uyum ve fikir birliğine dayalı karar oluşturma hâlâ önemli normlardır. Kadim tarihsel gelenekler Japonya'nın imparatorluk ritüellerinde, Seul'de yeni açılan müzelerde, Hanoi'deki yeni anıtsallıkta, Çin devletinin kısa süre önce Konfüçyüs kaftanına bürünmesinde olduğu gibi canlı tutulur.

İskoç presbiteryenlerin dinlerini yayma yönünde başarılı olan faaliyetleri sonrasında, yirminci yüzyılın başında "Doğu'nun Kudüsü" diye bilinen Pyongyang'da geçmişle bağlar daha fazla koparılmış olabilir, fakat Çin'de Mao klasik tarih, şiir ve kaligrafi eğitiminden gurur duyar, bunları kullanırdı. MÖ 221'den MS 1644'e kadar Çin'in bütün imparatorlarını kapsayan 24 hanedan tarihini birkaç kez okumuştu, bunları doktoruyla ve

özel sohbetlerinde hevesle tartışırdı. Çok sayıdaki cinsel ilişkilerinden önce, birlikte olduğu kızlara kadim, az rastlanan karakterlerle yazılmış klasik Taocu seks rehberini okumaları için verirdi (Li 1994: 122 vd., 358).

Bu medeniyetin ürettiği kimlikler ben-merkezci değil, toplum merkezci ya da bağlamsaldır. Bölge dillerinde "ben"e karşılık gelen, toplumsal bağlama göre kullanılan birkaç farklı kelime vardır. Vietnam dilinde insan ebeveynleriyle konuşurken kendisinden bahsediyorsa birinci tekil zamirden tümüyle kaçınmalı, onun yerine "oğlunuz/kızınız" tabirini kullanmalıdır. (Bu bilgiyi Vietnamlı eski bir başarılı öğrencime, Pham Van Bich'e borçluyum; Çince, Japonca ve Koreceyle ilgili olarak bkz. Nisbett 2003; 51 vd., 178).

Kadim Yunan'dan bugünün Avro-Amerika'sına kadar, eyleyen bireye, amilliğe ve onun sınırlanmasına odaklanılır, bunlarla ilgilenilir. 1980'lerin sosyolojik tartışmalarında bunlar amillik ve yapı olarak yeniden kullanıma sokulmuşlardır. Bu kavramların Doğu Asya'daki muadilleri ise bütünün kendi içindeki ilişkilerle, tümlüğüyle ve "uyumu"yla ilgili olmaktır; bütün içinde bütün bireyler ve grupların uygun bir yerleri vardır, tıpkı iyi bir yemekte çeşniler ve baharatların başarıyla harmanlanmasında olduğu gibi. "Uyum" bugün Çin hükümetinin açıkça dile getirdiği bir politika hedefidir. Avro-Amerikan doğru-yanlış çatışmasının karşısında Doğu Asya'nın bölünmeden ve değişmeden kaçınması durur. Söz gelimi Japon hükümetinin politika oluşturma biçiminin, şirket yönetim kurullarının ve ASEAN'da (Güneydoğu Asya Uluslar Birliği) karar oluşturma süreçlerinin altında yatan medeniyet mirası budur. Çin üst düzey karar oluşturma süreçlerindeki matlığın, bugün temelsiz örnekler vermekte kötüye kullanılmaması iyi olur. Gelgelelim bu karar oluşturma sürecinin görünür olan bir yönü vardır. O da on dokuzuncu yüzyılda Meiji Japonya'sında modernist siyasi planlamaya damgasını vurmuş olan, Çin'de Mao sonrası sosyo-ekonomik reformun başlıca niteliği olan hem radikal hem sabırlı uzun vadeli bakıştır. Amerikalı psikolog Richard Nisbett, kadim Çin ve Yunan felsefesinden, bugün kültürler arası öğrenci deneyleri yoluyla karşılaştırmalı çocuk gelişimi, psikoloji ve yönetim incelemelerine uzanan bir dizi veriden yararlandığı etkileyici çalışmasında Sinik ve Avrupa medeniyetlerinin dünyayı görme ve anlama konusunda nasıl farklı yollar yarattıklarını göstermiştir. 2500 yıl önceki büyük filozoflar arasında ayrılıklar vardı, bu ayrılıklar bugün 2000'lerin ebeveynleri, çocukları, öğrencileri ve yöneticileri arasında da

görülmektedir. Elbette ki bu farklılıklar olasılıklara bağlıdır; her Çinli'ye, Japon'a, Avrupalı'ya ya da Avrupa soylu Amerikalı'ya kazınmamıştır.

Avrupalılar dünyayı analitik kategoriler olarak görme eğilimindedir, Doğu Asyalılar ise bir ilişkiler ağı olarak. Nisbett'in deneylerinde kullandığı, beni de Avro-merkezci biri olarak gafil avlayan basit bir örnek: İnsanlara üçlü bir grupta hangi iki öğenin birbiriyle ilişkili olduğu sorulur; sorunun bir versiyonunda grupta panda, maymun ve muz vardır. Avrupalılar panda ile maymunu aynı kategoriye, hayvanlar kategorisine ait gördüklerinden aynı gruba alma eğilimindedir. Oysa Doğu Asyalılar çoğunlukla maymun ve muzu ilişkili görür; zira maymunlar muz yer. Avro-Amerikalılar dünyayı "ya - ya" kategorileriyle görme eğilimindedir, oysa Doğu Asyalılar dünyayı daha çok çelişen diyalektik terimlerle "x ve x değil" olarak görme eğilimindedir. Mao Zedung bir zamanlar hayranlarının iddia ettiği kadar büyük bir düşünür olmayabilir, ama Marksizm'e katkısı tam da bu Çin diyalektiği kavrayışı olmuştur.

Sinik medeniyet bugün, on dokuzuncu yüzyılın sonunda, yirminci yüzyılın başında gerilemesinin ve entelektüel olarak reddedilmesinin ardından, modern, müreffeh ve hızla büyüyen ülkelerde varlığını hâlâ sürdüren, zengin, kadim, süreklilik taşıyan bir medeniyetten muazzam bir gurur duymaktadır. Bu gurur Çin'de (krş. Jacques 2009; 7-8. bölümler), bu medeniyetin merkezinde daha genel olarak hissedilmektedir; Japonya, Kore ve Vietnam'daysa ulusal kültürel geleneklere işlemiştir. Bu medeniyetin başlıca tarihsel zayıflığı kendi-merkezci olmasıdır, nihayetinde bu zayıflık Sinik medeniyetin dünyanın geri kalanından yalıtılmasına, bu da bilimler, teknoloji ve ekonomide bir durgunluğa yol açmış, on dokuzuncu yüzyılın ortasına gelindiğinde de bu durgunluk neredeyse ölümcül bir hal almıştır. Sinik medeniyetin en kuvvetli yönleriyse geniş ölçekli kolektif iş örgütlenmesi geleneği, yurttaş disiplini, eğitime ve öğrenime büyük değer verilmesi ve dini muhafazakârlığa, dinler arası çatışmalara pek yer vermeyen, temel sunmayan seküler çerçevesidir.

Hint Medeniyeti

Hindistan, Hint ve Hindu; bu sözcüklerin hepsi de bugün Pakistan'da bulunan İndüs Nehri'nden türemiştir; ama bu sözcüklerin hiçbirinin bundan yaklaşık 4000 yıl önce ortadan kaybolan İndüs Vadisi medeniyeti ile bilinen

doğrudan bir bağlantısı yoktur. Hint medeniyeti, İndüs Vadisi medeniyetinin ortadan kaybolmasından 500-1000 yıl sonra doğmuş, İran'ın kuzeybatısından ve Orta Asya'dan bugün Afganistan'da bulunan geçitleri aşarak gelen halklar, "Aryanlar" (bugünkü İran adı da buradan gelmektedir) tarafından beş nehir ülkesi Pencap'ta geliştirilmiştir. Kuzeybatıdaki doğuş noktasından başlayarak doğuya, Ganj düzlüklerine doğru yayılmış (bu nehir Hinduizmin kutsal nehri haline gelmiştir, bu çok merkezli dinin herhalde başlıca dini merkezi olan Varanasi/Benares de bu nehir üzerinde bulunur), çok sonraları güney Hindistan'a ulaşmıştır.

Hint'in Hindistan'la ilişkisi *Sinik*'in Çin'le ilişkisine benzer; bildiğimiz Hindistan'ın güneyine ve doğusuna doğru, bugünkü Sri Lanka'ya, Bali ve Java'ya, bugünkü Myanmar/Birmanya'ya; Tayland, Laos, Kamboçya ve güney Vietnam'a uzanır. Kuzeye doğru da gider, Himalayalar'ı aşar ve Nepal'e, Tibet'e ulaşır. Tibet'teki Lamacılık Hint Budizmi'nden türemiştir. Avrupa'nın "Çinhindi" ifadesi, Sinik ve Hint medeniyetlerinin buluşma zeminini ifade eder. Çinhindi, Çince harflerin, Çin mimarisi ve yemek çubuklarının güneybatıda son bulduğu; Kamboçya'daki Angkor Wat tapınaklarına, Laos'a ve MS ikinci bin yılın ilk yarısında Champa yönetiminde Vietnam'ın güneyine ulaşan Sanskrit yazıtların ve heykelsi Hint tapınaklarının, hâlâ Tayland'da kraliyet törenlerinin bir parçası olan *Mahabbarata* ve *Ramayana* okumalarının anakarada doğuda son bulduğu noktadır (Coedes 1966, 1968).

Bilişsel psikologlar nedensel ilişki kurma konusunda Doğu ve Güney Asya kültürleri arasında, Avro-Amerikan kültürüne ters düşen bazı benzerlikler olduğunu görmüşlerdir. Doğu ve Güney Asya kültürlerinde aktörün donanımından çok bağlam vurgulanır (Nisbett 2003: 114 vd.), bireylerin daha geniş bir bağlama gömülmüş gibi görüldüğü bütüncü dünya görüşü gibi başka benzerlikler de söz konusu olabilir (Singh 2002: 32 vd.). Doğu ve Güney Asya medeniyetleri farklı biçimlerde, dini çoğulluğu hoş görmeyi, idare etmeyi başarmışlardır, fakat her iki örnekte de bu hoşgörü ve idarenin zaman zaman bağnaz yöneticiler tarafından çiğnendiği olmuştur. Konfüçyüsçü seküler ahlak ve siyaset felsefesi geleneği Taoist, Budist, Şintoist, Hıristiyan farklı kişisel inançlara ve ibadetlere açık yer bırakıyordu. Sayısız tanrı barındıran Hinduizm de Caynist, Budist, Yahudi, Hıristiyan, Müslüman, Sih tanrıları ve inançları ile kolayca bir arada bulunabiliyordu.

Fakat Hint ve Sinik medeniyetleri, coğrafi yakınlıklarına, 1500-2000 yıl önceki Budist kültürel alışverişlerine rağmen aynı zamanda bazı bakımlardan ayrı kutuplardı.

Öncelikle, Sinik medeniyet dünyevi ve sekülerken, Hint medeniyeti dine batmıştı. Hintlilerin dindarlığı Helenistik dünyada anlatılan bir hikâyeydi, klasik Yunanda ise en azından uydurma hikâyelerin konusuydu. MS dördüncü yüzyılın başında yaşamış bir piskopos şu anekdotu anlatmıştı: Bir Hintli Sokrates'e felsefesini nasıl tanımladığını sorduğunda şu cevabı alır: "İnsan gerçekliğinin incelenmesi." Hintli ziyaretçi bunun üzerine aşağılayıcı bir kahkaha atar: "İnsan ilahi gerçekliği redderek insan gerçekliğini nasıl inceler ki!" (Braudel 1963/87: 66).

Hint medeniyetinin, Hinduizm ve Budizm'de de ortak olan en ayırıcı özelliği, ruhların göçü ya da yeniden doğması mefhumu ve yeniden doğuşlarında ömürlerinin daha önce hayatlarında yaptıklarıyla belirlendiği fikridir. Bu fikir, Doğu Asya ya da Avrupa'da benzer kavrayışlardan çok da farklı olmayan hiyerarşik bir sosyal bölümlenmenin, yani *varna*'nın derinlere inen sağlam dini temelini oluşturur. Bu fikrin Hint versiyonunda dört büyük kast vardır: din adamı Brahmanlar, yönetici-savaşçı Kshatriyalar, çiftçi ya da tüccar Vaisyalar ve Sudra, yani hizmetçiler, işçiler. Bunların da altında "dokunulmazlar" tabakası yer alır, bu tabakanın görevleri, tuvaletleri temizlemek ya da ölü hayvanların derilerini yüzmek gibi en pis işleri gerçekleştirmektir. Aşama aşama, miras alınan çok sayıda mesleki *jati* ya da kast birbirinden ayrılır. Kast mensupları kast içinden biriyle evlenmelidir, kastlar arası sosyal etkileşim dine dayanan saflık ve kirlilik kurallarına tabidir. Bir Brahman daha aşağı kastlardan yiyecek ya da içecek kabul edemez, bir dokunulmazın diğer herkesin yolundan çekilmesi, gölgesini onların üzerine düşürmemesi vs. gerekir.

Katı kast hiyerarşisinin ve "kirlilik" tabularının büyük bölümü artık silinip gitmiştir. Bağımsız Hindistan dezavantajlı, "belirlenmiş" kastlara kamu istihdamında ayrıcalık tanımıştır. Demokratik siyaset, Hint Anayasası'nın kurucularından biri olan olağanüstü derecede parlak Dr. B. R. Ambedkar'dan tutun, Uttar Pradeş'in kitlelere hitap eden başbakanı, bugüne kadar üç kez demokratik olarak seçilmiş olmasına rağmen on dokuzuncu yüzyılın alt tabaka Karayiplilerin liderlerinden pek farklı olmayan Mayawati'ye kadar eskinin dokunulmazlar kastından, *Dalit*'ten gelen siyasetçileri öne çıkarmıştır. Eskinin dokunulmazları artık hepsine

olmasa da birçok köy dükkânına ve köy kuyusuna erişebilmektedir. Birkaç yıl önce incelediğim Delhi gazetelerinde evlilik ilanları hâlâ kastlara göre gruplanarak verilmişse de sayfanın sonunda "Kast önemli değil" diye bir bölüm de vardı. Fakat Güney Asya Müslümanlarına da yayılan kast hiyerarşisi Hint medeniyetinin önemli miraslarından biridir. Kast hiyerarşisi çoğunluk siyasetiyle siliniyor olsa da kast kimliği ve kast cemiyetleri siyasi seferberliğin belirgin hedeflerini oluşturmaktadır. Herkesin görebilmesi için kastınız isminizle verilir. (Hindistan'da kast sistemiyle ilgili çok geniş bir literatür bulunmaktadır. Benim de danıştığım, son dönem önemli çalışmalar arasında şunlar var: Yadav 2006; Rao 2009; Thorat ve Newman 2010).

Mahatma Gandi bu kültürün olağanüstü bir somutlaşmasıydı, halkına liderlik eden olağanüstü bir siyasetçiydi. İstatistiksel olarak bir temsil gücü yoktu, fakat Hint medeniyetinin başlıca modern enkarnasyonlarından biriydi; yüksek kastlardan insanlara Kongre Partisi'nin tuvaletlerini temizletmek gibi, yerleşik inanç, kurum ve geleneklere karşı çıkan girişimleri bunu gösteriyordu. Son derece anlam yüklü sembolik siyasetiyle, sanayi kalkınmacılığını inkârıyla, ciddi bedensel çileciliğiyle dünyanın başka bir yerinde olsa anlaşılmazdı (ya da çatlak diye görmezden gelinirdi).

Hindistan hâlâ olağanüstü dini performanslara sahne olmaktadır: Çıplak, gezgin *sadhu*'ların, yani azizlerin; *devadasi*'lerin, yoksul ebeveynleri tarafından tapınak ayinlerinde mesleklerine adanan fahişelerin; Tantrik ayinlerle kafataslarından ruhları uyandıranların ve daha birçoğunun, daha aşina olduğumuz iş, film ya da tıp dünyasıyla pek işi olmayan icracıların sahnesidir (Dalrymple 2009). Doğruya doğru, Hindistan her şeyi ve her şeyin zıddını da barındırıyor. Ateistliğin de Hindistan'ın ezici bir gürlük gösteren dini inançlar ormanında önemli bir yeri var. Başlıca bölgesel partilerden biri, Güneydeki Tamil Nadu eyaletinde bulunan DMK'nın Fransız devletinin laikliğinden ya da Türk Kemalizminden bile militan bir sekülerizmi vardır. 1967'de tanrılar ve tanrıçaların devletin kamu dairelerinden kaldırılmasıyla kalınmamış, "batıl inançların kökünü kurutma" konferansları da gerçekleştirilmiştir (Smith 2003: 147). Çok sayıda çileciye işlemiş olan bu kültür, dünyanın erotizmle ilgili en ünlü kitabı *Kamasutra*'yı çıkarmış, dünyanın cinselliği en meydanda tapınağı Khajuraho'yu yapmıştır. Fakat evlerdeki, tapınaklardaki ya da kutsal Ganj nehrindeki dini törenler hâlâ Hindistan hayatının önemli parçalarıdır. Hindistan alt kıtası ve yakınındaki Sri Lanka adası gösterdikleri bütün

çeşitliliğe rağmen, cemaatler arasında dini şiddetin de yaşandığı yerlerdir; bu şiddetin ardında sadece Hindutva militanları değil, Sri Lanka'da Budist yobazlar, Pakistan'da İslamcı gruplar arasındaki çatışmalar da vardır.

Doğu Asyalı Mandarinlerin, dünyanın yetenekler ve kabiliyetlere dayanan ilk sisteminde bilginin bekçileri olarak mevkilerini korumak için rekabet etmeleri gerekiyordu; oysa Brahmanlar, bilgiyi miras alıyorlardı ve bu bilgiye onlardan olmayanlar erişemiyorlardı. Hindistan ve Güney Asya'da binlerce bilişim teknolojisi mühendisi, binlerce entelektüel çıkaran çok gelişmiş yüksek öğrenim sisteminin yanında, okuma-yazması olmayanların oranı da çok yüksektir.

Sinik medeniyetin tek bir siyasi odak noktası olmuştur: İmparator ve imparatorluğu. Hint medeniyeti hiçbir zaman emperyal bir merkez kuramamıştır. Bugün Hint Birliği olan şey 1947 öncesinde siyasi olarak birlik değildi, alt kıtanın en büyük siyasi birimlerinin başında da Hindu olmayan yöneticiler vardı. Ashoka (MÖ üçüncü yüzyıl) Budistti, yedinci yüzyılın Babürleri Türk-Moğol kökenli Müslümanlardı, on dokuzuncu-yirminci yüzyıldaki İngiliz halefleri ise Hıristiyandı. On yedinci yüzyıldaki büyük Babür hükümdarları alt kıtada üstünlük sahibiydi, fakat kıtada hiç birlik sağlamamışlardı, rakipsiz de değillerdi. İngiliz yönetimi Kalküta, Delhi, Bombay ve Madras'ı merkez alan, bugünkü Pakistan, Bangladeş ve Birmanya'nın büyük bölümünü kapsayan, en önemlileri arasında Haydarabad, Mysore ve Rajputana'nın yer aldığı "koruma altında" prenslik devletlerinin bulunduğu doğrudan sömürge yönetimi altındaki bölgeleri birleştirmişti. Hayatla, hayattan öncesi ve sonrasıyla ilgili bir dini kurallar bütünüydü bu; yöneticiler karşısında ritüel öncelikleri olan Brahmanlar, Brahmanların tapınakları ve Brahmanların alt kıtanın elit dili Sanskritte kutsal kurallar ve törenlere hakkında verdikleri bilgiler üzerinden, Hint medeniyetini çok tanrılı olarak birleştiren *dharma* yükümlülükleri ve *kama* eylemleri, törenleri vardı.

Bugün Hindistan'daki bu medeniyetin kalıcı olduğu görülen özelliklerinin çoğu Brahman Hinduizminden geliyor olabilir, ulusal hükümette birkaç yıl önce doğan, hükümetin Hindu karakterini vurgulayan güçlü bir siyasi akım vardır. Fakat Hint medeniyetini yerine Hindu'yu getirmek tarihsellik dışı bir şey olacaktır. Hint medeniyeti yalnızca çok tanrılı bir medeniyet değil, çok dinli bir medeniyettir de ve dinler arasında böyle karmaşık, iç içe geçmiş bir ilişki biçimini sadece Hinduizm

sağlayabilir. Budizm, tıpkı Caynizm ve Sihizm gibi, Hinduizm'den doğmuştur. Yahudi, Hıristiyan ve Pers azınlıklar Hindistan'da bin yılı aşkın bir süredir varlık göstermektedir. Hindistan'da başlıca Müslüman hükümranlığı on birinci yüzyılda (bugünkü Afganistan'da) Gazneli Mahmut'la başlamış, onun yerini on ikinci yüzyılın sonunda Delhi Sultanlığı almıştır. İslam yönetimi on altıncı yüzyılda Babür İmparatorluğu'yla üstünlük sağlamıştır. Alt kıta nüfusunun dörtte birinin, çoğunlukla alt kastlardan insanların İslam'a geçtiği tahmin edilmektedir. Müslüman seçkinlerinse dışarıdan, Afganistan, İran, Orta Asya'dan geldiği gözlenmiştir (Singh 2002: 66 vd.). Kastlar Hint İslamı'na sızmış, Sufilik Hinduların ilgisini çekmiş; Müslüman olanlar, İslam öncesi damak zevklerini ve bayramlarını korumaya meyletmiştir. Fakat bu özel bağlamda önemli olan nokta tarihsel çokkültürlülük hakikati değildir. Hindistan bayrağında simgesel olarak atıfta bulunulan 2300 yıl önceki Budist İmparator Ashoka'dan, 400 yıl önceki "iyi Müslüman" Babür hükümdarı Ekber'e, yirminci yüzyılın ahlaki ve entelektüel modelleri Tagore ve Gandi'ye uzanan ekümenik dindarlığın bağlayıcı ağırlığıdır önemli olan; bağımsız Hindistan'ın Nehru-Gandi hanedanının her zaman saygı gösterdiği bir gelenek olmuştur bu (krş. Sen 2005: 13. bölüm).

Sanskrit Hint medeniyetinin klasik dilidir. Yunanca ve Latince gibi, dini olduğu kadar kültürel bir dildir. Latince gibi, birkaç yerel istisnayla (Goody 2010: 161n) neredeyse artık yaşamayan bir dildir; fakat bugün Hint üniversitelerinde öğretilmekte ve BJP federal hükümetinin yeni bin yılın başlangıcında Hint medeniyetinin Hindu yorumuyla sunduğu başka yönleri gibi beğenilmektedir. Sanskrit Brahman kastının özel kutsal dili olarak korunmuşsa da "Sanskritleştirme" modern Hint sosyolojisinde, yüksek kastların tavırlarını ve törenlerini taklit ederek yukarı doğru tırmanmaya çalışan kolektif kast hareketliliğini ifade eden bir kavram olmuştur (Snirivas 2002: 12 ve 13. bölümler).

Hint klasikleri 2500-3000 yıl önce derlenmiştir; tam olarak ne zaman derlendiklerini aslında hiç kimse bilmez, klasiklerin tarihi tarihçiler arasında olduğu kadar ideologlar arasında da hararetli bir tartışma konusudur. Sinik ve Avrupa medeniyetlerinde olduğunun tersine, Hint medeniyetinde tarih yazımı pek azdır. Hint medeniyetinin klasikleri, *Veda'*lardaki ilahiler ve liturjilerden, felsefi *Upanişad'l*ara; aileyle ilgili ayrıntılı kuralları, ekonomik ve erotik rehberleriyle Manu Yasası'ndan,

popüler destanlar *Ramayana* ve *Mahabharata*'ya (Kitab-ı Mukaddes'ten on beş kat uzun olan *Mahabharata*'nın "İlyada, Odysseia ve Kitab-ı Mukaddes'in tek bir kitapta toplanmış hali" olduğu söylenir [Dalrymple 2009:90]) ve mitolojik, jenealojik *Purana'*lara büyük bir külliyat oluşturur. Klasik edebi eğitim konusunda bugün okullarda verilen eğitimin dengesiz olduğu gözlenmektedir, fakat destanlar yaygın bir kültürel başvuru kaynağıdır. 1990'ların başında Hint televizyonunda gösterildiklerinde izleyicileri neredeyse tamamen mest etmişlerdir.

Çoğunlukla tapınak biçiminde karşımıza çıkan klasik Hint mimarisi, Gupta hanedanlığı döneminde, dördüncü ve altıncı yüzyıllar arasında yükselmiş, göründüğü kadarıyla on birinci ve on ikinci yüzyıllarda zirveye çıkmıştır (Harle 1986 / 94: ikinci kısım; Speir 1973: 458 vd.; Keay 2000: 212 vd.). Tac Mahal ve görmeye değer diğer anıtsal binalar bundan 500 yıl kadar sonra Babür hükümdarlar tarafından inşa ettirilmiştir, bu eserler Pers ve Orta Asya modellerini en üst seviyesine çıkarmıştır.

Batı Asya Medeniyeti

Batı Asya Müslüman medeniyeti, Dar-ül İslam'dan (İslam toprakları) daha sınırlıdır. Avrupa'nın Hıristiyanlıkla ilişkisinden farksız bir biçimde burada da başka medeniyetlerden birçok inanan bulunur. "Batı Asya" Sinik ve Hint'e tekabül eder, fakat burada "Arap" sözcüğünden benzer bir türetme yapmak mümkün değildir. Bu medeniyetin kökeni ve çekirdeği, İslam'ın kutsal şehirleri Mekke ve Medine'nin bulunduğu Arap yarımadasıdır. Fakat daha geniş bir kültürel alan oluşturmuştur, kuzeydeki düğüm noktaları Şam ve daha sonra da İstanbul olmuştur. Bugün İspanya'da bulunan Kordoba'da, Fas'ın Fez şehrinde ve Tunus'ta (hepsi ya ortadan kaybolmuştur ya da uzun zaman öncesinde önemlerini yitirmişlerdir), Kahire'de batı tarzı başlıca kültürel merkezler ortaya çıkmıştır. Batı Asya medeniyeti doğuda Bağdat'ta, İran'da İsfahan ve Şiraz'da, Buhara'da, sonra bugün Özbekistan'da bulunan Semerkant'ta serpilmiştir; buralar artık geçmiş deneyimlerinin üzgün gölgeleri olarak turistleri beklemektedir.

Sinik medeniyetin yoğun ıslak pirinç tarlalarına benzer bir şekilde burada da çöller ve vahalar, kent tüccarları ile Bedevi göçebeler, onları birleştiren kervanlar bu medeniyetin ekolojik temelini oluşturmuştur. Göçebe çöl ile yerleşik kent kültürleri arasındaki diyalektik uzun bir süre boyunca Orta ve

Batı Asya'nın kayıtlı tarihine damgasını vurmuştur; hiç şaşırtıcı değil, bu diyalektik, "Çöl, medeniyetin ve şehirlerin temeli, hazinesidir" tezini savunan, bölgenin en büyük sosyal bilimcisi İbn Haldun'un eserlerinin de odak noktasını oluşturmuştur (1377/1967: 93). Çöller, bazı çöller arasındaki dar nehir yolları (Nil, Fırat ve Dicle, Amuderya ve Sirderya), sarp dağlar, vahalar ve şehirler özgül kültürleriyle hâlâ yerli yerinde durmaktadır. Yerlilerinin Mahzen (Batı) dediği, Fas'tan tutun, İran'a, Orta Asya'ya, hepsinden önce merkeze, Arap yarımadasına varıncaya kadar bu kültürün zeminidirler. Bu medeniyetin sosyolojisinin kilit yönleri, hazcı şehirli bir tüccar toplumuyla katı göçebe toplumun, hem kervan tüccarlarının hem atlı savaşçıların bir bileşimidir. Göründüğü kadarıyla bunlar bu bölge kültürünün büyük bölümünü kapsamaktadır.

Fakat Dar-ül İslam'la aynı yönde, aynı boyutlarda genişlememiş olmasına rağmen bu medeniyet, dini olarak tanımlanmış bir medeniyet olmuştur. Tarihsel olarak, bu bölgeye iki büyük nehir medeniyeti hâkim olmuştu. Bugünkü Irak'ta Fırat ile Dicle nehirleri arasında ve boyunca kurulan bu medeniyetlerden biri süreklilik taşımamıştı; diğeri ise Nil nehri boyunda kurulmuş, uzun, birbirine bağlı Firavun hanedanlarının medeniyetiydi. Klasik Yunan'ın büyük düşmanı Pers İmparatorluğu da bu bölgedeydi. Fakat Hıristiyanlığın antik Yunan ve Roma'yla hiç yapmadığı gibi, İslam bu medeniyetlerle bağlarını koparmıştır. İslam öncesi medeniyetler Batı Asya'nın "klasikleri"ni oluşturmaz, yalnızca müzelik nesnelerin kökenidirler ve turistlerin parasını çekebildikleri için de giderek takdir kazanmaktadırlar.

İslam'ın bölgenin önceki medeniyetleriyle ilgili *tabula rasa*'sı Hıristiyanlıktan daha hermetik bir teolojik kapanmadan kaynaklanmaz, tarihsel koşullardan kaynaklanır. Batı Asya'da paganlık ve tek tanrıcılık arasında köprü oluşturan bir Roma İmparatorluğu yoktu. Muhammed'in Arabistan'ı bir kabileler toplumuydu. Ama Pers ülkesi vardı, onların büyük siyasi gelenekleri daha sonra Şam ve Bağdat'taki muhteşem siyasi oluşumlara sızacaktı. Daha da önemlisi Pers toprakları İslam adına Arap savaşçılar tarafından fethedildiğinde yeni, farklı bir Pers kültürü gelişti. Farsça Arabistan dışında İslam dünyasının başlıca edebi dili, Babür Hindistan'ından Osmanlı Türkiye'sine kadar yüksek saray dili oldu (Lewis 1964/1994:13; ayrıca son üç muhteşem Müslüman imparatorlukla ilgili olarak bkz. Stephen Dale 2010). Farsça yüksek kültür, ortaçağın büyük

şairlerini; Hâfız'ın, Rumi'nin, Sadi'nin ve başkalarının şiirlerini de kapsıyordu; bu şiirlerde şarap nehirler gibi akar, erotik arzunun hedefi de genellikle iç gıcıklayıcı bir belirsizlik taşır: Bir kadın mıdır? Bir adam mı? Yoksa Tanrı mı? Az çok Chaucer'ın çağdaşı olan bu şairler bugün birçok okurun hâlâ elinin altında bulundurduğu, takdir ettiği isimlerdir. Bugün İran'da görkemli kutlamalarla anılırlar; en azından 1990'ların başında, İran'da bulunduğumda durum buydu.

Bu, İslami olduğunun bilincinde, bundan gurur duyan bir medeniyettir ve tabii ki Şii İslam'ın en kutsal yerlerini Irak'ta Kerbela ve Necef'i, İran'da Kum'u, bunların yanı sıra bütün Müslümanlar için kutsal olan şehirleri – Suudi Arabistan'da Mekke ve Medine'yi– içine alır. Bu medeniyetin özündeki dünya görüşü ve değerler kurtuluş dini İslam'dan kaynaklanır. Kuran kutsal, kurucu klasik metindir, bilinmesi Müslümanların eğitimi açısından bir zorunluluktur. Metnin hafızlanması hâlâ bir öğrencinin gururlandığı bir başarıdır.

Kuran, bu medeniyetin sanatının verdiği klasik eserlerin de temelidir. Kaligrafi Sinik olduğu kadar bir İslam sanatıdır da. İslam sanatı genellikle camileri ve başka kamu binalarını süsleyen Kuran ayetlerinde ya da el yazması Kuranlarda tezahür etmiştir, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllara kadar matbaaların zarar vermediği bir sanat olmuştur bu. Kuran okumaları, mevlitler hâlâ popüler kültürel olaylardır. Avrupa'daki şarkı festivallerine benzetilebilirler.

Arapça Kuran'ın dili olduğundan bu medeniyetin klasik dilidir. Farsça ve - modern Türkçe'nin kadim versiyonu olan– Türkçe devletler arasında başlıca diller olarak varlıklarını korumuşlardı. Farsça saray ve seküler edebiyatın diliydi, Türkçeyse bir zamanların müthiş Osmanlı ve Babür ordularının askeri diliydi. Her ikisi de Arapça harflerle yazılıyordu; Farsça hâlâ öyle yazılır. Bugünlerde Farsça (seçkin Amerikalı-İranlı meslektaşım Said Ercümend'in bana üzüntüyle söylediği üzere) Güney Asya entelektüelleri arasında neredeyse tamamen unutulup gitmiştir. 1830'lar sonrasında imparatorluk İngilizcesi tarafından kıyıya itilmiştir, yine de Farsça konuşarak Afganistan'da epeyce yol alabilirsiniz. Kadim Türkçe bağlantısı 1991 sonrasında Orta Asya'da yeniden yükselmiş olabilir, fakat Batı Asya'da Türkçe sadece Türklerin konuştuğu bir dil haline gelmiştir; 1920'lerden itibaren Roma harfleriyle yazılmaktadır.

Düzgün bir Müslüman'ın Kuran'ı tercümesinden değil Arapça'sından öğrenmesi gerekir, bir Hıristiyan'ın Kitab-ı Mukaddes'i tercümesinden öğrenmesiyse meşrudur. Kuran'ın onaylanmış çevirileri mevcuttur, fakat bunlar esasen dinin dışında olup ilgilenenlere hitap etmektedir. Arapça da Sanskrit ve Latince'nin tersine Yunanca gibi yaşayan bir dildir. Irak'tan Fas'a, Suriye'den Sudan'a kadar bu bölgenin ortak dilidir. Fakat Platon'un kadim Yunancası gibi, klasik Kuran Arapçası da artık konuşulmamaktadır. Kuran Arapçası öğrenilmesi gereken yüksek bir biçimsel standarttır ve ciddi dini ve resmi törenlerde kullanılmaktadır. Klasik Arapça, aksi takdirde birbirlerini anlamayacak olan eğitimli insanlar arasında, örneğin Iraklılar ile Faslılar arasında bir iletişim aracı olarak kullanılabilmektedir.

Arapça öğretimi ve grameri klasik İslami eğitimin merkezi bir parçasıdır. Kuran ve hadislerin (Peygamberin, yaptıklarının ve söylediklerinin kayıtları) yanı sıra klasik bir içtihat vardır, dini bir kökeni ve önemi olan fıkıh ilmi sekizinci ve dokuzuncu yüzyıldan itibaren dördü Sünni biri Şii beş büyük ekole ayrılmıştır. Tunus gibi seküler ülkelerde daha kuvvetli bir biçimde olmak üzere, modern devlet yasamasının altında kalmış, bu binyıldan daha eski fıkıh, dünya çapında aile örüntülerini incelerken öğrendiğim üzere, hâlâ aile ve evlilikle ilgili meselelerde varlığını sürdürmektedir.

İslam'ın Hıristiyanlıkta olduğu gibi bürokratik bir hiyerarşisi yoktur, ama Hinduizm gibi amorf bir din de değildir. Bir hac merkezi vardır: Mekke. Sünni İslam eğitiminin fiili merkeziyse Kahire'deki el-Ezher'dir, burası sadece Batı Asya ve Kuzey Afrika'dan değil, Malezya ve Endonezya'dan da ilahiyat öğrencilerini çeken bir üniversitedir. Şeyhi yani başkanı yüksek bir otoritedir. İslam ülkelerinde genellikle bir müftü, bir baş kadı bulunur, fakat bu mevki artık çok güçlü ya da saygın bir mevki değildir, genellikle Mısır ya da Suudi hükümetinin ağzından konuştuğu düşünülen bir mevkidir. İran'da Şiilik daha sıkı bir örgütlenmeye sahiptir, bu örgütlenme İslam Cumhuriyeti'nin teokratik düzenini bile dikkate almaz. Büyük Ayetullahlar başkanlığındaki bu hiyerarşinin uluslararası öğrenim merkezi İran'ın Kum şehridir.

Batı Asya'daki İslam mimarisinin klasik formları dokuzuncu yüzyıl Abbasi Irak'ından alınmıştır; daha sonra on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Osmanlıların Türkiye'deki, Safevilerin İran'daki yapılarıyla alternatif modellere ayrılmıştır. Buhara ve Semerkand'ın Timurlenk soyundan

hükümdarları ve Babürlerin ilk hükümdarları örnek mimarlarını ve yapı ustalarını buralardan getirmişlerdir. Camiler estetik olarak hâkim, iddialı yapılardır; genellikle medresesi de olan külliyeleri vardır ve kural olarak siyasi iktidarın kalelerinden daha süslü ve ayrıntılıdırlar. Babürler başka bir yönde gelişmişlerdir, orada hükümdar türbeleri en muhteşem anıtlardır. İslamda büyük hükümdarların anılmaması kuralına biraz ters düşen bir görenektir bu. Humayun'un Delhi'deki türbesi yenilgiye uğramış, zayıf bir imparatorun anısına dikilmiştir, Tac Mahal ise bir kraliçenin anısına inşa edilmiştir (Hattstein ve Delius 2005; Dale 2010; 147 vd.). İlginçtir, klasik Arapça, Malezya'nın yirmi birinci yüzyıldaki yeni başkenti Putrajaya'nın anıtsal mimarisinde de tek değilse bile başlıca referanstır.

Avrupa Medeniyeti

Avrupa, Asya'nın Nil'den Sarı Nehir'e kadar geniş nehir medeniyetleri yayının dışında kalan, 3000-4000 yıl önce açıkça çok geri olan burnudur. Denizlerle çevrilidir; önce Ege Denizi'nde, sonra Akdeniz'in tamamında kalıcı önemleri olan, birbirleriyle bağlantılı, Atina ile Roma'yı birleştiren "thalassocratic", yani denizlere hükmeden kuvvetler doğmuştur. Gerçi Roma'nın Akdeniz'in tamamı üzerindeki hâkimiyeti esasen kara ordularına dayanıyordu. Ulaşıma elverişli nehirler denizle iç kısımlar arasında bağlantı kuruyordu: Ren, Tuna, Elbe, Volga ve daha birçok nehir. Daha sonra gemi toplarıyla güçlendirilen donanma kuvveti, Portekizli Denizci Henry'den Cenovalı Kolomb liderliğindeki İspanyollara, Hollandalı Doğu Hindistan Şirketi'nin Jan Pieterzoon Coon'undan Kaptan Cook'a ve Britanya Kraliyet Donanması'na, Avrupa'nın dışa açılan süngüsü oldu. Denizci Avrupalı fatihler ve kâşifler, Avrasya'nın at binen göçebe kara savaşçılarına, Araplara, Moğollara ve Türklere galebe çaldı.

Avrupa medeniyetinin en ayrıksı, kurucu özelliği ikili bir temeli olması, bir yandan pagan çok tanrılı antikiteye, bir yandan Batı Asya Yahudiliğinin evrenselci bir mutasyonu olan Hıristiyan tek tanrılı dine dayanmasıdır. Batı Asya'da İslam kültürel seleflerini temelde cahiliye devri diye reddederken, Hıristiyanlık, başta muhtemelen zorunluluktan, kendisine ait bir askeri gücü bulunmadığından pagan temeli üzerinde yükselmiştir.

O halde Avrupa medeniyetinin biçimlenmesi iki yönlüdür. Bir yanda haçın anlamını, İsa ile Meryem'in hikâyesini, Hıristiyan takviminde Noel

ile Paskalya'nın ne anlama geldiğini bilmeniz gerekir. Kitab-ı Mukaddes'in ne olduğunu, en azından içeriğinin bir kısmını bilmeniz icap eder. Ortodoks Hıristiyanlığı, Katolik Hıristiyanlığı, Protestan Hıristiyanlığı ve hatta bunun Lutherci dallarını birbirinden ayırabilmeniz gerekir.

Öte yandan Zeus'un (ya da Jüpiter'in) kim olduğunu da bilmeniz gerekir, ama sadece eğitimli bir insan olarak, bir mümin olarak değil. Avrupa kültürüne sahip almak, *Odysseia* ile *İlyada*'yı, Sokrates, Platon ve Aristoteles'i, Jül Sezar, Augustus ve Hadrianus'u da bilmek demektir. Yüksek eğitimli olduğunuzu söylüyorsanız, genellikle en azından çevirisinden Homeros, Platon, Vergilius, Horatius ve Ovidius'tan bir şeyler okumuş olmanız, Yunan draması ve Roma hukuku hakkında bir şeyler bilmeniz beklenir.

Klasik Avrupa mimarisi her şeyden önce sütunları ve düz üçgen çatı alınlıklarıyla, kimi zaman da Roma üslubunda bir kubbeyle Greko-Romen tapınaklarla özdeşleştirilir; modern devirlerde ABD'de cumhuriyetçi neoklasisizmin, Rusya'da imparatorluğun simgesi olarak yeniden üretilmiştir bu mimari. Hiçbir zaman neoklasik diye nitelenmemiş olsa da tarihsel Avrupa geleneği, ölü bir Firavun ya da Maya ve Aztek piramitleri gibi kurban yerleri olmaktan çok bir inananlar topluluğu olarak semaya yükselen Hıristiyan gotik katedralleri de kapsar. Avrupa'nın ikonlaşmış modern binalarında, Britanya parlamentosu ve Viyana Belediye Sarayı da dahil olmak üzere, neo-Gotik üslup yeğlenmiştir. Neo-Gotik on dokuzuncu yüzyıl ABD üniversitelerinin de gözde üslubu olmuştur.

Hıristiyan Avrupa, Hıristiyanlık öncesi çağı karanlık ve cehalet devri diyerek bir kenara bırakmamıştır ve bunun da iyi sebepleri vardır. Başta çekilen zulümlerin ardından Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmi dini haline geldi ve resmi din olduğu imparatorluk sarayından ilan edildi. İslam'ın tersine, Hıristiyanlığın dışarıdan gelen güçleri askeri açıdan yenilgiye uğratması gerekmedi. Hıristiyanlığın nihai zaferi de Romalı iki imparator adayı arasındaki savaşın sonucu oldu. Kilise kendisini, antikiteden antik sonrası feodal Ortaçağ'a başlıca kültürel geçit olarak görmeye başladı ve fiilen de öyleydi (bkz. Anderson 1974). Katolik Kilisesi Aristoteles'i seküler bilginin, Avrupai iki yönlü kanonik ve seküler hukuk içtihadının yetkesi haline getirdi (bkz. Berman 1980). Kilise kendisini gerçekten de meşru bir biçimde Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak görebiliyordu, çünkü İmparator Konstantinus Hıristiyanlığı 330'da

imparatorluğun dini olarak ilan etmişti. Yeni bir kutsal dil ileri sürülmemişti: Latince Roma kilisesinin diliydi, Yunanca da Bizans'ın. Ancak Bizans'ın düşüşünden sonradır ki Slav Kilisesi'nin dili Ortodoksluğun dili haline geldi.

Kadim Yunan ve Roma, Hıristiyan Avrupa'nın ebeveynleri olarak benimsenmişti; Avrupa klasisizminin ölçütlerini sunuyorlardı. Modern Oxford/Cambridge'te "klasikler"i okumak demek Latince ve Yunanca okumak demektir, Yunan-Latin antikitesinin tarihi ve edebiyatı da dahil olmak üzere. Avrupa mimarisinde "klasisizm" Yunan'ı ya da Roma'yı izlemek, en azından onlardan ilham almak anlamına gelir. Avrupa'da klasik edebiyat Homeros'tan Ovidius'a gelenekleri birleştirir.

Hıristiyanlık İslam ve Budizm gibi, ama Museviliğin, Konfüçyüsçülüğün ve Hinduizmin tersine, evrensel bir daveti olan kurtuluşçu bir dindir. Avrupa, daha sonra da Kuzey Amerika emperyal kuvvetine devşirilmiş bu din güçlü bir genişleme motorunun yanı sıra sağlam bir fetih kolu olmuştur. Bu evrensel davet son dönemde Avro-Amerikan haçlı seferlerini "kalıcı özgürlük" ya da "insan hakları" adı altında besliyor.

Hıristiyan haçlı seferleri ve İslami cihadın modern dünyada kapışacağı önceden pek belli değildi; fakat dini cinler modernist şişeden çıktığından, bunların çarpışmasını, çatışmalarının da Amerikan imparatorluğu ile uyduları arasındaki jeopolitik bölünmelerin gümbürdeyen davullarını yankılamasını bekleyebilirsiniz.

Seküler klasisizmin (kadim tanrılar neredeyse başlıca edebi kişilikler haline gelmişti) Hıristiyanlığın dini geleneğiyle ilişkisi bazen çatışmalı olmuştur, fakat böyle olması, Avrupa kültüründe verimli, ufuk açıcı bir gerilim oluşmasını sağlamıştır. Rönesans döneminde, Erasmus ve diğerlerinin hümanizminde biraz rahat bir biçimde, Voltaire, Gibbon ve Winckelmann'ın Aydınlanması sırasında yaşanan buydu. Fakat daha da önemlisi, bundan önce Hıristiyan dini ve Roma hukukunun oluşturduğu ikili gelenek, ulvi ve ayrı kişilikler olan papa ve imparatorda simgesini bulan ruhani ve dünyevi iktidarların birbirinden ayrılığına dair bir hukuk öğretisinin doğmasına yol açtı (Berman 1980).

"Avrupa medeniyetinin değerleri"yle ilgili büyük tartışmalarla ilgili temkinli bir konum almakla birlikte birkaç noktanın belirtilmesi gerekiyor. Avrupa ayrıksı bir siyasi kültür geliştirmiştir; mevki için seçim yapılmasını,

vergilendirmenin temeli olarak halk temsilini ve yurttaşlık ilkelerinikapsayan bir kültürdür bu. Diğer ilkeleri bunlarla birlikte var olmuşlar, genelde bunların önüne geçmişlerdir; ama bunlar hiçbir zaman silinmemişlerdir. Ortaçağ Avrupa'sında en yüksek iki mevki, papa ve imparator, resmen ve düzenli olarak seçimle göreve geliyordu. Nihayetinde "demokrasi" kadim Avrupa kökenli bir sözcüktür. Akut mali kriz döneminde Fransız mutlak monarşisinin 1789'da Genel Meclis'teki temsilcileri toplaması gerekmişti. Fakat çoğu kişi için daha da önemlisi, hakları olan kişi olarak yurttaş mefhumudur; bu, kökleri Yunan *polis*'indeki özgür insanlara uzanan bir fikirdir, önemli bir nokta da bu fikrin Roma hukukunda yasaya dökülmüş ve imparatorluğun her yerine yayılmış olmasıdır. Bireysel haklara dair bu kavrayış diğer medeniyetlerde gelişmemişti.

Avrupa medeniyeti Amerika kıtasını zapt etmişti. ABD hem Jefferson ve diğerleri tarafından emyeryal değil cumhuriyetçi olarak yorumlanan Hıristiyanlık öncesi klasik mimariyi hem de Hıristiyan inancını, öncelikli olarak Protestan biçimiyle korumuştur. Latin Amerika da inancını korumuştur, ama Katolik Hıristiyan olarak korumuştur ve daha çok Barok üslupla inşa edilen bir dünyayı deneyimlemiştir.

Sahara Altı Afrika Medeniyeti

Öyle görünüyor ki Afrika hepimizin kökenidir. Paleoantropolojik bilgiler insan türünün ortak bir Afrikalı atadan geldiğinde, bizim bu atadan yayılıp dünyayı doldurduğumuzda birleşiyor. (Uzmanlara ait olmayan akla yatkın bir görüş için bkz. Chanda 2007; 1. bölüm). Fakat köken ille de süreklilik ya da anlamlı bağ anlamına gelmez. Beyazların üstünlüğünü savunanlara, yani "Batı medeniyetçileri"ne karşı bugün birçoğumuz gururla hepimizin Afrikalı olduğunu iddia edebiliriz. Fakat bu insana saygıyla ilgili bir duruştur. Bizse burada esasen insanlığın farklılaşmasıyla ilgileniyoruz.

Sahara altı Afrika medeniyeti yalnızca ona damgasını vuran özellikleriyle değil, türüyle de diğerlerinden ayrılır. Sözel bir medeniyettir, klasikleşmiş eserleri yoktur; tek bir dini ya da klasik bir dili olmayan, tarihsel bir çekirdekten yoksun bir kültürler ailesidir. Peki o halde nasıl oluyor da büyük bir medeniyettir, hatta medeniyettir? Amatör bir tarihçinin burada çok dikkatli olması gerekir. V. Y. Mudimbe'nin (1988) "Afrika'nın icadı"

dediği şey, sancılı, karmaşık ve kavgalı bir sömürgeci, milliyetçi girişim olmuştur. Fakat bugün önemini koruyan medeniyetlerin sayısını az tutmak istememize rağmen, Sahara altı Afrika'nın bir medeniyet olarak ele alınması savunulabilir. Afrika Birliği Sahara üstü Kuzey Afrika'yı da kapsar, fakat orada modern jeopolitik söz konusudur. Gelgelelim çok saygın, ama az takip edilen bir akademisyen olan Senagalli Cheikh Anta Diop "Greko-Romen antikite ile Avrupa için ne ifade ediyorsa Mısır antikitesinin de Afrika kültürü için aynı şeyi ifade ettiğini" savunmuştur. (Bu argüman Diop 1967/1993'te verilmiştir.) Kadim Mısır medeniyetinin "zenci" olup olmadığına dair bir konum almaksızın, buradaki amaçlarımız açısından Firavunlara özgü yapılarda, dünya görüşlerinde ve yazıtlarda Nil'in güneyi ile büyük çöl arasında bir süreklilik görülmediğini belirtmek yeterli olacaktır; gerçi ticareti yapılan nesneler bulunmuştur (Braudel 1987: 194). Günümüzde önem taşıyan ortak bir Afrika medeniyetinin varlığıyla ilgili olarak bu medeniyetin Sahara altı Afrika medeniyeti olduğunu söyleyebiliriz.

Ekolojik parametreler her zaman zorlu olmuştur. Açıktır ki iki büyük çöl, kuzeyde Sahara, güneyde Kalahari; iki büyük okyanus, batıda Atlantik, doğuda Hint Okyanusu tarafından sınırlanmışlardır. Kadim devirlerde bu sınırların hiçbiri de aşılamaz değillerdi, fakat hepsi birlikte Afrika'yı, Avrasya'nın ana mübadele rotalarının dışında tutmuşlardır. Daha da önemlisi herhalde kıtanın zorlu coğrafyasıydı. Mekân olarak kıtanın merkezi, hiçbir zaman sosyal merkezi haline gelemezdi; sık tropik ormanlarla, böcekler ve parazitlerle doluydu, gün ışığının girebileceği doğal bir hat yoktu. Büyük nehirlerin hiçbiri, denizden karanın içlerine doğru ulaşımı sağlayamıyordu; hepsi de çağlayanlarla, şelalelerle kesiliyordu; kıtanın en merkezindeki nehir, Kongo nehri en korkuncuydu. Timbuktu'dan Djenne'ye ve Büyük Zimbabwe'ye kadar, Afrika'nın kültürel ve siyasi merkezleri savanaların kıyısında kurulmuştu ya da İfe ve Benin gibi batı sahiline yakın olmuşlardı.

Yine de her şeyden önce, kuzeybatı sahilinde Gambia'dan Senegal'e, güneydoğuda Cape'e uzanan çeşitlilik içinde bir dil birliği vardır. Nijer-Kongo dil ailesinin çekirdeğinin Bantu alt grubu olduğu, bu alt dil grubunun bugünkü Nijerya-Kamerun sınırından başlayarak yayıldığı varsayılmaktadır. Bu birlik Sahara'nın kuzeyi, batısı ve doğusunda, at nalı biçiminde, Afro-Asya dillerini, Arapça, Berberice, Habeşçe, Somali dilini,

bir zamanlar Firavunlar döneminin Mısır dilini konuşan nüfusun yaşadığı bölgeyi dışarıda bırakır. Ayrıca çölün güneyinde bazı Nil-Sahara dillerini konuşan topluluklar da dışarıda kalır; kuzey Nijerya'da Hausalar, kuzey Kenya'da Masailer ve Luolar, güneybatıda Khoisa dil ailesinden geriye kalanlar gibi (Collins 2006; 11 vd.; Iliffe 2007: 11).

Kuzeydeki ve kuzeybatıdaki çöllerin dışında, yağmur ormanları, savanalar, Büyük Göller'in verimli tepeleri, sınırlı bir ulaşıma müsait nehirlerin yarattığı ekolojik çeşitliliğe rağmen Sahara altı Afrika'nın büyük bölümünde çok önemli bir ortak özellik gözlenir. Toprak boldur, ama emek azdır. Etiyopya dışında tarımın sabana değil, çapaya dayanması, toprağın ağırlıklı olarak kadınlar tarafından işlenmesi bu meseleyi ağırlaştırmaktadır (Boserup 1970).

Arapça
AFRO - ASYA DİLLERİ
Arapça
Tuareg
NİL-
SAHARA DİLLERİ
Soninke
Bambara
Hausa
Mende
Ewe
Akan
Yoruba
Igbo
Habeşçe
Oromo
Somali
Fang
Masai
NİJER-KONGO
(BANTU)
Ganda
Kikuyu
Luba
Kongo
HİNT
OKYANUSU
Swahili
Lundi
Bemba
Ombundu
ATLANTİK
OKYANUSU
Tonga
Shona
Tswana
KOİSA
Zulu
Sotho
Xhosa
0 500 1000 1500 2000 2500 3000 km
0 500 1000 1500 mil

Harita 1 - Afrika Dilleri Aileleri

Bu durum yine Sahara altı Afrika'ya özgü ayrıksı bir aile örüntüsü yaratmıştır; doğurganlığa özellikle çok güçlü bir değer atfedilir. Bu durum artık modern aile planlamasından etkilenmiştir, fakat bugünkü küresel standartlarla karşılaştırıldığında hâlâ yüksektir. Nijerya'da resmi rakam dört çocuktur. Bugün dünyada eşi olmayan kitlesel çok eşlilik de bununla ilgili bir olgudur (Therborn 2004). Güney Afrika Devlet Başkanı Jacob Zuma Ocak 2004'te üçüncü eşiyle evlenmiştir. Basında çıkan haberlere göre Zuma'nın bugüne kadar 20 çocuğu olmuştur.

Afrika'yla ilgili çalışmalar yürüten büyük antropologlardan Jack Goody, birkaç eserinde Afrika ile Avrasya'nın "Bronz Devri medeniyetleri" arasındaki farkı vurgulamış; bu farkların Afrika medeniyetini daha az mekanik ve katı hiyerarşiye daha az bağlı kılmasının, Afrika medeniyetini daha az tabakalı hale getirmesinin, Afrika mutfağına, çiçeklerin kullanılmamasına nasıl yansıdığını da göstermiştir (Goody 1993, 1998).

Ortak bir Bantu felsefesinin ya da kozmolojisinin ne derece varlık gösterdiği hararetli bir tartışma konusudur (bkz. Mudimbe 1988 ve Appiah 1992'deki değerlendirmeler ve referanslar); bu konuda burada bir konum benimsemeye gerek yoktur. Fakat bugün önemli olan, yaygınlık gösteren bazı inanç temalarının bulunduğu görülmektedir. Zengin, çeşitlilik gösteren, hem kötü hem iyi ruhlarla dolu bir ruhani dünya vardır; insanlar bu dünyaya saygı gösterir ve törenlerle adaklar sunar. Ataların ruhları ve doğa ruhları vardır. Modern Afrika edebiyatı bu ruhların seslerini yazıya dökmüştür; herhalde bu eserlerin en belagatlileri de Ben Okri'nin kitapları, örneğin *Aç Yol*'udur *(The Famished Road*, 1991*)*. Fakat ruhlar ve ele alınış biçimleri daha somut biçimlerde de söz konusudur; örneğin hastalıkların sıklıkla büyü kullanılarak teşhis edilmesi, Nijerya'da çocuk büyücüler de dahil olmak üzere büyücülere inanılması, silahlı isyancıların muskalarla korunması ve Uganda'da olduğu gibi, rahibe-ruh Alice Auma "Lakwena" (Elçi) ve halefi "Tanrı'nın Direniş Ordusu"nun lideri Joseph Kony'de gözlendiği üzere Hıristiyanlığın ruhçu yorumları gibi.

"Afrika", "Asya" gibidir, bir Avrupa icadıdır, ama bu Sahara altı bir Afrika medeniyetine dikkat çekmenin sezgisel değerini eksiltmez. Hıristiyanlık ve İslam modern Afrika'nın baskın dinleri olmuşlardır. Ama ikisinin de Afrika'nın kuvvetli aile-cinsellik-toplumsal cinsiyet

örüntülerine, örneğin Hıristiyanlığın çok eşliliğe, İslam'ın da kadınların kamusal-ekonomik alanda bulunmasına ayak uydurmaları gerekmiştir.

Sanatsal olarak maskelerin ve dansın ritüellerde yaygın olarak kullanılması da kıtanın bahsetmeye değer bir özelliğidir. Başka hiçbir yerde geleneksel kabile şeflerinin, siyasetçilerin ve din adamlarının insan içinde tek başlarına ya da toplu halde dans ettiklerini göremezsiniz.

Medeniyetlere attığımız bu bakışın sonunda, son olarak unutulmaması gereken bir şeyi belirtelim: Yukarıda bahsettiklerimiz bir Şöhretler Geçidi değildir. Sadece yirmi birinci yüzyılı aydınlattıkları kadarıyla en büyüklerin bir listesidir. Maya ve başka Amerika yerli medeniyetleri ya da Güneydoğu Asya medeniyetleri bunlara kıyasla küçüktür, ama bu, onlar kadar önemli olmadıkları anlamına gelmez.

Bütün medeniyetler aile-cinsellik-toplumsal cinsiyet ilişkileriyle derinden ilgili olmuş, bu ilişkiler üzerine bugün de varlığını sürdüren kalıcı damgalar vurmuşlardır. Fakat yürüttüğüm kapsamlı aile araştırması sırasında bu beş medeniyete özgü aile ilişkilerinin yanı sıra melez bir karakter taşıyan, sonraki küreselleşme dalgaları ve modernlik yolları sonucu ortaya çıkmış iki çağdaş aile sistemi daha olduğunu gördüm: Güneydoğu Asya ve Amerikan Kreole aile sistemleri.

Aile-Cinsellik-Toplumsal Cinsiyet Sistemleri

Hepimiz aile-cinsellik-toplumsal cinsiyet sistemi diyebileceğimiz soy, akrabalık ve eşleşme, cinsel pratikler ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin sadece mirasçısı değil, aynı zamanda genel olarak katılımcılarıyız. Dünyanın başlıca aile-cinsellik-toplumsal cinsiyet sistemleri başlıca beş büyük medeniyetten kaynaklanır, hatta bu medeniyetlerin merkezi bir unsuru olarak da görülebilir; genellikle yüzyıllar, hatta binlerce yıl boyunca süreklilik taşıyan bir unsurdur bu. Bu yüzden bu sistemler, burada medeniyetler mirası genel başlığı altında ele alınacaktır. Fakat çağdaş dünyada iki büyük sistem daha bulunur. Bunlar küreselleşme dalgalarının ortaya çıkardığı medeniyet melezlenmeleridir; Güneydoğu Asya ve Amerikan Kreole sistemleri de bu yüzden ayrıca değerlendirilmeyi hak etmektedir. Aileyle ilgili araştırmalarımın başlıca bulgusu bu yedi sistemin de değişmiş, fakat yakınlaşmamış bir biçimde hâlâ varlığını sürdürdüğü olmuştur. (Therborn 2004; izleyen bölümler bu kitaba dayanmaktadır.)

Konfüçyüsçü Doğu Asya Ailesi

Bu aile sistemi tarihsel olarak Sinik medeniyetin belirlediği geniş alanda, Japonya, Kore, Vietnam ve Çin'de geçerlidir ve tabii bölgesel, ulusal varyasyonları da vardır. Klasik Konfüçyüsçü ataerkillik Japonya'da değişmiş, Vietnam'da yumuşamıştır. 1900'e gelindiğinde en ortodoks biçimiyle Kore'de uygulanıyordu.

Baba ile oğul arasındaki ilişki insan hayatındaki beş ilişkinin en önemlisidir; evladın saygısı, başka bütün ailevi ve sosyal normların tabi olduğu başlıca erdemdir. Evlenme aileler arasında bir sözleşmedir, karşılıklı anlaşmayla ya da koca tarafından sona erdirilebilir. Batı Avrupa'nın dışında başka her yerde olduğu gibi, evlenme tarihsel olarak neredeyse genel bir olgudur. Tokyo ve Singapur gibi bazı metropollerin dışında, hâlâ büyük ölçüde öyledir. İki eşlilik yasadışıdır, fakat "cariyeler"in ikinci dereceden eş olarak ailede resmi bir konumu vardır ve çocukları da meşrudur. Cinsel ilişki her zaman ahlaken meşru bir eril haz olmuştur. Babanın soyundan devam eden ortak aile Çin'de idealdi, evlenen genç oğulların evden ayrılmasının beklendiği çekirdek aileyse Japonya'da başlıca aile tipiydi. Ailenin baba tarafından atalarına hürmet gösterilir; geleneksel olarak

evlerde bir sunak olur, soyun ataları salonlarında da atalara topluca saygı sunulur; bunlar artık Çin'in bazı bölgelerinde geri dönmekte olan uygulamalardır. Ataların mezarları aileler için çok önemli mekânlardır; Kabir Süpürme Günü, bugün Çin takviminde hâlâ önemli bir olaydır.

Ebeveynlere saygı ve itaat Konfüçyüsçü ailenin başlıca normlarıdır. Bu bölgedeki muazzam siyasi ve ekonomik değişimler nesiller arasında Konfüçyüsçü ilişkilere meydan okumuş, bu ilişkileri değiştirmiş, ama tam anlamıyla silip geçmemiştir. Bugün Çin'de norm olan tek çocuklu aileler, çocuğun ailedeki konumunun çok güçlenmesine yol açmıştır. Yaşça büyüklük ve cinsiyet hem aile içindeki hem dışındaki sosyal ilişkileri kuvvetli bir biçimde etkiler, ama kadınların eve kapanması kural değildir.

Konfüçyüsçülük siyasetin ve şirket örgütlenmeleri de dahil olmak üzere örgütlenme yetkesinin ataerkil aileciliğe bürünmesine kolayca izin verir. Böyle olduğu için komünist dile de sızabilir, özellikle de Ho Çi Minh "Amca" yönetiminde Vietnam'da olduğu gibi; Ho Çi Minh'ten daha resmi bir dille "büyük büyükbaba" olarak bahsedilir, başlıca müttefikler ise Ağabey Sovyetler Birliği ve Abla Çin olarak anılırdı (Marr 1981: 132n; Bayly 2007: 187).

Güney Asya Hindu Ailesi

Bu sisteme Güney Asya diyorum, çünkü ayrıksı normları Hindu olsa da bu sistem birçok bakımdan alt kıtanın Müslümanlar dahil, Hindu olmayan ailelerini de etkiler. Burada evlilik herkesin gerçekleştirmesi gereken kutsal bir yükümlülüktür. Gerçekten uygun bir evlilik, ataerkil bir aileden diğerine bir bakire hediye edilmesidir, bu tarihsel olarak kızların buluğ çağından önce evlendirilmesi anlamına geliyordu. 1900 civarında evlilik yaşı ortalama 10 ya da 11'di. Hindu bir dulun, bakire bir çocuk olsa da bağımsız Hindistan'ın laik yasalarının izin vermesine rağmen yeniden evlenmesi meşru değildir. Evlilik yaşı yirminci yüzyılda, sömürge yönetimi yasalarının da etkisiyle yukarı çekilmiştir, fakat Güney Asya'nın kırsal kesimlerinde kızların yarısı 18 yaşından önce evlenir. Kuzey Hindistan'da evlilik köyün dışında gerçekleşiyordu, hâlâ da öyledir; bu, ailesinden ve akranı arkadaşlarından ayrılmış genç kız için çok yabancılaştırıcı bir durumdur. Popüler hüzünlü şarkıların konusudur.

Evlilik prensipte bozulamaz, bazı Brahman grupları dışında da tek eşlidir. Evlilik düzenlemeleri kast içi evliliği ve soy dışı evliliği düzenleyen kast kurallarının hâkimiyetindedir. Miras alınan kast, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında da sosyal etkileşim kalıbına dökülmüştür, tümüyle nüfuz edici olmasa da bugün de önem taşır. Gelinin çeyiz getirmesi beklenir; çeyizin büyüklüğü ve gerçekleştirilme biçimi, ailesi içinde sık görülen ihtilaf konularından biridir. Muhafazakâr yüksek kast Hinduizminde, kadınların kapanması, *purdah* kuralı vardır.

Hâlâ varlığını sürdüren tarihsel ideal aile, evlenmiş oğulları da kapsayan, mülkiyetin ortak olduğu birleşik ata soylu ailedir. Bu aile normalde çocukların büyüyeceği geniş bir aile dünyasıdır. Kızlar genelde ihmal edilir, çünkü kısa süre sonra doğdukları aileyi terk edeceklerdir. Anne ile oğul arasındaki bağ, önemli bir tarihsel bağ olmuştur; anneler bugün de genellikle çocuklarının en önemli çöpçatanlarıdır.

Toplumsal cinsiyet bağlamında, Güney Asya'ya kadın düşmanlığı ve kadınlara kötü muamele nüfuz etmiştir; insan ömürlerine bakarken bu konuya geri döneceğiz. Fakat I. Elizabeth, Maria Theresa, II. Katerina gibi güçlü kraliçelerin eski Avrupa'sında olduğu gibi hanedan cinsiyete baskın çıkabilir. Son otuz-kırk yılda, Güney Asya dünyanın başka yerlerinde olduğundan daha sık kadın siyasi liderlerin yönetiminde olmuştur; Pakistan'da Buttolar, Hindistan'da Nehru-Gandiler, Sri Lanka'da Bandaranaikeler, Bangladeş'te birbirine rakip iki partinin lideri olan kız çocuk ile dul eş gibi. Cinsel olarak, aseksüel Bollywood filmlerinde görüldüğü ve Delhi'de 2000'lerin başında gözlendiği üzere (bu ilk elden gözlemleri antropolog meslektaşım Dr. Perveez Moody'ye borçluyum) polisin insan içinde birbirine yakın oturan ya da el ele tutuşan çiftleri taciz etmesinde olduğu gibi iffetlilik taslanmaktadır.

İslami Batı Asya/Kuzey Afrika Ailesi

Hıristiyanlık gibi İslam da kıtalara yayılmış bir dünya dinidir. Fakat tarihsel yurdu dışında, İslami aile kurumu başka kültürlerden önemli ölçüde etkilenmiş, yirminci yüzyılda diğer bölgesel değişim süreçlerine maruz kalmıştır.

İslami evlilik bir sözleşmedir, dini bir ayin değildir; ama bütün ailevi meseleler, toplumsal cinsiyet ve cinsellik ilişkileri şeriat tarafından

kapsamlı olarak düzenlenmiştir. Geniş İslam dünyasının farklı bölgelerinde hüküm süren, her biri 1200-1300 yıllık, dördü Sünni biri Şii beş büyük İslam fıkıh ekolü arasında bugün silinmeye yüz tutmuşsa da önemli, barışçıl bir farklılık gözlenmektedir. Şeriat, tıpkı Hıristiyanlıktaki Pavlusçu gelenek gibi, erkeklerin üstünlüğünü genel bir ilke olarak kabul etmekle kalmaz, erkeklerin aile reisi olması, sınırlanmış çok eşlilik, erkeğin rızasıyla boşanma, çocukların baba soyunun devamı olması gibi birçok kesin kuralı da belirtir. Fakat bireyler olarak kadınların korunmasıyla da ilgilidir: Kız çocukların miras hakları oğulların hakkının yarısı kadardır. Evli kadınların mülkiyet hakkı ve hukuki ehliyetleri de dahil olmak üzere kadınların mülkiyet haklarını, Hıristiyan Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılda tanınmasından çok daha önce tanımıştır. Cinsellik Müslüman dünyada ahlaken kaçınılacak bir düşkünlük olarak görülmez, fakat sosyal düzene ciddi bir tehdit olarak algılanır. Bu yüzden de evlilik düzeniyle katı bir biçimde düzenlenmesi gerekir. Kadınların evlilik öncesi bekâreti aile onurunun bir parçası addedilmiştir. Bekâr kalmak, evlilik dışı çocuk sahibi olmak insan ömründe meşru seçenekler olarak görülmez.

Çocuklar büyük ataerkil ailelerde büyürler, bu aileler tarihsel olarak ve kırsal kesimde bugün hâlâ ata soylu daha geniş akrabalık birimlerinin, klanların ve aşiretlerin bir parçasıdır. İlk doğan oğul olmanın gururu Arapça bir isimlendirme göreneğiyle belirtilir, bu göreneğe göre ilk doğan çocuğun annesi *Ümm* (filancanın[erkek çocuğun adı] annesi) olarak bilinir; yirminci yüzyıl ortasında son derece tanınmış olan Mısırlı şarkıcı Ümmü Gülsüm gibi. *Ebu* (filancanın babası) o kadar sık kullanılmaz, fakat yine de karşımıza çıkar. Yaser Arafat'ın kuşağından Filistinli liderler bunu kamusal rollerine sıkı sıkıya bağlamış, savaş isimleri olarak kullanmışlardır, Ebu Mazen örneğinde olduğu gibi. Arapçada Ebu Mazen Filistin Yönetimi'nin halihazırdaki başkanı (Mahmud Abbas) için sıklıkla kullanılan bir isimdir.

Aile içinde bağlar sıkıdır, kuzenler arasında evlilik oranı yüksektir. Çocuk evliliklerine(cinsel birleşme olmaksızın) dinen izin verilmiştir, fakat bu gibi evlilikler İran devriminin ilk yıllarında kısa bir dirilişin ardından artık ender hale gelmiştir. Çok eşlilik her zaman zenginlerle sınırlı olmuştur, o da azalmıştır ve artık genellikle yasal olarak ilk eşin açık rızasına bağlıdır. Önceden çok sık olan, bir kocanın kolaylıkla gerçekleştirebildiği boşanma işlemlerinin oranı ise azalmıştır. Boşanmış ebeveynlerin çocukları her zaman babanın velayetinde kalır, kültürler arası modern evliliklerde bu

konu acı bir çatışma konusu olmakta, çocukların velayeti belli bir yaşa kadar anneye verilebilmektedir.

Hıristiyan-Avrupa Ailesi

Bu sistem Greko-Romen olmaktan çok Hıristiyandır; Alman tek eşliliğine de bir ölçüde dayanmıştır. Avrupa yerleşimlerine ve Hıristiyanlığı kabul eden deniz aşırı toplumlara ihraç edilmiş, fakat buralara genellikle değişmiş biçimlerde geçmiştir. Dolayısıyla ismi, Avrupa'da doğmuş Hıristiyan bir oluşum olduğunu ifade eden bileşik bir isimdir. Bu sistemin ayırıcı özellikleri arasında soyun iki taraflı kabulü (yani annenizin ailesinin de babanızın ailesi kadar önemli olması), eşlerin serbestçe seçilmesi ilkesi, evlenmemenin meşru bir seçenek olması, tek eşlilik, ebeveynlere karşı özel bir ahlaki yükümlülüğün bulunmaması ve cinselliğin eleştirel bir biçimde ahlaken değerlendirilmesi yer alır. Bu sistemde en benzersiz Avrupai özellik, evliliğin, Hıristiyan olmayan kökenlerin kilise tarafından kristalize edildiği şekilde kavranması, fakat pratikte çok sık bu konuda günaha girilmesidir. Evlilik bir tercih meselesi olmalıdır; birleşmeyi isteyen bir erkek ve kadın tarafından gerçekleştirilmelidir ve tek eşli olmalıdır. Prensipte bireysel bir tercih olarak evlilik fikri Avrupa'ya özgüdür. Katolik Kilisesi tarafından teşvik edilmiş, 1560'da Trento'da Karşı Reform Konsili tarafından da tekrar kabul edilmiştir. Evlilik bireyciliği Protestan değil Katolik bir normdur.

Hıristiyanlığın cinselliğe ilişkin olumsuz bir değerlendirmesi vardır; çocuklarla ilgili olarak, evlilikten doğan meşru çocuklarla gayri meşru çocuklar arasında önemli bir ayrıma gidilir. Fakat evlenme ve evlenmeme konusundaki esneklik, "gayri meşru çocuklar", özellikle de yüksek mevkili babaların gayri meşru çocukları konusunda bir ölçüde kabul gösterildiği anlamına gelir. Akrabalığın hem anne tarafından hem baba tarafından takip edilmesi, cinsiyetler arasında bir denge olduğu, çocukların özerklik potansiyelinin daha fazla olduğu anlamına gelir. Kızların evlilikten sonra başka bir ailenin içinde "kaybolması" beklenmez. Katoliklerde kuzen evlilikleri yasaktır bu da ebeveynlerin denetimini İslam ülkelerinde olduğundan daha zor hale getirmiştir.

Ama Avrupa'da da tarihsel aile ataerkildir. Normalde babalar ve kocalar tarafından yönetilir, gerçi erkeklerin gücü Hıristiyanlık öncesi Roma'da

olduğundan daha fazla koşula bağlanmıştır. İskandinavya'da on dokuzuncu yüzyıla kadar herkesin bir *patronymikon*'u, yani babanızın oğlu ya da kızı olduğunuzu gösteren ikinci bir ismi vardı. İzlandalılar ve Ruslar hâlâ bu isimlendirme kuralını kullanır.

Avrupa'da, kökeni Ortaçağ'ın başlarına, 1000 yıl ya da daha öncesine kadar giden, Trieste'den St. Petersburg'a uzanan hattın belirlediği kültürel bir Doğu-Batı ayrımı vardır. Ortaçağ başlarındaki Alman yerleşimlerin uç boylarına kadar bu ayrımın izlerini sürmek mümkündür. Görmezden gelinemez bir sadeleştirmeyle (Latin Avrupa'daki önemli istisnaları es geçerek) söylersek, bu hat, Batı'da evlilikten sonra yeni bir hanenin kurulmasını öngören yeni ev açma kuralıyla, Doğu'da yeni çiftin genellikle damadın ailesinin yanına yerleştiği ata evine yerleşme kuralını birbirinden ayırıyordu. Batı Avrupalı çocuklar genellikle çekirdek ailelerde yetişiyorlardı. Hattın doğusundaysa insanların neredeyse hepsi erken evleniyordu; batıdaysa evlilik yaşı birkaç yaş daha büyüktü; insanların en az yüzde 10'u, genellikle de daha fazlası hiç evlenmiyordu. Bu bölünme komünizmden önce de sonra da varlığını sürdürmüştür.

Batı Avrupa'da, orta Fransa'dan geçen önemli bir kuzey-güney bölünmesi vardı. Bu hattın kuzeyinde çocuklar ve genç insanlar, mülk sahibi çiftçi ailelerin çocukları da dahil, buluğ çağında ya da en azından okulu bitirdikten sonra erken yaşta evden ayrılır evlilik yaşları ya da miras alma yaşları gelinceye kadar başka evlerde hizmetçi olarak çalışırlardı. Bu hattın güneyindeyse gençler evlilik yaşına kadar genellikle aileleriyle kalırlardı. Bugün bu bölünme varlığını hâlâ sürdürmekte, bahsettiğimiz örüntüler kuzeyde Orta ve Kuzey Avrupa ile güneyde İtalya ve İspanya'da kendilerini göstermektedir.

On dokuzuncu yüzyıl, kitlesel proleterleşme ve kentleşme yüzünden, Avrupa aile hayatının büyük bir kesintiye uğradığı bir dönem oldu. Avrupa kıtasında büyük ve birçok küçük kentte doğan çocukların üçte biri ilâ yarısı evlilik dışında doğuyordu. On binlerce bebek, ölüm oranlarının yüzde 50'nin çok üstünde olduğu bakımhanelere bırakılıyordu. Başarılı sanayileşme yavaş yavaş aile kalıplarını da yeniden istikrarlı hale getirdi. On dokuzuncu yüzyılın sonlarından beri çocukların suistimal edilmesi konusunda da kamusal kaygılar giderek artmaktadır ve kamu yetkililerine, kötü işleyen ailelere müdahale edip çocukları korumaya alma yetkisi ve görevi verilmiştir.

Burada daha çok aile-cinsellik-toplumsal cinsiyet sistemlerinin bir gruplaşması söz konusudur. Fakat dini çoğulluğa (Hıristiyanlık ve İslam da dahil) ve büyük etnik çeşitliliğe rağmen bu gruplaşmaya damgasını vuran bir birlik de vardır. Bu sistemin çok eşliliği öngören ayrıksı bir evlilik kalıbı, özel akrabalık ve doğurganlık ilişkileri ve atalara yönelik ailevi bir sadakat gibi özellikleri bulunur. Çoğunlukla Orta Afrika'da olmak üzere hem anne soyu hem baba soyu kabul edilir. Afrika'daki evlilik akitleri damadın ailesinin, gelinin ailesine zenginlik ya da hizmet sunmasıyla kurulur, mülkiyet kural olarak aynı cinse mensup aile bireyleri arasında bir nesilden diğerine miras kalır. Güney Asya'daki evlilik kurallarının tersine, kız sahibi olmak aile zenginliğinin kaynağıdır.

Afrikalılar doğurganlığa çok büyük değer verirler; doğurganlığı, ata soyunun bozulmaması yönündeki klasik Konfüçyüsçü vurgudan daha kapsamlı, daha genel bir anlamda insan hayatının kilit amacı olarak görürler. Başka her yerde olduğu gibi, Afrika'da da meşru ve gayri meşru cinselliğe ilişkin kurallar bulunsa da meşru ve gayri meşru çocuklar arasında ayrım pek o kadar önemli değildir. Cinsel özgürlük ve kısıtlamalar, kıtalarda halklar arasında farklılık gösterir, fakat genel olarak bakıldığında Afrika'da cinsellik tarihsel Avrasya'da olduğu kadar sıkı değildir. Ruanda ve Burundi gibi Katolikliğin baskın olduğu ülkelerde de kitlesel bir uygulama olan çok eşlilik Afrika ailesinin benzersiz bir özelliğidir. Afrika ailesinin bu yönü kadınların tarım işçisi olarak oynadığı kilit tarihsel rolden kaynaklanır. Evlilik bağı genellikle nispeten zayıftır; geçimlik tarım olsun, kadınların yürüttüğü ticaret olsun kocanın ve karının (ya da karıların) geçim kaynakları genellikle ayrıdır. Anne ve çocuk ilişkileri daha geniş kapsamlı akrabalık ilişkilerine gömülmüş, biraz da bu ilişkilerle bulanıklaşmıştır. Afrikalı çocuklar genellikle akrabalara verilir, birçoğu ebeveynleri olmadan büyür. Afrika aile sistemi yaşa, yaşlılara ve atalara hürmete de önem verir; yetişkinliğe geçişte düzenlenen toplu törenlere, hakların ve dayanışmanın temeli olarak yaş gruplarına büyük önem verilir.

Genç kızlar için, ekonomik bakımdan cömert "şeker babalara" bağlanmak da dahil, cinsel macera olasılıklarına, çalışkan evli kadınların ekonomik bağımsızlığına rağmen, Afrika'da aile-cinsellik-toplumsal cinsiyet sistemi yine de dikkat çekici biçimde erkeklerin yönetimi

altındadır; özellikle de Sahara'nın güneyinde Müslüman savana kuşağında ve dinen karışık fakat büyük ölçüde Hıristiyan olan doğu ve Güney Afrika'da.

Dünyada büyük önem taşıyan, katmanlar arasına sıkışmış ya da melez diyebileceğimiz iki aile sistemi daha vardır: Güneydoğu Asya sistemi ve Amerikan Kreole sistemi.

(Dinen Çoğulluk Gösteren) Güneydoğu Asya Aile Kalıbı

Bu Myanmar, Tayland, Laos, Kamboçya, güney Vietnam, Malezya ve Endonezya da dahil olmak üzere Sri Lanka'dan Filipinler'e dek uzanan bir aile ilişkileri örüntüsüdür. Budist aile ilgisizliği ve esnek Malay âdetleri burada bir araya gelerek, diğer Asya aile kurallarının katılıklarını yumuşatmıştır. Akrabalık bağları iki yönlüdür, gerek eş seçiminde gerek Müslüman Malaylarda görülen boşanmada olduğu gibi, evlilikte bir tercihler dizisi söz konusudur. 1950'lerde Müslüman Malaylar, boşanma rekorunu ellerinde tutuyorlardı; boşanma o zamanlar kadınların tercihiyle de gerçekleşebiliyordu. Britanyalılar on dokuzuncu yüzyılda Burma'ya (Myanmar) geldiklerinde evliliğin gayri resmiliği karşısında hayrete düşmüşlerdi. Budizmde evlilik töreni olmadığı için Burmalıların evlilikleri bugün birlikte yaşama dediğimiz şeye benziyordu.

Malay kızlar evlenme konusunda tarihsel olarak ağır bir baskı altında olsalar da Güneydoğu Asya'daki genç kızların bahtı Asya'nın başlıca ataerkil düzenlerinde olduğundan daha açıktır. Bu sistem yine de Asya ataerkilliği ve erkek egemenliğinin bir parçasıdır, fakat katılığı, keskinliği Doğu, Güney ve Batı Asya'da olduğundan daha azdır. Filipinler'de Katolikliğe seküler Avrupa'da olduğundan daha fazla itaat edilir, ama cinsiyetlere klasik Avrupa Hıristiyanlığında olduğundan daha fazla esneklik tanınır.

Amerikan Kreole Ailesi

Amerika kıtasında, ABD'nin güneyinden Karayipler'e, Brezilya'nın Rio de Janeiro kentine, Meksika'dan Paraguay'a kadar, İspanyolların madencilik yaptıkları, büyük çiftliklere sahip oldukları bölgelerde Kreole diyebileceğimiz çatallanmış ya da iki yönlü bir aile sistemi gelişmiştir. Hıristiyan Avrupa ataerkilliğinin, Amerika kıtasında Afrika ya da Kızılderili

köle emeğiyle plantasyon, maden ve çiftlik arazi işletmesinin sosyoekonomik tarihinden doğmuş bir aile sistemidir bu. Kölelerin evlenmelerine izin verilmiyordu, ama bu insanlar üremeye teşvik ediliyorlardı ve beyaz erkeklerin yırtıcılığı karşısında savunmasızlardı. İspanyol kadınların azlığı ve etnisiteler arası cinsel ilişkiler konusunda bir tabunun olmaması, Latin Amerika'da Kızılderili cemaatlerinden koparılmış, beyazlar tarafındansa asla tamamen kabul edilmemiş ciddi bir melez nüfusun oluşmasına yol açmıştır.

Baskın olan Kreole ailesi ikiliğinde, bir yanda katı bir biçimde ataerkil beyaz yüksek kültür ve aile kalıbı bulunur, genelde kadının örtüldüğü bu sistem Avrupa ailesinin katı bir versiyonudur. Renk hattının öte yanında gayri resmi bir siyah, siyahi-beyaz melezi, köksüz Kızılderili, babaların zayıf olduğu ya da olmadığı, maçoluğun varlığına rağmen anne odaklı bir aile örüntüsü görülür. Özellikle Karayipler'de gayri resmi cinsel birliktelikler genel geçer bir hayat tarzına dönüşmüştür. Jamaika'da bebeklerin çoğunluğu hiçbir zaman evlilik çerçevesinde doğmamıştır. Çocuklar anneler ve büyükannelerin ailelerinde büyürler.

Tarihsel Kreole beyaz ataerkilliği, genel geçer beyaz Amerikan kültürüyle harmanlamıştır. İç Savaş sonrası yeniden yapılanma ve siyahların ABD'nin kuzeyindeki sanayi bölgelerine göçü, önceden yoksulluğun yanı sıra ırkçı sömürünün de ürünü olan Afrikalı-Amerikalı aile kalıplarına istikrar getirmiştir. Fakat son yıllarda birçok Afrikalı-Amerikalının gettolaşması, nispeten yoksulluk içinde olması yüzünden siyah Kreole aile kalıbı Kuzey Amerika'ya geri dönmekte, Karayipler, Brezilya, Hispanik İndo-Amerika'nın yoksul kesimlerinde varlığını sürdürmektedir. Erkek egemenliğine ve ayrıcalıklarına dayanan bir aile-cinsellik-toplumsal cinsiyet sistemidir bu; ama ataerkil cinsellikle yüklü değildir, çünkü babalık bu sistemde bir kıyıya itilmiştir, en güçlü akrabalık bağları da kadınlar üzerinden yürür: Büyükanne-kız çocuk-kız torun.

Altı Küreselleşme Dalgasının Çökeltileri

Nerede bulunuyor olursak olalım, vaktiyle yöneticilerimiz kim olmuşsa olsun, ne olursak olalım, neye inanırsak inanalım, bugün ne hatırlıyor olursak olalım: Hepimiz kendi memleketimizden daha büyük kuvvetlerden, tarihsel küreselleşme dalgalarından etkilenmişizdir. Burada küreselleşme dalgası derken önemli sosyal süreçlerin ille de gezegen ölçeğinde değil, ama en azından kıtalar arası bir yayılma ya da etki gösterecek şekilde genişlemesi, ivmelenmesi ve/veya yoğunlaşması kast ediliyor. Ve zaman bakımından sınırlı olabilecek bir genişleme/ivmelenme/yoğunlaşma kast ediliyor. Bu süreçler, pratikler ve inançlar yükselen, ileriye doğru atılıp geri çekilen dalgayla birlikte doğmazlar da kaybolmazlar da, ama su hep oradadır. Güncel dünyayı anlayabilmek için böyle en azından altı dalgayı dikkate almamız gerekir.

Bunlara başka dalgalar da eklenebilir; ciddi adaylardan biri on üçüncü yüzyılda Avrasya Moğol İmparatorluğu'nun yükselişi olmuştur, fakat bu dalga insanlık tarihinde, burada değineceğimiz altı dalgadan çok daha az kalıcı çökelti bırakmıştır. Kısa ömürlü, fakat nefes kesici genişlikteki Avrasya Moğol yönetiminin başlıca tarihsel etkisi hasta farelerin Avrupa'ya yayılıp devasa bir veba salgını başlatması, 1330'lardan itibaren Avrupa nüfusunun üçte birinin ölmesiyle Avrupa barışının son bulması sonrasında o zaman İslam medeniyetinin merkezi olan Bağdat'ı yıkıp Çin'den gelen teknolojik transferleri hızlandırarak Avrupa'nın yükselişini kolaylaştırmış olmasıdır. *Völkerwanderungen*, yani Afrika'daki atalarımızın her yere yayılmasından başlayarak halkların göçü, yeryüzünün insanlarla dolması bakımından kalıcı bir miras bırakmıştır. Fakat ilk göçler, sosyal süreçlerin genişlemesi ya da yoğunlaşmasından çok, nüfusların kendine özgü hareketleriydi; sonraki göçlerse ekonomik, siyasi ve kültürel dalgaların birer parçası olmuştur.

Dünya Dinlerinin Oluşması ve Medeniyet Sınırlarının Belirmesi,

MS Dördüncü-Sekizinci Yüzyıl

Medeniyetler daha önce tanımladığımız üzere bir reisin yönetiminden ya da bir rahibin ihsanından daha geniş çaplıdır. O halde medeniyetler, bir anlamda, ilk kültürler aşırı, siyasi oluşumlar aşırı dalganın ürünleridir. Fakat medeniyetler çekirdek bir dünya görüşünü, bazı değerleri paylaşsalar da, küreselleşme dalgaları derken, uzamsal/zamansal değişim dalgalarından bahsediyoruz. Bir tür sezgisel mantıkla burada medeniyetler sosyal jeolojik bir analizin başlangıç noktası olarak ele alınmışlardır; ilk tarihsel küreselleşme dalgası medeniyet çekirdeklerinin genişlemesini belirlemiştir.

İlk küreselleşme dalgası dinlerin kıtaları aşarak yayılması, bugün, 1000 yılı aşkın bir süre sonra "dünya dinleri" dediğimiz şeyin ortaya çıkmasıydı. Dikkat çekici derecede kısa bir süre, 400-500 yıl içinde bütün dünya dinlerinin merkezleri tesis edilmiş bulunuyordu; bu merkezler bugün de varlıklarını korumaktadır. Bugün varlık gösteren medeniyetlerin sınırları o zamandan beri genişlemiş, daralmış, bulanmıştır, ama çekirdekleri aynı kalmıştır. Bu tarihsel yayılma dönemi, Alman filozof Karl Jaspers'ın geliştirdiği, büyük İsrailli sosyolog Shmuel Eisenstadt'ın (2006) son yıllarda kullandığı terimle "eksensel devir"den (*axial age*), yani büyük dinlerin birbirlerine yakın tarihlerde, fakat birbirinden bağımsız, rastlantısal olarak kurulmuş olmalarından daha ilginçtir.

Dördüncü yüzyılın sonuna gelindiğinde, Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmi dini haline gelmişti; bu taban bölgeden yayılarak yavaş yavaş Avrupa'nın geri kalan kısmını da saflarına kattı. Fakat bunu yapmadan önce, Ermenistan ve Gürcistan'da, bugün Etiyopya dediğimiz bölgede yerleşiklik kazanmıştı. Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nu fethetmesiyle hemen hemen aynı devirlerde Budizm de Çin'de bir atılım yaptı, İpek Yolu üzerinden Çin'e ulaştı ve oradan Kore'ye, Japonya'ya geçti. Bundan bir süre daha sonra, sekizinci yüzyılda Tibet'e geldi (Cousins 1985: 320, 331). Fakat Sinik medeniyet bölgesinde Budizm, hep başka dinlerle birlikte siyasi yöneticilere tabi oldu. Bugünkü Burma (Myanmar) ve Tayland'a da deniz üzerinden geldi, Sri Lanka'da zaten sıkı sıkıya yerleşmişti; daha güneydoğuda Malay takımadalarına yayıldı, Java'da Borobodur'daki muhteşem tapınak inşa edildi (Coedès 1966, 1968).

Bu dönemde Budizm, bağımsızlık sonrasında "dokunulmazlar" denilen kesimin din değiştirmesinden ayrı olarak, Hindistan'daki ilk çıkış merkezini

ebediyen kaybetti. Sri Lanka Güneydoğu Asya halkları arasında çok tutulacak olan reform geçirmiş bir Budizm'in uluslararası merkezi haline geldi. Hindistan'da Budizm, Hinduizm olarak bilinen, başta kendisinin de onun içinden doğduğu çok başlı, geniş topluluk karşısında yenilgiye uğradı, bu Brahmanların otoritesini ve kast hiyerarşisini bir kere daha dayatacak bir yenilgiydi.

Hinduizm birinci küreselleşme dalgasının da bir parçası olmuş, güneydoğuya, Çinhindi'nin batısına ve Endonezya adalarına yayılmıştı. Budizmin doğuşu sonrasında varlığını sürdürse de Hindistan dışında ayrı bir dini pratik olarak yatıştı, ama örneğin Bali'de varlığını hâlâ sürdürür. Öyle görünüyor ki Hinduizm esasen bir saray diniydi, krallığın ilahiliğini meşrulaştırıyordu. Hinduizmin kutsal dili Sanskrit Güney ve Güneydoğu Asya'nın da başlıca edebi ve siyasi dili haline geldi (Pollock 1998: 48 vd.). Hindu törenleri, destanları ve siyasi gelenekleri Java hayatının bir parçası haline gelip milliyetçi dönemde de varlıklarını sürdürdü (Anderson, 1996). Tay kraliyet sarayındaki uygulamaların da bir parçası oldular. Tayland'da hüküm süren Chakri hanedanından kralların resmi ismi Rama'dır, bugün tahtta IX. Rama vardır ve bu isim Hindu tanrısı ve Ramayana destanının kahramanının isminden gelmektedir.

İslam bütün dinlerin en hızlısıydı. Genellikle geceleri at ve deve sırtında yol alarak, Fas'ın batısı ile bugün Özbekistan'daki Fergana Vadisi arasında 7000 kilometre boyunca uzanan verimli toprak parçaları ve vahalar arasındaki çölleri aşmıştı. Muhammed'in 632'deki ölümünün ardından İslami yöneticiler İspanya'dan Kuzey Afrika'ya uzanan; Mısır, Filistin, Arabistan ve bugünkü Irak'ı, İran'ı içine alan, bugün Pakistan'daki İndüs Vadisi'ne ve Orta Asya'da Taşkent'e, Buhara'ya ulaşan çok geniş bir toprak parçasını yönetir olmuşlardı. İslam'ın siyasi merkezi de kısa bir süre sonra Mekke'den, Şam üzerinden, Bağdat'a taşınmıştı. En başta şunu söyleyelim: Bunlar Arap Bedevilerin, kısa süre önce kendi aralarında yaşadıkları savaşlardan yorgun düşmüş, aşırı geniş yerleşik imparatorluklara, Bizans ve Sasani İmparatorluklarına karşı kazandıkları zaferlerdi. Fakat Bedeviler yalnızca daha zengin yerleşik nüfuslarca yenilgiye uğratılmış kültürü asimile etmeye hazır savaşçılar değillerdi. Yeni bir dinin müminleri, Tanrı'nın muzaffer elçileriydi, onların bu fetihleri de yavaş yavaş dini bir anlam kazanmaya başladı (Kennedy 2007; Lapidus 2002; 30 vd.). Deniz tüccarları ve misyonerler İslam'ı Doğu Afrika sahillerine, dokuzuncu

yüzyılda da Çin'in Guangzhou ya da Kanton bölgesine taşıdılar (Welch 1985: 127 vd.; ayrıca bkz. Barnes 2008; Fernández-Armesto 2009: 9. bölüm).

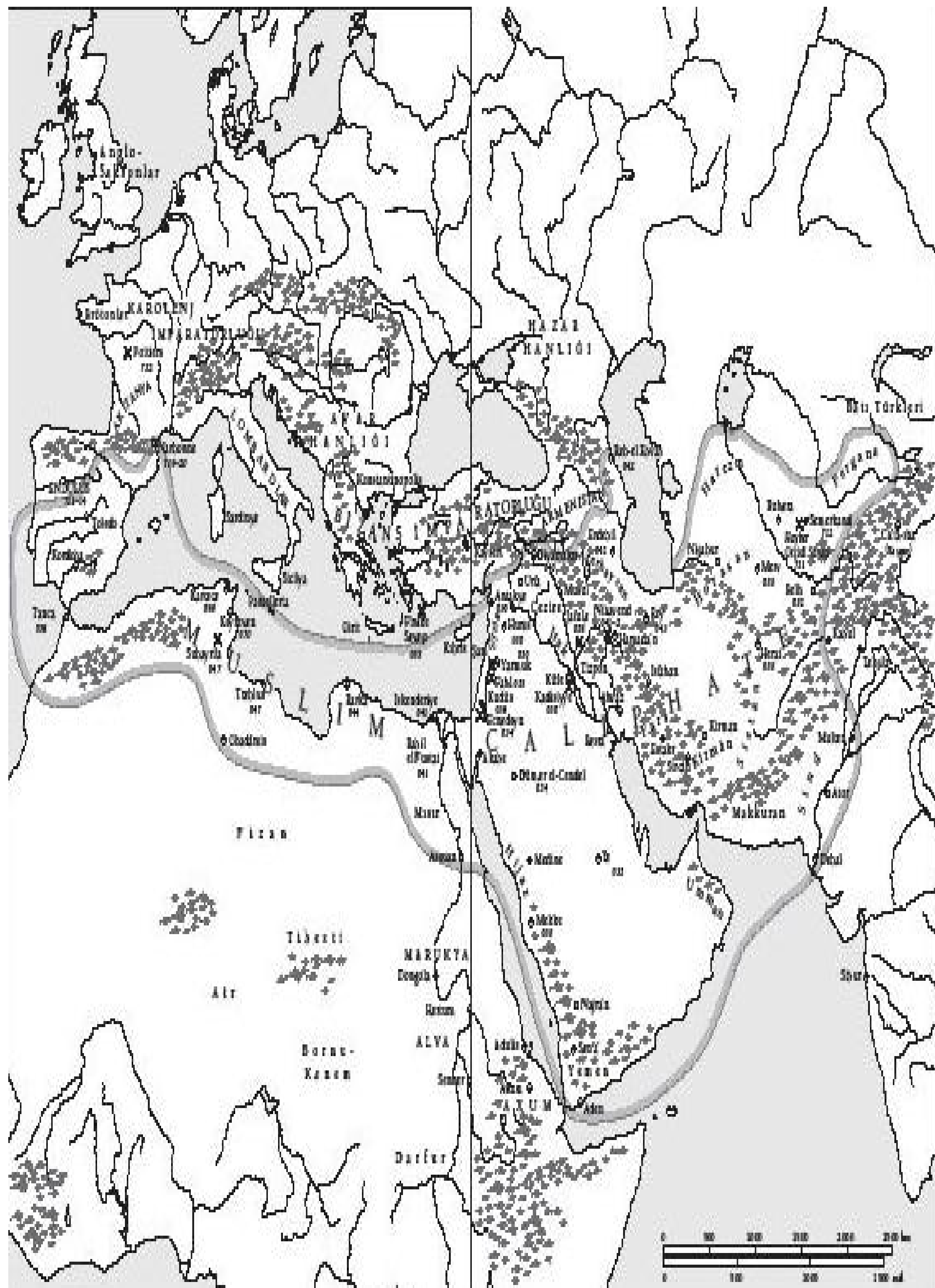
Bugün dünya dinleri dediğimiz şeyin tesis edilmesi başka dinlerin gölgelenmesi anlamına da geliyordu. Her şeyden önce geç imparator kültleri de dahil olmak üzere pagan Greko-Romen çok tanrıcılığının, daha aşamalı bir şekilde de ikici Pers Zerdüştlüğünün. Yani, bu dalganın arefesinde Avrasya'daki üç büyük imparatorluktan ikisindeki resmi dinlerin.

İlk tarihsel küreselleşme dalgası dinlerden fazlasını yaydı. Medeniyetlerin bölgeleri üzerinde kalıcı etkileri oldu. Bu dönem, baskın Doğu Asya medeniyetinin sırf Çin olmak yerine Sinik olduğu dönemdi; bu dönemde kuzey Vietnam ve Kore'nin bazı kısımlarında hem güçlü bir kültürel ithalat olmuştu hem de Çin imparatorluğunun yönetimi altında, Vietnam örneğinde bin yıl boyunca kültürel ayrıksılık korunmuştu (Huard ve Durand 1954: 47 vd.; Eckert ve diğerleri 1990: 4. bölüm). İdeogramlar ve Çin'in klasik edebi eserleri Kore, Japonya ve Vietnam'ın yüksek kültürü haline gelmişti. Kore'deki Silla krallığı 682'de Konfüçyüsçü bir okul kurdu. Birleşik Japonya'nın ilk iki başkenti Nara ve Heian (yani Kyoto), Çin'deki Çangan (bugün Xian) model alınarak inşa edilmişti (Coaldrake 1996: 3-4. bölümler).

Kuzey Hindistan'ın kutsal dili olan Sanskrit, Dravidyen güney Hindistan'ın da siyasi ve edebi dili haline geldi; bu, Hint medeniyetinin İndüs'ten binlerce kilometre öteye, neredeyse kıta çapına yayıldığını gösteriyordu. Chicago'da Sanskrit üzerine çalışan büyük akademisyen Sheldon Pollock bize en nitelikli özeti sunmuştur: "Dördüncü yüzyıldan itibaren, bugün Burma (Myanmar), Tayland, Kamboçya, Laos, Vietnam, Malezya ve Endonezya olarak bilinen bölgede birden Sankrit yazıtlar belirmeye başladı" (Pollock 2006: 123; krş. Pollock 1996). Hint yazısı Khmer, Tay, Lao ve Burma alfabelerinin de temelini oluşturacaktı.

Arapça alfabe Farsça ve Türkçeyi fethetti. Batı Asya medeniyetine ortak bir yazı kazandırdı; fakat bu yazı alfabetik olduğundan hiçbir zaman Çince gibi ekümenik bir yazı haline gelemeyecekti. Asya'nın batısında ve Kuzey Afrika'da Irak, Suriye, Filistin, Mısır, bugünkü Libya, Tunus, Cezayir ve Fas'ın Arap ülkeleri haline gelmesi bu döneme rastlar. Irak Farsça ve Aramice konuşulan Pers İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Suriye, Filistin

ve Kuzey Afrika, Yunancanın yüksek kültür dili olduğu Roma-Bizans İmparatorluğu'na bağlıydı. Mağrip'te nüfusun büyük bölümünü Semitik olmayan bir dile sahip bir kabile toplumu olan Berberiler oluşturuyordu. (Kennedy 2007; 2, 4, 6. bölümler) Pers yüksek kültürü ve dili ayakta kaldı, ama Arapça yazıyla.

Anglo-Saksonlar
KAROLENJ
İMPARATORLUĞU
Brötonlar
Poitiers 732
AVAR HANLIĞI
LOMBARDLAR
HAZAR HANLIĞI
Kartaca
Sicilya
Sardinya
Toledo
Kurtuba
Tanca
Girit
Trablus
İskenderiye
Fizan
Tibesti
Air
Bornu-Kanem
Darfur
MAKURYA
Dongola
ALVA
Aden
Yemen
Necran
Mekke
Medine
Mekran
Kirman
Buhara
Semerkand
Merv
Nişabur
Kabil
Multan
Debul

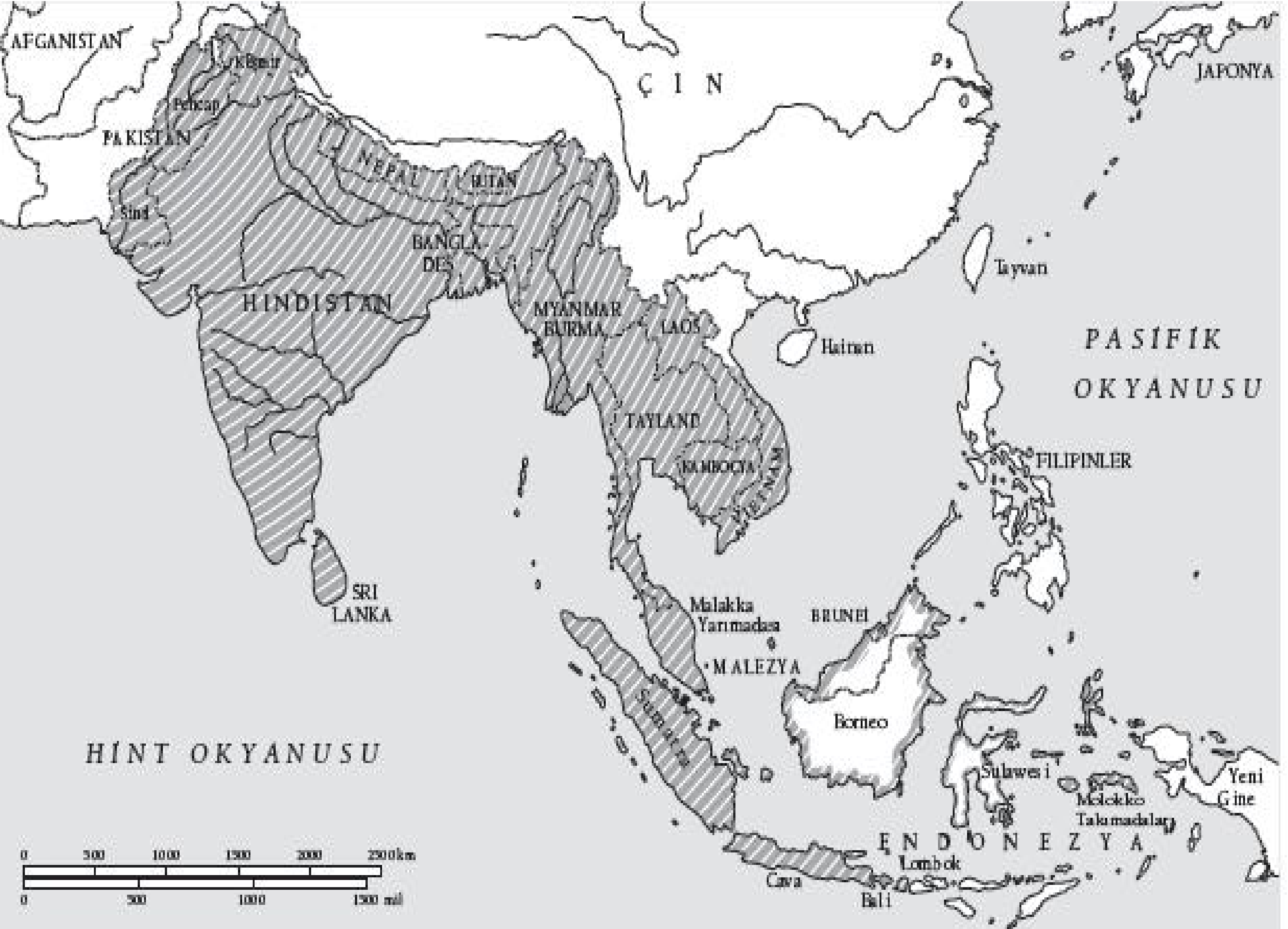
Harita 2 - Müslüman Arapların Fetihleri

Avrupa’da bu dönem, Batı Asya’da Musevilik sonrası bir inancın, Yunan ve Roma’nın kültürel ihtişamının meşru varisi ve emanetçisi unvanını üstleneceği, Avrupa medeniyetinin “pagan” ve seküler kültürü kurtuluşçu bir tek tanrıcılığın hükmü altında bir araya getirmek gibi kendine özgü yönünü ortaya çıkaracağı, Latinceyi ve Bizans’ta Yunancayı kilisenin dili olarak kabul edeceği dönemdi.

Bu ilk binyıl ortasındaki dönem Afrika medeniyetini de etkiledi, gerçi bu etkiler, bu konuda çok fazla şey bilinmese de muhtemelen dışarıdan dayatılan sınırlamalar olarak ortaya çıktı. Afrika’nın büyük bölümü bu dalganın etkisi altında kalmamıştı, ilk küreselleşme dalgası sadece Afrika kıyılarını yalayıp geçmişti. Kuzey Afrika, Ortaklık Devri’nin çok öncesinden beri Afrika kıtası dünyasının değil, Akdeniz’in bir parçası olmuştu. İslam fetihleri Akdeniz bağlantısını daha kırılgan hale getirmişti; fakat Sahara hattında, doğal sebeplerden yoğunlaşmamış, burayı daha sonraki geçişlere bırakmıştı. Hıristiyanların bugünkü Etiyopya’da zafer kazanması da, Avrasya saban tarımıyla Nübye koridoru üzerinden Mısırlı Kıptilere bağlanan daha Avrasyalı bir siyasi oluşumu belirleyen yeni bir sınır çizimine katkıda bulunmuştu ya da bu sınır çiziminin bir parçasıydı. İlk küreselleşme dalgasının Sahara altı Afrikasının yalıtılmış özgüllüğünü pekiştirdiği söylenebilir. Amerika kıtası elbette ki bu küreselleşme dalgasından etkilenmemişti.

Bu muazzam genişlemenin ardından dini genişleme yavaşladı; Sanskrit, (Budist) Pali, Yunanca ve Latince gibi kültürler arası birkaç dini dil yerel diller karşısında güç kaybetmeye başladı (Pollock 1998: 50 vd.). Bütün dünya dinlerinin merkezleri kurulmuştu; medeniyetlerin ana sınırları çizilmişti ve bu sınırlar içinde ayrıksı bir dil, inanç, aile normları, yönetim tarzı, ritüel ve yapı kültürü doğmuştu. Dalga duruldu.

Fakat bugünkü dünyanın dinsel haritası elbette ki tam anlamıyla çizilmemiştir. Bundan sonraki yüzyıllarda Rusya ve Kuzey Avrupa Hıristiyanlaştı. Silahlı atlılar İslam’ı kuzey Hindistan’a götürdü; Sahara’yı aşan kervanlar da Sahil’e taşıdı. Timbuktu büyük bir kültürel merkez haline gelirken deniz aşırı tüccarlar İslam’ı Endonezya’ya götürdü. Sri Lanka’dan yeni bir Budizm biçimi yayılıp Endonezya’da tutundu. Amerika kıtası ancak ikinci küreselleşme dalgasına dahil olacaktı, Afrika’nın orta ve batı bölgelerinin çoğu ise dördüncü dalgaya.

AFGANISTAN
PAKISTAN
Pencap
Sind
NEPAL
BUTAN
BANGLA-
DEŞ
HİNDİSTAN
SRI
LANKA
ÇİN
JAPONYA
Tayvan
Hainan
MYANMAR
BURMA
LAOS
TAYLAND
KAMBOÇYA
VİETNAM
PASİFİK
OKYANUSU
FİLİPİNLER
Malakka
Yarımadası
MALEZYA
BRUNEİ
Borneo
Sumatra
Sulawesi
Molokko
Takımadaları
Yeni
Gine
ENDONEZYA
Lombok
Cava
Bali
HİNT OKYANUSU
0 500 1000 1500 2000 2500 km
0 500 1000 1500 mil

Harita 3 - Hint Medeniyetinin Yayılması

On Altıncı Yüzyıldan On Yedinci Yüzyılın Başına Kadar Avrupa

Sömürgeciliği

Bu gezegen çapında, kelimenin tam anlamıyla küresel ilk dalgaydı. O zamana kadar başka kıtalarda bilinmeyen Amerika kıtası fethedilmiş, 1519-22 tarihindeki Magalhães seferiyle dünyanın çevresinin deniz yoluyla dolaşılması tamamlanmış; iki okyanusa yayılan, Filipinler'i Pasifik ve Atlantik'ten geçip Meksika üzerinden İspanya'ya bağlayan imparatorluklar kurulmuştu. Bu dalganın en görünür mirası elbette ki Amerika kıtasının İspanyolca, Portekizce, İngilizce, Fransızca, hatta Hollandaca (Papiamentu'nun büyük ölçüde Hispanik Kreoleleriyle bir kenara itilmiş olsalar da Surinam ve Hollanda Antilleri) sayesinde dil, Hıristiyan dini ve medeniyet esasları bakımından Avrupalılaştırılması oldu. Bu dalga Latin Amerika'da ve Kuzey Amerika'nın bazı kısımlarında (örneğin Manhattan, Philadelphia, Québec'te) Avrupai kent planlamasını da kapsıyordu. Filipinler daha sonra gelen Amerikan İngilizcesi karşısında İspanyolcasının tamamını artık kaybetmiş durumdadır, ama bir çoğunluk dini olarak ateşli bir Katolik inancını, Latin Amerika tarzı arazi sahibi oligarşiyi korumuştur. Afrika ve Asya'da bu dönemdeki sömürgeciliğin izleri, bugün kıyıda kalmıştır, yine de bugünkü Gana'da kölelerin çalıştığı kalelerden Goa ve Macao'daki Portekiz kiliselerine kadar gözle görülmektedir. Sömürge döneminin mirası, kısa süre önce bağımsız Doğu Timor'un Portekizceyi ülkenin resmi dili yapmak istemesiyle bir kez daha ortaya konmuştur.

Amerika kıtası kısa süre içinde Avrupa'nın yanı sıra Afrika mutfağını da zenginleştirdi, bazı etkiler belirgin olsa da, örneğin Güneydoğu Asya'ya getirilen yeni tohumlar olsa da Asya mutfağı üzerinde o kadar da etkili olmadı. Yeni Dünya'dan patates, mısır, manyok, domates, acı biber, fıstık, ananas ve avokado vs. geldi; oradaki Avrupa plantasyonlarından gelen şeker, tütün ve kahveden bahsetmiyoruz bile (krş. Kiple 2007: 14. bölüm).

Avrupa'nın Amerika kıtasını fethetmesi, önce muazzam bir gümüş kaynağı, sonra küresel para kaynağı ve kısa süre sonra da kölelerin çalıştığı şeker, tütün, pamuk vs. plantasyonları, rakipsiz bir kâr birikimi merkezi biçiminde son teknolojinin sahibi haline gelen Avrupa güçlerini Asyalı rakiplerinin önüne geçirdi. Çok daha sonra Avrupa yirminci yüzyılda dünyayı yönetmekten ve dünyayla savaşmaktan yorulduğunda, ABD "Batılı" olduğu gerekçesiyle, (Clinton'ın Dışişleri Bakanı Madeleine

Albright'ın sözleriyle) "Batı'nın vazgeçilmez bir ulusu" olduğunu iddia ederek Avrupa medeniyetinin meşalesini gururla kendi eline alacaktı.

Bu dönem Avrupa'nın okyanuslardaki askeri hükümranlığının başladığı dönemdi. Çinliler 1430'larda açık denizlerden çekilmişlerdi, Osmanlı donanması 1572'de Akdeniz'deki İnebahtı Savaşı'nda yenilgiye uğramıştı. Hint Okyanusu'nda ve Batı Pasifik'teki takımadalar arasında ticari denizcilik hâlâ bölgesel tüccarların; Araplar, Bugiler, Çinliler ve diğerlerinin elindeydi. Avrupa sömürgeciliği uzunca bir süre daha varlığını sürdürecekti; fakat genişlemesi bir süre duracak, ana kıta yıkıcı bir etkisi olan Otuz Yıl Savaşları'na gömülecekti (1618-48). Dalga durulmuştu.

Bu dönemde başlayan, sonra ivmelenmeyi sürdüren Avrupa sömürgeciliğinin önemli bir yönü, Afrikalıların yakalanıp Amerika kıtalarındaki şeker plantasyonlarına ve başka plantasyonlara gönderilmesini düzenleyen köle ticaretiydi. Köle ticaretinin ilk dalgasında yaklaşık 1,5 milyon Afrikalı gemilerle Amerika kıtasına gitmişti. 1900'e gelindiğinde toplam yaklaşık 11 milyon Afrikalı götürülmüştü; bu ticaret on sekizinci yüzyılda altı milyon Afrikalı'nın Amerika kıtasına taşınmasıyla zirveye çıkmıştı (Collins 2006: 137; krş. Blackburn 1997).

1750-1815 Franko/İngiliz Dünya Savaşı ve

Avrupalı Süper Güçlerin Yükselişi

Pek bu şekilde anılmasa da bu, insanlık tarihinin ilk dünya savaşıydı: Sıfırıncı Dünya Savaşı. Bu savaşta tarafların Avrupalı iki güç olması, on sekizinci yüzyılın ortasına gelindiğinde Avrupa'nın kültürel ve ekonomik egemenlik kurmasına daha bir yüzyıl olsa bile, askeri üstünlüğü belirleyici bir biçimde sağladığını göstermektedir. Bu savaş Kuzey Amerika'da, Kuzey Afrika'da ve Batı Asya'da, Hindistan'da ve tabii ki Avrupa'da verilmişti. Güney Afrika burnu, Java alınmış; rakip donanmalar Pasifik'e, Avustralya civarına seferler düzenlemişlerdi.

Aslında bu savaş, 1792'den itibaren Fransız Devrimi de dahil olmak üzere her biri kendine özgü bir mantığı olan bir dizi savaştan oluşuyordu. Fakat temelde dönemin iki emperyal gücü, Avrupa ve yerküre çapında egemenlik kurmak için savaşıyordu. Bu bakımdan yirminci yüzyıldaki Birinci Dünya Savaşı'na çok benzeyen bir savaştı. Belirleyici önemdeki savaşlar Avrupa'da; Trafalgar'da, Leipzig'de ve Waterloo'da verilmiş olsa da en önemli savaş meydanları Hindistan ve Kuzey Amerika'ydı. Bu savaşların hiçbirinde Fransızların nihai yenilgisi kaçınılmaz bir sonuç değildi: Fransızlar Kuzey Amerika'da doğu sahilinin iç kesimlerinde, Québec'ten New Orleans'a dek çok iyi yerleşmişlerdi, her iki bölgede de yerli kuvvetlerle ittifak halindeydiler.

İngilizlerin Hindistan ve Kanada'da Fransızlara karşı kazandığı zaferler, İngiliz dili ve hukuku için kalıcı zaferler oldu; gerçi Louisiana'da ve Québec'te Fransız hukuku ve idari uygulamalarının izleri hâlâ görülür. İngilizlerin kazandığı zaferler Güney Asya'da kriket oyununun da başlamasına zemin hazırladı. Fransızların yardımıyla ABD'nin bağımsızlığını ilan etmesi, İngilizler için bir darbe olmuştu; fakat yorgun Fransa, Saint-Domingue'yi Haiti devriminin ardından geri alamayınca bu darbeden fazla yararlanamadı. Fransızlar Kuzey Amerika'nın Kanada sınırından Meksika Körfezi'ne kadar uzanan geniş orta batı bölgesini ucuza elden çıkardılar ve daha sonra da doğmakta olan Kuzey Amerikalı devle "özel bir ilişki" geliştirmeyi başaran mercinin ulusal bağımsızlığın destekçisi değil, eski sömürgeci düşman olduğunu kabul etmek zorunda kaldılar. Napolyon'un Hollanda'yı ilhak etmesi, İngilizlerin, artık çaresiz durumda olan Hollanda İmparatorluğu'na kalıcı bir biçimde karşılık vermesine neden oldu. İngilizlerin Güney Afrika'ya, Seylan'a inmesine,

Singapur’un kurulmasına yol açtı. İngilizlerin büyük bölümü artık oralardan ayrılmış olsalar da İngiliz dili, orta ve üst sınıfların İngiliz eğitimi alma seçeneğine sahip olması hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Gelgelelim Sıfırıncı Dünya Savaşı’nın başka bir etkisi daha olmuştu: O da Britanya İmparatorluğu’nun Kuzey Amerika’da 13 sömürgesini kaybetmesine rağmen, dünyanın ilk süper gücü, yani bölgeler üstü hâkimiyete sahip bir dünya gücü olarak doğmasıydı. Madrid’den Meksika’ya ve Filipinler’e İspanyol imparatorluğu üzerinde güneş hiç batmamış olabilirdi; ama denizlerdeki İspanyollar karadaki Ming hanedanı, Babürler, Safeviler ve Osmanlılar karşısında pek önemli olamamışlardı. İngilizler İspanyol gemilerini tekrar tekrar soymuşlardı, bir tür deniz haydutluğuydu bu. Dünya gücü olmak, artık kesinlikle Avrupa güçleri arasında bir yarışa dönüşmüştü ve İngilizlerin Fransızları, Napolyon’un devrim sonrası Fransa’sını ve *ancien régime* Fransa’sını yenmesi bu yarışın sonucunu belirlemişti.

Dünya gücünün kim olacağı seçilebiliyorsa da Franko-İngiliz dünya savaşı, bugün dünyada mevcut olan gelişmiş ülke-az gelişmiş ülke bölünmesini yaratmamıştı. 1750’ye gelindiğinde Çinli ya da Japon bir çiftlik işçisinin reel ücreti bir İngiliz işçinin ücretine en azından eşitti, muhtemelen de ondan fazlaydı; İngiliz işçinin ücretiyse kuzey İtalyalı bir işçinin ücretinin neredeyse iki katıydı. Hindistan’da çiftlik işçilerinin ücretleri, İngiliz çiftliklerindeki ücretlerin gerisinde kalmaya başlamıştı, fakat 1750’lerde Agra’daki vasıflı işçilerin çoğunun reel ücretleri çoğu Avrupalı işçinin ücretlerinden daha yüksekti; örneğin Viyanalı bir işçinin reel ücretinden yarı yarıya daha fazlaydı, Londra ve Amsterdam standartlarına pek ulaşamasa da Oxford’lu bir işçinin ücretinden de fazlaydı (Allen 2005: tablolar 5.2, 5.5). 1793’te büyük Çin İmparatorlarının sonuncusu olan Qianlong ziyaretine gelen İngiliz elçisine, Kral III. George’a iletilmek üzere şu mektubu vermişti: “Hüner işi parçalara değer biçmeyiz, sizin mamullerinize de bir nebze olsun ihtiyacımız yok” (Spence 1990: 120).

1820’ye gelindiğinde, dünyada imal edilen malların yarısından fazlası hâlâ Asya’da, ancak dörtte biri Avrupa’da üretiliyordu (Maddison 2001: 263). Babürlerin Hindistan’ı siyaseten çözülüyordu ve ekonomik bakımdan da kayıptaydı, ama Çin on sekizinci yüzyılı ekonomik ve siyasi olarak çok başarılı kapatmıştı. Güneydoğu Asya takımadaları büyük ölçüde Çin’in

genişleyen ekonomik varlığının itici gücüyle ekonomik olarak büyüyordu, öyle görünüyor ki on sekizinci yüzyılda hem Kuzeydoğu hem Güneydoğu Asya'ya durgunluktan çok kültürel canlılık damgasını vurmuştu (Reid 1997). Safevilerin İran'ı çöküyordu, Osmanlılar da Avrupa'dan geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Fakat küresel anlamda bir set ve maç sayısı henüz söz konusu değildi.

Emperyalizmin Genelleşmesi ve Küresel Gelişmiş/Az Gelişmiş

Bugün kullandığımız tabirle uyuşturucu kaçakçılığı, Avrupa'nın dünya gücü olmaya doğru giderken Avrupalı olmayan son modern öncesi gücü kırmak için kullandığı hamleydi. İngilizlerin 1840'larda Çin'i İngiliz yönetimindeki Hindistan'dan afyon ithal etmeye zorlamak için verdiği savaşlar Çin İmparatorluğu'nun ve Doğu Asya'daki egemenliğinin belini büktü. Bundan çok daha önce, afyon piyasasının göçmen Çinli işçilerin denetiminde olması, Güneydoğu Asya'da sömürgeci denetimin başlıca manivelalarından biri olmuştu (Trocki 1997: 98-9). Bu savaşın bugünkü eşdeğeri, ABD piyasasının, Latin Amerika'da Çinlilerin sahip olduğu fabrikalarda üretilen kokaine açılması için Çinlilerin savaşması olurdu. Tefecilikle mülke el koymak, bir başka önemli mekanizmaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nu ve özerk uydularını dize getirdi. 1869'da Tunus Valisi iflasını ilan etmek zorunda kaldı; Osmanlı Sultanı 1875'te, Mısır Hidivi de 1876'da iflaslarını ilan ettiler. Britanya ve Fransa'nın başını çektiği Avrupalı büyük güçler devlet maliyesinin dizginlerini ele geçirdiler, o sıralarda bir IMF yoktu. Oxfordlu bir tarihçi "Ortadoğu'nun bağımsızlığına en büyük tehdit Avrupa'nın orduları değil, bankalarıydı" demiştir (Rogan 2009: 105). Tehdit altındaki rejimler modernleşmeye çalışıyorlardı, bu da çok pahalıya patlayabiliyordu; özellikle de altyapı yatırımları şehrin ve sarayın gösterişli olması için yapılan harcamalarla birleşince. Eski vergi sistemleri birden bastıran bu yeni taleplere ayak uyduramıyordu; fakat fazla cömertçe olmasa da kolayca kredi alınabiliyordu, tabii balon patlayıncaya kadar.

Üstün silahlar kilit önemdeydi: İngilizlerin Çin'e, Fransızların Batı Sahil'deki siyasi oluşumlara karşı kullandığı silahlanmış buharlı gemiler; Afrika'nın genel olarak fethedilmesinde kullanılan şarjörlü tüfekler, makineli tüfekler gibi. Bu sömürge savaşları öldürme kapasitelerinin muazzam orantısızlığı yüzünden, bu yüzyılda ABD'nin Afganistan ve Irak'ı işgaline ya da İsrail'in 2009'da Gazze'ye karşı yürüttüğü savaşa benziyordu; genellikle de İsrail'in 100'e 1 olan öldürme oranını aşıyordu (krş. Curtin 2000: 2. bölüm). O sıralarda bir silah piyasasının olmadığı doğrudur. Bir seferinde de Afrikalı bir yönetici Avrupalı bir işgalciyi yenmeyi başarmıştı. Etiyopya imparatoru Menelik 1896'da İtalyanları Adva'da ağır bir yenilgiye uğratmış, ülkesinin bağımsızlığını, İtalyanların faşist yönetim altında yeniden darbe indireceği 1936'ya kadar korumuştu.

Silahlar tek başına işe yaramayınca, sömürge siyasetçileri, ülke içindeki siyasi momentumun, inatçı yerlileri daha büyük bir askeri insan gücüyle ezmeye elverişli hale gelmesini bekliyorlardı; Fransızların Fas'ta, Amerikalıların Filipinler'de yaptığı gibi.

Elbette ki bu durum Kuzey Atlantik bölgesinin gelişmesini, dünyanın geri kalan kısmının büyük bölümünün az gelişmiş olmasını açıklamaz. Yalnızca, dünya gücünün böyle bir eğilim göstermesinin en önemli mekanizmalarına dair bir özettir. Tabii ki Kuzey Atlantik'te sanayi kapitalizminin yükselişiyle ilgili olan, çatışma anlarında belirleyici kuvvet eşitsizliğinin temellerini açıklamaya yönelik bir girişim değildir. Zayıflık kötülüğü davet eder, güçse saygı uyandırır. Burada geçmişten çok şimdiyi açıklamakla ilgileniyoruz.

Fransızların 1830'da Cezayir'i işgaliyle ve İngilizlerin 1840'larda Çin'le girdiği afyon savaşlarıyla başlayan, Birinci Dünya Savaşı'nın toplu katliamıyla sona eren bu dalga en karmaşık dalgaydı (krş. Bayly 2004; Darwin 2007; Hobsbawm 1987; Pomeranz 2000). Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerden oluşan yirminci yüzyıl dünyasını yaratan dalgaydı, Avrupa ilk kez ekonomik üretim bakımından Asya'yı geride bırakmıştı. Asya'nın dünya üretimindeki payı 1820'de yüzde 56'yken, bu oran 1870'de yüzde 36'ya, 1913'te yüzde 22'ye, 1950'de yüzde 16'ya gerilemişti. 1960'a gelindiğinde vasıfsız bir Hint işçinin reel ücreti 1595'te olduğundan yaklaşık yüzde 20-25 daha düşüktü (Allen 2005: 121). 1870 ile 1913 arasında Avrupa küresel gayri safi milli hasılanın yarısından biraz azını, yüzde 45-47'sini üretiyordu. 1913'te Almanya'nın küresel gayri safi milli hasıladaki payı Latin Amerika'nın payının iki katı, Afrika'nın tamamının üç katı kadardı (Maddison 2001: 263). Leibniz, Voltaire, Kant ve Raynal'ın Aydınlanmacı evrenselciliği ya da Herder'in kültürel eşitlik çeşitliliği yerini Avrupa'nın ırkçılığına ve tikelciliğine bıraktı, daha sonra bu anlayış Sosyal Darwinci evrimci bir kisveye bürünecekti (krş. Kiernan 1969).

Bu dalganın en azından dört önemli dayanağı vardı. Biri Avrupa'dan Japonya'ya ve Amerika'ya yaygınlık kazanan, sanayiyle, yeni silahlarla, silahlı buharlı gemiler ve ağır toplarla, Gatling ve Maxim makineli tüfekleriyle sürdürülen yeni bir fetih dalgasıydı. 1853'te Edo Körfezi'ndeki Amerikan savaş gemileri Japonya'yı modernleşmeye zorladı; bunun sonucunda Japonya çok geçmeden modernliği emperyalizme bir çağrı olarak yorumlayıp 1895'te Çin'e başarılı bir saldırı düzenledi, Tayvan'ı

ilhak etti ve 1910'da da Kore'yi ele geçirdi. Avrupalı güçler arasında "Afrika için bir mücadele" başladı ve kıta 1884'teki Berlin Konferansı'nda bu güçler arasında bölündü. 1898'de ABD, Amerika ve Asya'da geri kalan İspanyol sömürgelerine saldırdı; Porto Riko'yu ilhak etti, Filipinler'i sömürgeleştirdi ve Küba üzerinde bir *protektora* kurdu.

İkincisi, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında küresel iletişim ve ulaştırmada bir devrim oldu. İletişim alanındaki devrim telgraf ve telefonun icat edilmesi, okyanus aşırı telgraf ve telefon hatlarının döşenmesiydi. Ulaştırma alanındaysa okyanusları aşabilen buharlı gemiler ortaya çıktı; Kuzey Amerika'nın ucuz tahıllarını, soğutma teknolojisi sayesinde de Yeni Zelanda koyunlarını ve Arjantin bifteklerini Avrupa'ya taşıyabiliyorlardı.

Üçüncüsü, bu gelişmelerin emperyal güçlerin korumasında olan, uluslararası altın standardıyla kolaylaştırılan dünya ticaretini ve dünya yatırımlarını güçlendiren bir etkisi oldu. Dünya kapitalizmi ivme kazandı. 1820'den sonra dünya ticareti çok geniş bir ölçeğe ulaştı; bir parça ivme kaybetti, ama 1870'ten itibaren çok daha geniş bir tabana dayanmaya başlamıştı (Maddison 2007: 81). Britanya'nın 1846'da Tahıl Yasaları'nı feshetmesi sonrasında serbest ticaret dünyanın modeli haline geldi, gerçi daha sonra kıta Avrupa'sının tarımsal korumacılığıyla damgalanacaktı.

Dördüncü ve son olarak, bu dalga, görülmemiş büyüklükte bir göç dalgasını beraberinde getirdi; ulaştırma devriminin kolaylaştırdığı, Amerika eyaletlerinin, Trinidad'dan Malacca'ya ve Fiji'ye İngiliz imparatorluğunun sömürge yöneticilerinin ve plantasyon sahiplerinin teşvik ettiği bir göçtü bu (Potts 1990: 3-5. bölümler). Avrupa, Çin, Japonya ve Hindistan'ın maceraperest genç yoksul kitleleri şanslarını denediler; gerçi kısa bir süre sonra Doğu Asyalıların Avustralya ve Kuzey Amerika'ya girmeleri engellendi ve buralardan yollandılar.

Bu dalganın başlıca kalıcı mirası, bugün dünyanın gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler olarak bölünmesidir. Bu eğilim, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsız Çin ve Hindistan'ın, Asya'nın büyük bölümünün gelişmesiyle baltalanmaya başladı. Bugün de Çin ve Hindistan'ın son dönemdeki yükselişleriyle bir meydan okumayla karşı karşıya kalmıştır, fakat silinip gitmekten henüz uzaktır. Bu mirasın bir kısmını yirminci yüzyıldaki sömürgecilik karşıtı hareketler oluşturur, sömürgelerin

çözülmesi yolunda kazandığı başarılara rağmen bu hareket BM'deki 77'ler grubunda hâlâ görünürlüğünü korumaktadır.

İkincisi, modern Afrika bu küreselleşme dalgasıyla şekillendirilmiştir. Bu dalga Afrika'ya bugünkü ulusal sınırları kazandırmıştır; Avrupa'nın dil ve etnisite standartları bakımından açıkça yetersiz olmalarına, ayrıca eğitim dili ve kültürünün örneğin Senegal ve Kongo'da Fransızca, Nijerya ve Zimbabwe'de İngilizce olmasına rağmen bu sınırlar Afrika Birliği'nce akılcı bir tavırla benimsenmiştir. Yüksek eğitim seviyesinin düşüklüğü dikkate alındığında, sömürgecilik sonrası bazı yön değişiklikleri mümkün olabilmektedir; bugün Anglofon Uganda'da yetişmiş Tutsilerce yönetilen Ruanda'nın İngiliz Uluslar Birliği'ne katılmasında olduğu gibi. Hıristiyanlık da misyonerler aracılığıyla Afrika'yı modernleştiren bir kuvvet olmuş, Zimbabwe'den Robert Mugabe gibi son derece tartışmalı kişilikler de dahil olmak üzere kıtanın ilerideki milliyetçi liderlerinin eğitiminde rol oynamıştı.

Sonra bütün bunlar emperyal güçlerin kendi aralarında o zamana kadarki en kanlı savaşa girmeleriyle son buldu: Birinci Dünya Savaşı. Sonra bunu milliyetçi ekonomik küreselleşme bozumunun gelgitleri izledi; ticaret, doğrudan yatırımlar ve göç anlamında yirminci yüzyılın sonuna kadar da bu gelgit aşılamadı.

Küreselleşmiş Siyaset, 1919/1941/1947-89

Ekonomik bakımdan dalgalara, küreselleşmenin çözülmesi hükmetse de yeni bir küresel siyaset doğuyordu. Bu küresel siyasetin çerçevesi 1919'da Komünist Enternasyonal'in, Komintern'in kurulmasıyla çizildi; onu 1936'da Almanya, İtalya ve Japonya arasında imzalanan, küreselleşmiş emperyalizmi gündemine alan Anti-Komintern Paktı izledi. Komintern hiçbir zaman hedeflediği gibi dünya devriminin komuta merkezi olamadıysa da Avrupa devrimci siyasetinin bir modelini Çin ve Vietnam'a götürdü; bu model buralarda çığır açan Asya devrimlerine dönüştü. 1941'de Japonya'nın Amerikan Hawaii'deki Pearl Harbour'a saldırmasıyla, ardından Almanya ve İtalya'nın da ABD'ye savaş açmasıyla Alman-İtalyan-Japon paktı somutlaştı. Bu ülkeler o sıralarda Sovyetler Birliği'yle zaten savaş halindeydiler. Bu İkinci Dünya Savaşı'ydı; 1939-41'de Avrupa içindeki savaşın ardından patlak veren bu savaşın başlıca meydanları da

Avrupa, Pasifik ve Çin'di. Sonunda Anti-Komintern paktını oluşturan üç güç ezildi. Fakat savaşın ve geçici taktik ittifakların sonunda (ABD ve Britanya'nın komünizm karşıtlığında bu üç ülkeden aşağı kalır yanı yoktu) yeni bir küresel siyaset, dikiş yerleri hiç belli olmaksızın hüküm sürmeye başladı.

Bu siyaset İkinci Dünya Savaşı'nın iki galibini karşı karşıya getiriyordu; Norveçli tarihçi O. A. Westad'ın (2005) tabiriyle "özgürlükler imparatorluğu" ABD ile "adalet imparatorluğu" SSCB'yi. Bu siyaset, yoğun bir ideolojik bağlılık ve adanmanın güdümünde olan yeni bir küresel siyaset biçimiydi; kadim büyük güç siyasetini ve peyk devletlere sahip olmayı, dünya çapında faaliyet gösteren siyasi parti ve sosyal hareket topluluklarıyla birleştiriyordu. Elbette, Franko-İngiliz savaşının 1789 sonrası aşamasıyla, özellikle 1790'larla bazı benzerlikler kurulabilir.

Asya ve Afrika'nın Avrupa sömürgeciliğinden kurtulduğu, yeni ulus-devletlerin kurulduğu, bugünkü BM düzeninin oluştuğu bir devirdi bu. Bazen Avrupalılar, İngilizlerin Hindistan'da yaptığı gibi, bir üslup gereği çekiliyor; bazen de yine İngilizlerin bu kez Malacca'da yaptığı gibi yerel muhafazakâr düşmanları öldürdükten sonra toparlanıp gidiyordu. Afrika'da İngilizlerin de Fransızların da sinsi, dolambaçlı yollarla işleri yürütmesi gerekmişti, ama hep çekilmişlerdi. Sömürgeciler bazı çarpıcı yenilgilere uğramışlardı. Fransızlar Vietnam'da Dien-bien-phu'da, on yıl sonra da Cezayir'de; Fransızların koltuğuna oturan Amerikalılar Vietnam'da yenildiler. İngilizler ve Fransızlarsa Amerika'nın onay vermemesinin ardından Süveyş'te aşağılayıcı bir yenilgiyle karşı karşıya kaldılar. Belçika, Hollanda, Portekiz ve İspanya gibi daha küçük kuvvetlerse ya tamamen yenilgiye uğratıldılar ya da Belçikalılar ve İspanyollar gibi korkutulup kaçırıldılar.

Çatışmalar, görüldüğü üzere sadece taraflardan birinin ya da diğerinin kıyısında ve peyklerle gerçekleştirildiğinden, 1945 sonrası yıllar Soğuk Savaş dönemi olarak bilinir. Çatışmaların merkezi ise ikiye bölünmüş Berlin olarak algılanıyordu. 1945 sonrasında son Çin Devrimi hamlesi, komünistlerin zaferine kadar esasen Çin'in iç işi olarak algılanmıştı; ama komünistlerin zaferinden sonra "Çin'i kim kaybetti?", yani "Bizim Çin'imizi onlara kim verdi?" sorusu ABD'de hararetli bir iç mesele haline geldi. Soğuk Savaş döneminde özellikle Kore ve Vietnam'da, ama Afrika ve Orta Amerika'da da çok kanlı yerel savaşlara tanık olundu. Bu dönem

Sovyetler Birliği’nin 1989’da küresel heveslerini bırakması, 1991’de de patlayıp nihayet ortadan kaybolmasıyla son buldu.

Yirminci yüzyıl ortasının küreselleşmiş siyaseti, daha gelip geçici siyasi ümitleri ve ideolojik deneyleri dışında ulus-devletler arasında kalıcı çatlaklar açtı. Almanya ve Japonya’nın savaşta yenilmesi, bu ülkelerde güçlü ve kalıcı barışçı ve milliyetçilik sonrası akımlar yarattı; öyle ki bu akımlar, bu ülkelerin en Amerika yanlısı siyasetçilerinin bile Amerika’nın açtığı savaşlara tam anlamıyla katılmalarını engellemeyi sürdürdü. Fransızlar ve Almanlar için İkinci Dünya Savaşı yüz yıldan kısa bir süre zarfında yaşadıkları üçüncü yıkıcı savaş olmuştu, bu da dördüncü bir raundu başlatmak için Avrupa’da bütünleşme arayışına girmeyi teşvik eden büyük bir etken haline gelmişti.

İkinci Dünya Savaşı Avrupa’da sona erdiğinde kıta Amerika ve Sovyet orduları arasında ikiye bölünmüştü. Batı’da kapitalist bir yeniden yapılanma yaşanıyordu, Doğu’ya ise komünizm dayatılmıştı. Bunun Avrupa Birliği’nde hâlâ görülen sonuçlarından biri, komünizmin son bulmuş olmasının ardından Doğu Avrupalı anti-komünistlerin ABD’ye Batı Avrupalılardan daha açık olmalarıdır. Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki saldırmazlık paktının bir sonucu olarak 1939-1941 döneminde ulus olarak maruz kaldıkları acılar, Baltık ulusları ve Lehler arasında Rus karşıtı hislerin gelişmesine yol açtı. Katyn’de 1940’ta binlerce Polonyalı subayın Sovyetler tarafından öldürülmesi, modern Polonya tarihinde bir dönüm noktası olarak görülür. Andrzej Wajda bu katliamla ilgili son filminde yine komünizm sonrası Polonya’nın ulusal ozanı olduğunu göstermiştir. Rusya 2010’da, Sovyetlerin bu korkunç Stalinci katliamda sorumluluğunu üstlenerek post-ideolojik Rusya-Polonya uzlaşmasına doğru önemli bir adım atmıştır.

Batı Asya ve Arap dünyası da Avrupa’daki Yahudi soykırımının nihayete ermesi, bu kıyımın başka bir yere aktarılması sonrasında ortaya çıkan bir sonuç olarak Filistin’de bir Yahudi devletinin kurulmasının yarattığı travmanın kalıcı etkilerine maruz kaldı. Bu yeni devlet 1948, 1956, 1967, 1973, 1982, 2006 ve 2009’da komşularıyla tekrar tekrar savaş halinde oldu. ABD-İsrail ittifakı yüzünden, Batı’nın başlıca petrol çıkarlarına yakınlığı sebebiyle bu yerel çatışma küresel bir önem kazandı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Asya'nın kuzeyi ve güneyinde komünizm korkusunun, komünizmin yarattığı meydan okumanın Çin'de ve Kuzey Vietnam'da komünistlerin kazandığı zaferlerin ötesine geçen önemli sonuçları oldu. Japonya, Güney Kore ve Tayvan'da muhafazakâr rejimler toprak reformlarına giderlerken, Filipinler'den Tayland'a kadar komünist gerillaların askeri yenilgiye uğramaları buralarda otoriter sağcı siyaseti pekiştirdi. Kore ve Vietnam'daki Amerikan savaş makinesinin beslenmesi, ABD piyasalarını açtı ve bir ekonomik kalkınma hamlesi başlattı.

Güney Asya bu bölgenin dışında kalıyordu; eski İngiliz sömürgesi Hindistan'ın bölünmesinin, cemaatler arasında devam eden çatışmaların ve sınır anlaşmazlıklarının travmalarını yaşıyordu. Fakat İngiliz yönetimi altında uzun süren ekonomik durgunluğu bir ekonomik büyüme izledi ve Hindistan Nehru yönetimi döneminde sömürgecilikten kurtulmuş dünyanın lideri haline geldi.

Savaş sonrasındaki sömürgelerden kurtulma süreci, eskinin sömürgeleştiren ve sömürgeleştirilen ülkeleri arasında bir sınır çizgisi oluşturdu; bir zamanlar bu sınır çizgisinin sembolü, eski sömürge ülkelerinin Endonezya'nın Bandung kentinde 1955'te yaptıkları ünlü konferanstı. Bunun izleri, esasen eskiden sömürge olan ülkelerden oluşan Bağlantısızlar Hareketi'nde ve BM'deki 77'ler Grubu'nda (bugün 130 ülkedirler), bu ülkelerin oy sicillerinde görülür. Sahara altı Afrika'da birbirine bağımlı şekilde ilerleyen sömürgeleşmeden kurtulma süreci, sömürge sonrası önemli bir hareket olan Afrika birliği hareketinin yükselişini beraberinde getirdi.

Kendinden Menkul Küreselleşme ve Değişen Anlamları, 1990-?

1980'lerin son yıllarında kavramsal bir patlamayla küreselleşmeye ismini veren altıncı tarihsel dalga oldu (Chanda 2007: 245 vd.; Osterhammel ve Peterson 2005). Bu dönem, Sovyetler Birliği'nin çöküşü; Batı Avrupalı işçilerin, Latin Amerikalı devrimcilerin ve Afrika sosyalizminin 1970'lerin sonunda-1980'lerin başında yenilgiye uğramalarının ardından Çin'in kapitalist yola geri dönüşüyle birlikte zamanın uzamın içinde patladığı, yeni bir geleceğin genişletilmiş "küreselleşmiş" uzam haline geldiği bir devirdi.

Yerkürenin her yerinde özgürleşme ütopyaları, dönüştürücü değişim perspektifleri gölgelenmişti. Bu bağlamda "küreselleşme" ufuktaki tek

gelecek olarak görünüyordu. Tümüyle uzamsal bir kavram olarak "küreselleşme" modernliğin uzama çıkışını ifade ediyordu. Küreselleşmenin her zaman solcu distopyacı eleştirmenleri olduysa da bir dünya görüşü olarak küreselleşme, genellikle "neoliberalizm" olarak bilinen, siyaseten başını Thatcherizmin çektiği kuvvetli bir sağcı modernlik ve modernleşme kavrayışının yükselişe geçmesinin bir parçasıydı. Son moda entelektüel tartışmaların tuttuğu tuhaf yollar yüzünden, modernizmin yükselmekte olan bu yeni tezahürüne 1980'lerin ve 1990'ların postmodernistlerinden hiç saldırı gelmedi (bkz. örneğin Anderson 1998; Bauman 1992; Lyotard 1984; Rosenau 1992; Seidmann 1994).

Uzamsallığın düzlükten, yüzeyden oluşan iki boyutlu bir karakteri vardır. Özün, derinliğin, çatışmanın ya da çelişkinin, başka bir deyişle diyalektiğin hiçbir yükünü taşımaz. Uzamsallık özsel bir içerikten yoksundur. Modernizmin herhangi bir türü için her zaman önemli olan hedef bu kez artık "ilerleme" değildir; "özgürleşme" gibi solcu projeleri de kesinlikle kapsamaz. İlerleme bir şeyin daha iyileşmesi anlamına gelir; yani özsel bir vasıf ifade eder. Küreselleşmeyse etkinin ve/veya bağlantıların genişlemesi anlamına gelir. İlerlemenin yönü ileriye doğrudur, küreselleşme ise belli bir yönü olmaksızın sadece genişlemedir. Fakat her iki kavram da bireyin eylemini aşan zorlayıcı bir güce, bireylerin karşı olmadıkları, oynadıkları akılcı bir şeye atıfta bulunur.

Küreselleşme 1990'ların kilit sözcüğüydü; bilincinde olmaksızın, yirminci yüzyılın son yıllarına ve yirmi birinci yüzyılın ilk yıllarına damgasını vuran hızlı değişim ve derin donmuşluktan oluşan tuhaf karışımı da gayet iyi yakalıyordu. Dünya hızla değişiyordu, ama yapısal ya da kültürel anlamda değil. Tam tersine 1989-91'deki olayların dünyanın yapısını ve siyasi kültürünü, muzaffer kapitalizmin yapısını ve siyasi kültürünü sağlamlaştıracağı sanılıyordu. Fakat küresel kapitalizmin, daha genel olarak da küresel kültürün hızı ivmeleniyordu, akıntıyla birlikte yüzmeyenler de bir taş gibi suyun dibini boyluyordu. Zengin dünyanın tarımı dışında bütün ekonomik faaliyetler küresel rekabetin çelik yunağına sokuluyordu, ya da sokulacaklardı. Mali üçkâğıtçılar, hâlâ "reel" olarak bilinen diğer ekonominin üzerinde yüzen kendi sürreel ekonomilerini yaratarak muazzam servetler topladılar. Yeni elektronik medya da küreyi hızlı iletişimle sarıp sarmaladı.

Bu altıncı küreselleşme dalgasının baskın algısı, bu dalganın benzersiz ve görülmemiş olduğu yönündeydi; en önemli tezahürünün de piyasaların genişlemesi, mal ve hizmet ticaretinin ve sermaye hareketlerinin açılması olduğu düşünülüyordu. Küreselleşme küresel rekabetti. Sosyal olarak iletişim ortamları, kültürel göçler yoluyla yükselmekte olan küresel bağlantılılık da tanınıyordu. Geri dönüp bakıldığında gelip geçici de olsa biraz farklı bir tablo belirmektedir.

Bu yazarın dünya tarihini uzun dalgaların tarihi olarak gören bakışı, ortak bir sağduyuyu temsil etmese de, küreselleşmenin görülmemiş bir etkinlik olduğunu savunan şişirilmiş tarih dışı bakış da giderek terk edilmektedir. Kapitalist kalkınma artık o kadar da uzamsal genişleme bağlamında görülmüyor, daha çok kârlılığın yapısal olarak yer değiştirmesi, sanayi ve hizmetlerden finansa geçmesi olarak görülüyor. İletişimdeki gelişmeler ön plana çıkıyor. Son olarak, en önemlisi bu dalgada yaşadığımız şeyin küresel bir genişlemeden çok, küresel bir çekim kuvveti ya da merkez değişimi olduğu giderek kabul ediliyor. 2010'dan geriye bakıldığında, küreselleşme ABD kapitalizminin genişlemesinden çok, onun Çin ve Hindistan'ın yükselişiyle sınırlanması olarak görülüyor.

İki ana akım, bu tanıdık, son küreselleşme dalgasının itici gücü olmuştur. Biri, küresel olarak erişilebilen, dünya çapında kitlesel bir iletişim aracı olarak interneti merkez alan elektronik iletişimdeki devrimdir. Bu devrim 1980'lerde başlayıp 1990'larda momentum kazandı (Berners-Lee 1999). 2007'ye gelindiğinde insanlığın neredeyse dörtte biri internet kullanıyordu (Tryhorn 2009). Uydu televizyonları ve dijital kanallar da küresel medyanın manzarasını dönüştürdü.

İtici güç niteliğindeki diğer akımsa, 1980'lerin ortalarından beri dünya çapında elektronik bir kumarhane kıvamı alan, muazzam miktarlarda sanal paranın kur değeri üzerine bahislerle, gelecek hakkında tahminlerle, yani yaygın tabirle, türevlerle alınıp satıldığı kapitalist finans olmuştu. Son yıllarda dünyanın başlıca türev simsarı Fransız bankası *Société Générale* olmuştur. Ocak 2008'de acemi bir simsarın bankanın 4,9 milyar euro kaybetmesine neden olduğu anlaşıldığında, dış dünya finansal kumar masalarında dönen bahisleri şöyle bir göz ucuyla görebildi. Bu genç simsarın banka adına toplam işlemleri 50 milyar euro'yu buluyordu, yani Vietnam'ın toplam milli gelirine yakındı (*Financial Times*, 28.01.2008). Öyle görünüyordu ki bu adamın amacı ne çalmak ne de hasar vermekti,

üstlerine takas becerilerini göstermek istiyordu. Köşe başında bir mali krizin beklediğine hiç kuşku yoktu.

Savaş sonrası Keynesçiliğin 1970'lerde krize girmesiyle, Soğuk Savaş'tan kapitalizmin galip çıkmasıyla beslenen bir neoliberal ideoloji serbest sermaye hareketlerine ve serbest ticarete yeni bir ivme kazandırmıştı. 1960'lar sonrasında ırkçılığın tümden gayri meşrulaştırılması, bununla birlikte yeni ulaşım imkânları, 1980'ler ve 1990'ların ekonomik kutuplaşmasına bir çıkış yolu olarak göçü beraberinde getirdi. Kendi ülkelerinin dışında doğmuş insanların bugün dünya nüfusundaki payı da artık, bir yüzyıl önceki paylarına eşittir.

Ticaret, küresel sermaye akışları ve finansal kapitalizme duyulan inanç bakımından 2008'de, son küreselleşme dalgasının durulmasına tanık olunduğu savunulabilir. Dünya ticareti 2008'de ciddi biçimde daraldı, sınır ötesi sermaye akışları da öyle (IMF 2009). Bunun, uzun vadede nereye varacağını söylemek için henüz çok erken. Fakat Amerika'da yayınlanan haftalık haber dergisi *Newsweek*'in editörleri ve Dünya Ekonomik Forumu'nun başkanı 2009/2010 döneminin son bulmasını takiben bunun çok da önemli olmayacağı kanısına çoktan varmışlardı (*Newsweek* 2010).

Gelgelelim 2008-9 krizinin, devam etmekte olan küresel sörfte bir dalıştan çok da öteye geçmediği anlaşılacak olsa bile, bu krizin anlamı değişmeye başlıyor. Bu dalga, 1990'ların küreselleşme söyleminin fark etmediği bir yöne doğru gidiyor. Bu dalga, artık sadece ya da esasen piyasaların, sanal ağların genişlemesi, zaman-mekânın sıkışmasından ibaret değil. Bunlarla birlikte ve belki de hepsinden önemlisi, ekonomik ve siyasi çekim merkezinin Avro-Amerika'dan Doğu ve Güney Asya'ya doğru kaydığı küresel ölçekte çığır açıcı bir değişim olması. 2007'de Çin, dünyanın üçüncü büyük ekonomisi haline geldi, 2009'da dünyanın en büyük ihracatçısı ve en büyük otomobil piyasasıydı (*International Herald Tribune* 11.01.2010, s. 113). 2010'da dünyanın ikinci büyük ekonomisi olan Japonya'yı yerinden etmeye doğru ilerliyordu. 2008-9'daki küresel kriz zirvelerinde G8 ülkeleri, en büyük Batı ekonomileri, Japonya ve Rusya, artık hedefleri açıklayacak kadar güçlü addedilmediklerinden, Çin, Hindistan, Brezilya ve Kuzey Atlantik dışında başka ülkelerin dahil olduğu G20 toplandı. Aralık 2009'da BM'nin Kopenhag zirvesinden iklim konusunda varılan azıcık uzlaşma da ABD ile Çin arasında sağlanıp, Brezilya, Hindistan ve Güney Afrika tarafından desteklendi.

Moderniteye Giden Yollar ve Mirasları

Bugünlerde hepimiz “moderniz.” Ama çok farklı biçimlerde modern olduk, bu farklı biçimler kültürel oluşumumuzun bir başka tabakasıdır. *Modernus* ve *modernitas* Ortaçağ Latincesi’nde sıfat ve isim olarak “şimdi” anlamına gelen sözcüklerdir. Genellikle, Avrupa medeniyetinin klasik Greko-Romen devrini ifade eden “antik” ve “antikite” terimlerinin karşıtı olarak kullanılmışlardır. Böyle olduğu için de bu kavram esasen estetik bir kategori olarak değerlendirme amaçlarıyla gelişmiştir: Hangisi daha iyidir, antik mi yoksa modern mi? (Gumbrecht 1978; Graevenitz 1999)

İngiliz dilinde toplumsal söylemde “modernite” 1980’lerde postmodernizmin ortaya çıkardığı meydan okumaya kadar nadiren kullanılan bir kavramdı. Bu sözcüğün, bir *kültürel yönelimi* ifade etmekte; belli bir tipte sosyal kurumları değil de geçmişin kurallarına ve başarılarına sırtını çeviren, yeni, dünyevi bir gelecek kurmak amacıyla yeni şimdiyi kucaklayan bir yönelimi ifade etmekte yararlı olduğunu gördüm. Bu anlamda modern bir bakış açısı zamanın döngüsel olarak değil, çizgisel olarak kavranmasını, altın bir çağdan düşüş yerine bir ileriye yönelme, “zamanın oku” hissini gerektirir. O halde modernite, modernist, geleceğe bakan zaman yöneliminin baskın olduğu bir devir, toplum, kültür, siyasi oluşumdur. Çığır açan toplumsal ve kültürel değişim anlarını ararken yararlanılan meşale niteliğinde bir kavramdır. Bir zaman yönelimi olarak açık bir ampirik anlamı vardır, genel bir kavram olarak da sanat ve idrakin yanı sıra siyaset ve ekonomiye de uygulanabilir.

Modernizm ne zaman, nerede ve nasıl egemen hale gelmiştir? Kaybolabilir mi? Tarihte birkaç defa mı olmuştur? İnsani olan her şey gibi, modernist bir egemenlik de kesinlikle kaybolabilir, son dönemde bunu gerçekleştirme yönünde postmodern bir girişim olmuştur. Başarılı olamamıştır, ama modernite hakkında bir farkındalık ve bir tartışma başlatmıştır. Modernite kavramının burada kullanılma biçimi geçmişte, kaybolup gitmiş olabilecek moderniteler olduğunu ima etmektedir. Fakat insan tarihi böyle okunabilirse de bu işi bir başka kitaba bırakmak zorundayım. Burada modernizmin dünyanın çeşitli kısımlarında nasıl egemen bir yönelim haline geldiği sorusundan başlıyorum. Yine, beni asıl ilgilendiren tarihsel süreçten çok, bu sürecin bugün varlığını sürdüren, kalıcı sonuçları.

Modernist yönelimlerin yükselişi en iyi biçimde, idrak, sanat, ekonomi ve siyaset gibi özgül pratiklere dayanarak ampirik olarak incelenebilir. Bu gibi alanlarda değişimlerin eş zamanlı olmasını beklemek için bir gerekçemiz yoktur. Tam tersini beklememiz gerekir. Batı Avrupa'da on yedinci yüzyılın ilk yarısında bilimsel modernitede, Francis Bacon ve Descartes'ın eserlerinde kuramsallaştırılan bir atılım oldu. Aristoteles'in klasik otoritesinden ayrılan bu atılım kısa süre sonra İngiliz Kraliyet Cemiyeti ve Fransız Bilimler Akademisi'nde kurumsallaştı. İdrakle, bilişle ilgili modern gelişme antikitenin bilmediği Yeni Dünya'nın keşfiyle güçlendi; ne var ki bu keşfin belirleyici olduğunu ileri sürmek, asılsız bir Amerika-merkezcilik olacakmış gibi görünüyor. Bu atılım en başta fizikte ve fizik felsefesinde gerçekleşti, antropoloji ve botanikte değil.

On yedinci yüzyıl Fransa'sında büyük bir estetik savaş vardı: Esasen edebiyatta yaşanan "Antikler ve Modernler Kavgası". Bu kavgayı modernler kazandı, ama Fransa'da XIV. Louis'nin "modern" devri daha sonra "klasik devir" olarak bilinecek, edebi modernizm genellikle neredeyse iki yüzyıl sonrasından, Charles Baudelaire'in devrinden başlatılacaktı. Geçim yollarına dair evrimci bir kavrayış ancak on sekizinci yüzyılın ortasına gelindiğinde ileri sürüldü. İskoç Aydınlanması, John Millar'ın *Origins of the Distinction of Ranks* ve Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* (*Wealth of Nations)* eserlerinde yeni bir post-tarımsal "ticari" bir ekonominin yükselişini haber verdi.

On sekizinci yüzyılda siyasal kuram hâlâ esasen geriye bakıyordu. "Reformasyon" ve "devrim" kavramları (1688'de İngilizlerin "Kansız Devrim"inde olduğu gibi) hâlâ saflık ve özgürlüğün olduğu şanlı bir geçmişi ifade ediyordu; "re" ön ekinin "dönüş" anlamına geldiği dikkate alınırsa bu doğru bir ifadeydi. Devrim (*revolution*) döngüsel hareketi de ifade edebiliyordu: Kopernik'in gezegenlerin hareketi hakkındaki eseri *De Revolutionibus planetorum* ya da Aydınlanma bilgisinin zirvesi olan Fransız *Encyclopédie*'de *révolution* hakkındaki ana makalenin duvar, masa saatleri ile cep saatlerinde çarkların devrimiyle ilgili olması gibi. Ön ekin anlamını ortadan kaldıran, devrim ve reformu geleceğin anahtarlarına çeviren gelişme Fransız Devrimi oldu. Bundan kısa bir süre sonra Britanya'da parlamentoda reforma gidilmesi yönündeki seferberlik, "reform"un da geriye bakan anlamını yitirdiğini gösterdi. (Therborn 1989, krş. Kosellek 2002: 10. bölüm)

O halde aynı kültür alanının farklı alanlarında, farklı zamanlarda bir modernite atılımı baş gösterebilir. Fakat toplumsal hegemonya penceresinden, bugünkü dünyanın sosyal jeolojik oluşumuna dair bir anlayışla bakıldığında, öyle görünüyor ki bu, geleceğe yönelen bir siyaset kavrayışının, bir toplumun kritik önemde olan kolektif gücünün yoğunlaşması olarak zaferidir.

Geçmişle modern siyasi kopuş dünyanın farklı yerlerinde farklı biçimler almış, farklı zamanlarda ortaya çıkmıştır. Seçme hakkının tarihiyle ilgili ampirik bir çalışma (Therborn 1992) sırasında, bütün bu farklılıkların moderniteye giden, yeniden yana ve ona karşı olanların çatışma hatlarıyla tanımlanan başlıca dört yol olarak özetlenebileceği fikri içime doğdu. Bu yollar genel analitik terimlerle birbirinden ayrılabilir; bu yüzden sadece ülke gruplarını birbirinden ayırmak için değil, belli bir ülkenin birini ya da ikisini birden benimseyebileceği ideal tipleri belirtmek için de kullanılabilirlerdi.

O halde sorulacak sorular şunlardır: Geleceğe yönelen yeni siyasi kültür nasıl doğdu? İlgi odağımızdaki bir toplumun içinde mi doğmuştur, yoksa dışarıdan mı dayatılmış ya da ithal edilmiştir? Yeniliğin kuvvetleri kimlerdir? İlgi odağımızdaki toplumun içinde yeni bir tabaka mı yoksa ülkenin eski elitinin bir kısmı ya da bir dış güç mü? Ana kuvvetler nerededir; modernite karşıtlığının, geleneksel otoritenin, boyun eğmenin ya da barbarlığın temsilcisi olarak algılanan Ötekiler nerededir?

Bu soruların cevapları, yani moderniteye giden başlıca dört yol yalnızca geçmişe dair hikâyeler değil, bugünkü toplumun jeolojik oluşumunun birer parçasıdırlar.

İçselci Avrupa

1789’daki Fransız Devrimi, onu izleyen yıllar Avrupa’da siyasi modernite atılımının habercisi olmuştu; gerçi devrim kısa süre içinde Waterloo’da karşı devrim ittifakı tarafından yenilgiye uğratılmış, bu yenilginin ardından kısa ömürlü bir monarşik yenilenme ve kıta çapında gerici bir büyük güçler topluluğu kurulmuştu: Kutsal İttifak. Yukarıda belirttiğimiz üzere, devrimin ve reformun modern anlamını veren Fransız Devrimi olmuştur. Fransız Devrimi geçici yenilgisine rağmen yeni bir siyasi meşruiyet ilkesinin, ulusun, halkın belirleyici bir zafer kazanması anlamına

geliyordu; bu yeni siyasi meşruiyet ilkesi İngiliz parlamentarizminde ancak tedricen ortaya çıkmıştı. Siyasal kuramlar alanında çalışan büyük meslektaşım John Dunn “Ancak 1789’dan sonra insanlar ait oldukları toplumları demokratikleştirmekten bahseder oldular,” diyor (2005: 17; vurgu atlanmıştır).

Devrim hiçbir şekilde katıksız bir biçimde Avrupa içinde ortaya çıkmış bir sonuç değildi. Franko-İngiliz dünya savaşının, Fransız devletinin maliyesi üzerinde bıraktığı feci etkilerle üçüncü küreselleşme dalgasının içine gömülmüştü; bütün bunlar Devrim’e giden olaylar dizisini tetiklemişti. Ne var ki tümüyle Avrupa içinde gerçekleşmiş, Fransız devrim ve devrime tepki kuvvetlerini birbiriyle karşı karşıya getiren bir çatışmaydı. Devrime tepki gösteren kuvvetlere başka Avrupa ülkelerindeki güçlü benzerleri yardım etmiş, devrim kuvvetleri de Avrupalı dostlarıyla ittifaklar oluşturmaya çalışmıştı.

1789-99 Devrimi’nin yenilgiye uğramasının ardından yeni Avrupa siyaseti geri döndü, bu siyaset Fransa’da Temmuz 1830 devrimini takiben çok dolambaçlı bir yol izledi ve ancak 1917-18’de Romanov, Habsburg ve Hohenzollern imparatorluklarının düşmesiyle birlikte tam anlamıyla başarıya ulaştı. Bu süre zarfında siyasi otorite konusundaki ana çatışma Avrupa medeniyetinin içinde kaldı, sömürgelerden yararlanılması hiçbir şey konusunda belirleyici olmadı. ABD’nin Birinci Dünya Savaşı’na müdahalesi hiç kuşkusuz savaşın sonucunu etkilemişti, fakat yenilgilerin nasıl ele alınacağına Avusturya ve Almanya’da karar verildi. Avrupa’nın her yerinde modern kavrayışların dışarından destek ya da örnekler olmaksızın yerel geleneksel toplumun iç güçlerine karşı mücadele edip iç çatışmalarla yollarını açmaları gerekti. Avrupa’nın izlediği bu yol şiddet içeren biçimleriyle devrim ve iç savaştan geçen yoldu.

Avrupa’nın dışındaysa dışarıdan modeller, tehditler ve kuvvetler her zaman olumlu ya da olumsuz anlamda merkezi bir rol oynadı. Modernitenin tarihi hiçbir şekilde kültürel tarihe indirgenemez. Modernitenin tarihi aynı zamanda dünya iktidarının tarihidir. Söz gelimi on yedinci yüzyılın Kraliyet Cemiyeti’nin ya da on sekizinci yüzyılın Birmingham Lunar Cemiyeti’nin bilim ve sanayiyle ilgili merakları öyle basitçe dünyaya yayılmış değildir. Donanma toplarına ve Gatling makineli tüfeğine dair daha somut argümanlarla yayılan bir Avrupa standardının parçası haline gelmiştir bu meraklar.

Yeni Dünya ve Ötekileştirilmesi

Avrupa Aydınlanması Avrupalı sömürge yerleşimcilerine yeni bir toplumun ideallerini ve modellerini ilham etmişti. Kuzey Amerika örneğinde ilham kaynağı 1688'in siyasi felsefesi ve Britanya'da on sekizinci yüzyıldaki Hanoverci monarşinin radikal olarak eleştirilmesi olmuştu. Her ne kadar Avrupa'dan ilham almış, destek görmüş olsa da (Fransızlar Kuzey Amerika'nın bağımsızlığını desteklemişler, daha sonra İspanyol monarşisini yenilgiye uğratarak Hispano-Amerikan fırsatlarına kapı açmışlardı) modernite kuvvetleri Amerikalı'ydı, oraya yerleştirilmiş yerleşimci toplumun ürünleriydi. Avrupa Aydınlanması'nı ya da İngiliz Protestan muhalefeti ithal etmediler, bunlara kendi katkılarını yaptılar.

Bağımsızlık, kendi ayakları üzerinde durur hale geldiğinde Amerikan siyasal modernitesinin belirleyici anı olmuştur. ABD'den Arjantin'e kadar "devrim" mefhumu yerleşmişse de, metropolitan kuvvet özellikle ABD, Meksika ve Peru'da hatırı sayılır bir destek bulmuşsa da Amerika'nın bağımsızlığı Avrupa tarzı bir devrim ya da iç savaş değildir. Ayrılma savaşları sonrasında gelmiştir. Yerleşimci modernitesinin ötekileri, modernitenin düşmanları esasen yerleşimci toplumunun dışında kalanlardı; kralcıların tutunduğu geri kalmış metropolitan hükümetleri, barbar ya da vahşi yerliler ve yabani kölelerdi. Ötekilerin içinde anti-modern bir otorite pek yoktu. Latin Amerika Katolik Kilisesi bir bütün olarak akıllıca bir davranış göstererek sömürgeci gücü desteklemekten kaçınmıştı. Kuzey Amerika büyük ölçüde Protestan muhalefet tarafından yaratılmıştı. Yeni Dünya modernitesi, yerleşimcilerin ve köle plantasyonu sahiplerinin modernitesiydi; ezilmiş, haksızlığa uğramış modern olmayanlar, yerliler, köleler ve eski köleler yanı başında duruyordu. Geleneksel otorite sömürge metropolü ve onun deniş aşırı görevlendirilmiş yöneticileriydi.

Deniz aşırı yerleşimin bazı dikkate değer alt versiyonları vardır, gerçi bunlara analitik olarak haklarını vermenin yeri burası değil. Bu versiyonların birini, İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürgelerin çözülmesi öncesinde genellikle "beyaz Dominyonlar", yani tedricen bağımsız olan, fakat emperyal olarak sadık kalan Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda ve Güney Afrika devletleri oluşturur; bu devletler hem Birinci hem İkinci Dünya Savaşı'nda İngiliz İmparatorluğu saflarında savaşmaya gönüllü olmuşlardır, gerçi ülke içinde buna muhalefetle karşılaşmadıkları

söylenemez. Kraliyete bu sadakatin ve faydacı-rasyonel tercihin entelektüel yoksulluğunun canlı bir örneği, Avustralya ulusunun başlıca anma töreninin Anzak (Avustralya ve Yeni Zelanda birlikleri / ANZAC - Australian and New Zealand Corps) Günü ve başlıca anıtlarının da Avustralya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Gelibolu'da, iki okyanus ötedeki başka bir kıtada imparatorluk için verdiği kayıplar için yapılan Anzak anıtları olmasıdır. Yine de bütün emperyal sadakatlerine rağmen beyaz Dominyonlar moderniteye doğru, ana vatanınkinden çok farklı olan kendi yerleşimci yollarından ilerlemişlerdir.

İsrail; Filistin'in büyük bölümünün Siyonist fethi ise bir başka alt versiyondur, fakat uluslararası arenada çok geniş çaplı etkileri olmuştur. Bir zamanların beyaz Güney Afrikası gibi İsrail de yerleşimcilerin sürekli maruz bıraktığı şiddet ve aşağılamayla kültürel ve sosyal olarak güçlenen bir Ötekiyle (Filistinlilerle) karşı karşıyadır.

Son olarak Avrupalı olmayan tek Yeni Dünya olması itibarıyla Singapur'dan da bahsetmeye değer. Asya içi bir etnokültürel karmanın görüldüğü Singapur büyük ölçüde Çinlidir. Singapur şehri sömürgeciliğin bir eseridir, fakat orada sömürgeleştirilecek kimse yoktu; sömürge köleler ve sözleşmeli işçilerce de inşa edilmemiştir. Yeni Dünya yerleşimcileri fatihlerini anar, eski sömürgeler anmaz. Singapur Havayolları'nın "business class"ına şehrin emperyal kurucusuna atfen Raffles Class denir. Ama hiçbir Air India yöneticisi, uçakta ayrıcalıklı bölümlere sözgelimi Curzon Class densin diye bir fikir ortaya atmaz.

Sömürgecilik Travması:

Modern devletlerin sömürgeciliği, örneğin on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda Avrupa devletlerinin sömürgeciliği, yerli geleneksel otoritelerin yenilgiye uğratılması sonrasında modernitenin dışarıdan dayatılması anlamına geliyordu. Sömürge bölgesinde modernite kelimenin tam anlamıyla barut fıçılarından çıkmıştı. Sömürgeci modernizm genellikle doğrudan sömürge yönetimiyle, ayrı sömürge şehirlerinin inşasıyla (en ideali, bu şehirlerin yerli şehirlerden ya da mahallelerden standart olarak bir sivrisineğin uçuş kapasitesi –3500 metre– mesafesinde kurulmasıydı; bunu Brüksel'de Kraliyet Afrika müzesinde Belçika Kongosu ile ilgili biraz savunmacı bir sergiden öğrenmiştim) ve malların çıkarılması, ihraç edilmesiyle sınırlı olmuştu. Hıristiyan Avrupalılara iğrenç gelen aile-cinsellik-toplumsal cinsiyet uygulamalarına (örneğin Hindistan'da dul kadınların kurban edilmesi, çocuk evlilikleri ve çok eşlilik) zaman zaman yapılan müdahaleler genellikle etkisiz oluyordu. Öte yandan, geleneksel otoriteleri yenmelerinin ya da onlara boyun eğdirmelerinin ardından sömürge güçleri sömürgeleştirilenlerin gündelik idaresini üstlenecek çoban köpekleri olarak onları desteklemeye, onlardan yararlanmaya başlamıştı. Etnik sınırlar ve geleneksel normlar sınıflandırma ve yasalaştırma usulleriyle sağlamlaştırılıyordu (bkz. örneğin Mamdani 1996: 50 vd.).

Modern Avrupa sömürgeciliğinin, sömürgeleştirilmiş nüfus kitleleri ve onların yaşam tarzları üzerinde pek az modernist bir etkisi olsa da bir azınlığa yeni fırsatların kapısını açmıştı. Liman, yol ve demiryolu inşaatları ve işletmelerinin; madencilik, plantasyonlar ve küçük çaplı imalathanelerin hepsi de yeni iş imkânları sunuyor, doğmakta olan küçük ve sınırlı işçi sınıfı arasında yeni kolektif sosyal ilişkiler meydana getiriyordu. İhracat ürünleri yeni bir sömürge çiftçileri sınıfının yükselmesini beraberinde getirdi. Emperyal orduların yerli askerlere ihtiyacı vardı, her iki dünya savaşı sırasında Hindistan'da ve sömürge bölgesinin tamamında çok sayıda insan askere alındı. Son olarak ve siyaseten en önemlisi, modern eğitim tesisleri katı bir biçimde sınırlanmış olsalar da sömürgecilerin memur ihtiyacına cevap vererek yeni bir sömürgeleştirilmiş elit yarattılar.

Bu en sistematik ve en başarılı biçimde Britanya'nın sömürgeleştirildiği Hindistan'da, bu sistemin yaratıcısı olan T. B. Macaulay'in "renk ve kan olarak Hintli, ama zevk, görüş, ahlak ve zihin olarak İngiliz, bizimle

yönettiğimiz milyonlar arasında tercüman olabilecek bir insanlar sınıfı" yaratma amacı doğrultusunda gerçekleştirildi (Keay 2000: 431). Kongre Partisi'nin "Hindistan'dan Çık" seferberliğini başlattığı 1940'ların başına kadar da muhteşem bir biçimde işledi. Bağımsızlıktan sonra da bu sistemden yararlananlar Macaulaycı eğitimlerinden gurur duymaya devam edeceklerdi: Önde gelen bir milletvekili, devlet memuru ve diplomat 1960'ta "[Bu sistemin] Hindistan'ın modernleşmesi açısından yararlı sonuçları en yüksek seviyede takdire şayandır," diye yazacaktı (Panikkar 1960: 22-3).

Yeni işçi sınıfı modern birlikler, sendikalar ve karşılıklı yardım örgütleri kurdu; grevler ve gösterilerle modern kolektif eylemi yarattı. Çiftlik sahipleri ılımlı bir ulusal muhafazakârlığı destekleyeceklerdi. Askerlerse genel olarak, sömürgeci efendilerine dudak uçuklatan bir sadakat gösteriyorlardı. Hindistan'da 1857'deki kıyım ender rastlanan bir örnektir, gerçi özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında gözlerini açan deneyimlerin ardından sömürgeci ayrımcılığa karşı baskı grupları oluşturabildiler. Fakat uluslar, halklar, haklar hakkındaki modern siyasi eğitimlerini efendilerine karşı çevirip sömürge karşıtı milliyetçiliği yaratanlar eğitimli bir küçük, yeni elitti; Fransız efendilerinin tabiriyle *évolué*'lerdi (evrim geçirenler). Kongo'nun ilk ve kısa ömürlü başbakanı Patrice Lumumba sembol niteliğinde bir örnektir. Bu yol *sömürge karşıtı isyanlarla* moderniteye giden yoldu. Burma'da 1930'lardan itibaren milliyetçiler gururla kendilerine *thakin*, yani "efendi" demeye başlamışlardı (Callahan 2009: 36).

Sömürge karşıtı ilk başarılı devrim 1791'de Saint-Domingue'deki köle isyanıydı. İlk başta sömürgeleştirilen nüfusun kökü kazınmıştı, buraya dışarıdan getirilen kölelere bir tek adaya verdikleri ismi bırakmışlardı: Haiti. Köleler Fransız Devrimi'ni izleyen kargaşa ortamında efendilerini devirmeyi başarmışlardı. Köle sömürgeleri arasında az çok benzersiz olan Fransız yönetimindeki Saint-Domingue'de *mulattolar* ve oy hakkı kazanmış özgür siyahlardan oluşan hatırı sayılır, mülk sahibi bir sınıf vardı. Sömürge yönetiminin Devrim'le gelen yeni siyasi hakları *mulattolara* ve özgür siyahlara tanımaması isyanın kıvılcımını çakan şey oldu. Haiti, bütün tersliklere rağmen 1802'de Fransızların adayı yeniden alıp köleliği yeniden dayatma yönünde büyük bir girişimini atlattı. Haitililer sıkı savaşçılar olsalar da, adada Fransızlar ve İspanyollar arasında süren imparatorluklar

arası savaşta pişmiş olsalar da, belirleyici önemdeki yardımcıları Fransız askerlerinin çoğunu öldüren sarı humma taşıyan sivrisinek, *Aedes aegypti* olmuştu.

Sömürge sonrası ilk dönem, kendi doğum travmalarıyla sakat kalmıştı. İlk lideri, eski orta düzey plantasyon yöneticisi, önce İspanyol sonra Fransız sömürge ordularının kumandanlığını yürütmüş çok maharetli bir isim olan Toussaint L'Ouverture, Fransızlar tarafından yakalanıp Jura'da soğuk bir zindanda ölüme gönderildi. On yıl süren uzun savaşlar, *mulattolar* ile siyahlar arasında ölümcül bir şekilde bölünmüş, acımasız bir askeri elit ortaya çıkardı. Yeni ülke eskinin kölecilik kültürünü devralmıştı, bu kültür çerçevesinde geçime yetecek kadarın ötesinde çalışmak ve inisiyatifte bulunmak baskı taktiği olarak görülüyordu. "Siyah Jakobenler" kurucu miras babında geriye bir şey bırakmamışlardır; fakat bu küreselleşmiş devirde, bizlerin, ayrıcalıklı *Nachgeborenen*'ın (sonradan doğanların) öncüler olarak onlara saygı borçlu olduğumuz yönünde giderek yayılan bir kabul söz konusudur. Haiti, sömürge sonrası moderniteye bakarken üzerinde durulası noktalardan biridir. (Bu konuyla ilgili klasik çalışma James 1938/1989'dur; bugünün tarihçilerinden birinin muhteşem bir değerlendirmesi için bkz. Blackburn 1988: 190 vd., VI. bölüm; olup bitenlerle ilgili epidemiyolojik bakımdan kapsamlı bir analiz için bkz. McNeill 2010: 236 vd.).

Sömürgeleştirilenlerin sömürge karşıtı modernizmi, –yirminci yüzyılın son dönemlerinde Latin Amerika'da da benimsenen, Avrupa ve Afrika soyundan gelen melez yerleşimcileri reddeden bu bakış açısı– radikalliğe çok müsaittir. Sömürgeleştirilmiş modernler, Nehru, Sukarno, Ho Çi Minh ve Nkrumah kuşağı, muhtemelen liberal Avrupa modernitesinin çelişkilerini en şiddetli biçimde yaşayan insanlardı. Bir yandan modern saldırganla özdeşleşmişler, onun ulus/halk, haklar ve kendi kaderini tayin hakkıyla ilgili siyasi ilkelerini, kültürünü ve dilini öğrenmişlerdi. Diğer yandan, hakların ve kendi kaderini tayin hakkının kendi halklarına tanınmadığını görmüşler, liberal emperyalizmin mağrur yüzü ve demir yumruğuyla tanışmışlardı. Sosyalist radikallik, komünist olsun olmasın, İkinci Dünya Savaşı sömürge karşıtı milliyetçiliğine nüfuz etmiş özelliklerden biriydi.

Tepkici Modernleşmenin Uyarlanma Açılımları ve Kapanmaları

Dördüncü büyük yolu oluşturan tepkici modernleşme çerçevesinde modernite, kendi yönetim alanlarının şiddetli bir yabancı tehdide maruz kaldığını düşünen ülke içi elitlerin bir kısmı tarafından dışarıdan alınmış ve yine geleneksel yönelimler izlenerek nüfusa yukarıdan dayatılmıştır. Burada modernite vaktinden önce verilmiş tepki olarak gelişmiştir. Bu modernist proje, nüfusun mevcut bir devleti savunma becerisini güçlendirmeyi amaçlıyordu. Başta, genellikle sadece askeri açıdan düşünülmüş, modern silahlara, silah teknolojisine, askeri örgütlenmeye sahip olmak olarak anlaşılmıştır; fakat kalıcı önem taşıyan örneklerde bu program çok geçmeden ekonomik teknoloji, eğitim, ulaşım, kamu sağlığı ve siyasi kurumları kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Başlıca amaç, tehdit edici emperyalist güçlerin ezici kuvvetinin anahtarı olarak görülen yeni ve daha güçlü bir toplumsal bütünleşme biçimi kurmaktı (bkz. Therborn 1992; Curtin 2000: 8-10. bölümler).

Ancien régime'in kendisinde bir değişim olmadığında, rakip emperyalizmler devrinde jeopolitik bağlam sayesinde talih yaver gitmediğinde tepeden inen böyle bir dönüşümün başarılı olma ihtimali pek az oluyordu (krş. Reid 1997). Osmanlı ve Qing imparatorlukları başarısız oldu, Kore'deki Joseon hanedanı, Siyam, özellikle de Abyssinia krallıkları da fazla öteye gidemedi. Yalnızca Japonya'nın projesi tam anlamıyla başarılı oldu; Japonya genel ekonomi ve eğitimde gelişmişlik açısından daha üst bir seviyeden yola çıkmıştı, tarihsel olarak kaynaklar bakımından zengin olup artık zayıf düşmüş komşusu Çin'e yakınlığından yararlanmıştı. Japonya, başarısız monarşilerde bir salgını halini almış olan, kök salmış muhafazakâr hiziplerin geleneksel saray entrikalarından azade olmasının; güçlü bir din adamları sınıfından yoksun olmasının da faydasını gördü. Müslüman ülkelerde başlıca tepkici güçler din adamları olmuştu. Meiji hanedanının yönetiminde gerçekleşen, yaygın tabirle Restorasyon, ülkeyi imparator ve sarayının yönettiği değil, mevkileri yeniden dağıtılmış soylular ve orta sınıflardan oluşan modernleştirici bir hizbin başını çektiği anlamına geliyordu.

Tepkici modernleşmenin ya da vaktinden önce verilen bir tepki olarak modernitenin doğrudan devam eden örnekleri bugün yalnızca Japonya ve Tayland (eski Siyam) olsa da 1904'te Rusya'yı denizde yenilgiye uğratmalarıyla, Kore'den tutun, o dönemin önde gelen milliyetçi entelektüellerinden Mustafa Kamil'in bu konuda *Yükselen Güneş* adlı

kitabını yayımladığı (Hourani 1983: 205; ayrıca bkz. Aydın 2007: 78 vd.) Mısır'a kadar Asyalı ve Afrikalı vatanseverleri mest eden Japon öncülerin mirası çok daha geniş bir alana yayıldı. Afganistan kralı 1920'lerde, Memelik imparatorları ve Abyssinia Kralı Haile Selassie de böyle bir girişimde bulundular. Arabistan ve Körfez'de bugün varlıklarını sürdüren monarşiler de aynı grupta yer alır, gerçi muazzam zenginlikleri onların modern öncesi yerli kurumların daha büyük bir bölümünü korumalarını mümkün kılmıştır. Petrolün müzakereye açık jeopolitiği, bu monarşilerin vaktinden önce tepki vermelerinin yabancı tehditlere olduğu kadar ülke içindeki radikalliklere de yöneldiği anlamına geliyordu. Tepeden inen Japon modernleşmesi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Asya'da ortaya çıkan ulusal kalkınmacı devletlere ilham kaynağı olmuştur. Kore ve Tayvan'da başlayan bu dalganın ilerlemesi, Japon sömürgeciliğinin kapsayıcı karakteriyle kolaylaşmış, ulusal bütünleşmeye daha yakından dikkat sarf eden, odaklanmış, tutarlı bir modernist kalkınmacılıkla Singapur, Malezya ve başka yerlerde de taklit edilmiştir.

Bugünkü ulusal kalkınmacı devletlerden önce, devletin öncülüğünde tepeden inme sosyal dönüşüm Türkiye'de Mustafa Kemal, Rusya'da Bolşevikler tarafından büyük bir kuvvet ve acımasızlıkla başlatılmıştır. Rusya'da özellikle Josef Stalin'in "tek ülkede sosyalizm" kurulması projesi buna örnektir. Stalin de Kemal Atatürk de eski emperyal devleti parçalayan, sonra gelen rejimlere ölümcül bir tehdit yaratan yabancı askeri müdahalelere karşı güçlü modern devletler yaratmaya çalışmışlardı. Bu dönüşümler yeni devrimci rejimler tarafından teşvik edildiğinden sosyal doku üzerindeki etkileri onu dönüştürüp sıkılaştırmaktan çok farklı, bozucu yönde olmuş; kırsal tabanda modern öncesi inançları ve uygulamaları kazara yeniden üretmişlerdir. Bir başka radikal modernist azınlık olan Afgan komünistleri de 1980'lerde benzer bir yola başvurmayı denemişlerdi. Uluslararası İslam mücahitleri, Amerikan silahları, Suudi parası ve Pakistan gizli servislerinden oluşan geniş kapsamlı bir karşı devrimci ittifakı ve ülke içinde ataerkil aşiretçi tepkileri bir araya getiren güçlü bir düşmanlar koalisyonu onları yenilgiye uğratmış; bu koalisyona karşı Sovyetler'den aldıkları destek nihayetinde ters tepmişti.

Karma Yollar: Özellikle Rusya ve Çin

Yukarıda belirttiğimiz üzere, moderniteye giden yollar soyut tipler olarak görülebilir, bir ya da daha fazla yol tutmuş ülkelerle karşılaşabileceğimiz anlamına gelebilir. Bu bakımdan bugünün dünyasında iki büyük karma yol bulunmaktadır: Yirminci yüzyılın iki büyük devriminin gerçekleştiği Rusya ve Çin (daha fazlası için bkz. Anderson 2010). Daha ince eleyip sık dokuyan analizlerde bir zamanlar Osmanlı'ya ait olan geniş Arap topraklarında, özellikle de başarısız bir tepkici modernleşmenin parçası olmuş, Qing Hanedanı Çin'inden daha fazla sömürgeleştirilmiş, ama hiçbir zaman Cezayir gibi tam anlamıyla bir sömürgeye dönüşmemiş olan Mısır'da hiç kuşkusuz daha fazla karma örnekle karşılaşılabilir. Malay sultanlıkları da hiçbir zaman tam anlamıyla sömürgeleştirilmedi, bağımsız Malezya'nın eski yarı sömürge ve tepkici modernleşme çerçevesinde karma bir arka planla anlaşılması gerekir. Ülkenin çok etnili yapısı eski yarı sömürgeden, otokratik Malay modernleştirici muhafazakârlığı da tepkici modernleşmesinden gelir. İlginçtir, bağımsız Kuala Lumpur'un başlıca anıtı sömürgecilikle mücadele ve bağımsızlık anısına değil, "Olağanüstü Hal", yani İngilizler'in İkinci Dünya Savaşı sonrasında komünist isyanı bastırması anısına dikilmiştir. Güney Afrika, Amerika tarzı yerleşimci bir devlet olarak yola çıkmış, fakat nihayetinde başarısız bir sömürgeci girişim haline gelmiştir. Bağımsızlık öncesi Hindistan'ın önemli bir bölümü emperyal olarak "korunan" ve izlenen prenslik devletlerinden oluşuyordu. Fakat en azından dışarıdan küresel bir bakış açısıyla, Keşmir'de düğüm haline gelmiş çatışmalar sayılmazsa, bu prensliklerden sömürge sonrası Hindistan'a pek önemli bir miras kalmamıştır.

Rusya bir Avrupa gücüdür. 1917'deki devrimi de 1789 Fransız Devrimi'nin Avrupai modernist hattına çok uygundur. Fransız Devrimi Ekim'de olduğu kadar Şubat'taki isyanlarda da 1917 devrimcilerinin sürekli aklında olan bir atıf noktasıydı. Bolşevik Devrimi, sanayide çalışan, uluslararası Avrupa işçi hareketinin bir parçası olarak gelişmiş bir partinin örgütlediği, topladığı kentli bir işçi sınıfının giriştiği Avrupa tarzı bir isyandı.

Gelgelelim Lenin ve diğer Bolşevik liderler kendilerinin ve kendilerini takip edenlerin, esasen kırsal ve tarımsal bir ülkede sadece bir azınlık oluşturduğunun gayet iyi farkındaydı. Yine de tarihsel gelişmeyi modernist bir biçimde okumaları onlara, gördükleri kadarıyla, tepeden inme derin bir sosyal dönüşüm başlatma hakkı veriyordu. Bu dönüşümün ilk örneklerinden

biri Ekim 1918’de çıkarılmış olan, aileyle ilgili ataerkillik karşıtı radikal bir yasadır. Başta Lenin, Rus Devrimi’ni, özellikle Almanya’da, Avrupa işçi hareketinin kalbinde kısa süre içinde patlak verecek uluslararası bir devrimin salgın halini alacak kıvılcımı olarak görüyordu. Fakat öyle olmadı. 1920’lerin sonundan itibaren de Stalin yönetiminde Sovyetler Birliği tepeden inme acımasız ve şiddetli bir ekonomik dönüşüme girişti.

Rusya Avrupalıydı, ama Avrupa’nın geri kalmış bir bölgesiydi, hiçbir zaman klasik antikitenin bir parçası olmamış, Ortaçağ’da Moğol yönetimi altında olmuştu. Tepeden inme tepkici modernleşme, genelde Büyük Petro olarak bilinen Çar I. Petro zamanında zaten başlamış bulunuyordu. Rusya kaydettiği ilerlemelere rağmen, hiçbir zaman Batı Avrupa’yı yakalayamamıştı. Avrupa çapında mutlakiyetçilik devrinde billurlaşan Rus tepkici modernleşmesi bütünlüklü anayasacı aşamaya hiç ulaşamamıştı. 1905’teki, 1917-17’deki yıkıcı askeri yenilgiler devrimin kapılarını açmıştı.

Stalinizm, Sibirya’ya sürgünlerden tutun Baltıklar ve Besarabya (bugünkü Moldova) gibi kaybedilmiş emperyal topraklar üzerinde hak iddia etmeye, Napolyon’a karşı 1812’de verilmiş “Yurtseverlik Savaşı”nı tekrarlayarak İkinci Dünya Savaşı’nın “Büyük Yurtseverlik Savaşı” olarak algılanmasına varıncaya kadar Çarlık tarihiyle bağ kuruyordu. Acımasız komünist modernizmin Çarcı emperyal ihtişamla harmanlanması, Stalin sonrasında kesildi. Fakat son yıllarda Putin yönetiminde yeni bir harman ortaya çıktı: Kremlin’in yaldızlı debdebesinde, Moskova’daki o yeni koskoca Büyük Petro heykelinde, Ortodoks Kilisesi’nin devlet törenlerine geri dönüşünde görülen emperyal pseudo-Çarcılığa bürünmüş ithal kapitalist modernizm. Rus modernitesinin itici gücü iç evrim ve devrim kadar yukarıdan dayatılan ithal modeller olmuştur.

Çin, modern melezlenmenin daha karmaşık bir örneğidir; tepkici modernleşmeyi, saldırganla sömürgeci özdeşleşme ve ona karşı isyanı, Avrupa sınıf siyasetinden önemli ithal unsurlarla bir araya getirir. Kadim bilgeliğinin ve ihtişamının artık gitgide zarar vererek yakına sokulan bir dünyayla boy ölçüşemeyeceği, özellikle de Britanya’nın 1840’lar ve 1850’lerdeki iki afyon savaşında ülkeyi uyuşturucu trafiğine açık hale getirmesinin ardından, yönetici tabakanın, entelektüel yüksek memurların bazı kesimlerine ağır ağır kendini hissettirmiştir. Çin’in 1600 öncesindeki muazzam bilimsel ve teknolojik yaratıcılığı diriltilememiş, yeni modellerin ithal edilmesi gerekmiştir. Geç Qing hanedanlığı döneminde tepkici

modernleşme girişimleri İmparatoriçe Dowager Cixi'nin çevirdiği saray entrikalarıyla, İngilizlerin, Fransızların, Japonların ve Almanların şiddetli emperyalist müdahaleleriyle geri savrulmuştur. 1911'den sonra cumhuriyet kesinlikle bu tür girişimlerde bulunmayı denemiştir, fakat hiçbir zaman çok ileriye gidememiş, derinden bir iç bölünme yaşamış, yabancı güçler tarafından kuşatılmıştır.

GRÖNLAND
İZLANDA
Alaska
KANADA
AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ
ATLAS OKYANUSU
Bermuda
BRİTANYA
İRLANDA
FRANSA
PORTEKİZ
İSPANYA
CEZAYİR
BATI SAHARA
MORİTANYA
MALİ
SENEGAL
GAMBİA
SİERRA LEONE
LİBERYA
Cape Verde Adaları
Hawaii Adaları
PASİFİK OKYANUSU
MEKSİKA
KÜBA
BAHAMALAR
JAMAİKA
HAİTİ
BELİZ
GUATEMALA
EL SALVADOR
HONDURAS
NİKARAGUA
KOSTA RİKA
PANAMA
ANTİGUA & BARBUDA
ST. KITTS & NEVIS
DOMİNİKA
ST. LUCIA
ST. VINCENT
BARBADOS
GRENADA
TRİNİDAD & TOBAGO
VENEZUELA
KOLOMBİYA
FRANSIZ GUYANASI
SURİNAM
GUYANA
EKVADOR
Galapagos
PERU
BREZİLYA
BOLİVYA
PARAGUAY
ŞİLİ
ARJANTİN
URUGUAY
ATLANTİK OKYANUSU
KİRİBATİ
Amerikan Samoası
Fransız Polinezyası
Falkland Adaları
Güney Georgia
İçe dönük
Yeni Dünyalar
Sömürgeci
Tepkici modernleşme
Melez

Harita 4 - Moderniteye Giden Yollar

KUZEY BUZ DENİZİ
Franz Josef Toprakları
Severnaya Zemlya
Yeni Sibirya Adaları
Svalbard
Novaya Zemlya
NORVEÇ
RUSYA
ESTONYA
LETONYA
LİTVANYA
BEYAZ RUSYA
UKRAYNA
KAZAKİSTAN
MOĞOLİSTAN
Aleutian Is.
Kuril Adaları
K. KORE
G. KORE
JAPONYA
PASİFİK OKYANUSU
TÜRKİYE
İRAN
TACİKİSTAN
ÇİN
TUNUS
LİBYA
MISIR
S. ARABİSTAN
YEMEN
HİNDİSTAN
TAYVAN
Ryukyu Adaları
VİETNAM
FİLİPİNLER
NİJER
ÇAD
SUDAN
ETİYOPYA
Sokotra
SRİ LANKA
MALDİVLER
MALEZYA
KİRİBATİ
UGANDA
KENYA
TANZANYA
SEYŞELLER
Chagos Takımadaları
SİNGAPUR
ENDONEZYA
SOLOMON Adaları
TUVALU
ANGOLA
ZAMBİYA
COMOROS ADALARI
HİNT OKYANUSU
VANUATU
FİJİ
ZİMBABVE
BOTSVANA
NAMİBYA
MAURİTIUS
AVUSTRALYA
SVAZİLAND
GÜNEY AFRİKA
LESOTHO
YENİ ZELANDA
Kerguelen
GÜNEY OKYANUSU
ANTARTİKA
0
2500
5000
7500 km
0
1000
2000
3000
4000
5000 mil

Çin'in yirminci yüzyılda moderniteye doğru izlediği karma yol, her şeyden önce iki özellikten kaynaklanır: Ülkenin belirsiz ulusal statüsü ve en başarılı siyasi ithalinin niteliği. Qing hanedanının yönetimde olduğu on dokuzuncu yüzyılın son döneminden itibaren ve Cumhuriyet sırasında Çin bağımsız ve egemen olmadığı gibi bir sömürge de değildi, daha doğrusu belki de ikisi birdendi. Başında bir genel valinin bulunmadığı bir Çin devleti vardı. Ama yabancı güçler en önemlisi Şangay olan birçok "anlaşmalı limanı" ellerinde tutuyorlar; ülkede toprak dışında çeşitli haklar iddia ediyorlardı. Kamu gelirlerinin başlıca kaynaklarından biri olan gümrük gelirleri yabancı bir emperyalist konsorsiyum tarafından yönetiliyordu. Gerçekten sömürgeci bir moda uyarınca modernist Çinli öğrenciler ve entelektüeller öğrenim görmek için Tokyo'ya gidiyorlardı.

Emperyalizm karşıtı milliyetçilik yabancıların sebep olduğu uzun bir dizi aşağılanma karşısında ilk modern siyasi parti olan Komintang'ı ve modern kitle hareketlerini doğurdu. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yenilgiye uğramış Almanya'nın sömürgesi Tsingtao'nun Japonya'ya verilmesini öngören düzenlemeye karşı kurulan 4 Mayıs [1919] Hareketi köşe taşı niteliğindeydi. Sömürge karşıtı bu milliyetçilikten bir ikonoklastik entelektüel modernizm kuşağı ve 1920'lerin başında Sovyetler Birliği'yle Komintang hükümeti arasında ittifak kurulmasını sağlayan siyasal bir radikallik doğdu. Doğrudan 4 Mayıs Hareketi'nin içinden çıkan bir kesim de 1920'de Çin Komünist Partisi'ni kurdu. Öte yandan Çin hiçbir zaman tam anlamıyla sömürgeleştirilmediğinden, sömürgeci güçlerin ideolojileri Şangay'da swing caz yapan çevrelerin ya da Amerikan misyonerliklerindeki birkaç öğrencinin dışında Çin'in büyük bölümüne nüfuz edemedi. Emperyalizm karşıtı hareketi bastıracak ya da onunla işbirliği yapacak kadar ülkeyi tam anlamıyla kontrolü altında tutan bir sömürgeci güç de yoktu.

Sömürgeci/sömürgecilik karşıtı yol Çin modernitesi açısından merkezi önemde olmuştur, fakat örneğin Hindistan'da ya da Nijerya'da olduğu gibi bu yol tek yol değildi. Toplumsal devrim yolu da vardı. Kadim imparatorluk, on dokuzuncu yüzyılda patlak verip nihayetinde yenilgiye uğratılan kitlesel bir isyanın, Taiping isyanının ardından 1911'de yerli bir devrimin altında kalmıştı. Şangay'da ve başka anlaşmalı limanlarda modern bir işçi sınıfı ortaya çıkmıştı. 4 Mayıs Hareketi'nde bu sınıf, öğrenciler, tüccarlar ve işçilerin Japonya'ya, Japonya yanlısı Versailles Antlaşması'na

karşı *samba*'sında, yani "üçlü darbesi"nde ulusal bir siyasal güç olarak öne çıkmıştı. Mayıs 1919 sonrasında Çin'in Sovyet örneğine radikal bir dönüş yapması, Sovyet danışmanların ve Komintern örgütçülerinin ithal edilmesi, güçlü bir Komünist Parti kurulmasını mümkün kılmış, uzatmalı bir devrimci sürece yol açmıştı. Mao'nun liderliğinde Çin komünistleri başarılı olmuşlardı, çünkü Avrupa tarzı bir işçi sınıfı partisini ve sınıf siyasetini bir kırsal sınıf mücadelesi partisine dönüştürmüşler, hepsinden de önemlisi sınıf siyasetlerini emperyalizm karşıtı, en başta da Japon karşıtı milliyetçilikle birleştirmişlerdi (daha fazla ayrıntı için bkz. S. A. Smith'in St. Petersburg ve Şangay'da sınıf, modernite ve devrim hakkındaki gayet parlak karşılaştırmalı incelemesi, 2008). Çan Kay-Şek liderliğindeki Komintang askeri olduğu kadar siyasal zayıflığı yüzünden milliyetçi itibarını yitirmişti, günbegün daha kötü işleyen ve yozlaşan bir kapitalizmin ve toprak ağalığının savunucusu olarak görünüyordu.

Komünist Çin modernizmi iktidardayken, dünyanın en incelikli ataerkilliğine karşı kitlesel (ve genel olarak hiç sevilmeyen) bir saldırı başlattı, sosyalist bir ekonomi kurmaya çalışmanın yanı sıra kitlesel eğitim, sağlık sistemleri yarattı. Maoculuk melez geçmişini yeniden üretmeyi sürdürdü. Mao bir sosyal devrimciydi, Kültür Devrimi'nde kendi iktidar kurumlarının çoğunu yakıp yıkmıştı. Kendisi ayrıca antik Çin emperyal medeniyetinin de büyük bir hayranıydı, 1972'de ABD Başkanı Nixon'la yaptığı antlaşma modernleştirilmiş emperyal diplomasinin ustalıklı bir çözümüydü. Mao bugün daha çok üçüncü rolüyle, sömürge karşıtı bir ulusal birlikçi ve kurtuluşçu olarak hatırlanır ve saygı görür, Rusya'da Lenin ve Stalin'le kıyaslanamayacak ölçüde. Haleflerinin başlattığı "Dört Modernleşme" tepkici modernleşmenin geç, fakat güçlü bir tekrarı olmuştur.

Moderniteye Giden Yolların Bıraktığı Miras

Avrupa sömürge yerleşimleri, sömürge yönetimleri ve sömürgeleştirme tehdidiyle bütün modern dünyaya damgasını vurdu (krş. Bayly 2004; Curtin 2000). Fakat dünya Avrasya kıtasının Batı ucundan bakarak anlaşılamaz. Temsili hükümet ve ulus gibi, Avrupa'nın ürettiği, dünya çapında etkili kavramlar bile dünyanın farklı yerlerinde farklı anlamlar ve mantıklar kazanmışlardır. Sosyal analizin kilit mefhumlarının, örneğin din ve sınıfın, modern kapitalist dünyanın farklı yerlerinde son derece farklı tınıları vardır. Moderniteye giden yollar daimi ya da değiştirilemez olmasa da kalıcı sonuçlara yol açmıştır.

En az dört kalıcı etki tespit edebiliriz. Bunlardan biri ulus kavrayışıyla, bu kavrayışın dil ve kültürle ilişkisiyle; bir diğeri hükümet ve siyasal haklar mefhumlarıyla, siyasal kültür ve davranış biçimi, söylem, çelişkiler ve örgütlenmeyle ilgilidir. Üçüncü bir etki modernitenin modern öncesi başlıca kültür biçimi olan din açısından sonuçlarıdır. Sonuncusu da sosyal ilişkiler, otorite, itaat, eşitsizlik, kolektif kimlikle ilgili etkilerdir. Burada bu etkilerin bazı somut biçimleri üzerinde duracağız.

Farklı Modern Uluslar

Ulus, devletle evliliği üzerinden, bugünün en önemli kolektif kimliğini oluşturur. Elbette her zaman bireysel tercihler söz konusu olsa da ulusun ancak ara sıra, o da azınlıklar arasında, başka bir kimliğin gölgesinde kaldığı olur. İslam bugün bir önemi olan bazı azınlık ortamlarında ulusal bir kimliğin önüne geçebilecek tek dini kimliktir, o zaman bile esasen emperyalizm karşıtı bir enternasyonalizmle harmanlanmıştır (krş. Haynes 1998; Roy 2004; 65 vd.). Ama kutuplaşmış bir durumda, örneğin Doğu Pakistan'dan Bangladeş'in doğuşunda ancak küçük bir Müslüman azınlık ulus üstü dini bir bağlılığa sadık kalmıştır (Khondker 2006). Zaman zaman kendi uluslarına karşı çıkan küçük, cesur insan hakları grupları çıkmıştır bugünün dünyasında pek etkili olmasa da çok etkileyici bir örnek İsrail'dedir.

Ulus ve ulus-devlet Avrupa icatlarıdır, tıpkı temsili hükümet gibi bunlar da tüm dünyaya yayılmıştır. Fakat benzer bir kavrayış farklı anlamlar kazanmış, farklı sebeplerle kullanılıp farklı sonuçlara yol açmıştır. Farklı

akademik tanımları ve tarih yazımıyla ilgili tartışmaları kast etmiyorum. (Ulus ve milliyetçilikle ilgili tartışmalara dair hızlı, tanıtıcı bir değerlendirme, başlıca kişiliklerin kısa katkılarıyla birlikte Ichijo ve Uzelac 2005'te bulunabilir.) Burada "ulus" ille de egemen bir devlet olma hakkına değil, bir biçimde tanınma ya da öz yönetim hakkına sahip olduğu iddia edilen, inşa edilmiş siyasal bir özne olarak alınmıştır.

Küresel bir bakış açısıyla Avrupa ulusunun iki yönü öne çıkar. Bunlardan biri, Avrupa ulusunun, krallık iktidarının mülkiyetindeki arazilerden farklı olarak popüler ve ülkesel bir tarihe çıpa atmış olmasıdır. Diğeri ise ağır, ayrıksı bir kültürel yükü olması, konuşulan dilin bu yükün çekirdeğini oluşturmasıdır. Ulusun siyasal boyutu ("özgür doğmuş İngilizler" mefhumu açısından önemlidir) Fransız Devrimi sonrasında yerli olmayanlara da kapıları besbelli açık bir ulus olarak Fransız cumhuriyetçi akımıyla birlikte çok gelişmiştir. Gelgelelim Devrim'in kendisine yakınlık duyan herkese kucak açması sonrasında Fransa'nın bütün yurttaşlarına Fransız diline hâkim olmaları şart koşulmuş, böylece Eugene Weber'in güzel kitabında (1979) adlandırıldığı üzere "köylüleri Fransıza" çevirme yönünde geniş ölçekli bir program başlatılmıştır. Birkaç lehçe arasında bir standart oluşturulması, gramatik ve ortografik kuralların çıkarılması yoluyla ulusal dillerin yaratılması Balkanlar'dan Norveç'e kadar on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da küçük ulus entelektüellerinin başlıca işi haline gelmiştir. Azınlık dilleri mümkün olan her yerde ulusal kültürün dışına sürülmüştür.

Amerika kıtasındaki yerleşimci devletlerin yeni uluslar yaratması gerekmişti. Bu uluslar mitolojik ve sembolik olarak elbette tarihsel örneklerden yararlanıyor, onları sembolik kaynaklar olarak kullanıyordu. ABD örneğinde kadim Avrupa cumhuriyetçiliği, Hispanik Amerika'daysa Katolik tarihinin deneyimleri, Kolomb öncesi, yani İnka ve Aztek yüksek kültürü gibi. Fakat bu uluslar etnokültürel bir ülkesel tarih ileri sürmüyorlar, dillerini sömürge metropolüyle paylaşıyorlardı.

Fakat Yeni Dünya'nın en ayrıksı yönü, ulusu istenen üyelerin alınabileceği ve alınması gereken bir kulüp gibi kavramasıydı. Avrupa'dan hedef gözetilerek gerçekleştirilen göç, ulus inşasının başlıca boyutlarından biriydi. On dokuzuncu yüzyılın ortasında Arjantin'in önde gelen siyasetçilerinden Juan Bautista Alberdi'nin dediği gibi "Yönetmek nüfuslandırmak"tı (Chanda 2007: 165). Özellikle Latin Amerika'da, Arjantin örneğinin yanı sıra Brezilya söyleminde de yurttaşlığa kabul,

açıkça ulusun “beyazlaştırılması” ya da “medenileştirilmesi” olarak anılıyordu (Zea 1965: 65 vd., 103 vd.; krş. Amnino ve Guerra 2003). Uzunca bir süre boyunca yalnızca dışarıdan gelen, Avrupa kökenli insanlar Amerika kıtası ve Avustralya’daki yeni ulusların tam yurttaşları olarak görüldü.

Sömürge bölgesindeki uluslar ayrı bir tip oluşturur. Tarihsel topraklar, tarihsel halklar yoktu, yalnızca sömürge sınırları vardı. Afrikalı milliyetçi liderler az rastlanan akıllıca bir kararla, ne kadar keyfi, kültürel olarak ne kadar bölücü olursa olsun bunların hepsini kabul etmeye karar verdiler. Ali Cinnah ise kabul etmedi ve Britanya yönetimindeki Hindistan, burada sömürge öncesinde kurulmuş herhangi bir devletten daha büyük olan bu topraklar, korkunç pogromlar, ayrılık savaşlarıyla Hindistan (Nehru buraya Hindustan demeye yanaşmıyordu), Pakistan ve Bangladeş olarak ayrıldı.

Sömürgecinin dili, ulus ve kültür arasında karmaşık ve hiyerarşik ilişkiler doğurması itibarıyla moderniteye giden sömürgeci yolun en fiyakalı miraslarından biriydi. Sonuç çok dilli uluslar oldu: Nijerya’da farklı tahminlere göre 400-500 dil vardır (Simpson 2008: 172), kısa bir süre önce yapılan dil sayımı analizine göre Hindistan’da en az 122 dil vardır (Mitchell 2009: 7). Bu durumun istisnaları yalnızca sömürgecilik öncesinde diller arası ticaretin gelişmiş olduğu bölgelerde ortaya çıktı: Endonezya takımadalarında bir Malay ortak dili gelişti, yirminci yüzyılda milliyetçiler bu dile Bahasa Endonezya diyecekti (bkz. Anderson 2006: 132 vd.). Doğu Afrika’da Tanzanya ve Kenya’da Araplarla ticaretten doğan Bantu dili Swahili, İngilizce ve başka yerel lehçelerin yanı sıra ulusal dil olarak kabul edildi (Githiora 2008; Topan 2008).

Hem Fransızların hem Almanların ulus kavrayışlarında farklı gerekçelerle de olsa ortak olan Avrupa bakış açısı, yani bir ulusun diliyle tanımlandığı görüşü eski sömürgelere uygulanamaz. Uygulandığında, Pakistan’da olduğu gibi feci sonuçlar doğurur; bu görüş Pakistan’da ülkenin Bengalce konuşan doğu kesimi ile 1952’den itibaren Batı Pakistan’da Urduca’yı teşvik eden liderleri ayırmıştı; kaldı ki Babürceyle melezlenmiş Urduca da Batı Pakistan’da çoğunluğun dili değildi (Rahman 2000).

Sömürge karşıtlığının genel mirası, belirleyici önemdeki modern kitle siyaseti olarak kuvvetli bir milliyetçiliktir; bu milliyetçilik bağımsızlığa giden farklı yollarda farklı biçimler alır, ama herhangi bir iç sistematik

çatlak göstermez. Sömürge sonrası kültürü elitler ve kitle kültürü arasında da keskin bir bölünme gösterme eğilimindedir. Elitlerin kültürü genellikle eski sömürgeci gücün dilinde işlenir, nüfusun çoğunluğunun anlamadığı bir dildir bu. Başkentte sömürgeci bölünme genellikle yeniden üretilir; sömürge sonrası elit, resmi binaları, sömürgecilerin özel konutlarını, villalarını devralır. Sömürge yönetiminin pratiklerini koruma eğilimi gözlenir, gerçi bu pratikler genellikle yolsuzluklar ve/veya devlet kaynaklarının eksikliği yüzünden yoldan çıkar.

Geleneksel otoriteler ve ritüeller hem sömürgeci kurumsallaşmadan hem ulusal itibarlarından yararlanarak devam etme eğilimindedir. Geleneksel liderler sömürgeci dolaylı yönetimde kullanılmalarına rağmen genellikle modern sömürge karşıtı milliyetçiliğe dahil edilmiştir. Örneğin Gana’daki radikal Kongre Halk Partisi’nin kurucu programında (1948) ilk amacın “Gana halkının ve onların Odikro’larının (geleneksel yöneticilerinin) bağımsızlığı” olduğu belirtilmişti (Poe 2003: 96). Kuala Lumpur’daki ulusal Tunku Abdülrahman Müzesi’nin anlattığı üzere, modern Malay milliyetçiliği de İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Britanya’nın geleneksel yöneticilerin yetkilerini azaltma; Malaylar, Çinliler ve Tamiller için eşit bir sömürge yurttaşlığı kurma planlarını protesto etme amacıyla başlamıştı. Fakat bağımsız Hindistan, Hindistan’daki racalıkları bitirmişti.

Sömürge devletlerinin çoğunun büyük bir dilsel çeşitlilik göstermesi, eski sömürgeci efendilerin dilinin siyaset ve iş dünyasının resmi ya da bürokratik dili olarak yaygın şekilde korunması anlamına gelmiştir. Temelde sömürge sonrası ulus bir sömürgecilik ürünüdür, bu da ulus içinde sömürge dönemine özgü sömürgeci-sömürgeleştirilen ayrımının yeniden üretilme eğiliminin sürdüğü anlamına gelir.

Tepkici modernleşmenin ulusu modern öncesi tebadır ve prensin, hükümdarın, imparatorun, kralın ya da sultanın keyfine göre tanımlanır. Meiji Japonya’sının başarılı modernleştiricileri ulusu böyle görüyorlardı. Siyam ve Abyssinia’nın o kadar başarılı olmayan sultanları, Joseon hanedanı Kore’si, Qing hanedanı Çin’i ve Osmanlı İmparatorluğu’nun kısa süre içinde yenilgiye uğratılan modernleştirici yöneticileri de öyle. Bu yönetici hanedanla eş anlamlı olan yönetimin tarihsel bir mirasıydı; tebaya gündelik ismini genellikle hanedanlar veriyordu, gerçi Japonya’da öyle olmamıştı. Burada modern görev, ulusal kurtuluş değil tebanın ulus haline getirilmesiydi. Japonya’da ülkenin yüksek bir etnik homojenlik göstermesi,

iç içe geçmiş dinlerin pek göze çarpmaması bunu çok kolaylaştırmıştı. Ulusal modernleşmenin en önemli ölçütü feodal *daimyo* topraklarının lağvedilmesi, bu arazilerin “imparator”a geri verilmesi olmuştu. Meiji modernleşmecileri İmparator sembolü ve gizemi etrafında modern bir Japon ulusu inşa etmişlerdi; modernleşme süreci ilerledikçe İmparator’un yetkisi değil statüsü daha bir artmış, 1930’larda ve Pasifik Savaşı sırasında zirveye çıkmıştı. İmparator ulusal kültürün temel direği olarak 1945’teki “koşulsuz teslim”den yakasını kurtarmıştı. Onun korunması Japonların ileri sürdüğü tek ve son koşuldu, Amerikalılar da sonunda bunu kabul etmişlerdi.

Yirmi birinci yüzyıl Japonya’sında ve Tayland’ında kral, yüce bir ulusal semboldür, buna karşılık Britanya’da bile kraliyete hürmet ve kraliyet protokolü sönükleşip yurttaşlığa dair bir şöhret haline gelmiştir. Siyam’ın büyük modernleştirici isimlerinden Kral Chulalongkorn, V. Rama 2007’de Bangkok’ta atlı heykelinde fark edebildiğim üzere dini bir sadakat sembolü haline bile gelmiştir.

Ulusal dil ve kültür öne çıkan meseleler değildir. Ulusal dil ve kültürü belirleyen ülkedir, gerçi Sinik medeniyet kültürünün statüsü Çin’in tekrar tekrar yenilgiye uğramasından çok çekmişti. Ama çok uluslu ve çok kültürlü imparatorluklarda, örneğin Osmanlı İmparatorluğu’nda teşvik edilecek bir ulusal lehçe yoktu.

Temsili Hükümetin Temsilleri

Avrupalıların modern temsili hükümetle ilgili soruları şunlardı: Hükümet halkı temsil etmeli midir yoksa hükümet kralların ilahi bir hakkı mıdır? İnsanları temsil etme hakkı kimindir? İnsanlara ve onların temsilcilerine ne kadar siyasi hak verilmelidir?

Avrupa’nın saygın antik döneminden demokrasinin ve başka danışmalı hükümet biçimlerinin alınmasına rağmen, Roma hukukunda iş dünyasından siyasete her yere yayılan *representatio* kavramına rağmen, Ortaçağ’daki temsili hükümet geleneklerine, en yüksek iki mevki olan Papa ve İmparator’un seçilmesine rağmen, bu soruların nihai bir cevaba ulaştırılması çok uzun zaman aldı. Aslında bu soruların cevaplanması 1640’lardaki İngiliz İç Savaşı’ndan 1971’de İsviçre’de genel oy hakkının tanınmasına ve İber Yarımadası’nın 1970’lerin ortasında demokratikleşmesine, 1980’lerin sonunda komünistlerin rekabetçi seçimleri

gecikmiş olarak kabul etmelerine kadar 350 yıl sürdü. Muğlak biçimde yorumlanmaya müsait olan halk oyuyla seçilmiş hükümet ve “demokrasi” ilkelerinin bile Avrupa’da ana akım haline gelmesi uzun bir zaman aldı; seçilmiş hükümet ilkeleri Birinci Dünya Savaşı sonunda, “demokrasi” 1945’te faşizmin yenilgiye uğratılması sonrasında bu konuma geldi.

Bunun neden bu kadar uzun sürdüğü, neden bu kadar çok devrim gerektirdiği burada özetlenemeyecek kadar karmaşık bir hikâyedir. Fakat sürecin tamamının altında şu vardı: Avrupa’da modern temsili hükümet toplumun temel iç sosyoekonomik düzeniyle ilgiliydi, çatışan birçok çıkar bu düzen etrafında iyi örgütlenmişti, eski çıkarlar Avrupa’da Ortaçağ geleneklerinden geliyordu, yeni çıkarlarsa hızla evrilen sanayi dönemi sınıflı toplumun çerçevesindeydi. Avrupa’nın izlediği yol, sınırları belli sosyal ayrımlara dayalı siyasi sistemler ve karşıt konumların saiklerinden, temel iç çatışmalarından türeyen incelikli ideolojiler ortaya çıkardı.

Moderniteye karşı cephe savaşlarında nihayet yenilen geleneksel otoriteler, bundan sonra ciddi biçimde zayıfladılar ya da ortadan kalktılar. Krallar yalnızca birer sembol, ulaşılabilir kamusal kişilikler haline geldiler, yani geleneksel aristokrasi ya ortadan kayboldu ya da Birleşik Krallık örneğinde olduğu gibi yalnızca kraliyet süsü haline getirildi. (Gerçi Westminster Dükü gibi, kent arazilerine sahip çok zengin toprak sahipleri varlıklarını sürdürdüler.)

Bunun siyasi/ideolojik etkilerini, sınıf yapısında tanınabilir kökleri olan sağ/sol parti sisteminde, sınıf yapısına dayalı ekonomik örgütlenmelerde ve kurumlarda, sendikalarda, işveren örgütlerinde, sendikaların ve işverenlerin kamusal kurumlarında hâlâ görebiliyoruz. Dahası ideolojik -izm’lerin ve programların hâlâ yaşayan tarihine göre, anarşizmden komünizme neredeyse bütün -izm’ler Avrupa’da icat edilmiştir; yalnızca fundamentalizm Avrupa kökenli değildir, bir ABD icadı olan bu sözcük en başta Güney’de İncil Kuşağı’ndaki Hıristiyanlık versiyonlarını ifade ediyordu.

Amerika kıtasındaki Yeni Dünya’da halkların hakları ve temsilleri bağımsızlık savaşlarıyla ileri sürülüyordu. Kritik önemdeki sorular burada yatar: Halk kimdir? Siyasi hakların nasıl uygulanması gerekir?

Aydınlanmış bağımsızlık deklarasyonları ve yeni anayasaların, haklarını açıkça tanıdığı köleler, eski köleler, Kızılderililer halkın bir parçası mıydı?

Hayır, elbette ki değildi. Fatih-yerleşimciler silsilesi siyasi retorik ile siyasi pratik arasında eşi görülmemiş devasa bir uçuruma dayanan bir siyasi kültürün yükselmesine neden oldu. Siyasi retorik genele hitap ediyordu; özgürlükten, halkın yönetmesinden, insanın haklarından, insanların eşitliğinden bahsediyordu. Siyasi uygulamaysa özel üzerinde duruyordu, cinsiyetçilik uzunca bir süredir genel bir özelciliğin parçası olmuştu, ayrıca esasları itibarıyla ırkçıydı ve kurumsal olarak da manipülatifti. Amerikan siyasi kültüründe giderek açılan bu uçurumu hiç kimse ABD'nin ulusal kahramanı George Washington kadar iyi ifade edememişti. Bağımsızlık savaşı sırasında, son İngiliz valisinin İngilizleri desteklemelerine karşılık köleleri serbest bırakmayı vaat ettiğini duyduğunda, George Washington valiyi "insanlık haklarına ihanet eden büyük bir hain" olarak tanımlamıştı (Schama 2006: 18). Güneydeki köle sahiplerinin Amerikan İç Savaşı'nda yenilgiye uğratılmalarına rağmen, ABD'de ırkların genel oy hakkına sahip olması ancak 1968-70'te, bağımsızlık savaşından neredeyse iki yüzyıl sonra yerleşiklik kazandı.

Genel olarak bakıldığında, Latin Amerikalılar Kuzey Amerikalılar kadar bağnaz ırkçılar değillerdi; ama kölelik Brezilya'da varlığını ABD'de olduğundan daha uzun süre korudu (1888'e kadar); okuma yazma bilmeyenlere seçme hakkının açıkça tanınmaması ise Şili, Ekvador ve Peru'da 1970'lere, Brezilya'da 1989'a kadar varlığını sürdürdü. Avustralya İşçi Partisi 1970'lere kadar açıkça "Avustralya'yı Beyaz Tutun!" sloganına bağlı kaldı.

Çatallanmış siyasi kültür çeşitli biçimler aldı. Hiçbir biçimde Amerika kıtasına özgü olmayan, fakat burada bir memnuniyet, rıza odağı olarak benzersiz bir önemi olan bu biçimlerden biri seçimlerde hile yapılmasıydı. Bu yarıküredeki devrimlerin en uzunu, en kanlısı, toplumsal olarak en derini olan 1910'daki Meksika Devrimi, işte bu yüzden ılımlı bir slogan olan "Fiilen oy hakkı tanınsın, [devlet başkanı] yeniden seçilmesin" sloganıyla başlamıştı. Arjantin'de de demokrasinin köşe taşı Başkan Sáenz Peña'nın 1912'de çıkardığı, gizli oy mefhumunu getiren kanun oldu. ABD'de tek partili Güney'de siyahların siyasi hakları olmadığı resmi yasalarla tescil edilmemişti, ama dolambaçlı kaçamaklar ve uygulamalarla bu haklar engelleniyordu.

Amerika kıtasındaki yeni yerleşimlerde her şeyden önce, modern düşünce bağımsızlık sonrasında uylaşımsal ana akım haline geldi, temelde

yalnızca Kolombiya'da ve Latin Amerika'nın bazı kısımlarında Katolik kilise yönetimleri buna karşı koyuyordu. Bölünme pek az iç çatlak yaratmıştı, özellikle de buna muhalefet edenler dışarıya göç etmişlerse: ABD'den Kanada'ya, Peru'dan İspanya'ya göçte olduğu gibi; ya da Meksika'da olduğu gibi bağımsızlık mücadelesi sırasında yenilgiye uğratılmışlarsa. Geleneksel siyaset ve ideolojiden geriye çok az şey kalmıştı ya da hiçbir şey kalmamıştı. Daha geniş anlamda, özel ilgilerin, özel mülkiyetin, özel inançların, başka bir deyişle özgürlüğün, bilime ve ilerlemeye (akla) bağlılığın savunulması anlamında liberalizm entelektüel olarak Avrupa'dakinden daha geniş kesimlerce benimsenmişti. İdeolojik bölünmeler daha az öne çıktığından, Marksist düşünce ve siyaset yer yer, ana akım siyasi akımlara daha kolay eklemlenmişti. ABD'nin Yeni Düzen liberalizminde, 1940'larda Küba, Guatemala ve Arjantin'de Kreole popülizminde ya da 1960'lar ve 1970'lerde Şili'de radikalizm ve solcu Hıristiyan demokratlıkta olduğu gibi. Ya da Lula'nın başkanlığa seçilmesinin arkasındaki koalisyonda ve Brezilya İşçi Partisi'nde olduğu gibi solcu Hıristiyan hareketlerle daha kolayca harmanlanmışlardı.

Sömürgeleştirilmiş bölgelerde, temsili hükümetle ilgili kilit soru, sömürgeleştirilmiş olanların kendi ülkelerinin hükümetinde temsil edilmeleriydi. Britanya ve Fransa yavaş yavaş buna rıza gösterdiler (Cezayir dışında), ama Portekiz ile Güney Afrika ve Rodezya'daki yerleşimci rejimler yanaşmadı. Sonraki örneklerde, savaşlar ya da uzun süreli mücadeleler ve uluslararası yaptırımlar bağımsızlıkla sonuçlandı, ama ilk örneklerde bağımsızlık anayasayla ilgili müzakerelerin bir sonucuydu. Bağımsızlık doğrudan demokratik bir zafer değildi, örneğin 1958'de Gine dışında bütün Fransız Afrika'sında referandumda reddedilmişti; bağımsızlık seçmenler ve seçim bölgeleriyle ilgili çeşitli düzenlemeler sonucu bir seçim sürecinde, sömürgeleştirilmiş halkın meşru temsilcileri olarak öne çıkmış bir siyasi elitin müzakere ettiği bir anlaşmaydı.

Sömürgeleştirilmiş bölgelerde temsili hükümet sömürgeleştirilmiş olanların topraklarını temsil etme haklarını merkez alıyordu, halkın hükümetteki temsilcileriyle ilişkileri ve onlara karşı haklarıyla pek az ilgiliydi.

Sömürge sonrası siyasette, siyasetçilerin halkı temsili sağlam temellerden yoksun ve dolaylı olma eğilimindeydi, genellikle ağırlıklı olarak yönetici iktidarın gölgesi altında kalmıştı. Hint demokrasisi gibi etkileyici bir

esnekliği, dayanıklılığı olan bir demokrasinin merkezinde bile siyasi bir hanedan vardı: Baskın güç olan Kongre Partisi'ni doğuran Nehru-Gandi hanedanlığı. Siyasi çatlakların kökleri sınıf yapısından çok ulusun modern öncesi etnik, dini ve dilsel heterojenliklerine uzanıyordu.

Tepkici modernleşmeye yönelen ülkelerin uyanık yöneticileri, örneğin Meiji Japonya'sı ya da İstanbul'daki Jön Türkler güçlü, tehdit edici emperyal kuvvetlerin anayasaya dayanan temsili hükümetleri olduğunu fark etmişlerdi. Bu onların kuvvetinin ve bütünleşmesinin anahtarı olarak yorumlanıyordu. Dolayısıyla moderniteye giden bu dördüncü yolda, popüler siyasi haklar ve temsili hükümet şu sorunun cevabı olarak ortaya çıktı: Ulusal bütünleşme nasıl güçlendirilebilir?

Japon hükümeti 1881'de 1889'a kadar bir anayasa hazırlamayı, ayrıca çok kısıtlı düzeyde tanınmış oy kullanma hakkıyla 1890'da seçimlere gitmeyi planladığını açıkladı ve sözünü tuttu. Temsil hakları, "insanları memnun etme ve modernleşme ile tam ulusal bağımsızlık hedefine ulaşma amacıyla, yönetimle etkin bir işbirliğine girebilmelerini sağlama" düşüncesiyle tepeden indirildi (Mason 1969: 24). Demokrasi ancak ulusal yenilgi ve felaketlerden sonra 1940'larda geldi. Türkiye'de ulusal felaketler bile yeterli olmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının ardından Kemal Atatürk yönetiminde yukarıdan aşağıya daha kuvvetli ve şiddetli bir modernleşme ortaya çıktı, siyasi katılım daha fazlaydı, ama demokrasi yoktu.

Yukarıdan tepkici modernleşme muhalefete pek az yer bırakıyordu. Tepkici modernleşme tanımı itibarıyla, gerçek ya da tahayyül edilen dış emperyalist tehditler altında olan bir rejimin korunması düşüncesiyle ulusun, siyasetin, bilimin ve ilerlemenin araçsallaştırılması anlamına geliyordu. Genel geçer kabuller çerçevesinde, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik rejimin ve güçlendirilmesinin araçları olarak önceden tanımlandığı için, bunlara içkin sosyal çelişkiler en başından itibaren gözden uzak tutulmuş ya da bir kenara itilmişlerdi. Elbette bu, radikal akımların, genelde modern fikirlerle birlikte Japonya'ya, Siyam'a, Türkiye'ye, sömürgeleştirilmemiş Arap dünyasına girmesini, daha sonra da liberal muhalefetin Sovyetler Birliği'ne girmesini engellemedi. Fakat bu akımlar, fikirler ve muhalefet buralarda Avrupa'da ya da Amerika kıtasında olduğundan daha çorak topraklarla, ayrıca tetikte bekleyen baskılarla karşı karşıya kaldı.

Tepkici modernleşmenin ana fikri geleneksel otoriteyi yeni koşullarda korumaktı. Moderniteye giden böyle bir yolu, başarılı olduğu ölçüde, derinden iç içe geçmiş bir modernite ve gelenek harmanı, hiyerarşi ve itaatle birlikte cemaat ve ulusal gelenekten duyulan gururla yeniliklere yönelen modernist bir merak bileşimi izledi. Her yere nüfuz eden küçük "m"yle muhafazakâr milliyetçilik zayıf ve/veya hassas siyasi-ideolojik çatlakları doldurdu. Mevkiye ve yaşa hürmet Japon ve Tay toplumunda hâlâ önemlidir.

Dinlerin Modern Kaderi

Din her yerde antik, modern öncesi bir kurumdur. Kutsal olanın kuralları ve ayinleri modern öncesi toplumun çekirdeğiydi. Avrupa'nın çok büyük bir bölümünde durum böyleydi. Fakat modern siyasi döneme geçiş sırasında din çok farklı roller oynadı.

Avrupa'nın iç çatışmalarında yerleşik Katolik ve Ortodoks olanların yanı sıra Protestan kiliseler de dahil, Hıristiyan kiliseleri, kaybeden taraf olan modern karşıtı gelenekten yanaydı. Bu şablonun yerleşmesinde, İngiliz İç Savaşı ve Fransız Devrimi etkili olmuştu. Gerçi Fransız Devrimi'nin ilk yıllarında Abbé Siéyès and Abbé Grégoire gibi düşük mevkili din adamları da ön cephelerde yer almışlardı. On dokuzuncu yüzyılda Papalık Avrupa'da modernizm karşıtlığının merkezi haline geldi. Protestanlık Anglo-Sakson ve Alman liberalizminin başlıca dayanaklarından biri olan, genelde ılımlı bir ilerici çizgide yer alan muhalefet ile muhafazakâr Yüksek Kilise arasında bölündü. Latin Avrupa ve Latin Amerika liberalizmi ise bu arada ruhbaniyet karşıtı bir sekülarizme doğru yol alıyordu. Fakat buralarda da bağnaz bir Protestan fundamentalizm gelişti; en iyi temsilcisi, Fransız Devrimi'nin düşmanı olarak yola çıkan, "Doğu Hint Adaları"ndaki sömürge karşıtı devrim de dahil olmak üzere sonraki bütün devrimlerin düşmanı olan Kalvinci Hollandalı Devrim Karşıtlarıydı.

Bu modernizm karşıtı duruş Avrupa kiliselerine çok pahalıya mal oldu. Avrupa bugün dünyanın en seküler bölgesidir. Fakat istisnalar da yaşanmış; kilise bazı yerlerde yabancı, genellikle modernleştirici güçlere karşı ulusun sözcüsü haline gelmişti. Katolik Hırvatistan, İrlanda, Litvanya, Polonya, Slovakya, Ortodoks Balkanlar ve Protestan Kuzey İrlanda'da böyle olmuştu.

Amerika kıtasında New England'ın muhalif Protestanları kendilerinin yeni bir toplumsal dünya, "tepenin üzerinde bir kent" kurdukları, cennetin bekçileri oldukları görüşündeydi. Britanya yönetimiyle özdeşleşen bir yüksek kilise yoktu. Kuzey Amerika bugün dünyanın zengin dindarlık merkezidir. "Başarı teolojileri"yle, kişisel dini terfiye ve dindarlık ticaretine dayalı, televizyon yayını yapan dini müesseseleriyle Hıristiyanlığın ve kapitalist müesses nizamın oluşturduğu bir bileşkenin öncüsü olmuştur. Ayrıca başka hiçbir yerde Hıristiyan bir dengi olmayan, fakat son dönem

militan İslamcılığa benzeyen şiddetli bir fundamentalizm doğurmuştur. Amerikalı haçlılar özellikle kürtaj kliniklerine ve orada çalışan doktorlara saldırmış, bu saldırılar zaman zaman cinayetle sonuçlanmıştır.

Meksika'daki Hidalgo ve Morelos örneklerinde olduğu gibi, Amerika'da İspanyol kökenlilerin yerleşik olduğu bölgelerde milliyetçiliğin başını genellikle rahipler çekmiş; milliyetçiler formülasyonlarını genellikle onlardan almışlardır (Brading 1998: 43 vd.; Damélas 2003; 353 vd.). Meksikalı milliyetçiler ilk kez 1531'de ortaya çıkan Guadalupe Bakiresi'nin bayrağı altında çarpışmışlardır. Kilise on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında İspanyol Bourbonların tacizine maruz kalmış ve İspanyol kraliyet gücünün sömürge siperi haline gelmemiştir. Aydınlanma, Paraguay'daki Cizvit misyonları gibi, genellikle İspanyol gücünden çok Kızılderililerle özdeşleşen din adamlarını kısmen etkilenmiştir. Avrupa'dan esinlenen din adamı karşıtlığı daha sonra bölgeye ulaşmış olsa da dindarlık Latin Amerika'da sosyal hayatın başlıca özelliklerinden biri olmayı sürdürmüştür.

Tanrı inancı ABD'de hep Avrupa'da olduğundan güçlü olmuştur; ABD'de Büyük Britanya'yı bir kenara bırakın, İrlanda'da olduğundan daha güçlüdür. Brezilyalılar arasında Portekizliler arasında olduğundan daha güçlüdür, Yeni İspanya'nın torunları arasında Eski İspanya'nın torunları arasında olduğundan daha güçlüdür. Arjantinliler arasında İtalyanlar ya da İspanyollar arasında olduğundan daha güçlüdür. Kanadalılar arasında Fransızlar ya da İngilizler arasında olduğundan daha güçlüdür (Inglehart vd. 2004: F soruları özellikle de F063; krş. benzer sonuçlar Höllinger ve Haller 2009: tablo 14.1; Rossi ve Rossi 2009).

Sömürge bölgesinde misyonerlik dinleri, Müslümanlıktan çok da Hıristiyanlık modernitenin, özellikle de modern eğitim ve sağlık hizmetlerinin aktarıcıları olmuştur. Özellikle Afrika'da sömürgecilik karşıtı liderlerin birçoğu misyoner okullarında eğitilmişlerdir. Budizm, Hinduizm ve İslam gibi örgütlü, yasaları olan yerli dinlerse milliyetçiliğin teşvikinden yararlanmıştır. Örgütlü olmayan Afrika dini, geleneksel kabile reislerinin ve göreneklerin milliyetçi saygısından yararlanmayı başarmıştır. Modern eski sömürge bugün yerkürenin en dindar bölgeleri arasındadır.

Modern öncesi Doğu Asya'da din her zaman açıkça seküler yöneticilere, genellikle de Konfüçyüsçülük olarak özetlenebilecek dünyevi bir resmi etik

kültüre tabi olmuştur. Bu seküler siyasi tabiyet tepkici modernleşmeyle birlikte değişmemiştir. Doğu Asya bugün, Avro-Amerikan dini inanç ve ibadet standartlarına göre nispeten seküler görünmektedir, fakat aslında pek sekülerleşmiş değildir. Doğu Asya dünyası hiçbir şekilde Weberci anlamda "büyünün bozulması"nı yaşamış değildir, eski sömürge bölgesinde olduğu gibi yönetilecek büyülü güçlerle doludur. Tokyo'da Budist bir tapınağı ziyaret ettiğimde Japon bir meslektaşım, kızının yaklaşan sınavda başarılı olması için bir adak sunmuştu.

Doğu Asya'daki tepkici modernleşme çerçevesinde dine hiçbir zaman meydan okunmamıştır. Bölgesel dindarlık aslında zayıflayacağına güçlenmiştir. Japon modernleşmeciler devlet Şintoizmini ileri sürmüşler, Siyam krallığı Hindu-Budist meşruiyet ritüellerini korumuştur; yabancı misyonerler ise Japonya ve Çin'e bile bir azınlık Hıristiyanlığı yerleştirmişler, en fazla Kore (Protestan) ve Vietnam'da (Katolik) başarılı olmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaysa tersine Müslüman din adamları bir tepki kalesi oluşturmuşlar, ancak imparatorluğun çöküşü ve Mustafa Kemal Paşa'nın öne çıkmasıyla alt edilmişlerdir. Daha sonra kendisine Türklerin Babası anlamında Atatürk diyen Mustafa Kemal, tepeden inme seküler bir Türk devleti yaratmış, aşağıda kalan dindarlıksa bu seküler devlete tabi kılınmış, fakat her yere nüfuz etmiştir. Siyam ve Abyssinia monarşileri Budizm'i ve Hıristiyanlığı kraliyetin destekçisi olarak saflarına katmakta başarılı olurken, İkinci Dünya Savaşı sonrasında İran'ı modernleştiren Şah nihayetinde İslami bir devrimle tahtından indirilmiştir.

Bugün çok değişken olan koşullarda, dinler hâlâ büyük modern hayat biçimleridir. Fakat artık ezici bir ağırlıkları yoktur. Çin'deki Çin yurttaşlarının sayısı, dünyada her mezhepten bütün Müslümanların sayısından fazladır: 1 milyar 320 milyon Çinli'ye karşılık bütün Müslümanların sayısı 1 milyar 270 milyondur. Dünyadaki Katoliklerin sayısı Hindistan'daki Hintlilerin sayısından sadece biraz daha fazladır: 1 milyar 130 milyon Katolik'e karşılık 1 milyar 123 milyon Hintli vardır (Vatikan'ın dinle ilgili rakamları *International Herald Tribune*'den 31.03.2009, s. 3; nüfuslar Dünya Bankası'nın 2009 tarihli verilerinden: tablo 1). Hıristiyanlık bütün mezhepleriyle insanlığın üçte biri, İslam beşte biri, Hinduizm yüzde 14-15'i tarafından kabul edilmiştir. İnsanlığın geri kalan üçte birini ise sekülerleşmiş gibi görünen çok dinli Çinli ve Japonlar,

ardından Güneydoğu Asya Budizmi (yaklaşık yüzde 6), Afrika dinleri ve Sihlik, Caynizm, Yahudilik gibi küçük azınlık inançları oluşturur.

Fırsat Pencereleri

Modernitenin açık gelecekleri kalıtsal eşitsizliklere meydan okumuştur, fakat bu meydan okumaların hangi yönde, hangi ölçüde gerçekleştiği çok değişkendir. Avrupa'da modern hamle aristokrasinin ve yüksek din adamlarının kalıtsal ayrıcalıklarına, genel olarak da toplumun üst tabakalarına odaklanmıştır.

Bu üst tabakalı toplumu yavaş yavaş ve düzensiz bir biçimde sanayileşmiş bir sınıflı toplum izlemiştir. Fransız Devrimi üst tabakaların hakları ve ayrıcalıklarının yerine ortak bir ulusal yurttaşlığı geçirmiş, devrimin arazileri yeniden paylaştırması da gelir ve servet dağılımını değiştirmiştir. Fransız Devrimi sonrasında kültürel/törensel "mevki"nin yerini alan "sınıf" Avrupa'da sosyal analizlerde, ulusal toplumların yeni ekonomik iç eşitsizliklerini ifade eden merkezi bir kavram olarak ortaya çıkmıştır (Wallech 1992). Bir bütün olarak bakıldığında Batı Avrupa'da gelir dağılımının Birinci Dünya Savaşı'na kadar yüzyıllar boyunca nispeten istikrarlı olduğu görülmektedir, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yirminci yüzyılın son otuz-kırk yılına kadar önemli bir ekonomik eşitlenme gerçekleşmiştir. Gerçi Marx'ın iddia ettiği üzere, sanayi kapitalizmi Britanya'da on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, Prusya ve Almanya'da on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve Fransa'da Temmuz monarşisinden Üçüncü Cumhuriyet'e kadarki süre zarfında ekonomik eşitsizliği artırmıştır (Lindert 2000; Morrisson 2000).

Fakat sanayi kapitalizminin diyalektiğinden sonra, Marx'ın hayal ettiği üzere sosyalizm değilse de eşitliğin gücü de doğmuştur. Avrupa dünyada eşitsizliğin en az olduğu bölgedir; özellikle de Britanya adalarının doğusunda, Polonya'nın batısında, Alpler'in kuzeyinde kalan bölge (Luxemburg Gelir Araştırması, www.lisproject.org/key-figures).

Amerika kıtasında, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin ortaya koyduğu üzere insan eşitliği "aşikâr" görülüyordu. Bu durumda "Eşitler kim?" sorusu da kilit önemdeki soru oluyordu. Cevap da aşikârdı: Beyaz erkekler. Beyaz Kuzey Amerika'da on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda eşitlik benzer Avrupa ülkelerinde olduğundan daha fazlaydı, burada bir aristokrasi yoktu, onun yanı sıra gelir ve servet dağılımı da Britanya'da olduğu kadar çarpık değildi. Liberal Fransız aristokratı Alexis de Tocqueville 1830'larda

bundan o kadar eziklik duymuştu ki Fransız tarihini on birinci yüzyıldan itibaren okuduğunda eşitliğin “yavaş yavaş gelişimi”ni “ilahi bir olgu” olarak görmeye başlamıştı (Tocqueville 1835 / 1961: 41). Ama Kuzey Amerika’da beyazların eşitliği siyahların köleliğiyle birlikte gidiyordu, ırksal bölünme bugün kentlerin varoşlarında hâlâ görünür bir haldedir. Dahası ABD’nin Kurucu Babalar’ı için önemli olan beyazların eşitliği “hayat, özgürlük ve mutluluğun peşinden gitmek”ten bahsediyordu, ama ekonomiyi içermiyordu. Varoluşsal ve toplumsaldı. Yerleşimci bireyciliğine, etnik göçe ve ırka dayalı bir toplumda “sınıf”ın (seçkinler ve etnik yoksullar dışında herkesi içerdiği varsayılan “orta sınıf” dışında) belirgin hale gelmesi hep zorluklarla karşılaşmıştı.

Amerika kıtasında İspanyol kökenlilerin yerleşik olduğu bölgelerdeki bağımsızlık da, yurttaşlığın eşitliğine dair ulvi bildirgeler içeriyor, ama nadiren saygı görüyordu. Latin Amerika her zaman Anglo-Amerika’dan daha hiyerarşik olmuştu; Québec’ten La Plata’ya kadar, ikiye ayrılmış olmaktan çok ırkçı bir hiyerarşiye dayanmıştı. Büyük Alman bilgini Alexander von Humboldt 1811’de New Spain’de (kısa süre sonra Meksika olacaktı burası) karşısına çıkan muazzam gelir eşitsizliği karşısında hayrete kapılmış, ama burayı eşitliğin daha az olduğu Lima’yla karşılaştırmıştı (Humboldt 1822 / 1966: 83 vd.). İbero-Amerika esasen yerleşimciler ve göçmenlerden çok *conquistadore*’lar (fatihlerin) diyarıydı. Burası bugün gezegen üzerinde eşitsizliğin en fazla olduğu yerlerden biridir. Latinlerin sosyal hiyerarşileri Kızılderililerin yoğun olarak köleleştirilmesinden ve siyahların köleliğinden kalan mirasla birleşmiş; bu eşitsizlik, son zamanlarda sanayi sonrası neoliberal işgücü piyasalarının yoğun bir biçimde “gayri resmileşmesi”yle artmıştır. Fakat on dokuzuncu yüzyıldaki kitlesel göçün en fazla şekillendirmiş olduğu iki Latin Amerika ülkesi, Arjantin ve Uruguay, en azından, neoliberalizmin yirminci yüzyılın son yıllarındaki topyekûn atağına kadar, eşitsizliğin bölgenin geri kalan ülkelerine kıyasla dikkat çekici derecede az gözlendiği ülkeler olmuşlardır.

Sömürgeleştirilmiş bölgelerde eşitlik talebi her şeyden önce sömürgeleştirenlerle eşitlik talebiydi. Bu talep nüfusun çoğunluğunu oluşturan yoksullar ile yeni siyasi elit arasında sömürge sonrası bir sosyal bölünmeye zemin hazırlıyordu. Sınıf örgütlenmesi küçük modern gruplarla; rıhtım işçileri, demiryolu çalışanları, madenciler, plantasyon işçileriyle sınırlı olmuştu, ama pek az sanayi işçisi vardı. Sahara altı Afrika’da birçok

ülke bugün eşitsizlik bakımından Latin Amerika ülkelerine benzer; buralarda sömürge sonrası dönemde petrol ve diğer minerallerin rantı itici güç olmuştur, bu ülkelerde kentli marjinalleşmiş gecekondu nüfusu da daha fazladır. Amerika kıtasındaki ırksal bölünmenin Afrika'daki karşılığı, sömürge yapısındaki yerlere ve/veya yöneticilerin etnik bileşimine bağlı etnik bölünmelerdir.

Elit nüfusun sosyokültürel çatallanması, sömürge sonrası dönemin sık rastlanan bir özelliği olsa da ulusal siyaset elbette büyük bir fark yaratabilir. Hindistan'da bağımsızlık sonrasında önemli eşitleyici adımlar atılmıştır; en önemlisi, "tarifeli" alt kastların eğitim ve kamu hizmetine özel olarak erişmesini sağlayan geniş bir olumlayıcı eylem programı ile toprak reformunun yürürlüğe girmiş olmasıdır. Bombay'daki tekstil sanayisini merkez alan örgütlü bir sanayi işçi sınıfı gelişmeye başlamıştır; gerçi bu sınıf sömürgeci dönem sonrası ağırlıklı olarak sanayi dışı olan ekonomide her zaman küçük bir azınlık olarak kalmış, 1980'lerde de büyük ölçüde silinip gitmiştir.

Tepkici modernleşmenin yönetici elitlerine göre eşitlik her şeyden önce modern ulusların eşitliği olmuştur. Avrupa ve Kuzey Amerika'nın emperyal kuvvetlerinin Çin, Japonya, Osmanlı İmparatorluğu ve modern öncesi devletlere dayattığı , emperyal kuvvetlere ticaret ve limanlar konusunda özel tavizler, ülkelerinin dışında yargı yetkisi tanıyan aşağılayıcı ve taraflı anlaşmaları hedef alan bir anlayıştı bu. 1919 Versailles Barış Konferansı'nda Japonya, Milletler Cemiyeti'nin tüzüğüne "ırkların eşitliği"ni, uluslar arasında ırklardan bağımsız olarak eşitliği öngören bir madde konmasını önermişti. Beyaz yerleşimci dominyonlar, hepsini bastıran sesiyle Avustralya buna karşı çıkmış, ABD Başkanı bu maddeyi, hazırlama komisyonunun dışında bırakmıştı (Shimazu 1998).

Gelgelelim bugün Japonya ile ondan esinlenen Kuzeydoğu Asya'daki diğer iki kalkınmacı devletin, Güney Kore ile Tayvan'ın Avrupa'dan sonra dünyada eşitsizliğin en az olduğu bölgeler arasında olması da ulusal bütünleşme kaygılarından ve tepkici modernleşmenin *noblesse oblige* (soylu yükümlülük) mefhumundan kaynaklanır. Çok daha önce, Meiji Restorasyonu sırasında samuray savaşçılarının kalıtsal ayrıcalıkları, popüler talepler üzerine değil, modern verimlilik ve bütünleşmeyi gözeten kapsamlı bir program çerçevesinde lağvedilmişti. İkinci Dünya Savaşı sonrasında komünizm korkusu toprak reformunun itici gücü oldu. Güney Kore'de geç

kalan demokratikleşme sonrasında bazı güçlü sendikalar ortaya çıktıysa da Kuzeydoğu Asya'da gelir eşitliğini ülke içinde güçlü sınıf ilişkileriyle açıklamak pek mümkün değildir.

Varoluşsal statü de bir başka meseledir; temelde muhafazakâr olan tepkici modernleşme modern öncesi hiyerarşiyi, etik kuralları ve itaati korumak istemiş ve bunu da büyük ölçüde başarmıştır. Sınıf örgütlenmesi ve sınıf çatışmasının her iki bölgede de önemi sınırlı olmakla birlikte, bugün Kuzeydoğu Asya'da gözlenen eşitsizlik kalıbı Kuzey Amerika'da gözlenen, statü eşitsizliğinin daha fazla, gelir eşitsizliğinin daha az olduğu kalıbın tersidir.

Ataerkillik ve kadınların hakları siyasi modernitenin ilk belirleyici açılımları sırasında atılım yapamamıştır; cinsiyetlerin eşitliği kendi yolundan gitmiştir, bu yollar da modernitenin izlediği ana tarihsel yollara bağlanabilir (Therborn 2004). Ama bu ayrı bir hikâyedir. Kadınlar Fransız Devrimi'nin ilk yıllarında önemli bir rol oynadılar, özellikle de Paris'te; bazı cesur kadın devrimciler insan haklarını "Erkeğin Hakları"nın ötesine taşımaya çalıştılar. Ama erkeklere ait iktidar mahallerinde kendilerine yeterince kulak asılmadı. Devrim, 1804 tarihli Napolyoncu Medeni Kanun'un öngördüğü sekülerleşmiş ataerkilliğin olumlanmasıyla son buldu; kocanın "aile reisi" olduğunu söyleyen korkunç bir maddesi olan bu kanun, Fransa'da 1970'e kadar yürürlükte kaldı.

ABD'de ve Protestan Hıristiyanlığın ayakta tuttuğu Avustralya ile Yeni Zelanda gibi diğer beyaz yerleşimci ülkelerinde on dokuzuncu yüzyılda güçlü kadın hareketlerinin öncüleri çıktı. Bu hareketler ağır basan modernist liberalizmden, eski göçmen yerleşimcilerin etnik dayanışma duygularına hitap etme becerilerinden yararlanıyorlardı. Kadınların siyasi hakları konusunda ilk atılım Yeni Dünya yerleşimlerinin sınır bölgelerinde, Okyanusya'da ve ABD'de Missisippi'nin batısında kalan bölgelerde oldu (ayrıca bkz. Therborn 1992).

Ne var ki evlilikle ilgili ilk eşitlikçi yasalar Kuzey Avrupa'da, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, İskandinavya'da geniş kapsamlı bir merkez sol reformla, Rusya'da azınlığa dayalı radikal bir devrimle geldi (Therborn 2004). Modernite hiçbir zaman aileyi silmedi. Avrupa ve Amerika kıtalarında aile nihayetinde Sanayi Devrimi'nin başarısıyla güçlenmişti. Dünyanın başka yerlerinde, her zaman çok daha az bir mücadele konusu

oldu. Bugün sosyologlar dünyanın değişik yerlerinde insanlardan, kim olduklarını, kendilerine sunulan on seçenekten biriyle tanımlamalarını istediklerinde, çoğu insan “aile ya da medeni durum” seçeneğini seçiyor. Meslek açıkça ikinci sırada geliyor, cinsiyet ve milliyet ise az bir arayla üçüncü ve dördüncü sıraya yerleşiyor. Aile durumu, beyaz Anglofon ülkelerin ve İskandinavya’nın “bireyleşmesi”nde kişinin en sık başvurulan en önemli kimliğidir (Müller ve Haller 2009: 182). Fakat aile statüsünün, farklı aile-cinsellik-toplumsal cinsiyet sistemlerinde, yeniden üretilen farklı anlamları vardır.

2
DÜNYA DİNAMİKLERİ: İNSANIN EVRİMİ VE BU EVRİMİN İTİCİ GÜÇLERİ

Üzerinde durduğumuz toprak, içinden çıktığımız sosyal rahim bize bir geçmiş, kimlik, başlangıç noktası verir. Ama o toprak, o sosyal rahim bize hareket ettirici bir kuvvet vermediği gibi, herhangi bir yönde hareketin önünde bir engel de oluşturmaz. Artık insan toplumunun dinamiklerine inmemiz gerekiyor. İnsan toplumunu harekete geçiren şey nedir? Bu "şey" bugün nasıl görünür?

Öyle görünüyor ki sosyal değişimle, sosyal dinamiklerle ilgili en umut verici, en az keyfi yaklaşım canlı yaratıkların evriminden, hayatın evrim dinamiklerinde insanlığın özgüllüğünden başlamak olacaktır. Bu sosyobiyoloji değil, sosyal teori için bir başlangıç noktasıdır (krş. Runciman 2009). İnsanın sosyal evrimi, hayvan popülasyonuyla, onların yaşama, geçinme ve popülasyonlarını geliştirme tarzlarıyla, gerek karşılıklı bağımlılık gerek doğal çevreyle etkileşim bakımından ortak bir temel çerçeveye sahiptir. Cinsel bakımdan en üretken hayvanlarla, özellikle de primatlarla tanınma, statü ve cinsel yakınlık için verdiğimiz varoluşsal mücadeleler ortaktır. İnsanlara özgü olup ilk üç kuvvetle etkileşim içinde, tarih ve sosyolojiyle (sosyal değişkenlik) birlikte insanlığa benzersiz bir zaman ve mekân ölçeği sunan başka iki kuvvet daha vardır: kültür ve siyaset. Kültür öğrenimin dil ve sembollerle aktarılması anlamına gelir, siyaset ise gücün bir hedef için kolektif olarak örgütlenmesidir.

İnsanlığın evrimi rastlantılara bağlı, açık uçlu bir süreçtir; esasen beş kuvvet alanıyla yönlendirilir: yaşam, geçinme tarzı; demografik ekoloji; tanınma, mevki ve saygınlığın dağıtımı; öğretim, iletişim ve değerler kültürü; kolektif örgütlenme aracılığıyla (şiddet içeren ya da içermeyen) siyaset. Bu alanların, birbirlerine bağımlı, etkileşim halinde, genellikle de asimetrik bir etki ilişkisi içinde olmalarına rağmen birbirlerine indirgenemeyeceklerini savunuyorum. Her birinin kökleri insanlık durumunun farklı yönlerine, daha genel olarak da canlı organizmaların ve hayvanların farklı yönlerine uzanır. Her alanın, geniş bir yelpazeye yayılan insan becerileriyle kesişen, tarihsel olarak değişken bir sınırlamalar, hareketsizlik, yeni bilgiler ve yenilikler düzeni vardır.

İnsan evriminin dinamik süreçleri üç temel biçimdedir: İnsanlar ve doğayla etkileşimler; alan içi rekabet ve (teknolojiler ve üretim tarzıyla; doğurganlık/ölümlülükle; mevki ve kabul görme/dışlanmayla; siyasi sistem ve iktidarla; bilgi ve değerler kültürüyle ilgili) dayatmalar ya da seçimler; alanların etkileşimi yoluyla dayatma/seçilim, örneğin askeri siyasi güç yoluyla geçim tarzı ya da kültürde olan değişikliklerin tekrarlanan ekonomik ve kültürel süreçlerle ancak ayakta tutulabilen bir dayatma/seçilim olması gibi. Örneğin Sovyetler'in gücünün ve cazibesinin zirvesinde olduğu sırada birkaç Afrika ülkesinin sosyalist ekonomiyi seçmesinin sürdürülemez olduğu anlaşılmıştı, tıpkı ABD'nin 2003 işgaliyle birlikte Irak'a liberal bir kapitalist demokrasi dayatmasının sürdürülemez olduğunun anlaşılması gibi.

Geçim tarzı dinamiğinin, Marksçı terimlerle, üretim tarzının iki temel içsel kaynağı vardır. Biri geçimi sağlamayla ilgili hayati önemdeki öğrenme deneyimlerinden, öğrendiklerinizi çocuklarınıza ve komşularınıza aktarma yönündeki kültürel becerinizden kaynaklanır. Yeni şeyler öğrenmenin, öğrenilen yeni şeyleri aktarmanın önündeki olumsuz teşvikler, kültürel engeller de buna dahildir. Bunlar geçim yöntemlerinin neredeyse hiç değişmediği uzun tarihsel dönemlerde, tekniklerin dünya üzerine eşitsiz dağılımında görülebilir. Diğeriyse kültürlerarası ticaret ve değiş tokuştan kaynaklanır, neredeyse bütün üretim tarzlarında işleyen antik bir fenomendir bu. Adam Smith bundan insanın "değiş tokuş, ticaret ve takas eğilimi" olarak bahsetmişti; sosyologların takdir ettiği türden bir açıklama değildir bu, ama bildiğim kadarıyla şimdiye kadar bundan daha üstün bir açıklama da çıkmadı. Kuvvetler arasındaki ilişkilere ve kuvvetler arasındaki ilişkiler yüzünden denge durumundan dengesizlik durumuna geçen üretim ilişkilerine dayanan Marksçı dinamik aslında yalnızca kapitalizme atıfla işlenmişti, kapitalizme aşağıda döneceğim. İç kuvvetler bir yana bir de doğal ortam vardır, o da buz devirlerinin gelmesi ya da gitmesi gibi kendi başına bazı nedenlerle ya da insanların yarattığı değişimlerden ötürü, örneğin ormansızlaştırma ve gaz salımları yüzünden olumsuz yönde, sulama ve gübreleme yöntemleri sayesinde olumlu yönde değişebilir.

Nüfusun büyüklüğüyle, son dönemde giderek nüfusun yaş yapısıyla, çevrenin belli bir bölümü arasındaki ilişki de insanlık tarihinin ikinci temel kuvvetidir. Nüfusun yoğun olduğu bölgeler, nüfusun seyrek olduğu bölgelere kıyasla farklı türde toplumlar doğurma eğilimindedir; bu

toplumların yerleşik ve göçebe toplumlar olarak birbirleriyle çatışma içinde olmaları ender rastlanan bir durum değildir. İyi devirler sürdürülemez nüfuslar ortaya çıkarabilir; sonra bu nüfuslar kıtlıklar, bebek ölümleri, evliliğin ertelenmesi (Batı Avrupa'da en gözde yöntem) ya da göç yüzünden gerilemek zorunda kalabilir. Örneğin Karayipler'de on altıncı yüzyılın başında ya da Hawaii'de on dokuzuncu yüzyılın başında yaşandığı üzere, nüfusun dış nedenlerle ciddi biçimde gerilemesi toplumların çökmesine yol açabilir.

Siyaset ve kültür yüzünden, insanların tanınma ve statü elde etme uğruna verdikleri mücadele, en çekici erkeklerin ya da dişilerin birbirleriyle kavgalarından çok öteye geçmiştir. Bu mücadeleler ordular, imparatorluklar, partiler, hareketler, Mısır piramitlerinden tutun da Pekin'deki CCTV'ye kadar anıtsal binalar ortaya çıkarmıştır. Toplumları sembolik bakımdan yüklü hiyerarşik düzenler, kastlar, malikaneler, sınıflar, elitler vs. şeklinde örgütlemiştir.

Kültürler olarak kültürler kendilerini zaman ve mekânda uzun süreler boyunca yeniden üretebilirler. Yukarıda gördüğümüz üzere bugünün büyük medeniyetlerinden ikisinin, Sinik medeniyetin ve Hint medeniyetinin çekirdekleri 2500 yıldan daha eskidir. Üçüncü bir medeniyetin, Avrupa medeniyetinin kökleri de o kadar gerilere uzanır. Bu medeniyetler geriye bakıp "Rönesanslar"la kendilerini bilinçli olarak yenileyebilirler (Goody 2010). Fakat deneyim ve bilgi toplama becerilerinde, iletişim yoluyla ikna etme güçlerinde içsel bir dinamik potansiyelleri vardır. W. G. Runciman (2009) ikna tarzları, zorlama tarzları ve üretim tarzları arasında yararlı bir ayrıma gitmiştir. Kültürler bilgi depolama ve aktarmanın yanı sıra bize akrabalık ve sürüden daha geniş kapsamlı bir kimlik çemberi, değerler ve normlar biçiminde eylem rehberleri sunarlar.

Beşinci ve son sıradaki dinamik siyasettir. İnsanın sosyal dinamiklerinin penceresinden bakıldığında, siyasetin kritik önemdeki özelliği, belli bir hedefe ulaşmak için iktidarın bilinçli olarak kolektif örgütlenmesidir. Krallıkları, devletleri ve kiliseleri, onlara karşı direnişi yaratan kuvvet budur. Bu kuvvetin, kültürel değerlerin yanı sıra sınıf çıkarlarına da indirgenemeyecek olan kendine özgü bir mantığı vardır. Başlı başına bir sanattır; seferber olma, stratejiler geliştirme, ittifaklar kurma, taktikler geliştirme, uzlaşma, meşruiyet sağlama, uygulama, direnme, baskı yaratma, müzakereler yürütme ve taviz verme sanatıdır. Bu siyaseti, ordular,

mahkemeler ve şirketler gibi çok katı ve sıkı hiyerarşik bürokrasiler dışında hemen her yerde, örneğin spor kulüplerinde, cami ya da kilise cemaatlerinde, işçi hareketlerinde, şirketlerin yönetim kurullarında, parlamentolar ve parlamento dışı sosyal forumların yanı sıra politbürolarda görebilirsiniz.

Bu yüzden, burada insanlığın beş itici gücü olduğunu savunuyorum: Geçim tarzı, nüfus ekolojisi, tanınma ve saygınlık için verilen varoluşsal mücadele, kolektif iktidar siyaseti, kültürel öğrenmeyle kültürel yönelimler. İnsan toplumuna özgü dinamikler, bu kuvvetlerin sosyal evrimi, yani tarihi mümkün kılan bileşimlerinden türer. İnsanın hem kültürel birikim ve aktarım hem de kolektif örgütlenme siyaseti kapasitesi geçim ya da üretim tarzımızı geliştirmemizi, hiçbir şekilde hepsini olmasa da birçok çevresel sınırlamayı aşmamızı, çok sayıda tanınma ve saygı görme biçimiyle bunların reddini ayrıntılı olarak geliştirmemizi sağlar.

Bu beş gücün nasıl işlediğine, tarihsel kültür katmanının jeolojik zeminini nasıl ortaya çıkardığına yukarıda ayrıntıya girmeden değindik. Ama temel sorumuz şu: “Bu beş dinamik bugün nasıl görünüyor?” Cevabımızı iki açıdan vereceğiz. Öncelikle bu beş değişkenin bugünkü durumunu kuş bakışı gözden geçirecek, ardından küresel düzeyde bugünkü işleyiş biçimlerine bakacağız. Bu da bizi “küreselleşme”yi bir dizi ayrı küresel sürece ayırma işine getirecek; buradan da insan hayatları üzerinde bugün etkili olan küresel ve ulusal (ve küreselaltı başka) kuvvetlerin göreli ağırlıkları hakkında anlamlı, ampirik verilere dayanan bir şeyler söylememiz mümkün olsun diye, küreselaltı süreçleri analitik olarak incelemeye geçeceğiz.

Geçim Tarzları: Kapitalizmin İniş Çıkışları ve Geri Kalanlar

İnsanın geçim tarzlarında tarihsel bir evrim olduğu ilk kez İskoç aydınlanması tarafından kuramsallaştırılmış, daha sonra Marx tarafından ele alınmış ve onun üretim tarzları kavrayışıyla birlikte incelikli, ayrıntılı bir hale getirilmiştir. Marx bu tarzların dinamiklerini de üretim kuvvetleri ile üretim ilişkileri arasındaki etkileşim bakımından kuramlaştırmıştı; üretim kuvvetleri teknolojiyi ve üretkenlik tarzını, üretim ilişkileri ise mülkiyet, sahiplik ve üretimin sosyal ilişkilerini ifade ediyordu. Marx kapitalizmde kendi kendisini yıkan bir dinamik görmüştü. Bu öz yıkım dinamiği temelde kapitalizmin rekabetçi dinamizminin, üretim kuvvetlerinde, büyük ölçekli girişimlerde "sosyal bir karakteri" giderek öne çıkarmasından; özel üretim ilişkilerinde çok çok daha az etkili bir biçimde yönetilebilen büyük altyapı yatırımlarına ve bilimsel araştırmalara bağımlılık doğurmasından ve de kapitalistlere husumet duyan geniş işçi topluluklarını bir araya getirmesinden kaynaklanıyordu.

Bu diyalektik analiz sonraki çoğu Marksist'in yaptığı gibi Marx tarafından da kapitalizmin sonunu ve sosyalizm yoluyla komünist bir geleceği işaret eden eskatolojik bir çerçeveye oturtulmuştu. Fakat bu analiz siyasi beklentiler ve bağlılıkların ötesinde kendi başına da ele alınabilir. On dokuzuncu yüzyıl ortasında geliştirilmiş sosyal bir analiz olarak, bu analizin yirminci yüzyılda dikkat çekici derecede iyi dayandığı, ayakta kaldığı görülür. Kapitalist kalkınma büyük ölçüde sağ ya da sol hükümetlerden bağımsız olarak telekomünikasyon, kent ulaşımı, demiryolu ve enerji üretimi alanlarında başlardaki özel mülkiyetin yerine kamusal ya da yarı kamusal mülkiyeti geçirme eğiliminde olmuştur. Eğitime ve bilime yapılan kamusal yatırımlar rekabetçi ekonomik üretkenlik açısından giderek daha önemli hale gelmiştir. Girişimler ve işçiler daha fazla toplanmışlar, işçiler sendikalarda ve kendilerini temsil ettiklerini iddia eden partilerde çok çok daha iyi örgütlenmişlerdir. Tekstilden otomotive kadar sanayiler peş peşe işçi sınıfı örgütlenmesi ve protestolarının merkezleri haline gelmiştir (Silver 2003: 3. bölüm). Bu kitabın okurlarının buraya kadar şaşırmayacağı nedenlerle, bu hikâye en eksiksiz olarak Avrupa'da, Avrupa'nın moderniteye giden, modernitede yürüdüğü yolda perde perde açılmıştır, orası doğru; ama dünyanın geri kalanına, özellikle de yerleşimci Yeni

Dünya’ya dair de bir şeyler içerir (Kanıtlar ve referanslar için bkz. Therborn 1984 ve 1995: 68 vd.).

Ama sonra, yirminci yüzyılın son otuz yılında ekonomi tarihi yeni bir dönemece girdi. Yüksek ekonomik kalkınma artık sanayinin çözülmesini, beraberinde de işçilerin dağılmasını ifade ediyordu; sağ için olduğu kadar da sol için de yeni hükümet politikası artık özelleştirmeydi. Bugüne kadar hiçbir Marksist, emeğin, sosyalizmin ve komünizmin son dönemde aldığı yenilgileri açıklamak için analitik araçlara başvurmaya cesaret edemedi. Ama en azından klasik sosyal ve iktisadi kuram söz konusu olduğunda Marksçı bir perspektif muhtemelen en ümit verici perspektiftir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında sanayi kapitalizminin hiç kimse tarafından öngörülemeyen, o zamana kadar görülmemiş bir ekonomik büyüme içine girmesi, işçileri sendikalarda, partilerde ve seçmenler olarak bir araya getirdi; fakat bireyselleşmenin sağlam maddi temellerinden biri olan isteğe bağlı tüketimde de muazzam bir artışa yol açtı; bu Marx’ın temelde bireyci olan komünist ütopyasına, “herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre” anlayışına ters düşmüyordu, ama bu anlayış sosyalizm seferberliklerini baltalıyordu.

Üretim kuvvetleri ile üretim ilişkilerinin toplumsal-özel diyalektiği yirminci yüzyılın son otuz yılında en az üç sebepten değişime uğradı. Öncelikle yeni sanayi üretkenlik düzeyi, Marksizmin hiç anlamadığı daha önceki tarımsal kalkınma örüntüsünü tekrarlayarak çok çok daha az işçi gerektiriyordu; ayrıca hızla büyüyen hizmet sektörü de çok daha küçük girişimler ölçeğinde işleme eğilimindeydi. İkincisi, yeni elektronik teknolojisi bir yerde yoğunlaşmamış üretim ve hizmet dağıtımına yönelik çok geniş çapta gelişmiş fırsatlar sunuyordu. Tren ve telefon operatörleri artık demiryolu ve telefon ağlarından ayrılabiliyor, bu da özel girişimlerin rekabetini kolaylaştırıyordu. Otomobillerden giysilere kadar ürünlerin tasarımları tüketici kitleleri için ısmarlama hazırlanabiliyordu. Üçüncüsü yeni finans enstrümanları, devletlerin iyi yönetildiği zengin ülkelerde bile normalde kamu kaynaklarını geride bırakan muazzam sermaye havuzları yaratmıştı.

Sovyetler Birliği öncelik verdiği alanlarda 1960’lara kadar teknolojik açıdan rekabet gücüne sahipti, özellikle de 1957’de Sputnik’le kazandığı uzay zaferiyle bunu göstermişti; ayrıca 1960’ların ortalarında komünist

dünyada yeni bir “bilimsel-teknolojik devrim”le ilgili büyük bir gürültü kopmuş, bu devrim özellikle 1960’ların sonunda yazılmış bir Çekoslovakya raporunda ayrıntılı olarak geliştirilmişti (Richta ve diğerleri 1969). Fakat 1968’de heterodoks görüşlerin üzerine gidilmesi, asla üstesinden gelinemeyecek bir durgunluk dönemi başlattı. SSCB’nin içten patlama süreci aslında siyasetin güdümünde olmuştu, ama sonuç tabii ki kapitalizm için büyük bir zaferdi. Çin’in 1980’lerde kapitalist yolu tutması da kapitalizm için büyük bir zafer olmuştu. Rusya’da, eskiden komünist olan Doğu Avrupa’nın birçok yerinde kapitalizmin bugüne dek milyonlarca insana felaket getirdiği görüldü. 1990’larda eski SSCB’de kapitalizmin yeniden yapılanması çeşitli psikosomatik rahatsızlıklar, işsizlik, güvencesizlik, stres, ahlaki çöküş ve yoksullaşma yüzünden 4 milyon kişinin (1970’ler ve 1980’lerde gerçekleşmesi beklenebilecek oranların üzerinde) ölümüne neden oldu (Marmot 2004; 196; krş. Cornia ve Paniccia 2000; Stuckler ve diğerleri 2009). Çin’de kapitalist başarının bedeli, 2000 ile 2005 arasında yapılan sayımlara göre okuma-yazma bilmeyenlerin sayısına 30 milyon kişinin daha eklenmesi, 1990’larda kırsal eğitim ve sağlık hizmetlerinin çöküşü yüzünden meydana gelen kız bebek ölümlerinin artması olacaktı (Huang 2008: 244 vd.). Kapitalizm dinamizmine rağmen her zaman zayıfların ve saldırıya karşı savunmasız olanların ödemesi gereken bir bedelle gelir.

Özetleyecek olursak, üretimin teknolojik güçleri daha sosyal ya da yoğunlaşmış olmaktan çıkıp daha dağınık ve daha özel hale geldi; özel ilişkilerin operasyonlarının erimi, finans piyasalarındaki yeni gelişmeler sayesinde büyük oranda genişledi.

2010’un ufkuna bakıldığında, 2008-9’daki finansal kriz en azından hâlâ patlama ve bozulma döngüsünde olduğumuzu, muhtemelen Kuzey Atlantik bölgesinde uzun süreli göreli bir durgunluk dönemine girdiğimizi ortaya koymuş olsa da, Marksçı diyalektikte kapitalizmden yana alınan bu dönemecin tersine döneceğine dair bir işaret görülmüyor. Gelgelelim bir bütün olarak sistemde yaygın bir durgunluğa ya da 1930’lar ve 1940’larda birçok ekonomistin hayal ettiği “istikrarlı devlet”e dair gözle görülür işaretler yok. Yeni teknolojiye dayalı kapitalist itkinin sürmesi beklenebilir. Finansın baskınlığı büyük ölçüde krizi atlatmış, kapitalizmin gelecekteki dinamiklerini yönlendirecekmiş gibi görünüyor.

Fakat kapitalizmin ısrarlı hükümranlığı, öngörülebilir gelecekte büyük ihtimalle kaderimiz olacakmış gibi görünse de, insanın geçim dinamikleriyle ilgili hikâyenin tamamı bundan ibaret olmaktan çok uzaktır.

Kapitalizmin, girişimcilerin piyasalarda kâr peşinde koşmasının ötesine geçen bir anlamı vardır. Kapitalizm aynı zamanda işçiler, sınıflar ve sınıf çatışması anlamına gelir. İşte bu yüzden "piyasa ekonomisi" tabiri kapitalizm için kullanılan yanıltıcı bir ideolojik örtmecedir. İşçiler ve işçi sınıfı hareketi son dönemde kapitalizmden yana dönüşle ciddi ölçüde zayıflamış, fakat ortadan kaybolmamıştır. Avrupa'da hâlâ çok önemli bir güçtürler (her ne kadar bir İskandinav 2009 ve 2010 sonbahar ve kışında Royal Mail ve British Airways'in kamusal olarak meşru görülen grev kırıcı işgücü düzenlemeleri karşısında hayrete düşebilirse de). Birleşik Devletler'in kuzeyinde de ihmal edilemez bir konumları vardır. Yaygın deyişle BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin) ülkelerinde işçiler Brezilya ve Rusya'da bir etkiye sahiptirler. Hindistan'da sendikalar siyasi olarak bölünmüşlerdir, kamusal varlıklarını sürdürseler de son yıllarda sanayiden ağır darbeler almışlardır. Ama 2010 baharında Çinli işçiler kapitalizmin Çin'de kazandığı başarıdan ileri gelen güçlerini, Japon Honda otomobil fabrikalarındaki grevlerde, dünyanın en büyük elektronik parça üreticisi Tayvanlı Foxcom'a karşı grevlerinde göstermişlerdir.

Kapitalizmin baskınlığı büyük ölçüde işyeri çatışmalarının devamını da içerecektir; bu çatışmalar daha sonra sosyal bir isyana dönüşebilir de dönüşmeyebilir de. Sosyalizm ufuktan silinmiş olsa da La Paz ile Havana arasında el sallamayı sürdürüyor, dünyada herkes de hayatını kapitalist sistemlerde kazanmıyor. Birazdan göreceğimiz üzere insanların sadece yüzde 40'ı kapitalist sistemlerde geçimini temin ediyor.

Nüfus Ekolojisi ve Modern Ekolojik Kurtuluşun Sonu

Uzun vadede insanın evrimi, çevreyle ilişkili olarak özerkliğin artması anlamına gelmiştir. Sanayi Devrimi ve onun kendisinden biraz yaşlı, o kadar kutlanmamış kardeşi Batı Avrupa Tarım Devrimi insan ekolojisinde temel bir kopuş anlamına geliyordu; sürdürülebilir bir nüfusla o nüfusun yaşam alanında az çok değişmeyen gıda arzı arasındaki bağı ortadan kaldırmasa da kökten gevşetmişti. O zamana kadar doğal yaşam alanlarında yenilikçi yeniden şekillenmeler olmasına, yani insan medeniyetine rağmen insanlık temelde başka hayvanlarla aynı sınırlamalara tabi olmuştu. İyi hasat ve iyi zamanlar nüfus artışı yaratıyordu; ta ki bu artış kaynakların sınırlı olması yüzünden, kıtlıklar, zafiyet ve hastalıklar yoluyla durma noktasına gelinceye dek. Nüfus ekolojisinin bu temel ilkesi on sekizinci yüzyılın sonunda yaşamış İngiliz din adamı Thomas Malthus tarafından tam anlamıyla kuramlaştırılmıştı. Geniş ölçekte bakıldığında bu amansız ekolojik denge on dokuzuncu yüzyıl Asya'sında, örneğin Çin'de işlemeye devam ediyordu (Peng ve Guo 2000; Pomerans 2000).

Fakat on sekizinci yüzyılda tarımsal üretkenlikte meydana gelen değişimler, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da sürekli ve görülmemiş bir nüfus artışının temelini oluşturdu; gerçi hiç kıtlık olmuyor değildi, örneğin 1860'ların sonunda İsveç'te olduğu gibi. Amerika kıtası ve Okyanusya'dan okyanus aşırı tahıl ve et sevkiyatı Avrupalıları beslemeyi sürdürüyordu. Buharlı gemiler, Avrupalı yoksulların Avrupa'nın yetersizliklerle dolu ortamından Yeni Dünya'daki zengin topraklara, engin fırsatlara doğru bir kaçış yoluna düşmesini de mümkün kılmıştı. Pirinç ve buğday üretiminde verimi artıran Yeşil Devrim 1960'lardan itibaren Asya nüfuslarının üzerindeki ekolojik baskıları hafifletti. Sanayi başta doğaya çok bağımlıydı; özellikle de kömür damarlarına, kontrol altına alınabilir su enerjisine. Bugünse lastik ayakkabıdan tutun gömleklere, TV setlerinden bilgisayarlara ve cep telefonlarına kadar mamul mal üretiminin yerleşimi büyük ölçüde doğadan bağımsızdır, genellikle de insan emeğinin maliyeti ve becerileriyle belirlenir.

Gelgelelim mekân ve mesafe hiçbir şekilde sosyal kalkınmayla ilgisiz hale gelmemiştir. Günbatımında Minerva'nın baykuşu gibi, Dünya Bankası da (2009) gecikmiş olarak mekân ve mesafenin önemini ölçmeye büyük çaba sarf etmiştir. Örneğin zayıf, kırılgan, kesintili ulaşım bağlantılarıyla

Afrika'nın sosyal coğrafyasının bugünkü şeklinin kalkınma imkânları üzerinde büyük bir kısıtlama oluşturduğu iddia edilmektedir.

Üreme artık insan nüfuslarında önceden belirlenmiş bir olgu değil. Bir zamanlar sadece seçkinlerin uyguladığı doğum kontrolü, on dokuzuncu yüzyıl başında Fransa ve ABD'de, sosyal bakımdan en derine işleyen modern devrimlerin gerçekleştiği iki ülkede kitlesel bir fenomen haline geldi; yüzyıl sonuna doğru da Avrupa kıtası çapında bir hareket olmuştu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında doğum kontrolü ve aile planlaması çok özgül bir küresel eylem gösterisiyle Asya'da teşvik edildi. 1960'lardan itibaren yavaş yavaş Latin Amerika'da kabul edilebilir hale geldi ve 1990'larda Sahara altı Afrika'ya ulaştı. En yoksul kıtaya en son ulaşmıştı; Afrika kıtasında bir nüfus aşırılığı olmasa da, nüfus yoğunluğu dünya ortalamasının çok çok altında kalsa da, yüksek gelirli ülkelerin nüfus yoğunluğuna denk olsa da 1960'lar ve 1980'lerdeki son derece hızlı nüfus artışı kıtanın üretim ve siyasi kapasitesini aşmış, bağımsızlık sonrası yoksulluğu ciddi oranda artırmıştı. Bir zamanlar Avrupalı işgalcilerin, yetkililerin, yerleşimcilerin başına bela olan tropikal asalaklar ve hastalıklar hâlâ yerli yerinde olup Afrika'yı aşağı çekmektedir.

Bugünkü ekolojik kaygılar, insanlığın birçok demografik/ekolojik sınırlamalardan kurtulduğu modern arka plan eşliğinde değerlendirilmelidir. 1900 ile 2000 arasında insan nüfusu 1,6 milyardan 6,1 milyara çıkmıştır; beklenen ömür uzunluğu da 32'den 66-67 yıla yükselmiştir (Riley 2005: 1. tablo). Fakat bugünün dünyasında insanın karşı karşıya olduğu soru, hayli farklı bir sorudur. Dünyanın geri kalanı bugün Amerikalıların yaşamayı beklediği gibi yaşayabilir mi? Yoksa o yönde hareket etme girişimleri birçok insan habitatının iklim değişikliği sonucu yıkımıyla mı sonuçlanacak?

Gelişmelerle ilgili bilgilere dayanan kanaat, iklim değişiminin bugün izlediği yön değişmezse, doğal yaşam ortamlarındaki değişimin nüfus ölümlerini beraberinde getireceği ve/veya nüfusları yer değiştirmeye zorlayacağı fikrine katılma eğiliminde. Bazı bölgeleri, özellikle Güneydoğu Asya'nın kuzeyi ve Afrika'yı kıtlığın, başka bölgeleriyse sellerin vuracağı, alçak seviyedeki adaların ve Bangladeş gibi nüfusun yoğun olduğu delta ülkelerinin yükselen deniz seviyesinin altında kalacağı söyleniyor. İklimin bugün izlediği eğilimlerin nereye gideceği konusunda herkes tahminler yürütüyor; fakat en iyimser senaryolara göre bile, 1930'larda "toz çemberi"

Oklahoma'dan ya da 1970'lerden bu yana Sahel'den gelen göç dalgalarından çok daha büyük, ekolojinin güdümünde göç dalgaları görmemiz büyük bir ihtimal.

Öyle görünüyor ki ekolojiyi ve gıda arzıyla, salgın hastalıklarla verimli yerlerle ilgili doğal sınırlamaları aşmaya dayalı, ancak ve ancak moderniteye doğru çok farklı yolların ve farklı hızların mümkün kıldığı modernist süreç artık sona eriyor. Mikrobiyotik ve bulaşıcı hastalıklarla ilgili olarak sıtma ve veremin geri dönüşüyle birlikte daha 1970'lerde bir tersine dönüş başladı (McNeill 2000: 201 vd.). Çevreyle ilgili yeni sınırlamalar sonucu dünyanın nereye varacağı belirsiz. İyimserler küresel çevrenin son dönemde dünya çapında acil bir siyasi kaygı konusu haline gelmesinden biraz rahatlık duyabilirler. Oysa başka bir soruyla; kimin, zengin ve güçlülerin mi yoksa saldırılara daha açık olanların mı çevreyle ilgili çıkarlarının öncelikli olduğu sorusuyla ilgili olarak Aralık 2009'daki Kopenhag Konferansı açıkça ilk yöne işaret ediyordu.

Ekolojik demografinin yirminci yüzyılın sonunda doğum kontrolü ve aile planlaması konusunda başarılı olmuş misyonerler ve pratisyenlere bir başka sürprizi daha olabilir. Demograflar, sosyal bilimlerde ender rastlanan bir bileşimle, evrensel ölçeği güçlü bir ampirik dayanakla birleştiren büyük bir kuramdan gurur duymuşlardır (bkz. örneğin Chesnais 1992). Bu, insanlığın bir "demografik geçiş" vadisi üzerinden, bir nüfus dengesinden diğerine geçmesiyle ilgili bir kuramdır. Modern zamanlara kadar, hem doğum hem ölüm oranlarının yüksek olması bu dengeyi sağlıyordu. Sonra ölüm oranları gerilemeye başladı ve insan nüfusları hızla arttı, doğum oranlarının düşmesi de bunu destekliyordu. Demografik geçişin yayıldığı zaman aralığının 1750'den 2050'ye uzandığı varsayılır. Sosyologlar ve tarihçiler birçoklarının gerçek olamayacak kadar zarif olarak gördüğü bu genel geçiş kuramı üzerine tartışır (Therborn 2004: III. Kısım).

Fakat bunun da ötesine geçen bir mesele vardır: Öyle görünüyor ki ille de sağlanacak yeni bir nüfus dengesi yoktur. Aksine, barış ve ekonomik kalkınma dönemlerinde bazı insan nüfusları gerileme yoluna girmiştir. Komünizm sonrası Avrupa ve Almanya zaten küçülüyor, İtalya ve Japonya küçülmek üzere. 2000'lerde bu ülkelerin demografileriyle ilgili tahminler Avrupa nüfusunun 2050'ye kadar yaklaşık yüzde 10, Japon nüfusununsa yüzde 20 kadar gerileyeceğini ortaya koyuyor (UNFPA 2008: 90 vd.).

Nüfusların daralması yaşlanmayı, bunun yanında bakım ve bakıma ayrılacak kaynaklarla ilgili sorunları beraberinde getiriyor.

Başka ülkeler nüfuslarının farklı yaş yapıları göstermesinden kaynaklanan başka etkilerle karşı karşıya. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Japonya'nın ve Doğu Asya'daki diğer ülkelerin deneyimlediği üzere, istihdam edilebilir işgücünün hızla büyümesi ekonomik büyüme açısından büyük bir nimet; Çin'de son demlerine varmak üzere olan bir nimet. Öte yandan istihdam öncesi ya da dışı çok sayıda genç insanın olması, "genç bir yük" bulunması Arap dünyasında ve Sahara altı Afrika'da gözle görülebilir olan, hüsran dolu sosyopolitik istikrarsızlığın temelinde yatıyor olabilir. Dünyada kayıtlı işsiz genç nüfusun en yüksek olduğu bölgeler Ortadoğu ve Kuzey Afrika'dır, buralarda bu işsiz genç nüfusun işgücüne oranı genel ekonomik kriz öncesinde bile yüzde 20 ile 25 arasında değişiyordu (ILO 2010: Tablo A3).

İnsani sosyal dinamiklerin en eskisi, en temeli; yani nüfusun ve çevrenin karşılıklı bağımlılık içinde olması, toplumların nüfuslarına bağımlı olması güçlü modern değişimlere rağmen silinip gitmemiştir. Bunlar yeni biçimler almakta, yeni bir önem kazanmaktadır.

Tanınma ve Saygınlıkla İlgili Etnik, Dini ve Cinsel Dinamikler

İyi yetişmiş ekonomistleri büyüleyen, ama Bay ve Bayan Jones'a pek eften püften görünebilecek bir deneysel ekonomi oyunu vardır. İki kişiye aralarında paylaşmaları için bir miktar para, genellikle 100 dolar verilir. İçlerinden birine de bu paranın nasıl paylaştırılacağını belirleme yetkisi verilir. Diğeri teklifi kabul ya da reddedebilir, ama reddederse ikisi de hiçbir şey almaz. Şu husus deneyi yapanları çok şaşırtmıştır: İnsanlar genellikle birinin 40 diğerinin 60 dolar almasını öneren tekliflerin altında kalanları, söz gelimi 10, 20, 30 dolar alabilecekleri kesin olsa bile genellikle adil olmadığı, aşağılayıcı olduğu gerekçesiyle reddetme eğilimindedir.

Tanınma, saygınlık ve onur farklı insan kültürlerinde farklı kuvvetlerle, farklı biçimlerde işler. Yine de kent sokaklarındaki karşılaşmalardan tutun büyük hayali cemaatlere ya da devletler arasındaki ilişkilere kadar, insan ilişkilerinin başlıca varoluşsal dinamiklerinden birini oluştururlar. Genel olarak bakıldığında tanınma ve saygınlığın önemi, modern öncesi hürmetin artık daha tartışmalı ve belirsiz olduğu için gerilemesiyle birlikte, boyut olarak artma eğilimindedir.

Bugün bu varoluşsal dinamik başlıca iki kolektif biçimde karşımıza çıkar, ama başka birkaç biçim daha varlığını sürdürmektedir. Bu iki kolektif biçimden biri etniktir, farklı modern ulus projelerinin yolda bıraktığı ya da bastırdığı etnisiteler tarafından başı çekilir. Bu etnisiteler artık marjinalleşmiş "kabileler" ya da düpedüz etnik "saçaklar" ya da çevre bölgeler yerine yerli halklar ya da "İlk Uluslar" olarak ortaya çıkmaktadır. Kendilerini nüfusları yoğun topraklara dayatmış yerleşimci ülkeler açısından bu özellikle patlayıcı niteliği olan bir meseledir. Güney Afrika'nın bir yerleşimci ülkesi olmaktan çıkıp eski sömürgeci bir ülke olması gerekmiştir. Bolivya aynı yolun yolcusudur, ama beyazların yönetimden indirilmesi hâlâ çekişme yaratan bir konudur. Filistin'in Siyonist yerleşimcileri de benzer bir sonuca karşı mücadele etmektedirler. Son yıllarda, yerli halkın sayıca az olduğu yerlerde, en kapsamlı olarak da Kanada ve Yeni Zelanda'da genellikle yeni bir uzlaşmaya varılmıştır.

Saygının ikinci temel dayanağı dindir. İslamcılık Batı'nın küstahlığına, hayatla ilgili iç açıcı olmayan bakış açılarına karşı başlıca hoşnutsuzluk araçlarından biri haline gelmiştir. Bu, büyük ölçüde olası bir siyasi tezahür

olarak görülmeli, kesinlikle içsel bir “medeniyetler çatışması” olarak alınmamalıdır. Filistin’de, ABD’nin destekleyip kısmen finanse ettiği Siyonist genişlemeden; Amerika’nın Arap dünyasının başlıca otoriter rejimlerine, Mübarek’in Mısır’ına ve Suudi Arabistan’a verdiği destekten; Amerikan birliklerinin kutsal kentler olan Mekke ve Medine’deki varlığından beslenmektedir. Afganistan ve Irak’taki son Amerikan-İngiliz savaşları, Amerika ve Britanya’nın Pakistan’da savaşı çılgınca körüklemeleri, içerleme ve onurun çiğnenmesi hissi uyandırmıştır.

Batılı yazarlar İslamcı liderlerin, kadroların, militanların eğitimli, ekonomik bakımdan rahat ya da hali vakti yerinde ailelerden geldiğini vurgulamakta birbirleriyle yarışmıştır. Bu hiç de şaşırtıcı olmasa gerek: Aşağılanmaya ve saygısızlığa karşı isyan etmek bir değer duygusu gerektirir, o duygu da en ezilmiş olanlardan çok en azından bazı kaynakları olan insanlara geliverir. Nijerya, Endonezya, Filipinler ve Malezya’da Müslümanlar ile Hıristiyanlar, Hindistan’da Hindular ve Müslümanlar arasındaki şiddetli dini çatışmaların itici gücü dini olduğu kadar etno-ekonomiktir; fakat bu çatışmalar çekişmeli bir dini tanınma coğrafyasının bir parçasıdır.

İşçilerin saygınlığı için mücadele eden işçi sınıfı hareketi bugün bastırılmaktadır, gerçi mücadelesi her gün sürmektedir. Zengin dünyada sınıfın yerini cinsellik almıştır. Kamuoyunun dikkati, yasal olarak ciddi bir saygısızlık biçimi olan cinsel tacizlere çevrilmiştir. 1970’lerden bu yana feministler, tam anlamıyla, genel olarak başarılı olmaktan uzak olsalar da kadınların tanınması ve saygı görmesi taleplerinde bir hayli başarılı oldular. Eşcinsellik de spot ışıklarının altında. 2004’te, eşcinselliğe günah dediği için sınıfta kalan muhafazakâr bir İtalyan Katolik’in Avrupa Komisyonu’nda yer almasını engelleme çabaları başarılı oldu.

Modern öncesi siyasi oluşumlar ve yöneticiler tanınma ve saygı protokolleriyle, genellikle bugünkü yöneticilerden daha ilgiliydiler. Fakat saygı konusundaki dikkat hiçbir biçimde ortadan kaybolmamıştır. Örneğin Avrupa’daki Amerikanofil siyasi elitler arasında kendi liderlerinin Obama’nın Beyaz Saray’ına ilk davet edilen lider olması konusunda bir yarış olmuştu. (Ödülü de herhalde bunu en fazla isteyen Gordon Brown kazanmıştı.) Sovyetler Birliği sonrası Rusya’nın küresel siyasetteki statüsü de elitler arasında önemli bir kaygı konusuydu. Soğuk Savaş’ta topyekûn Sovyet yenilgisinden çıkmış, ciddi biçimde yoksullaşmış Rusya, politika

anlamında, ekonomistlerden tutun kamuoyu yaratan kalem sahiplerine kadar bir “Batılı” danışmanlar güruhunun ellerinde saygın bir güç olarak varlığını sürdürebilecek miydi? Bu soruya “Evet, sürdürebilecek” cevabı verip 1997’de Rusya’yı, ekonomik vasıflarına bakmaksızın o zaman dünyanın lider ekonomilerinden oluşan G7’ye davet edip grubu G8’e çevirme kararı, Clinton yönetiminin çok az sayıdaki akıllıca kararından biri olmuştu. İyicil yorum böyledir, daha kötücül olansa şöyledir: Batılıların 1989-90’da Gorbaçov’a verdikleri sözlere rağmen (Sarotte 2009), NATO’nun askeri gücü kuvvetle doğuya doğru yüklenmiş, Rusya’ya yaklaşmıştır. G8 üyeliği Ruslara verilen sembolik bir teselli mükâfatı olmuştur. Yine de saygı ve tanınma önemini korurs.

Filistin çatışmasında da saygı ve tanınma, sorunun tam göbeğindedir. Siyonistlere ve dostlarına göre kilit soru “Filistinler İsrail’in var olma hakkını tanıyor mu?” sorusudur. Filistinlilere göreyse “Bütün Filistinlilerin Filistin’de, kendilerine ait bir devlette yaşama hakkını tanıyor musunuz?” sorusudur. Kuvvet ilişkileri dikkate alındığında Filistin Kurtuluş Örgütü ilk soruyla ilgili olarak taviz verirken, İsrail ve bütün Siyonist yanlısı güçler ve kuvvetler, ikinci soruyu reddetmişlerdir: Kendi sınırlarını kontrol eden, kendi kendisini savunma yetisine sahip bir Filistin devleti kabul edilebilir değildir. Filistinli mültecilere, yerinden edilmiş insanlara Filistin’de yaşama hakkı verilemez. Asimetrik güç ilişkileri bir başka saygı oyununun da yükselmesine neden olmuştur. İsrailliler ve uluslararası destekçileri, nükleer bombaları bir tarafa, tankları, hava kuvvetleri ya da füzeleri olmayan Filistinlilerin “şiddeti kınaması”nı talep etmektedirler; oysa bugüne kadar “uluslararası camia”dan bir sözcü İsraillilerin, sağlam *Tsahal* ordularının ya da küresel suikast teşkilatları *Mossad*’ın bunu yapmasını talep etmemiştir.

Saygı ve tanınma hemen her zaman eşitsizdir, dolayısıyla hemen her zaman çekişme konusudur. Ayrıca sembolik ifadeleri beraberlerinde getirirler. Son yıllarda sayıca arttıkları gözlenen anma törenleri, anıtlar, anıtsal mimari, “ikonlaşmış binalar” varlıklarını saygı ve tanınma açlığına borçludur.

Ulusal olduğu kadar uluslararası alanda da rekabetçi siyaset ve lobicilik anılması gereken şeyler haline gelmişlerdir.

Kolektif Güç Siyaseti: Devleti İlahlaştırma

Devletler en kuvvetli kolektif güç örgütlenmeleridir. Güçlü devletler devrindeyiz. Yıkıcı ve zorlayıcı güç anlamında, bugün insanlık tarihinin en güçlü devletiyle birlikte yaşıyoruz; o devlet birkaç kez tüm dünyada evlerimizi başımıza yıkma, hepimizi öldürme kapasitesine sahip; en azından askeri harcamalarına bakarak karar verecek olursak, askeri gücü diğer bütün devletlerin toplam gücünden daha büyük bir devlet. Tarihte daha önce hiçbir zaman tek bir devlet bugün ABD'nin sahip olduğu rakipsiz askeri gücü elinde bulundurmadı; bu, askeri üstünlüğün kararlı bir tavırla siyaseten en büyük öncelik olarak görülmesinin ve dünyanın en büyük ekonomisinin kaynaklarının bir ürünüdür.

Uzun vadede, ABD'nin ekonomik egemenliğine karşı yavaş yavaş yükselen meydan okumaların sürmesi, bu muazzam yıkıcı gücü bütün dünya için tehlikeli hale getirir. Tıpkı Bill Clinton'ın 1998'de üçüncü bir ülkede, Kenya'da meydana gelmiş hasmane bir eyleme karşılık Afganistan'da bir köyün, Sudan'da bir gübre fabrikasının yerle yeksan edilmesine neden olduğu gibi, herhangi bir ABD başkanının dünyanın üzerinde herhangi bir noktaya parmağını koyup yıkılmasını isteyebileceğini zaten biliyoruz. Ama askeri gücün yıkımın ötesine geçen sınırları vardır, o da doğru. Henry Kissinger'ın örnek aldığı kişinin, Avrupa'da devrim sonrası Kutsal İttifak'ın beyni Prens Metternich'in sözlerini teknolojik olarak güncelleyerek şöyle denilebilir: "Hava saldırılarıyla çok yol katedebilirsiniz, ama onların üzerine oturamazsınız." (Bu sözün ilk halinde "onlar" aslında süngüleri ifade ediyordu.)

Birçok devletin sınırı bugün hiç olmadığı kadar sıkı bir denetime tabidir. Geçiş için pasaport ve vize gerekir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde bunlar istisnai belgelerdi. Ayrıca çoğunlukla parmak iziniz alınarak elektronik kontroller yapılır, dahası isminizin giderek uzayıp giden şüpheliler listesinde yer almaması gerekir. Nasıl bir dünyada yaşıyor olursak olalım, bu dünya 1990'larda bir küreselleşme gurusunun dediği gibi "sınırsız" bir dünya değildir.

Biraz önce geçen yüzyılın son yıllarında kapitalizmin dinamiklerinin, üretim kuvvetleri ve özel üretim ilişkileri arasında daha uyumlu bir ilişkiye doğru yeni bir dönemece girdiğini gördük. Ama çevre bölgelerdeki

istisnalar, hepsinden de önemlisi Carlos Menem yönetimindeki Arjantin bir tarafa, bu durum çekirdek kapitalist devletlerin parçalanmasına yol açmadı. Kapitalizmin izlediği bu yeni yol, devletlerin büyümesini durdurdu, fakat kolektif örgütlenmenin siyasi mantığı o esnada ulus-devletleri büyüklük ve kaynaklar bakımından yüksek bir düzlüğe çıkarmıştı; kamu gelirleri ve harcamaları zengin ülkelerin gayri safi yurtiçi hasılalarının yüzde 40-50'sini buluyordu. Son dönemdeki finans krizinde bu kaynaklar, özel sermayeyi kendi kendisinden kurtarmak için muazzam miktarlardaki banka yardımları ve görülmemiş "teşvik paketleri" olarak kullanıldı.

Yirminci yüzyıl siyaseti, 1960'larda ortaya çıkan çok başarılı iki devlet biçimi yarattı: Batı Avrupa'da kamunun finanse ettiği sosyal yetkileri olan cömert refah devleti ile Doğu Asya'daki "dışa dönük özerk kalkınmacı" devlet. İkisi de o tarihten beri başarılı bir biçimde uygulanmış, pekiştirilmiştir. Refah devletçiliğinin çekirdek bölgesi Batı Avrupa olduysa da ABD dahil OECD'nin ilk üyelerinin tamamı üzerinde bir etkisi olmuştur. Refah devletinin Avrupa'daki kökenleri çok eskilere uzansa da bu devlet biçimi 1960'ı izleyen yıllarda yükselişe geçmiştir; devletin harcamaları ve gelirleri, neredeyse on yıl içinde, birden, daha önce tarihinde hiç olmadığı kadar artmıştır. Bildik küreselleşme kuramının fark etmediği bir biçimde, yirminci yüzyılın son kırk yılında gelişmiş devletler uluslararası ticarete kıyasla çok daha fazla büyümüşlerdir. Eski OECD ülkelerinin tamamı (yani Meksika, Güney Kore ve komünizm sonrası Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinin dahil edilmesi öncesinde) ele alındığında kamu harcamalarının gayri safi yurtiçi hasılaya oranı 1960 ile 1999 arasında yüzde 13'e, ihracatların oranı yüzde 11'e çıkmıştır. Avrupa Birliği'nin o zamanki 15 üyesi için bu rakamlar yüzde 18-19 ile yüzde 14'tür. (OECD 1999; tablolar 6.5, 6.12)

Aksi yöndeki birçok iddiaya rağmen refah devleti kurulduğu yerlerde sapasağlam ayakta durmaktadır. İster kamu harcamalarıyla ister gelirleriyle ölçülsün dünyanın en zengin ülkelerinde kamu sektörü, tarihsel olarak zirvede ya da en üst düzeyde bulunmaktadır. OECD üyesi Batı Avrupa, Kuzey Amerika, Okyanusya ülkeleri ve Japonya'nın toplam hükümet harcamalarının ulusal, ülke içi ortalaması (nüfus ağırlıklı hesaplanmamış, İzlanda ve Lüksemburg dışarıda tutulmuştur) 1960'ta gayri safi yurtiçi hasılanın yüzde 25'ine eşitti. 2005'teyse bu oran yüzde 44'tü. G7'nin kamu harcamaları 1960'da toplam gayri safi yurt içi hasılalarının yüzde 28'ine

eşitken, bu oran 2005'te yüzde 44'e yükselmişti (OECD 2006). Her iki örnekte de harcamaların payı 1990'ların başındaki durgunluk yıllarında, daha sonraki patlama döneminde olduğundan birkaç puan daha yüksektir, orası doğru; fakat bu durum büyük ölçüde dönemsel bir salınım olarak yorumlanmalıdır. Vergiler bakımından, 2006'da OECD 2000'deki tarihi vergi rekorunu kırmış, en yüksek vergi gelirini elde etmiştir; kayıtlara göre gayri safi yurtiçi hasılanın yüzde 37'si kamu kasalarına girmiştir (bkz. OECD Bülteni 17/10/2007: www.oecd.org. AB üyesi 15 ülke 2000'deki rekor seviyenin biraz altında kalmıştır, toplam vergilerin toplam gayri safi yurt içi hasılaya oranı yüzde 40,4 iken yüzde 39,8'e düşmüştür, ama bu fark ulusal muhasebelerdeki istatistiki hata payı içinde kalan bir orandır). Bütün bunlar eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler, emeklilik geliri konusunda giderek büyüyen bir ihtiyaç ve talep olduğunu reddetmek anlamına gelmiyor; bütün bu ihtiyaç ve talepler refah devletinin biraz daha büyümesini gerektirecektir, sağcı güçlerin 2010 bahar ve yazındaki ileri doğru yürüyüşleri sonrasında ayaklar altına aldığı bir büyümedir bu.

Yine 1960'larda, Japonya'nın savaş sonrasında uçuşa geçmesi sonrasında atılım yapan ikinci devlet biçimiyse Latin Amerika'daki bağımlı kapitalizm ve ithal ikamecilik alternatiflerinden çok farklı olan dışa dönük özerk kalkınma modelidir: Bu model devlet planlaması ve finans denetimiyle içten örgütlüdür, dünya piyasalarına ihracat yapmaya ve büyük ölçüde eksik olan asli emtialar dışında kalan malları imal etmeye yönelmiştir, genel eğitim ve ulusal sosyal birlikle ayakta durur. Japonya'nın öncülüğünü yaptığı kalkınmacı devlet kısa zaman içinde, devlet müdahalesi ve kapitalist girişimciliğin çeşitli biçimlerde bir araya geldiği bir bölgesel modele dönüşmüş; artık arketip olarak görülen Güney Kore, Tayvan, özel kent devletler Singapur ve Hong Kong, Tayland, Malezya ve Endonezya'nın, ayrıca onlar kadar başarılı olmayan Filipinler'in yolunu aydınlatmıştır. (Filipinler kültürel ve sosyal bakımdan Güneydoğu Asya'daki bir Latin Amerika ülkesine benzer, örneğin burada hâlâ güçlü bir toprak sahipleri oligarşisi vardır.) Bunlar Çin'in 1970'lerin sonundan beri, ondan on yıl sonraysa Vietnam'ın yararlandığı örnekler olacaktı.

Bu devletler ile onların değişik kapitalizm biçimleri arasında hatırı sayılır farklar vardır. Fakat hepsi de ortak bir bölgesel bağlamda, ABD'den devasa bir ekonomik ve askeri destek alan bir Soğuk Savaş cephesinde yükselmişlerdir. Hepsi de Japonya'daki kalkınma modelini paylaşır:

kırılmış ya da varlık göstermeyen toprak sahibi oligarşi, yüksek okur-yazarlık oranı; güçlük bir girişimci tabaka, Japonya ve Kore dışında genellikle bir Çinli diasporası. Çoğunlukla siyasi rejimleri de benzer olmuştur: Kleptokratik değil ama otoriter, uluslararası rekabet gücü üzerinden ulusal ekonomik kalkınmaya kuvvetle bağlı, çeşitli biçimlerde belirleyici devlet inisiyatiflerini uygulama iradesi gösteren rejimlerdir bunlar.

Batı Avrupa'daki refah devletinin, Doğu Asya'daki kalkınmacı devletin kökleri, bu toplumların medeniyetlerce, ama onlardan da fazla moderniteye giden yollar tarafından çok farklı biçimlerde şekillendirilmesine kadar uzanır. Bu devletlerin siyasi öncelikleri de birbirinden hayli farklı olmuştur. Fakat devletler ve ekonomiler sıfatıyla ortak iki önemli özellikleri vardır. Öncelikle dışarıya bakarlar, dünya piyasasına yaptıkları ihracata bağımlıdırlar. Bildik görüşlerin tersine, zengin OECD ülkeleri arasında dünya piyasasına bağımlılık ile sosyal haklarda cömertlik arasında önemli ve tutarlı, olumlu bir korelasyon olmuştur; bir ülke ihracata ne kadar bağımlıysa sosyal bakımdan da o kadar cömerttir. (1990'ların ortalarında ilk OECD ülkelerinde gayri safi yurtiçi hasılada ihracat ve sosyal harcamaların payı arasında korelasyonu ölçen Pearson endeksi 0,26'ydı. Burada muhtemelen doğrudan bir neden ve etki söz konusu değildir. Bu bağlantı daha ziyade, uluslararası rekabet gücünün, ekonomik büyüme sayesinde ilerici güçlerin ağırlığına katkıda bulunmuş olması, ilerici güçlerin sosyal hakları genişletme politikasına uyumsuz olmaması anlamında yorumlanabilir. bkz. Therborn 1995).

İkincisi bütün rekabet güçlerine, yeniyi kabule hazır olmalarına karşın, refah devleti de kalkınmacı devlet de dünya piyasasının rüzgârlarına tam anlamıyla açık değildir. Her iki model de içeriyi koruma sistemleri tesis edip ayakta tutmuştur. Refah devletleri arasında bu içeriyi koruma, sosyal güvenlik ve gelirin yeniden dağılımı biçimini almıştır. Örneğin Finlandiya 1990'ların başında ekonomik durgunluk darbesi aldığında, gayri safi yurtiçi hasılasında yüzde 10'luk bir gerileme olup işsizlik neredeyse yüzde 20'lere tırmandığında, devlet yoksulluğun artmasını önlemek için duruma müdahale etmiş, dünyadaki en eşitlikçi gelir dağılımlarından birini korumuştur (www.lisproject.org/kry-figures). Fin ekonomisi yine yüksekten uçmaktadır. Fin Nokia, cep telefonunda dünya lideridir. Kanada'daki refah devletiyse Avrupa standartlarına göre çok da gelişmiş değildir; yine de

devasa komşusuyla yakın ilişkilerine, bu ilişkilerin artık NAFTA'yla güçlenmiş olmasına rağmen, Kanada geçen yirmi yıl içinde daha eşitlikçi bir gelir dağılımı tutturmayı başarmıştır; oysa ABD'de eşitsizlik keskin bir yükseliş göstermiştir.

Devletler arasındaki siyaset büyük ölçüde, devletlerin "ulusal çıkarları"nı, medeniyetlerinin köklerini, eski ve yeni küreselleşme dalgalarıyla ilişkilerini, moderniteye doğru izledikleri yolu belirleyen jeolojik temellerinin güdümündedir. Ama bunun yanı sıra göreli büyüklüklerinin de güdümündedir.

Bugünkü küresel siyasetin bir başka boyutu daha vardır. ABD'ye ve müttefiklerine ölümcül protestolar ya da intikamın, "terörizm"in arkasındaki başlıca güç ve bunların beslendiği zemin, gölgeyi andıran el-Kaide örgütü ya da topraklarla ilgili bir cihat kültüründen çok, kültürel olarak köksüz, militan web siteleriyle birbirine bağlanan yalıtılmış bireyler ya da küçük gruplardan oluşan sanal bir militan İslamcı ümmetidir (Roy 2010). Sivrisineğin fille savaşa tutuşmasına benzer bir biçimde, insanlık tarihinin en güçlü devleti, New York ve Washington'da sembolik hedeflere çok dikkat çekici, kanlı bir saldırı düzenlemeyi başaran uluslararası gevşek bir İslamcı ağın meydan okumasıyla karşı karşıya kalmıştır; gelgelelim bu saldırılar yıkıcılıkları açısından Amerika'nın son yirmi yılda yürüttüğü hava saldırılarıyla kıyaslanamaz. Bu küçük, hiç kuşkusuz kötücül, şiddet yanlısı fanatik grubu şişirip büyük bir tehdit yapıp çıkarmak, ABD'nin yirmi birinci yüzyılda izlediği emperyal politikanın, Beyaz Saray'daki rejim değişimlerini aşan merkezi bir teması haline gelmiştir.

Barack Obama'nın Aralık 2009'da Oslo'da Nobel Barış Ödülü'nü [!] kabul konuşmasında yaptığı gibi Afganistan ve Pakistan'a yönelik savaşın şiddetlendirilmesini haklı çıkarmak amacıyla el-Kaide'yi Nazi Almanya'sına benzetmek, George W. Bush'un Irak'ın seküler rejimini işgal etmek için İslamcı el-Kaide saldırısını bir saik olarak kullanmasıyla başlayan emperyal siyasetin devamlılığını ortaya koyar. Selefinin tersine aptal da cahil de olmayan Obama elbette ki argümanının hiçbir temeli olmadığını, son derece saf bir dinleyici kitlesini kandırmakta kullanılan ucuz bir retorikten öteye gitmediğini biliyordu. Siyasetçiler komitesi ona Nobel Barış Ödülü'nü vererek Norveç'in siyasi yağcılığını Kuzey Kore seviyesine taşıdılar. Nazi Almanya'sı büyük, iyi örgütlü bir devletti, sanayi kasları güçlüydü; dünyanın en sağlam kara ordusuna, çok tehdit edici bir

Luftwaffe’ye (hava kuvvetleri) ve denizaltı donanmasına sahipti. El-Kaide liderleri artık hangi mağarada saklanıyorlarsa ancak birkaç yüz adama komuta edebilirler; bir tane bile uçakları, uzaktan kumandalı uçakları ya da orta menzilli füzeleri yoktur; tankları, hatta vücutta taşınacak silah donanımları bile yoktur. Fakat siyaset bu tür bir retorikle pişirilmektedir. (Son dönemde Amerikan karşıtı terörizme dair siyasi değil, analitik bir değerlendirme için bkz. Shane 2010).

Kelimenin tam anlamıyla halkın yönetimi anlamında demokrasi her zaman yok olma tehlikesi altında olan nadir bir türdür. Fakat demokrasiyi daha serbest bir biçimde rekabetçi poliarşi, yani iktidara gelmek için meşru olarak yarışan birden fazla kolektif örgütlenme merkezi olarak alırsak, dünyada nüfus fazlalığı bakımından ilk 11’i oluşturan ülkelerin 10’u bu tanıma uyacak; tek merkezli Çin ise tek istisna olacaktır. Bu dünya tarihinde bir rekordur; silahlı kuvvete dayanarak Kongo, Irak ve Afganistan’da seçim yapabilmek için gösterilen pahalı uluslararası çabalar büyük güç siyasetinin kötülüğünden meziyet çıkarmak için ödenen dikkat çekici bir haraçtır. Fakat bugünkü demokrasinin idealize edilmemesi daha iyi olur. Demokrasi yalnızca zenginliğin siyasi işleyişini içermekle kalmaz, ABD ve Japon kongrelerinin hanedan siyasetini, Güney Asya’nın başbakan siyasetini, Rusya’da seçimlerin demir yumrukla merkezden “idaresi”ni, Mısır ve daha küçük ülkeler bir tarafa Nijerya, Meksika ve İran’da büyük bölgesel yıldırmaları ve yolsuzlukları da içine alır.

Devletlerin içinde son dönemde en dikkate değer gelişme, sohbetten çok mesajlar ve görüntülerle, cep telefonları, internet ve yaygın deyişle *blogosfer* üzerinden gerçekleşen yeni siyasi seferberlik biçimleridir. Bu yeni medya Obama’nın 2008’de ABD’deki seçim kampanyası kadar, 2009’da Tahran’da seçimlerin protesto edilmesinde de kilit önemde olmuştu. Her iki durumda da yeni medya fiziksel gönüllülük ve varlık göstermenin ikamesi olmamış, ama insanların bir araya getirilmesinde belirleyici bir etki göstermişti. Mısır’da 6 Nisan 2008’de Facebook, Kahire’nin kuzeyinde El Mahalle el Kübra’daki fabrika işçileri ile metropoldeki genç orta sınıf nüfus arasında dikkat çekici bir sınıf dayanışması sağlanmasına aracı olmuştu. İşçilerin greve çıktıkları gün, Kahire’nin merkezinde Facebook üzerinden toplanan dayanışma eylemleri ve gösteriler düzenlenmişti. Tahran’da olduğu gibi Mısır’da da yetkililer bu eylemleri sonlandırdılar, fakat araç mesajdı (El Mecd 2008).

Sibersiyaset siyasetin yeni bir boyutudur, fakat tarihsel olarak devralınan jeopolitik parametreler içinde kalmayı sürdürmektedir.

Kültür: Küreselleşmiş, İvmelenmiş ve Islah Edilmiş Modernizm

Temel kültürel yönelimlerimiz, medeniyetlerden tutun son küreselleşme dalgalarına kadar kültürel katmanlarla içimize işlenmiştir. Böyle olduğu için de muazzam bir çeşitlilik gösteren bir insan deneyimleri ve perspektifleri zenginliği oluştururlar. Bu çeşitliliğin bir bölümüne yukarıda değinmiştik, bir bölümüne de aşağıda değineceğiz. Şimdi başka bir soruya odaklanacağız: Bugün bütün insanlığın baskın kültürel yönelimine dair anlamlı bir şey söylenebilir mi?

Bu soruya başka bir soru yönelterek yaklaşmaya çalışabiliriz: Bu dünya modernist mi yoksa postmodernist bir dünya mıdır? Birinci bölümde modernitenin bir tanımını vermiştik: Bir zaman okunu izleyen; yeni, kurulabilir bir geleceğe yönelmiş, mutlaka saygısızlıkla değilse de geçmişe sırtını dönmüş bir dünya. Modernitenin zafere giderken izlediği farklı yollara dikkat çekmiştik. Yirminci yüzyılın son yıllarında bu zafere "postmodernizm" tarafından meydan okunmuştur. Meydan okuma söyleminin büyük bölümünün estetik bir odak noktası vardı, fakat modernite ile modernizme yönelik temel bir sorgulamayı da içeriyordu. Zamanın çizgisel olarak kavranmasına; modernite ile modernizmin ilerleme, büyüme, kalkınma, özgürleşme vs. gibi "büyük anlatıları"na dair bir sorgulamayı.

Postmodernizm, ezoterik kültürel araştırmalardan ya da sosyal-felsefi bir akımdan ibaret değildi yalnızca. Roma Kulübü tarafından *The Limits to Growth*'ta (1972) özetlenen yeni çevrecilikten, "emeğin ileri doğru yürüyüşünün" durdurulmasından, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden ve acımasız Stalinist modernleştirmenin itibarsızlaştırılmasından ve yerli halkların yeni hareketlerinden güç alıyordu. Mumbai'de 2004'te düzenlenen Dünya Sosyal Forumu'nda sahneye asılan pankartta "İnsanlar 'kalkınma' istemiyorlar. Yalnızca yaşamak istiyorlar" diye yazıyordu. (Benim bildiğim kadarıyla postmodernist meydan okumaların tamamı sistematik olarak hiç değerlendirilmedi. Perry Anderson'ın 1998'deki parlak analizi *Postmodernitenin Kökenleri* estetik odağıyla sınırlı kalmış, aslında Fredric Jameson'ın yazılarından oluşan bir seçkiye önsöz olarak hazırlanmıştı. Solda ve eski solda postmodernizmin, sağda da Margaret Thatcher'ın örnek

olup canlandırdığı militan, neoliberal bir modernizmin eş zamanlı olarak yükselmesi hiç açıkça ele alınmamıştır.)

Modernite tarihinin tamamı boyunca geniş kapsamlı kültürel yönelimler genellikle akımlar ve karşı akımlar halinde gelmiştir. Örneğin on dokuzuncu yüzyılın sonunda baskın olan Kuzey Atlantik ilerlemeciliğine karşı, sanayinin ve sanayici kentleşmenin estetik ve tarımsal eleştirilerini, bilimsel aklın felsefi eleştirilerini kucaklayan bir karşı akım olmuştu; modernitenin, önemini hâlâ koruyan dini tepkilerle o zaman da toptan reddedilmesinden bahsetmiyorum bile. Fakat postmodernist akım daha geniş ve derindi, en önemlisi de başlıca kaynağını modernizmin siyasi, ekonomik ve ekolojik bakımdan hayal kırıklığı yaratan tarihsel deneyimleri oluşturuyordu. (Modernizme yönelik estetik eleştiri temelde onun tükenmiş olmasından, sıkıcı hale gelmesinden bahseder.)

Geniş kapsamlı bir sosyokültürel yönelim olarak modernizm, yirminci yüzyılın son yarısında kapitalizm tarafından kurtarıldı. Kapitalizmin üç yeni aşaması, geleceği arkada bırakıp varmaya can atılacak bir ufuk olarak geleceğe inancın yenilenmesini beraberinde getirdi. Bu aşamalardan biri, 1970'lerde Marksçı öngörüyü rayından çıkaran krizin siyasi-ekonomik galibi olarak doğan neoliberalizmdi. Neoliberalizm, Thatcher ve Reagan hükümetlerine, IMF ve Dünya Bankası'na ve dünyanın her yerinde onların hayranlarına, taklitçilerine radikal, fütürist bir gündem verdi. Liberalizm her zaman modernist olmuştu, ama neoliberalizm insani bir yüzü olmayan, aksine demir bir yumruğu olan bir liberalizmdi. Britanya'da ve ABD'de milyonlarca insan yoksulluğa itildi. Dünya Bankası/IMF'nin yoksul dünyadaki "yapısal uyum programları", yeni dayatılmış ücretler ödenemediğinden çocukları okulların dışına sürerken, hasta insanları sağlık güvencesinden yoksun bıraktı. Kuzey'de ve Güney'de işçi hakları silinip atıldı ve işçiler güvenceli işlerden yoksun bırakıldı. (Daha fazla bilgi için bkz. Przeworski ve Vreeland 2000; Chang Ha-Jon 2008.)

İkinci yeni kapitalist aşamaysa, "küreselleşme"ydi, uzama doğru modernist bir kaçış. Küreselleşme ve neoliberalizm genellikle el ele işlemiş olsalar da iki söylem analitik olarak birbirinden farklıdır. Neoliberalizm yalnızca, piyasalarda kârlarını artıran bireylerden oluşan yeni bir tür toplum sunuyordu. Küreselleşmeyse zaten mevcut olanın küresel olarak yayılması anlamına geliyordu, 1990'larda küresel olarak zaten mevcut olansa tabii ki

kapitalist piyasalardı. Fakat gezegenin uzay macerası büyüleyici bir gelecek sunsa da eleştiren sesler bunu tehdit edici bir distopya olarak görüyorlardı.

Yirminci yüzyılın son dönemindeki kapitalizmin üçüncü fütürist dayanağı Çinlilerin az çok kapitalist kalkınma yolunu tutmasıyla geldi, bunu Hindistan kapitalizminin dirilmesi destekleyecekti. Daha önce dikkat çektiğimiz üzere Mumbai Sosyal Forumu'nda öne çıkan muhalif sesler var olsalar da “kalkınma”, “büyüme” ve “ilerleme” terimleri hem somut anlamlar kazanmış hem büyük nüfusları cezbeder hale gelmiştir. Bilimsel ilerlemenin olumlu etkilerine duyulan inanç gelişmekte olan ülkelerde, Nijerya'da ve Afrika'nın geri kalanında, Çin'de ve Ortadoğu'da güçlü olma eğilimindedir; Japonlar ve Avrupalılarsa şüpheli olmaya meylederler. Kuzey ve Güney Amerikalılar, Güney Asyalılarsa bu ikisinin arasına yerleşmekten yanadır (Inglehart vd. 2004: soru E022).

Nedamet getirmeyen IMF ile giderek kendisini eleştirir hale gelen Dünya Bankası arasındaki “Washington Konsensüsü”nü bozan 1997-8'deki Asya krizinde, yıldızlı öğrenci Arjantin'in 2001'de çökmesinde, 2008-9'daki finansal krizde olduğu gibi, neoliberalizmin üst üste karaya oturduğu, küreselleşmenin bıkkınlık verecek kadar kendisini tekrarladığı bir dönemde, Doğu ve Güney Asya kapitalizmi, en önemlisi Brezilya'da gerçekleşen, son dönemlere ait birkaç başarı hikâyesiyle birlikte, dünya modernizminin başlıca gücü haline geldi.

Geçmişte modernizmin Avro-Amerikan hâkimiyetinde olduğu dikkate alınırsa, ekonomik gurur ve iddiadaki bu yer değişimi başlı başına bir tür küreselleşmiş modernitedir. Fakat kimliğin, özdeşleşme ve farkındalığın kültürel çemberi de küreselleşmiştir. Bunu herhalde en açık biçimde spor müsabakalarında görüyoruz. Ağustos 2008'de Pekin'de düzenlenen Olimpiyat Oyunları, iki hafta boyunca 4,7 milyar insanı televizyonlarının başına topladı. (http://blog.nielsen.com/nielsenwire/consumer/game-on-the-world-is-watching-more-than-ever/) Gezegenin her yeri, hatta Bangladeş ya da Malezya gibi futbolun başlıca uğraşlardan biri olmadığı ülkeler bile futbol hayranlarıyla, kulüpler ve oyuncuların taraftarlarıyla dolu.

Modernizmin yakın geçmişte hız kazandığı da ileri sürülebilir. Bu ivmelenmenin yarın da sürüp sürmeyeceği sorusunu açık uçlu bir soru olarak bırakıyorum. Geçen 25 yıl, görülmemiş hızda bir teknolojik değişim dönemi oldu; sosyal açıdan etkili bu değişimler, hepsinden de önemlisi

iletişim ve bedensel müdahele alanlarındaydı: hızla yayılan kişisel bilgisayarlar, internet, cep telefonları, dijital ve uydu televizyonları; yapay döllenme, cinsiyet değiştirme, kozmetik cerrahi, Viagra, özellikle meme ve prostat kanseri olmak üzere bazı kanser biçimlerinin tedavisi gibi. Tropikal ilaçlarda, Alzheimer ve AIDS'in tedavisinde, AIDS araştırmalarına harcanan onca çabaya rağmen kayda değer bir ilerleme kaydedilemedi.

Şimdiye kadar baskın kültürel yönelimin, küreselleşmiş ve ivme kazanmış modernizm olduğunu gördük. Aynı zamanda ıslah edilmiş bir modernizm. Siyaset, yoksul dünyanın ekonomik büyüme ve büyük şehir siyasetçilerinin küresel kent statüsü hevesleri dışında modernist itici gücünün büyük bölümünü yitirdi. Liberalizm de sosyalizm de milliyetçilik de, yani on dokuzuncu ve yirminci yüzyılların üç büyük modernist siyasal kuvvetinin hiçbiri artık inandırıcı bir biçimde tozpembe bir gelecek, "*les lendemains qui chantent*" (şarkı söyleyen bir gelecek) vaat edemiyor. Sosyalistler sersemlemiş haldeler, gelecekleri hakkında derin bir belirsizlik içindeler; liberalizm de neoliberalizmin çöküşlerinin ardından incileri dökülmüş bir halde. Milliyetçilikse zaferlerle dolu uzun tarihinin ardından saldırılara açık bir çevre hareketi haline gelmiş durumda, "vatanseverce" bayrak sallama ABD'de hâlâ popüler bir hareket olsa da milliyetçilik Sri Lanka'da Tamillerin, Çin'in Sincan bölgesinde Uyguların, Rusya Kafkaslarında Çeçenlerin, İspanya'da Baskların hareketi.

Avangard, Pop Art'tan ve 1960'lardan bu yana sanatta itibarını yitirmeye başladı. "İkonik mimari", mimarlık mesleğinin son yeniliği olarak "vanguard"ın (öncü kol) yerini aldı. Avangardın da ima ettiği üzere çok satan "yıldızlar"ın ya da "ikonlar"ın sanatlarının ve mimarilerinin bir istikameti yok. O kadar ki dünyanın en önde gelen antropologlarından biri, kültürün sadece gelenekle değil, gelecek fikirleriyle ilgili olduğunu, "heves etme yetisini güçlendirme"nin bugünün dünyasında başlıca kültürel görevlerden biri olduğunu vurgulamak zorunda kalmıştı (Appadurai 2008: 29).

Sosyal modernizmin başlıca ortak paydası olan ekonomik büyüme ya da kalkınma, çevreyle ilgili giderek artan kaygılar yüzünden ısrarla sorgulanıyor; gerçi kısa süre önce Aralık 2009'daki Kopenhag İklim Zirvesi'nde de görüldüğü üzere, modernist kalkınma düşkünlüğü baskınlığını koruyor. Zirvede, gelişmekte olan güçler kalkınma haklarını, ABD de daha fazla büyüme hakkını başarılı bir biçimde savunmuşlardı.

Fakat modernizm artık vasıfsız değil. “Sürdürülebilir kalkınma” başlıca kavrayış haline gelmiş durumda. Çin’in planlama söylemine, hatta petrol zengini Körfez devletlerinin deneysel kentsel projelerine bile girdi.

Modernizm, liberal sağa doğru keskin bir biçimde direksiyon kırdı. Fakat küreselleşmiş, ivmelenmiş, ıslah edilmiş bir halde şoför koltuğunda oturmayı sürdürüyor; dünyanın izlediği yolun sürdürülebilir olup olmadığıysa ayrı bir mesele. Kolektif güç siyaseti, çevre koşullarından bağımsız hale gelinen modern sürecin son bulmasına kendisini uyarlayabilecek mi? Kapitalizmin yıkıcı gücünü durdurabilecek mi? Küreselleşmiş modernizm dünya çapında tanınma ve saygı sağlayabilecek mi? Kitabın sonunda, bu ve benzeri sorulara geri döneceğiz.

İşleyiş Kanalları

Dünya dinamikleri farklı kanallarda işler. Dünya perspektifinden baktığımızda doğal olarak en başta beş dinamik alan değişkenimizin küresel düzeyde nasıl işlediğiyle ilgileniyoruz. Öncelikle, bütün bu dinamikler, başlıca katmanlarını yukarıda tartıştığımız dünya tarihi zemininde harekete geçmiştir. Bugünse, küresel olduğu kadar, küresel altı, genelde de ulusal süreçlerde işlerler; bu dinamiklerin bu süreçlerde hangi ölçülerde işlediğinin ampirik olarak belirlenmesi gerekir.

Küresel süreçler; akışlar, kurumsal düğümler ve dünya çapında eylem olarak alt gruplara ayrılabilirler. Uygun ulusal (ya da başka küresel altı) süreçler performans (örneğin ekonomik büyüme, devletin kalkınması ya da kültürel ve varoluşsal süreçler), nüfus/çevre yörüngesi (nüfus artışı, yaş yapısı, nüfusun çevre üzerindeki yükü ya da hâkimiyeti) ve politika, yani kolektif gücün, örneğin dağıtımın kullanılmasıdır.

Küresel Süreçler

Akışlar

Akışlar hareketi akla getirir; sosyal akışlar da genellikle, mesafeler arasında antik sosyal etkileşim biçimleri olan sosyal ağlarda akar. Modern öncesi zamanlarda bu ağlar genellikle tüccarları, âlimleri ve keşişleri birbirine bağlıyordu. Manuel Castells sosyal bilimlerde köşe taşı niteliğindeki eserinde (1996-8) bir ağ toplumunun ve bu toplumun akışlar uzamının yükselişinin bugünkü dünyaya damgasını vuran nitelikler olduğunu savunmuştu. İroniktir, bugünkü akışlar ağlara önceden olduğu kadar bağımlı değildir. Sermaye akışları saniyeden daha küçük zaman dilimlerinde, yaygın deyişle hızlı takas denilen, bilgisayara dayalı alım satımla gerçekleştirilir; enformasyon akışları uydularla sağlanır, giderek önem kazanan kirlilik yaratan maddelerse atmosferdeki rüzgârlarla taşınır.

Genel olarak ifade edersek, dünya akışlarının itici gücü yukarıda tanımladığımız dinamiklerdir, özellikle de ekonomik ve demografik ekoloji dinamikleridir; bu akışların yolları da büyük ölçüde önceki küreselleşme dalgalarıyla, medeniyetlerin genişleme dalgalarıyla ve sömürgeci fetih dalgalarıyla şekillenmiştir.

Yeni Ticaret Örüntüleri

Denizler ve okyanuslar, çöller ve dağlar arasında dil engellerini, farklı siyasi yöneticileri aşarak gerçekleştirilen uzun mesafeler arası, kültürler arası ticaret, insanlığın etkileyici kadim başarılarından biridir. Ticaret, genellikle kültürlerin ve güç alanlarının katmanlarına sızmıştı, doğru, fakat dünyayı çeşitli küreselleşme dalgaları öncesinde, sırasında ve arasında da birleştirmişti. Karmaşık ticaret ağları genellikle etnik aile bağlarıyla oluşturuluyordu, belli etnik gruplar da bunda özel bir rol oynuyorlardı. Avrupa penceresinden bakıldığında Fenikeliler, Yahudiler ve Ermeniler herhalde en dikkat çeken etnik gruplardır. Avrupa merkezcilik sonrası araştırmalar bugün başka ağların varlığını da keşfetmektedir (örneğin Curtin 1984; Markovits 2000).

Birinci Dünya Savaşı sonrasında ekonomik küreselleşmenin çözülmesinin ardından uluslararası ticaretin 1913-14 düzeyine çıkması uzun zaman aldı, ancak 1970'lerde yeniden o düzeye ulaşabildi (Bairoch 1997: II: 308-9). 2007'de mal ihracatı tarihsel bir zirve noktasına ulaşmış, dünya üretiminin yüzde 26'sı düzeyine çıkmıştı. 2008 krizinde geriledi. Büyük ülkeler ihracata genellikle daha az bağımlıdır, en az bağımlı olan da ABD'dir. Amerika'nın ihracatı gayri safi milli hasılasının yüzde 7'sini oluşturur; bu oran Hindistan'da yüzde 11, Brezilya'da yüzde 18, Endonezya'da yüzde 24, Çin'de yüzde 29, Almanya'da yüzde 34'tür (Dünya Bankası 2009: tablolar 1, 4). Yine de ABD dünyanın en büyük ihracatçısıdır (ve açık arayla en büyük ithalatçısıdır), onu 2009'da Almanya'yı geride bırakan Çin izlemektedir.

Ticaret akışları artık hammaddelerin çevre ülkelerden, imal edilmiş malların merkezden geldiği klasik emperyal ticaret örüntüsünü izlemiyor. İmalat artık gelir düzeyi düşük ülkelerin ihracatının yarısını oluşturuyor, gerçi bu ihracatın dörtte üçü zengin ülkelerden geliyor. Yüksek teknoloji ihracatı gelir düzeyi yüksek ülkeler kadar orta gelir düzeyindeki ülkeler için de önemli (UNDP 2007a: tablo 16). Tarımsal korumacılık kıta Avrupa'sı güçlerinin eski bir politikasıdır; bugün Avrupa Birliği'nin izlediği bu politika, yıllardır ABD tarafından da benimsenmiştir. ABD ve AB'nin tarımsal çıkarları küresel ticaret müzakerelerinde tökezlemeye neden olan başlıca engellerden biri haline gelmiş durumda. İmalat artık yoksul ülkelerin başlıca ihracat kalemi. Çin ihracatının yüzde 92'sini, Hindistan

ihracatının yüzde 70’ini, Endonezya ihracatının yüzde 45’ini, Meksika ihracatının yüzde 76’sını, Brezilya ihracatının yüzde 51’ini, Afrika’dan yapılan toplam ihracatın üçte birini, ama Nijerya ihracatının sadece yüzde 2’sini ve Rusya ihracatının yüzde 17’sini mamul mal ihracatı oluşturuyor (Dünya Bankası 2009: tablo 4; 2007c: tablo 5, Afrika ve Nijerya hakkında).

Bildik küreselleşme tablosunun tersine, uluslararası ticaret son yıllarda daha fazla bölgeselleşmiş, küresel niteliğini biraz yitirmiştir. Bunun sebebi Avrupa Birliği’nden çok, Çin, Japonya ve Kore’nin çekirdeğini oluşturduğu, ama bütün Güneydoğu Asya’yı içine alan Doğu Asya ticaret bağlantılarıyla, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi’dir (Dünya Bankası 2005: tablo 6.5).

Uluslararası ticaretin ekonomik büyümeyle olumlu bir ilişkisi olduğu yönünde ekonomistlerin genellikle ileri sürdüğü iddiayı yalanlayacak kuvvetli bir kanıt olmamakla birlikte, uluslararası ticaretin hem kazananları hem kaybedenleri vardır. Meksika ve Afrika’nın bazı bölgelerindeki küçük çiftçiler, gündelik malzeme üreten zanaatkârlar gibi geçimleri geleneksel, kültürel olarak derinlere kök salmış kaybedenler için bu kayıp travmatik olabilir. Fakat kanıtların çoğu olumlu ya da olumsuz sistematik bir yayılma etkisinin var olduğunu göstermekten uzaktır (Therborn 2006: 48).

Kaçakçılık ticaret akışlarının eski veçhelerinden biridir, genellikle sınır bölgelerinde folklorik efsaneler kılığına bürünmüştür. Klasik kaçakçılık, sigara ve alkol gibi, bugünün katı kurallarına göre bakıldığında nispeten zararsız uyuşturucular üzerinden dönüyordu. Oysa ABD’nin güneyi, Karayipler ve Brezilya Afrika’dan köle ticareti üzerine kurulmuştur. Kuzey Afrika’daki Arap ülkeleri ve Batı Asya da köle ithal etmiştir; ama bu ithalat çok daha küçük ölçekte, genellikle ev işlerini yaptıracak köle alımına yönelik olmuştur. Kafkaslardan seks nesnesi olarak kadın kaçakçılığı tarihsel bir vakadır; İstanbul’daki Osmanlı Sarayı’na, Kahire’deki Mısır Sarayı’na Çerkez kadınlar getirilmiştir.

Bugünlerde küresel narkotik uyuşturucu akışı, ticaret akışlarının başlıca bileşenlerinden birini oluşturuyor; uyuşturucu ticaretinde ABD ve AB başlıca ithalatçılar, Meksika’dan Kolombiya’ya Latin Amerika, Afganistan’dan kuzey Myanmar’a Orta Asya başlıca ihracatçılardır (daha fazla bilgi için bkz. Glenny 2008). Avrupa’da seks ticareti genellikle Doğu Avrupalı erkeklerin Batı’da Doğulu kadınları satmasıyla yürüyor; fakat öyle

görünüyor ki daha geniş çaplı bir seks ticareti Çin, Tayland ve Vietnam’ın kırsal kesiminden kadınlar ve kızların kentli müşterilere ve uluslararası turistlere satılmasıyla yürütülüyor.

Sermaye ve Küresel Kumarhane

Küresel sermaye akışları, esasen tamamen spekülatif biçimlerde çağlayan halini almıştır. Dış alım satım piyasalarının günlük cirosu Nisan 2007'de 3,2 milyar doları bulmuştu. Bu rakam, Çin'in o yılki yıllık ulusal gelirinden biraz daha fazladır. 2007'ye gelindiğinde yalnızca birkaç bin bankanın dahil olduğu küresel türev piyasası yıllık 677 trilyon dolara, yani bütün insanlığın gelirinin on iki katına ulaşmıştı (Augar 2009: 34). Uluslararası Tediye Bankası'nın (International Bank of Settlements) bizi temin ettiği üzere bu tarz bahislerdeki riskleri ölçmenin en iyi yolu, "bütün açık sözleşmeleri cari piyasa fiyatlarına çevirme bedelini" bulmak, ya da "gayri safi piyasa değeri"ne bakmaktır ve bu da yalnızca 11 trilyon dolardır, yani ABD'nin gayri safi yurt içi hasılasının yüzde 79'u kadardır (Uluslararası Tediye Bankası, Dış Alım Satım ve Türev Piyasaları Faaliyetlerine Dair Üç Yıllık Merkez Bankası Araştırması, 2007: www.bis.org).

Yabancı doğrudan yatırımlar dünya ölçeğinde hâlâ küçük bir olgudur, 2005'te net akışlar dünya gayri safi yurtiçi hasılasının yüzde 2,5'unu aşmıyordu, yani o yılki küresel yatırımların yüzde 15'ine eşitti (Dünya Bankası 2009: tablolar 1, 3, 5). Zengin ülkelerden "gelişmekte olan piyasalar"a net sermaye akışları yükselmiş, 1970'te bu ülkelerin gayri safi yurtiçi hasılalarının yüzde 0,2'sine eşitken 1999'da yüzde 0,9'a çıkmıştır (Dobson ve Hufbauer 2001: tablo 1.1). Genel bir ifadeyle yirmi birinci yüzyıl başında yabancı yatırımların oynadığı rol, geçen yüzyıl başında oynadıkları role benziyordu; o zamanlar İngiliz, Fransız ve Alman yabancı yatırımları kendi ülkelerindeki yüksek sosyal tabakalara cömertçe "bağımsız araçlar" sunmuşlardı. Fakat yirminci yüzyılın sonu itibarıyla, gelişmekte olan ülkelere yapılan doğrudan yabancı yatırımlar 1914'teki düzeyin epey altındadır, 1914'te doğrudan yabancı yatırımların gayri safi yurtiçi hasılaya oranı yüzde 32'yken yirminci yüzyıl sonunda bu oran yüzde 22 civarındadır (Dünya Bankası 2002: 43). Öyle görünüyor ki rakamlar henüz bilinmiyor olsa da 2008 krizi uluslararası yatırım akışlarında ciddi bir kesintiye yol açmıştır.

Özel denetim altındaki servet miktarı muazzamdır. Örneğin 2006 sonunda Londra'da 300 tane gizli *hedge* fondaki varlıkların toplamı 360 milyar sterlindi (2009 ortasındaki kura göre 590 milyar dolar), yani Brezilya'nın milli gelirinin yarısına eşitti (Augar 2009: 52).

Finans bugünkü ileri kapitalizmin başlıca sektörü haline gelmiştir; yeni yüksek bahisli kumar biçimleriyle, yani “takaslarla” yürür; özel emeklilik fonlarıyla, başka özelleştirmelerle beslenir. Finans hizmetleri 2007’de ABD bileşik kârlarının yüzde 40’ını üretmiştir, oysa 1980’lerin başında finans hizmetlerinin toplam kârdaki payı onda birdi (*The Economist*, 22.03.2008, s. 91). Finans hizmetleri 2006’da Britanya’da gayri safi yurtiçi hasılanın yüzde 9’unu oluşturuyor, Londra’nın finans merkezinde 338.000 kişiyi istihdam ediyordu (Augar 2009: 10).

Akışlar dendiğinde serbestçe akan dereler anlaşılmamalıdır, serbest akış herhalde diğer şeylerden çok sermaye akışları için geçerlidir. Sermaye düğümler üzerinden dağılır, Saskia Sassen’in *The Global City* adlı kitabının da ana fikri buydu (2001 / 1991). Londra ve New York, sıralama konusunda kendi içlerinde bir çekişme içinde olsalar da tartışmasız başlıca merkezlerdir. İkisi de küresel olmakla birlikte New York tabii ki gücünün büyük bölümünü dünyanın en büyük ekonomisinin finans merkezi olmaktan, açık arayla dünyanın en büyük borsasına sahip olmaktan almaktadır. 1960’lar ve 1970’lerde emperyal bir başkentten Avrupalı bir aracıya başarıyla dönüşen (Roberts ve Kynaston 2001: beşinci bölüm) Londra ise büyük ölçüde Amerikalı şirketlerin yönettiği önde gelen bir uluslararası merkezdir. Tıpkı Wimbledon tenis sahası gibi, Londra da ulusal oyuncuların ikinci, üçüncü sırada yer almakla sınırlı olduğu başlıca uluslararası oyun sahalarından biri haline gelmiştir. Bankacılıktaki yabancı piyasa hisseleri anlamında (uluslararası banka borçları eksi yerli sakinlerin borçları) Britanya yüzde 22’yle başı çekmektedir, onu yüzde 13’le ABD, yüzde 7’yle Fransa izlemektedir (BIS Quarterly Review, Aralık 2007: 37).

Başka her şey eşit olduğunda, uluslararası sermaye akışları uluslararası eşitsizliğin azalmasını beraberinde getirir. Çin’in ekonomik büyümesi, her şeyden önce Hong Kong, Tayvan ve Japonya’dan büyük yabancı sermaye akışlarının muazzam yararını görmüştür. Öte yandan sermayenin taleplerine uygun kural ve politika düzenlemeleri, sektörel ve girişim verimliliğinin farklılaşması yüzünden sermaye akışlarına genellikle ulusal eşitsizliğin artması eşlik eder, Çin’de de ülke içi eşitsizlik epeyce artmıştır (daha fazla bilgi için bkz. Therborn 2006: 47-8). Ayrıca sermaye akışlarının, tekrarlanan bankacılık ve para krizlerinden kaynaklanan bir bedeli vardır (Dobson ve Hufbauer 2001: 43 vd., 67 vd.).

İnsanlar

İkinci, üçüncü ve dördüncü küreselleşme dalgaları dünya haritasına bugünkü nüfus özelliklerini kazandırmıştır. Avrupalılar ve Afrikalı köleler Amerika kıtasına ilk kez ikinci küreselleşme dalgasıyla gelmişlerdi. Üçüncü küreselleşme dalgası İngilizlerin ve Fransızların sınırlarını belirledi ve köle ticaretinin zirvesini oluşturdu. 1800'e gelindiğinde 8 milyon köle Afrika'dan Atlantik'in öte yakasına gönderilmiş, bu insanların 7,5 milyonu bu yolculuktan sağ çıkmıştı (Fernandez-Armesto 2008: II: 509). On dokuzuncu yüzyıldaki dördüncü dalgayla Batı yarı kürede Avrupalı bir kitlesel nüfus oluştu, Avrupalılar Okyanusya'ya aktı; çok sayıda Çinli Güneydoğu Asya'ya, Hintliler de bugünkü Malezya, Fiji ve Karayipler'e gittiler. Avrupa dışına göç Birinci Dünya Savaşı sonrası zirveye çıktı, Çinliler ve Hintlilerin Asya'ya göçü 1920'lerin sonunda zirveye ulaştı (McKeown 2004: 185-9). Yakın tarihteki bu gelişmelerle karşılaştırıldığında, bugünkü insan akışının etkisi şimdilik daha azdır. Yine de Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki keskin gerilemenin, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki kademeli yükselmenin ardından, yirminci yüzyıl sonunda hız kazanan uluslararası göç bugün on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başındaki kitlesel göç düzeyini niceliksel olarak aşmıştır. 2005'te Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı'nın tahminlerine göre dünyadaki yabancı yer doğumlu uluslararası göçmen nüfusu 191 milyondu, yani dünya nüfusunun yüzde 2,9'unu oluşturuyordu; bu oran 1980'de yüzde 2,3'tü.

Tablo 2.1 Dünyada uluslararası göçmen nüfusu, 2005, kıtalara göre (milyon)

Afrika	17
Asya	53
Avrupa	64
Latin Amerika	7
Kuzey Amerika	44
Okyanusya	5

Kaynak: BM Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı, Nüfus Bölümü, www.esa.un.org/migration (2008)

En büyük göçmen barınağı olarak Avrupa'nın yeni konumu dikkate değerdir; çünkü kıta, 1500'lerden 1960'lara kadar yaklaşık beş yüz yıl boyunca dışa göç veren bir merkez olmuştur. Avrupa'da göçmen nüfusundaki bu artışın önemli bir bölümü yeni "yabancılar" yaratılmasından kaynaklanır. Sovyetler Birliği'nin çözülmesi dünyadaki yabancı yer doğumlu nüfusu 26 milyon kişi daha artırmış, bu nüfusun dünya nüfusuna oranını yüzde 2,5'ten yüzde 2,9'a çıkarmıştır (Livi-Bacci 2007: tablo 6.4). ABD hâlâ göçmenler için başlıca istikametlerden biridir, 2005'te dünyadaki toplam göçmen nüfusun beşte birini barındırıyordu; bu oran 1990'da yüzde 15'ti (bkz. www.esa.un.or/migration.)

Kesin bir ifadeyle, bugünkü göç küresel bir akıştan çok komşu ülkeler arasında geçişlerden oluşmaktadır. Başlıca göç akışı Meksika'dan ABD'ye (2005'te 10,3 milyon, Meksika doğumluların sayısı) doğrudur; onu Rusya ve Ukrayna (8,4 milyon), Hindistan ve Bangladeş (4,5 milyon), Rusya ve Kazakistan (4,4 milyon) arasındaki geçişler izler. Okyanus aşırı en büyük uluslararası göçler Hindistan'dan Arap yarımadasına (3,5 milyon), Filipinler'den ABD'ye (1,6 milyon), Hindistan, Çin ve Vietnam'dan ABD'ye doğrudur (her birinden 1,1 milyon) (Ratha ve Xu 2008).

Tam bir karşılaştırma yapmamızı sağlayacak 100 yıl öncesine ait verileri elde etmek güçtür, ayrıca en iyi koşullarda bile bu veriler muğlaktır. Ulus-devletler genel bir hal almamışken, imparatorluklar çağında ülkelerin sınırları olarak ne esas alınacaktır? Ne var ki yüzyıl önceki başlıca göç istikametlerinden (Amerika kıtası, Güney Afrika, Güneydoğu Asya, Fransa ve Almanya gibi kıta Avrupası ülkeleri) yola çıktığımızda Birinci Dünya Savaşı arefesinde göçmen dünya nüfusuna dair bir tablo ortaya çıkmaktadır. Benim tahminlerime göre 1913'te dünya nüfusunun yüzde 1,5 ilâ 2'si göçmendi (Hatton ve Williamson 2006: 2. bölümdeki göç rakamlarına ve Maddison 2007'deki nüfus verilerine dayanarak). ABD içinse, Pew Araştırma Merkezi 1910'da yabancı yer doğumluların nüfusa oranı olan yüzde 15'e 2020'den kısa bir süre sonra ulaşılacağı tahmininde bulunuyor (*International Herald Tribune*, 12.02.2008).

Ülkeler ve şehirler açısından daha kesin karşılaştırmalar yapmak mümkündür, gerçi belgelenmemiş göçler, bir belirsizlik marjı oluşturur. Amerika ve Okyanusya'ya göç alan başlıca yerler arasında sadece Avustralya'da bugün yabancı yer doğumlu sakinlerin nüfustaki payı yüz yıl öncesine göre yüksektir, Arjantin'de ise bu oran yüz yıl öncesine göre daha

düşüktür. ABD’de belgelenmiş göç, 1890-1911 döneminde nüfusta yüzde 14,7 olan payına yaklaşmaktadır, ama ulaşmamıştır. Fakat Batı Avrupa ve Batı Asya göç alan yeni merkezler haline gelmişlerdir; gerçi her iki bölge de Kuzey Amerika’nın aldığından daha az göç almıştır (Hatton ve Williamson 2006: tablo 2.2). 2007’de yabancı yer doğumlular Alman işgücünün yüzde 14’ünü, Fransız ve İngiliz işgücünün yüzde 12’sini, İspanyol işgücünün yüzde 17’sini oluşturuyorlardı; bu oranlar ABD’de kayıtlı yabancı yer doğumluların işgücüne oranı olan yüzde 16’dan fazlaydı (OECD 2009: 30-1).

Son dönemde Müslümanların Batı Avrupa’ya göçü, İtalyan anarşistlerin 80-100 yıl önce ABD ve Arjantin’de gerçekleştirdiği “terörist” saldırılara benzeyen şiddet içeren İslamcı eylemler sonrasında hayli telaş yaratmıştır. Avrupa’nın bu göçe cevabı Amerika’nın o zamanlar verdiği cevaba nazaran daha kültürcü olmuştur. Bu durum, Batı Avrupa’nın benzersiz modern tekkültürcülük geçmişiyle birlikte anlaşılmalıdır. Westphalia’da oluşturulan barış ve devlet sistemi “cuius region, eius religio”, düz bir çeviriyle “dininize kral karar verir” fikrine dayanıyordu. Aydınlanma sonrasında bu kural aşınıp gittiyse de Avrupa ulusuna, her yurttaşın aynı ulusal dili konuştuğuna dair yeni bir tekkültürcü fikir vardı. Yirminci yüzyılın son otuz yılında Batı Avrupa’nın müreffeh sanayi ekonomileri fabrika işgücü ithal etmeye ihtiyaç duyduğunda bile, Orta Avrupa’nın yorumu bunun göç olmadığı yönündeydi. Almanya’nın uzun süreli politik duruşu “Almanya bir göç ülkesi değildir” yönünde olmuştu; bu duruş Avusturya ve İsviçre’nin de benimsediği bir duruştu. İthal edilen işçilerin statüsü sadece “misafir işçi”ydi. Sonunda Avrupa’nın sosyal normları bu geçici misafir fikrini sürdüremedi, böylece ailelerin yeniden birleşmesine izin verildi ve göçmen ailelerin yerleşimi sağlandı. Yabancı düşmanlığı bir yana, etkileyici kültürel uyarlanmalar oldu. Örneğin İtalyan Metal İşçileri Sendikası toplu sözleşmeleri artık Arapça ve Pencap dilinde de dağıtmaktadır (La Republica, 18.02.2008).

Göç genellikle, Amerika kıtası ve Avrupa’daki Yahudiler ve Ermeniler, Güneydoğu Asya’daki Çinliler gibi ayrıksı bir kültürün yanı sıra bazen ekonomik bir gücü de olan kalıcı diaspora cemaatleri yaratır. Amerikan Yahudiliği, İsrail’in çıkarlarının ABD’deki muhafızı olduğundan siyasi bir önem de kazanmıştır. Yunanistan’dan Filipinler’e birkaç ülkenin göç ve diaspora işleriyle uğraşan hükümet kurumları vardır. 1990’ların ortalarından

Çinli diasporasının yaklaşık 37 milyon kişi olduğu tahmin ediliyordu, ondan çok daha küçük olan Hint diasporasının nüfusu ise tahminen 9 milyondu (Poston vd. 1994: 635; Brown 2006: 2). 2005'te bir başka ülkeye göç eden bir ülke sakinlerinin sayısı ise şöyleydi: 11,5 milyon Meksikalı, yine 11,5 milyon Rus, 10 milyon Hint ve 7 milyon Çinli. Oranlar dikkate alındığında Batı Hint adalarından (Jamaika nüfusunun yüzde 37'si, Trinidad nüfusunun yüzde 28'i) ve yeni kapitalist eski komünist ülkelerden dış göç (Bosna nüfusunun yüzde 38'i, Arnavutluk ve Ermenistan nüfuslarının yüzde 27'si) daha sıktır (Ratha ve Xu 2008).

Kentler tarihte oldukları gibi bugün de iç göç kadar uluslararası göçü de çeken mıknatıslardır. New York City nüfusunun yaklaşık üçte biri yabancı yer doğumludur, bu oran bir yüzyıl öncekiyle hemen hemen aynıdır. Yüzyıl önce Buenos Aires nüfusunun yarısı yabancı yer doğumluydu, yani bugünkü Miami gibi; ama bugün bu oran yalnızca yüzde 8'dir. Londra sakinlerinin üçte birinden biraz azını yabancı yer doğumlular oluşturur, 2004'te bu oran yüzde 29'du. Dubai ise uç bir örnektir, nüfusunun yüzde 80'i yabancı yer doğumludur. Kanada'da Toronto ve Vancouver gibi kentlerin nüfuslarının yüzde 41'i yabancı yer doğumludur. Avrupa'nın büyük kentlerinin bazıları toplam nüfuslarının dörtte biri ile üçte biri arasında yabancı yer doğumlu nüfusa sahiptir; bunlar arasında Amsterdam, Brüksel ve Frankfurt yer alır, ama kozmopolit Paris nüfusunun beşte birinden azı yabancı yer doğumludur. (1999'da öyleydi.) (http://gstudynet.org.gum) (Amsterdam, bazen nüfusunun yarısından fazlasının yabancı yer doğumlu olduğu bir kent olarak sunulur. Fakat bu bilgi resmi Hollanda istatistiklerine dayanmamaktadır; bkz. http://www.cbs.nl.)

Dış göçün, modern iletişim teknolojisiyle mümkün kılınmış bir yönü anavatana büyük ölçekli para transferleridir. Salt resmi kanallardan yapılan bu gibi transferler hesaplandığında Moldova ile Tacikistan milli gelirlerinin yüzde 30 ila 40'ını yurtdışındaki göçmen işçilerden kazanmıştır. Guyana, Haiti, Honduras, Ürdün, Kırgızistan ve Lübnan'da ise yurtdışındaki göçmen işçilerin milli gelirdeki payı yüzde 20 ilâ 25'tir (Dünya Bankası 2007b). Fakat "gelişmekte olan ülkelerin" tamamı, yani gelir düzeyi yüksek olmayan ülkeler ele alındığında göçmen işçilerin toplam para transferi, bu ülkelerin toplam milli gelirlerinin yalnızca yüzde 2'sine eşittir (Dünya Bankası 2008 ve 2009 verilerinden hareketle hesaplanmıştır).

Göçün ardındaki itici güç yoksulluk, ayrımcılık ve/veya dezavantajdır; ekonomik fırsatlarsa tanıdıklar, ağlar ve hareket yolları üzerinden göçü çeker. Uluslararası göçün dirilmesi bir dizi hararetli ekonomik, kültürel ve siyasi meselenin yükselmesine yol açmıştır. Ekonomik bakımdan göçmenler, yerlilerin artık kabul etmediği işleri alma eğilimindedir. Fakat bu "bırakınız yapsınlar" koşullarında kitlesel göç, ABD'de, özellikle de California ve ülkenin güneybatısında gözlenen iki yönlü işgücü piyasası özelliğini yaratma, düşük vasıflı işçilerin ücretlerini aşağı çekme eğilimindedir. Göç veren ülkeler açısındansa ciddi bir beyin göçü devam ediyor olabilir; tıpkı Liberya'da eğitimli doktorların üçte birinin, Etiyopya'da ise dörtte birinin yurtdışına göç etmesinde olduğu gibi (Ratha ve Xu 2008). Diaspora kültürünün korunması giderek kültürel bir tehdit olarak görülmekte, kitlesel basın-yayın organları tarafından körüklenmekte, hatta Harvard'da kamu yönetimi bölümüne bile yayılmaktadır (merhum Samuel P. Huntington). Siyasi açıdan, en zengin ülkelerdeki çok partili sistemler yabancı düşmanı siyasi partilerin yükselişine tanık olmuşlardır. Bu konuda Ulusal Cephe'nin Cezayir'deki Fransız toprakları için verilen sömürgeci mücadelenin sözünü ederek parsa toplamaya çalıştığı Fransa başı çekmiş, fakat son gelişmeler, çok kısa bir süre öncesine kadar farklı hayat tarzlarına hoşgörüleriyle, eski dönemlerdeki ve son yıllardaki hızlı sekülerleşmeleriyle tanınan Danimarka ve Hollanda'da yaşanmıştır. Danimarka ve Hollanda'da Müslüman azınlıkların (özellikle Danimarka'da) küçük bir grup oluşturmalarına, çoğunlukla da yoksul olmalarına rağmen bu ülkelerin hükümetleri ve başlıca basın kuruluşları birden Batı Avrupa'nın en militan İslam karşıtı güçleri haline gelmişlerdir.

Enformasyon ve Kültürel Akışlar

İnsanlar açısından, son küreselleşme dalgasının en büyük tezahürü, internetin birden yükselmesi, telekomünikasyonun patlayarak büyümesi olmuştur. Söz gelimi Bolivya, Etiyopya, Bangladeş ve Endonezya'daki bireyler artık kolayca birbirleriyle iletişim kurabilmektedir, örneğin bir mektubu İtalyan bir meslektaşınıza ulaştırmak için özel bir kuryeye başvurmanız artık gerekli değildir. Avrupa'daki göçmen işçilerin aileleri Türkiye, Fas ya da Pakistan'dan uydu yayını yapan televizyonları izleyebilmektedir. Yoksul halkların protesto hareketlerinin, Amerika kıtasındaki küçük Kızılderili kabilelerinin, Kuzey Kutbu'ndaki Sami ve İnuitlerin ya da küresel Slum Dwellers' Association'ın (Gecekondu Sakinleri Birliği) liderleri ve militanları artık birbirleriyle ve müttefikleriyle bilgisayarları üzerinden iletişim kurabilmektedir. Yeni elektronik medya, dünya üzerindeki insanları hiçbir zaman görülmemiş çapta birbirlerine bağlamaktadır. *Oecumene*, yani bilinen dünya birden katlanarak genişlemiştir.

Televizyonların uydu yayını 1960'larda başlamış, ilk kez 1966 Dünya Kupası futbol maçları sırasında daha yaygın olarak fark edilmiş, 1980'lerde yükselişe geçmiştir. CNN International 1985'te kurulmuş, 1991'de Birinci Körfez Savaşı sırasında çığır açıcı haber yayını gerçekleştirmiştir (krş. Briggs ve Burke 2005: 231 vd.). Cep telefonları 1979'da kullanıma girmiş, 1980'lerde zengin dünyaya yayılmaya başlamıştır. World Wide Web 1991'de kullanıma açılmıştır (başka ayrıntılar için bkz. Berners-Lee 1999). 2005'e gelindiğinde dünya nüfusunun üçte birinin cep telefonu vardı, sekiz kişiden biri ya da daha fazlası internet kullanıyordu. Bazı ülkelerde cep telefonu abonelerinin sayısı ülke sakinlerinin sayısından fazladır; örneğin İtalya, Portekiz, Litvanya, Estonya, Çek Cumhuriyeti, Norveç ve birkaç ülkede daha. Dünyada başka bakımlardan olduğu gibi bu açıdan da hâlâ farklılıklar gözlenmektedir. Gelgelelim 2005'te Sahara altı Afrika'da nüfusun sekizde birinden fazlasının, Çinlilerin yaklaşık üçte birinin, ama Güney Asya'da 100 kişiden ancak sekizinin cep telefonu vardı. Hindistan dünyanın önde gelen yazılım geliştirme şirketlerinin bazılarına ev sahipliği yaparken, 2005'e gelindiğinde 100 Hintliden ancak beşi internet kullanıyordu (UNDP 2007a: tablo 13). Bilişim teknolojileri alanında çalışan

işgücünün sayısı da çok azdı: O yıl istihdam edilen Hintli nüfusun yüzde 0,2’si (Xiang Biao 2008: 342).

Peki ama bütün bunlar dünyayı ve insanların hayatlarını ne kadar değiştirdi? Bu değişim on dokuzuncu yüzyılın sonunda telefon ve telgrafın ortaya çıkmasından ya da 1920’lerde-30’larda radyonun gelmesinden daha mı önemliydi? Öyle görünüyor ki bu konuda henüz fazla bir şey bilinmiyor. Fakat birkaç önemli etkiyi seçebilmek mümkün. İletişim alanında o zamanki ve son dönemdeki yeniliklerin göreli olarak niceliksel önemleri tartışılabilirse de son dönemdeki yeniliklerin daha büyük bir etkisi olduğu tartışılmaz. Uzun bir süre boyunca telefon sadece zengin ülkelerde üst ve orta sınıfların erişiminde oldu, radyoysa aynı ülkelerde geniş halk tabakalarının erişimindeydi. 2000’lerdeyse cep telefonları Çin, Güney Asya ve Afrika’nın kırsal iç kesimlerine ulaşıyordu.

Herhalde en önemlisi, özellikle Afrika, Asya ve Latin Amerika’da kırsal kesim ile uzak yerlerdeki göç etmiş akrabalar, şehirlerdeki bütün tanıdıklar arasındaki yalıtımın son bulması oldu. Uydu televizyonları göçmenleri kendi ana kültürlerine, göç edilen ülke dilindeki yayınların yapabildiğinden daha etkili bir biçimde bağlamaktadır. Birinci Dünya Savaşı’na, hatta İkinci Dünya Savaşı’na kadar ABD medyası açısından önemli bir fenomendi bu. 1990’ların sonunda Filipinler ve Endonezya’da, 2004’te İspanya’da, 2009’da İran’da internet belirleyici siyasi protestoları seferber etmenin başlıca araçlarından biri olmuştur. Herhalde en önemlisi internet iletişiminin, daha uzun vadede yeni bir sosyal ağ, bir sanal sosyallik yaratacak olmasıdır. Mayıs 2009’a gelindiğinde Facebook’ta 316 milyon kayıtlı kullanıcı vardı (uzaklardaki orta yaşlı meslektaşları bu yazardan Facebook’taki resimlerine bakmasını rica ediyorlar), bu kullanıcıların beşte dördü ana vatanlarının dışındaydı. Facebook kadar iyi gitmeyen MySpace’inse 125 milyon kayıtlı kullanıcısı vardı (*International Herald Tribune*, 24.06.2009, s. 16). Çocuk ağı Habbo Hotel, Eylül 2008’de 100 milyon kullanıcısı olduğunu iddia ediyordu (*Guardian*, 02.10.2008, s.4). Bu sanal sosyalliğin yüz yüze ilişkilere ne ölçüde eklendiği ya da onların yerini aldığı hâlâ cevaplanmamış bir sorudur; gerçi tek tük kanıtlar ilk yönü, yani bu yeni sosyalliğin yüz yüze ilişkilere eklendiğini göstermektedir.

Yeni iletişim ortamları ayrıca giderek küresel kültürel akışlar haline gelmektedir. 2000’lerin başında kültürel mallar (değerlerine göre sıralarsak kayıtlı ses ortamları, basılı medya, görsel sanatlar, işitsel-görsel medya, yani

video ve filmler, kültür mirasları, yani antikalar, folklor) dünyada ticareti yapılan bütün malların yüzde 1'ini oluşturmaktadır; hizmet alım satımının payı ise daha fazla, baskın olan Amerika örneğinde yüzde 2'dir (UNESCO 2005).

Tablo 2.2 Dünyanın başlıca kültür ihracatçıları, 2002 (milyar dolar)

Kitaplar	Görsel Sanatlar	Kaydedilmiş medya	Görsel işitsel medyaa	Görsel işitsel hizmetlerb
ABD 1,9	Britanya 2,7	ABD 3,1	Çin 2,3	ABD 6,7
Britanya 1,8	Çin 2,2	Almanya 2,3	Japonya 1,2	Brit. 1,6
Almanya 1,3	ABD 0,9	İrlanda 2,1	Meksika 0,8	Kanada 1,4
		Britanya 1,6		Fransa 1,0
		Singapur 1,6		

Notlar: a Bilgisayar ve video oyunları; b Uzun metrajlı filmler ve TV programları. Hindistan dahil edilmemiştir.

Kaynak: UNESCO 2005, Seçilmiş kültür mallarının uluslararası akışları, 1994-2003, tablolar V-2-7 ve şekil 24.

Anglo-Saksonlar kitap ticaretine hâkimdir. Fransa görsel sanatlar piyasasında zirvedeki konumunu yitirmiştir (2002'de ihraç satışları 0,5 milyar dolardı). Çin ise herhalde baskı, heykel ve süslerin de ticaretini yaptığından son dönemde şaşırtıcı bir başarı göstermiştir. Britanya plak sanayisi yerini başka ülkelerin yanı sıra İrlanda'ya bırakırken, Singapur, Doğu Asya'nın kayıt merkezi olarak ortaya çıkmıştır. Çinliler bilgisayar oyunları üretiminde Japonları geride bırakmıştır, bilgisayar oyunları üretimi Meksika'nın büyük eğlence sanayisinin, küresel sıralamanın zirvesinde varlık gösterebildiği tek alandır. Film ve TV programlarından elde edilen gelirle ilgili veriler, Hindistan'ın eksikliği yüzünden az görünmektedir; Hindistan Amerikan film sanayinin çok gerisinden gelse de uluslararası alanda tek rakibidir. Hindistan genellikle dünyada en fazla sayıda uzun metrajlı film üreten ülkedir, Afrika ve Arap dünyasının yanı sıra Güney Asya'da (gerçi Pakistan'da büyük ölçüde yeraltından) piyasaya giren filmlerde de önemli bir paya sahiptir.

Küresel haber yayınlarının önemi, özellikle dünyanın siyasi-ekonomik elitleri arasında artmaktadır. BBC World ve CNN dünya piyasasının lideridir, gerçi başka rakipleri de vardır: Fransızca yayın yapan *TV5-Monde*, bölgesel *Euronews*, Arapça konuşan dünyada hâkim olan, artık İngilizce de yayın yapan Katar merkezli *El-Cezire* ve daha küçük, çok dilli *Deutsche Welle* gibi. Çince haberlerin İngilizce yayınını genişletme çabaları da yolda. Eğitimli Avrupalılar, Kosova savaşı sırasında hüküm süren propaganda karartmasında açık kalan tek pencere olarak hatırladıkları *Euronews*'u beğeniyorlar, tıpkı bazılarımızın Afganistan ve Irak'taki son savaşlar sırasındaki yayınlarıyla *El-Cezire*'yi aynı şekilde hatırladığı gibi. Venezüella Devlet Başkanı Hugo Chavez'e aşırı dozda yer verilse de birçok Latin Amerikalı *Telesur*'u, Venezüella'dan yayın yapan yeni Üçüncü Dünya devlet kanalını takip ediyor. İnternet, küresel haberlere, TV kanallarından bağımsız olarak, örneğin Nisan 2009'da Çin'de *Global Times*'ın yayına başlamasından bu yana, özel dil becerilerine sahip olmadan ulaşmayı mümkün kılıyor.

TV eğlenceleri alanında, ABD'nin (Viacom) sahibi olduğu *MTV* en başarılı yayındır; ama Amerikan, Japon ve Meksikalı televizyon dizilerinin de aralarında olduğu birçok ağır top vardır. TV eğlence programları, film ve müziğin önemli bölgesel yapımcıları vardır. Singapur'dan Kore'ye uzanan bir Doğu Asya, Hindistan'ı ve Bombay'ı merkez alan bir Güney Asya, kültürel olarak kökleri Mısır'a uzanan ama Lübnan'ın kozmopolitliğinden, Körfez'in parasından ve göreli özgürlüklerinden yararlanan bir Arap pop kültür sahnesi var; bölgesel olarak önemli bir Nijerya film ve video kültürü, "Nollywood", Latin Amerika'da da Meksika ve Brezilya gibi iki büyük merkez bulunuyor. Kültürel akışlar son birkaç yüzyıldaki gibi Kuzey Atlantik merkezli olma özelliklerini yitiriyor.

Küresel enformasyon akışları, hastalıklar, hijyen ve tıbbi keşifler hakkında bilgi aktarımında en azından bir asırdır, özellikle de İkinci Dünya Savaşı sonrasında önemli oldu. Afrika'da AIDS'in, eski Sovyetler Birliği'nde kapitalizmin saldırılarından önce 1950-90 döneminde ömür uzunluğu konusundaki küresel eşitsizliğin azalmasına belirleyici katkılarda bulundular (Therborn 2006). Milletler Cemiyeti'nin ve ILO'nun İkinci Dünya Savaşı öncesinde istatistik çıkarma çabalarını takiben BM'ye bağlı birçok örgüt, savaş sonrası yıllarda büyük bir küresel bilgi birikimi oluşturdu ve bu bilgileri yayınladı. Yirminci yüzyılın son yirmi yılında, bu küresel bilgi birikimine Dünya Bankası'nın, UNDP'nin (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı), UNICEF'in raporlarında ve başka kalkınma raporlarında daha geniş yer verildi. Ülkelerin küresel karşılaştırmada hangi sırada yer aldığı yaygın bir bilgi haline geldi. Bunu takiben gerek insani gelişmişlikle, gerek üniversitelerin durumu ya da tenis oyuncularıyla ilgili küresel sıralamalara gitme yönünde bir eğilim ortaya çıktı.

Küresel bilgi akışı yalnızca medya, eğlence ya da sanatla ilgili bir mesele değildir. Aynı zamanda modeller, değerler, normlar ve standartlar, taklit etme ve küresel kültürel örüntüler oluşmasıyla ilgili bir meseledir (Meyer vd. 1997; Grewal 2008). İlk küreselleşme dalgası dini inançları ve ritüelleri kıtalar, okyanuslar aşarak yaymıştı. On dokuzuncu yüzyıldaki dördüncü küreselleşme dalgasıyla Avrupa'nın "medeni" olma standartları Mısır hidivliğinden tutun Japon imparatorluğuna kadar benimsendi. Bu "medeniyet" ölçütü, Avrupa giyim kuşam kurallarından tutun (üst düzey erkekler için yüksek şapkalar ve koyu renk paltolar), eşli dansa, mimariye, yasal ve idari yapılara, askeri eğitim ve siyasi örgütlenme biçimlerine

uzanan geniş kapsamlı bir yelpazeydi (krş. Baily 2004). Tarihsel olarak bu standartlaşmayı yukarıdan en radikal biçimde yürütenler, on dokuzuncu yüzyılın son otuz yılında Japon Meiji oligarkları, iki dünya savaşı arasında da Kemal Atatürk ile İran'daki takipçisi I. Rıza Şah ve isimleri onlar kadar bilinmeyen Orta Asyalı Bolşevikler oldu.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında "medeni" sözcüğü itibarını yitirdi, ırkçı ve emperyalist anlamlarını yüklendi. Onun yerini "modern" aldı. Siyasi nitelikli beşinci küreselleşme dalgasında "modern" kapitalist olduğu kadar sosyalist özellikler de kazandı. Sonunda kazanan, modern kapitalizmin standart haline gelmemiş Doğu Asya varyantları oldu. Dünya standartları, modernizmin militan sağ dönemeci alışı sırasında intikam almak üzere, bu kez "yapısal değişimciler"in şahsında geri döndü. Yurttaşlar arasında yapısal değişimciler korku yaratan kişilikler haline gelmişlerdi; Meksika'da Salinas'tan tutun Arjantin'de Menem'e kadar isimleri kötüye çıkmış olan yapısal değişimciler, Latin Amerika'da gayet iyi hatırlanırlar.

Son yıllarda AB, öncelikle Doğu Avrupa için standartlar belirleyen önemli bir merci olmuştur. Genellikle yasal bir kisve altında gelen, diplomatik olarak tartışılan bu süreç, genellikle Atatürk'ün ya da IMF'nin dayatmalarından daha ince işleyen bir standart akışı olmuştur.

Madde Akışları

Madde akışları çok geniş bir yelpazededir; virüslerden hayvanlara kadar canlı maddeleri, su, toprak ve kumdan karbondioksit ve başka gazlara kadar cansız maddeyi kapsar. Bu akışlar çevre-nüfus etkileşiminin kritik bir bölümünü oluşturur. Bazen temelde doğanın kendi kuvvetlerinin güdümündeymiş gibi görünürler; tıpkı orta çağın sonlarında, modern çağların başlangıcında Kuzey Denizi'nde ve Sound'da (İsveç ile Danimarka arasındaki boğaz) ringa sürülerinin yer değiştirmesi, bu durumun beraberinde ya refah ve kentlerin büyümesini ya da durgunluk ve nüfusun azalmasını beraberinde getirmesi gibi. Nehirlerin dolması ve ulaşım açısından ölmesi de böyle bir madde akışıdır, söz gelimi ortaçağda Bruges'ün gerilemesine neden olmuştur. İnsanların geçtiği yolları izleyen akışlar da vardır: Moğol Barışı'yla birlikte Orta Asya'dan Avrupa'ya gelen, Avrupa nüfusunun üçte birini öldüren Kara Ölüm'ü beraberlerinde getiren ölümcül fareler gibi. Amerika kıtasının fatihleri de Avrupalıların alışık olduğu bakteriler ve virüsleri buralara taşımışlardı; sonra da bunların bu kıtanın o dönemki sakinleri için ölümcül etkileri olduğu görülmüş, ikinci küreselleşme dalgasında o insanların neredeyse hepsi ölüp gitmişti (McNeill 1979: 5. bölüm). Birinci Dünya Savaşı sonunda, yaygın deyişle İspanyol gribi milyonlarca kişinin ölmesine neden olmuştu. Son dönemdeki salgınlar o kadar tehlikeli değil; ama örneğin AIDS, SARS, domuz gribi vs. gibi küresel çapta tekrar tekrar karşımıza çıkan bir gelişme salgın.

Bu yüzyılda karbondioksit ve kirlilik yaratan başka gazların atmosfere yayılması, iklim değişimi yoluyla küresel bir afet akışına doğru ilerliyor: deniz seviyesinin yükselmesinden ileri gelen seller, fırtınaların yıkımı, kıtlık ve ona bağlı gıda azlığı gibi. Bu felaketler akışının hızı ve yakınlığı belirsiz ve uzmanların tartışma konusu. Bu gibi afetlerin kirlilik yaratan madde akışından kaynaklandığı artık sağduyu haline gelmiş durumda, Aralık 2009'da Kopenhag'daki BM İklim Konferansı'nda herkesin üzerinde anlaştığı birkaç şeyden biri de buydu. Bu afetler silsilesinden ileri gelebilecek hayal kırıklığı, öfke ve düşmanlıkla nasıl başa çıkılacağı ise çoktan Pentagon ve ABD Ulusal Savunma Üniversitesi'ndeki emperyal savaş oyunlarının konusu haline gelmiş durumda (*International Herald Tribune*, 10/2009, s. 1,4).

ABD ve Çin, dünyada en fazla kirlilik yaratan ülkeler; bu iki ülke birlikte, insanlığın enerjiyle bağlantılı toplam karbondioksit salımının yüzde 40'ından sorumlu; ABD'nin bu salımdaki payı en azından 2005'te Çin'inkinden biraz daha fazlaydı. Ama Çin Amerika'nın saldığının iki katı kadar metan ve azot oksit salıyor. Tarihsel olarak bakıldığında, baş sorumlu, 1850'den beri toplam salımların üçte birinden sorumlu olan ABD. Sıralamada onu Almanya izliyor, ama aynı tarihsel toplamın yüzde 10'undan sorumlu. Birçok ülkenin ileri sürdüğü, ABD'nin muazzam kirletme rekorundan dolayı finansal bir sorumluluk üstlenmesi gerektiği argümanı bu geçmiş düşünüldüğünde anlaşılabilir oluyor, fakat ABD siyasi elitinin tamamı tarafından şiddetle reddediliyor. ABD ve Çin'den sonra, Rusya, Brezilya, Endonezya, Japonya ve Hindistan da büyük karbondioksit salımı kaynakları; Brezilya ve Endonezya'nın payı esasen ormansızlaştırmadan kaynaklanıyor.

Zengin ülkeler arasında, salım hareketinde 1990'dan bu yana dikkate değer bir farklılık görülüyor. ABD ve Japonya salımlarını sırasıyla yüzde 20 ve 15 artırdılar; Almanya'nın salımı ise yüzde 15 azaldı, buna hiç kuşkusuz Doğu Almanya'da sanayinin çözülmesinin de katkısı oldu. Britanya, İsveç ve Danimarka salımlarını yaklaşık yüzde 5 oranında azalttılar. Doğu Avrupa komünizminin çöküşünün bir olumlu etkisi, sanayinin çözülmesini, fakirleşmeyi ve muhtemelen enerji verimsizliğinin azalmasını beraberinde getirerek 1990'tan bu yana özellikle Ukrayna, Belarus ve Rusya'dan karbondioksit salımlarında çok önemli bir azalma yaratmış olmasıdır. (Dünya Bankası 2010: tablolar A1, A2, A2b).

Küresel-Ulusal İç İçe Geçmeler

Küresel örgütlenmeler ve ulusal devletlerin, küresel kanaat ya da karar oluşturucular ile ulusal kanaat ya da karar oluşturucuların örtüşmesi yirminci yüzyılın son otuz ya da yirmi beş yılının önemli bir özelliği haline gelmiştir. Bu örtüşme, özel bir küresel siyaset biçimi oluşturur. Çok farklı, neredeyse birbirinin zıttı sosyal açılımları olan, eş zamanlı ama temasları olmayan başlıca iki biçim almıştır bu küresel siyaset. Biri BM mekanizmasıyla, en başka komünist Kadınların Enternasyonal Demokratik Federasyonu'nun teşvikiyle gelişmiş, BM Uluslararası Kadın Yılı'nda ve 1975'te Mexico City'de düzenlenen BM Kadın Konferansı'nda tezahür etmiştir; bunu BM Kadın ve Kalkınma On Yılı izlemiştir. Bu küresel

inisiyatif Batı Avrupa da dahil olmak üzere, ataerkil sistemlere karşı, ulusal kurumlarda cinsiyet meseleleriyle ilgili ulusal düzeyde birçok yasa çıkarılmasını sağlamış, bunların yanı sıra küresel feminist ağlar oluşturma çabalarına finansman ve odak sağlamıştır (daha fazlası için bkz. Therborn 2004: 102 vd.). Bu küresel-ulusal iç içe geçmenin dayanağı eşitlik ve dezavantajlı olana küresel destek verilmesi olmuştur.

Diğer küresel-ulusal iç içe geçmenin yönüyse farklıdır. Koşullu IMF kredilerinden doğup gelişmiştir. 1960'ların ortalarında Britanya'da İşçi Partisi hükümetlerinin IMF'yle iç içe geçmiş ilişkilerinde zaten mevcuttu. 1980'ler ve 1990'larda Afrika'da ve Latin Amerika'nın bazı bölgelerinde uygulanan "yapısal değişim programları"yla da olgunluk çağına erdi. Bu iç içe geçmenin normal sosyal etkisi, güçlünün, yani sermaye ve zenginlerin güçlendirilmesi, zayıfın, yani işçiler ve yoksulların zayıflatılması oldu. Kamu harcamalarında ve kamu istihdamında kesintilere gidilmesi gerekti, formel sektörün işçi hakları "esnekleştirildi", yoksullar kendilerini kamu eğitimi ve sağlık hizmetleri için para öderken buldular; ayrıca yiyecekleri de sübvanse edilmiyordu. Bu önlemlerin, ülkeleri, IMF kredilerine başvurmak zorunda kalmalarına neden olan derin krizlerden çıkarması bekleniyordu. Başka bir deyişe IMF ancak ulusal hükümet işleri yüzüne gözüne bulaştırdıktan sonra çağrılıyordu. Peki bu toplumsal felaket krizin mi yoksa IMF'nin mi etkisiydi? İncelikli ekonometrik analizler IMF müdahalelerinin sistematik olarak eşitlik karşıtı bir etki yarattığını göstermiştir (Przeworski ve Vreeland 2000).

Küresel Eylem

Küresel eylemin görünürde basit ve düz bir anlamı vardır: Tanımlanabilir bir aktörün ya da aktörler kümesinin dünya çapındaki eylemi. Küresel eylemin tarihi ikinci küreselleşme dalgasındaki imparatorluklara kadar uzanır. Küresel eylem her şeyden önce büyük devlet gücünün, savaş açmak, dünyaya inanılır tehditler saçmak, zaman zaman da yardım etmek şeklinde tezahürüdür. ABD bugün tam anlamıyla tek küresel süper güçtür, ama Britanya da Fransa da büyük güç olarak kalma heveslerinden vazgeçmemişlerdir. Çin büyük bir küresel oyuncu haline gelmiştir, fakat eylemleri şimdiye kadar sadece ekonomik olmuştur. Çok sayıda minör güce "Büyük Ağabeyleri"nin küresel eyleminde bir rol önerilmiştir; bu yüzden Arnavutluk, Estonya, Honduras gibi ülkeler tarihlerinde ilk kez,

Amerika’nın yardımcıları olarak mağrur Asya yerlilerini Afganistan’da uygun yerlere yerleştirmekte görev almıştır. Yirminci yüzyıla gelindiğinde antik Viking geçmişine rağmen neredeyse bir pasifizm sembolü olan, bir zamanlar küçük bir sömürgeci ve köleleştirici güç olan Danimarka, kendi ülkesindeki Müslümanlara hakaret edip onları taciz eden, Amerika’nın Irak ve Afganistan’daki savaşlarına katılan saldırgan bir haçlı ülkesine dönüşmüştür.

G7, G8 ve G20’nin, başka birçok devlet topluluğunun giderek sıklık kazanan zirve toplantılarında barışçıl bir eylem oluşturulmaya çalışılıyor, ama şimdiye kadar pek başarı kaydedilemedi. G20’nin 2008-9’daki toplantıları uyumlu bir eylem ortaya çıkardıkları için değil, G8’i gölgede bıraktıkları için önemli olmuştur. BM’nin barışı koruma misyonları, örgütün büyük güçlerinin genellikle kenarda kalıp ellerini taşın altına sokmamaları yüzünden, finansmanları, personelleri, teçhizatları yetersiz olduğundan ve fazlasıyla korku uyandırdıklarından pek az başarı göstermiştir. Daha kısa bir süre önce, 2010’da Haiti’de yaşanan deprem benzeri doğal felaketler bugünlerde birbiriyle yarışan devlet kurumları ve devlet dışı örgütler tarafından göğüslenmektedir. Bütün verimsizliklerine rağmen bütün bu eylemler ve eylem girişimleri iki önemli şeyin altını çizmektedir: kriz zamanlarında kültürel kimlik çemberinin bütün insanlığı kapsayacak şekilde genişlemesi ve küresel eylemin saygınlığı, statüsü.

Birleşmiş Milletler, Güvenlik Konseyi’nde veto yetkisine sahip beş gücün kontrol ettiği devletlerarası bir örgütten daha fazlası haline gelmiştir. Örgüt işlevini en iyi, kanaat oluşturan bir tür küresel “sivil toplum” olarak göstermektedir; bu küresel “sivil toplum” yavaş yavaş doğum kontrolü, cinsiyetler arası ilişkiler, kamu sağlığı ve başka sosyal meselelerde küresel eylemin önemli örneklerini oluşturmaya başlamıştır. Amartya Sen’in geliştirmiş olduğu BM İnsani Gelişme Endeksi dünya çapında önemli bir standart oluşturmaktadır.

Ekonomik küresel eylem daha karmaşıktır. Genellikle diasporadaki etnisitelerin oluşturduğu siyasi oluşumlararası, kıtalararası ticaret ağları antik fenomenlerdir. Bu sadece alım satım akışlarıyla ilgili bir mesele değildi, oğulların ya da başka akrabaların hedef bölgelere stratejik olarak yerleştirilmesini de içeriyordu. Bugün Pakistan’da Haydarabad’daki Hindu *Sindiworkie* tacirleri en büyüleyici örneklerden birini oluşturur. Yirminci yüzyılın ilk yarısında bu ticaret şirketlerinin bugün Çek Cumhuriyeti’ndeki

Karlovy Vary'den güney Şili'deki Punta Arenas'a, Yokohama'dan Capetown'a, Free Town'a, Panama'da Colon'a kadar dünyanın her yerinde şubeleri vardı (Markovits 2000: 112-13; karşılaştırın Curtin 1984).

Büyük şirketler de uzun zamandır küresel stratejiler izlemektedir; son yıllarda spor ayakkabı gibi markalı tüketim ürünleri, araba, elektronik cihaz üretimi için dünya çapında karmaşık tedarik ve üretim zincirlerinin yanı sıra devasa perakende satış zincirleri kurmayı başarmışlardır. Örnekler arasında Apple gibi Amerikalı bir imalatçı, Nike gibi bir marka ya da Wal-Mart gibi devasa bir perakende zinciri sayılabilir; ayrıca bunların Çin'de, Lesotho'da ya da Guatemala'da üretimi örgütleyen taşeronları vardır. Bu tarz küresel eylem "küresel mal zincirleri" olarak bilinir (Gereffi vd. 2005). Şirketlerin küresel eylemi küresel açıdan daha çok ya da daha az tektip olabilir, piyasalara göre farklılıklar gösterebilir. Toyota ve Japonlar otomobillerini küresel olarak yaygınlaştırmanın başını çekmişlerdi, şimdi Ford o konumda olmaya özeniyor (*International Herald Tribune* 11.01.2010).

Küresel eylemi sonraki bölümde, bugün dünya sahnesindeki büyük aktörlere yakından bakarken daha derinlemesine inceleyeceğiz.

Ulusal Süreçler

Ulusal süreçler hâlâ önemlidir. Ekonomik büyüme oranları küresel bir ortaklaşma eğilimi göstermemektedir. 1975 ile 2005 arasında, kişi başına gayri safi yurt içi hasıla Çin'de yıllık yüzde 8,4, Hindistan'da yüzde 3,4, ABD'de yüzde 2, Japonya'da yüzde 2,2, Almanya'da yüzde 2 (Almanya verilerini AB'nin bir temsili olarak kullanıyoruz), Endonezya'da yüzde 3,9, Brezilya'da 0,7 artmış; Rusya'da 0,7, Nijerya'da 0,1 azalmıştır (UNDP 2007a: tablo 14). Halihazırdaki kriz küresel olmakla birlikte dünya ekonomisinde ülkelerin önemli olduğunun altını çizmiştir. 2008 baharı (kuzey yarıkürede) ile 2009 baharı arasında gayri safi yurtiçi hasıla ABD'de yüzde 2,5, Japonya'da yüzde 8,8, Rusya'da 9,5, Brezilya'da yüzde 1,8, Avrupa topraklarında yüzde 4,8 oranında gerilerken, Çin'de yüzde 6,1, Hindistan'da yüzde 5,8, Endonezya'da yüzde 4,4 artmıştır (*The Economist* 27.06.2009-03.07.2009, s. 105). Ulusal nüfuslar da farklı yollar izlemektedir (bakınız tablo 2.3).

Tablo 2.3 Ülkelerin nüfus artışı, 2000-8 (yıllık %)

Çin	0,6
Hindistan	1,4
Almanya	0,0
ABD	0,9
Endonezya	1.3
Brezilya	1,2
Nijerya	2,4
Rusya	-0,4
Japonya	0,1

Kaynak: Dünya Bankası: Tablo 1.

Dünya nüfusunun artış hızı, 1960'larda yılda yüzde 2 gibi bir zirve noktasına yükselmişken (Livi-Bacci 2007: tablo 5.1), yavaşlayarak bugün yüzde 1,1'e gerilemiştir. Fakat doğum oranlarındaki farklılıkların küresel düzeyde birbirine yaklaşması söz konusu değildir. Aslına bakılırsa 1900 ile 2000 arasında doğum oranları farklılaşma eğiliminde olmuştur (Therborn 2004: 293-4). Nijerya'nın kuzeyinde kadınların ideal çocuk sayısı sekizdir,

gerçi uygulamada yedidir (Nijerya Ulusal İstatistik Bürosu 2006: tablo 80). Eski komünist Avrupa ülkelerinde doğum oranlarının keskin bir gerileme göstermesi, Rusya'da ve eski Sovyetler Birliği ülkelerinde ölüm oranlarında ciddi artışlar olması ve dış göç yüzünden nüfus gerilemektedir. Nüfustaki bu gerileme 2009'da Rusya'da, büyük ölçüde ülkeye alınan göç yüzünden (belki de geçici olarak) durmuştur. Göçe büyük ölçüde kapalı olan Japonya'da gelecek birkaç yıl içinde güçlü bir demografik gerileme gözlenmeye başlanacaktır. Zengin ülkeler arasında yalnızca ABD, nüfusunun doğal artışını koruyabilmektedir; bu ABD'ye göçle gelmiş İspanyol kökenli büyük cemaatlerdeki yüksek doğurganlığın bir sonucudur.

Dağılımlar: Küresel, Ulusal ve Ulusalaltı

Avrupa sömürgeciliği ve sanayileşmesi (hâlâ oturmamış, tartışmalı oranlarda) dünyada ekonomik eşitsizlikte muazzam bir artış olması anlamına gelmişti. Analitik olarak bu durum, eşitsizlik mekanizmalarının nispi önemiyle, her şeyden de önce Kuzey Atlantik sanayi kapitalizminin önden gitmesiyle sömürgelerin sömürülmesi, dışlanması arasında gelişen bir meseledir (daha fazla bilgi için bkz. Therborn 2006). Eşitsizlik mekanizmaları ne olursa olsun, yoksulluk ve zenginlikle ilgili sorulara verilebilecek iyi bir cevap ülkeniz 150-200 yıl önce yoksul/zengin olduğu için sizin de yoksul/zengin olduğunuzdur (Maddison 2007: tablo A47).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürgelerin çözülmesi dünya ekonomisinin parametrelerini değiştirmiştir. Çin ve Hindistan'ın bir yüzyılı aşkın bir süredir devam eden durgunluğunun yerini ekonomik büyüme aldı. Fakat arada kapatılması gereken büyük bir açık vardı. Hindistan'da 1961'deki reel ücretler, 1595'de Agra'daki reel ücretlerden daha düşükmüş gibi görünüyordu (Allen 2005: 121). Küresel ölçekte değerlendirildiğinde, ekonomik eşitsizlik 1950'lerde, 1960'larda eşitlenmiştir (Bourguignon ve Morrison 2002). 1980'den itibaren devasa ve yoksul Çin'in hızlı ekonomik büyümesi küresel eşitlenme anlamına gelmiş, yaklaşık olarak 1990'dan itibaren Hindistan'da büyümenin yeniden canlanması da bunu desteklemiştir.

Fakat Afrika'nın büyük bir bölümü geri kaldığından yirminci yüzyılın son çeyreğinde dünya kutuplaşmıştır. Sahara altı Afrika'da kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla 1975 ile 2005 arasında aslında yıllık ortalama

yüzde 0,5 gerilemiş; gelir düzeyi yüksek ülkelerdeyse yüzde 2,1 artmıştır (UNDP 2007a: tablo 14). “Küreselleşme” yıllarının tek kurbanı Afrika olmamıştır. 2000’e gelindiğinde, Güney ve Orta Amerika’da nüfusun beşte birini oluşturan en yoksul kesim, 1984’te edindikleri ortalama gelirin ancak yüzde 84’ünü kazanabiliyordu. Doğu Avrupa ve Orta Asya’da nüfusun beşte birini oluşturan en yoksul kesim ise 1980’deki gelirlerinin sadece yüzde 70’ini kazanabiliyordu. Onların kayıpları 1990’dan sonra, komünizmin düşüşüyle gelmişti; oysa Amerika kıtasında yoksulların 1980’lerde sermayeye fazladan borçlarını ödemeleri gerekmişti. 1980’ler, Kuzey Amerika’da nüfusun beşte birini oluşturan en yoksul kesimin gelirlerinin de kesildiği yıllardı (Berry ve Serieux 2006: tablo 10).

Genel küresel eşitsizlik her şeyden önce küresel tarihten kaynaklanır. Bugün dünyadaki ekonomik eşitsizliğin ne ölçüde son dönemdeki küreselleşmeden kaynaklandığı sonuçlanamayacak bir başka tartışmanın konusudur. Fakat açık olan iki şey vardır. Gelir eşitsizliği dünyaya çok eşitsiz bir biçimde dağılmıştır. İkincisi bugün insanlar arasında kaynak eşitsizliği açısından büyüklük ve uzaklığın önemi pek azdır. Bir şehrin sakinleri ya da bir ülkenin yurttaşları gezegen sakinleri kadar eşitsiz durumda olabilirler. Başka bir deyişle, küresel altı süreçler bugün gelir eşitsizliğinin yeniden üretimine hâkimdir. Gini katsayısı eşitsizliğin kısa yoldan ölçümünde en yaygın başvurulan ölçüdür; tam eşitliğin söz konusu olduğu 0’dan başlayıp topyekûn bir eşitsizliğin söz konusu olduğu, bir tek birimin her şeyin sahibi olduğu 100’e uzanır (bkz. tablo 2.4).

Tablo 2.4 Gezegende, 2000’lerin ortasında ülkelerde ve kentlerdeki gelir eşitsizliği (Gini katsayıları)

Gezegen	70
Ülkeler	
Brezilya	57
Çin	47
Almanya	30
Hindistan	37[2]
Endonezya	34[2]
Japonya	32
Meksika	47

Nijerya	44[2]
Rusya	40[2]
Güney Afrika	58[2]
Danimarka ve İsveç	23
ABD	38
Kentler	
Brasilia	64
Johannesburg	75[2]
Mexico City	56
New York	>50
Sao Paolo	61
Washington D.C.	>50

Not: [a] Rakam hane halkı harcamalarının dağılımını ifade eder ki bu gelir kadar eşitsiz değildir. Hindistan için karşılaştırmalı ölçme çalışmalarında, gelir katsayılarının harcama katsayılarından 8-10 puan yüksek olduğu görülmüştür.

Kaynaklar: Gezegen: B. Milanoviç 2008; tablo 3; OECD ülkeleri: OECD 2007a: tablo 1A2.3; diğer ülkeler: UNDP 2008: tablo 15; kentler: BM Habitat 2008, s. 63, 69, 75.

Kahramanca bir veri toplama ve analiz etme çabasına rağmen, tablo 2.4’te gösterilen rakamlar, hata payı dikkate alınarak temkinli bir yaklaşımla okunmalıdır. Avrupa içinde bile farklı istatistik merkezleri bir ülkeyle ilgili az da olsa farklılık gösteren rakamlar vermektedir. Fakat bu uyarı dikkate alındığında bile, Johannesburg sakinleri arasındaki eşitsizlik dünya sakinleri arasındaki eşitsizliğe en azından denk, muhtemelen de ondan yüksektir; bu ölçüm ulusal hane yoklamalarına dayanarak, parasal alım gücünü karşılaştırabilir hale getirerek yapılmıştır. Gelişmekte olan ülkeler eşitsizlik bakımından farklılık gösterebilirler, fakat Latin Amerika ile güney Afrika ülkeleri ulusal eşitsizlik sıralamasında en üst sırada yer almaktadır; Avrupalı yerleşimcilerin yerli halkları, Brezilya’da da ithal edilmiş köleleri boyunduruk altına alıp sömürmesinden ileri gelen tarihsel mirasın yeniden üretilmesidir bu. Hindistan’daki rakamın harcamaları, Çin’deki rakamın geliri göstermesi, bu iki ülkedeki fiili ekonomik eşitsizliğin kabaca benzer olabileceği anlamına gelmektedir. (Çin’in kentsel bölgelerine dair rakamlar, başka şeylerin yanı sıra kentli göçmenleri de

dışarıda bırakarak fiili eşitsizliğe dair çok düşük tahminlerde bulunur, bu yüzden burada kullanılmamıştır.)

Ülkeleri ve kişi başına gayri safi yurtiçi hasılalarını karşılaştırmak dünyanın en zengin ve en yoksul yüzde 10'luk kesimleri arasındaki oranın 39'a 1 olduğunu gösterir (Milanoviç 2008: 425). Dokuz Latin Amerika ülkesinde ve beş Afrika ülkesinde en tepedekiler ile en diptekiler arasındaki ulusal oran, bu küresel oranı geride bırakmaktadır. Milanoviç dünya haneleri arasında en tepedeki yüzde 10 ile en dipteki yüzde 10 arasındaki oranın 98'e 1 olduğunu bulmuştur. Bolivya yurttaşları arasında aynı oran 2002'de 168'e 1'di. Lesotho ve Namibya'da 1990'larda yapılan araştırmalar sırasıyla bu oranın 105'e 1 ve 130'a 1 olduğunu göstermektedir (UNDP 2008: tablo 15). Başka bir deyişle küresel tarihin, bugünkü küresel süreçlerin kuvveti ne olursa olsun, insanlar arasındaki eşitsizliğin büyük bir bölümü ulusal sınırlar ve kent sınırları içinde üretilip korunmaktadır. İskandinav ülkelerine ve ABD'ye ait veriler zengin OECD dünyasında ulusal eşitsizliğin erimini göstermektedir.

Ulusal tarih ve ulusal siyaset, gelir dağılımı kuvvetleri olarak küresel kapitalizm akışlarından çok daha önemli görünmektedir.

3
BUGÜNKÜ DÜNYA SAHNESİ

Immanuel Wallerstein, 1970'lerde kaleme aldığı çığır açan bir eserinde bize devletlere, ülkelere ve sınıflara hükmeden, modern bir kapitalist dünya sisteminin var olduğunu öğretmişti. Fakat bu sistemin, halihazırda ya da vaktiyle ne ölçüde var olduğu kesin bir biçimde sonuca bağlanmamıştır. Kendi adıma, ben her zaman dünyanın farklı kısımlarının çok ciddi bir özerkliği olduğunu, bu yüzden de dünyaya dair açıklamalarda ihmal edilmemeleri gerektiğini düşünmüşümdür. Önceki bölümde dünya sistemini ve bugünkü küreselleşmeyi küresel ve küresel altı süreçlere ayırmaya, bu süreçleri birbirleriyle ilişkili olarak tartmaya çalıştık. O kadar tartışmalı olmayan, fakat o kadar fazla araştırılmamış bir nokta da, devletlerden, devlet ittifaklarından ve şirketlerden tutun, siyasetçilere, futbolculara, pop şarkıcılarına kadar çok sayıda aktörün çıktığı bir dünya sahnesinin, küresel bir sahnenin var olduğudur. Tanım itibarıyla dünya standartlarına uygun olmakla birlikte, kendi özel küresel altı geçmişleriyle bir o kadar şekillendirilmiş olabilecek aktörlerdir bunlar.

Dünya sahnesi aslında, dünya çapında izleyicilere aynı anda birçok oyunun gösterildiği kocaman bir tiyatro binasıdır. Oyunların büyük bir bölümünü çok kültürlü repertuar oluşturur: BM Güvenlik Konseyleri, Genel Kurulları, büyük güçlerin zirve toplantıları ve savaş sahnelerinden oluşan bir siyasi repertuar; Davos'ta her yıl toplanan Ekonomik Forumlarda son derece gösterişli bir biçimde sahne alan, ama aynı zamanda her gün iş dünyasından haberlerle ekranlarda da görülen bir ekonomik repertuar; yılın başlıca olayları olarak Stockholm'deki Nobel Ödülleri ve Los Angeles'ta Oscar Ödülleriyle süslenen kültürel bir repertuar; Olimpiyatlar ve dünya futbol kupalarının tekrar tekrar zirve noktalarını oluşturduğu devasa bir spor repertuarı; ünlülerin düzensiz, ama sık tekrarlanan ve her zaman da popüler olan geçit törenleri vs. Facialar ve felaketlere dair korku hikâyeleri de düzensizdir, ama sık tekrarlanır. Sonra bir de her türden yan gösteriler, özel performanslar vardır.

Hiçbir tiyatro eleştirmeni bu zengin repertuarın hakkını veremez. Biz burada büyük siyasi, ekonomik ve sosyal oyunculara odaklanacağız. Ama önce dekora ve tarihe kısaca bir göz atalım.

Dekor: Dünya Mekânı

Sosyal dünya sahnesinin, gezegen coğrafyasına, birleştiricilere ve ayırıcılara dayanan tarihsel bir geçmişi vardır. Yaylalar ve nehirler birleştirirler. İlk büyük medeniyetler büyük nehir boylarında, onları çevreleyen yaylalarda, Fırat ve Dicle boylarında dar, Yang-tse ve Ganj boylarında daha geniş bir havzada kurulmuşlardır. Geniş Avrasya düzlüğü Avrupa yarımadasını Çin ipeğinin yanı sıra savaşçı göçebe Hun ve Moğollarla da birleştiriyordu. Dağlar ve çöllerse ayırır. Himalayalar Orta Asya'yı Güney Asya'dan ayırır, gerçi batıya doğru uzanan bir yol savaşçıların Afganistan'dan ve Hayber Geçidi'nden ilerlemesini mümkün kılmıştır. Andlar Güney Amerika'yı böler; Kuzey Amerika'daysa önce Appalaş Dağları, sonra da Kayalık Dağlar ABD'nin genişlemesinin önüne (geçici) engeller çıkarmışlardır. Alp Dağları Avrupa'yı kuzey ve güney diye ikiye ayırmadıysa bile bölmüştür. Sahara, Gobi, Taklamakan çölleri; Ortadoğu'da "Bereketli Hilal" bölgesini çevreleyen çöller Afrika, Kuzeydoğu ve Batı Asya'yı birbirinden ayırmıştır. Akdeniz ve Güney Çin Denizi kadim birleştiricilerdir. Güney Çin Denizi'nin aynı zamanda bir sınır olduğu da açıktır. Arap/Basra Körfezi, Baltık Denizi, sonraları da Karayipler Denizi bölgesel birleştiriciler ve ayırıcılara örnektir. Hint Okyanusu modern öncesi Güney Asya ile Batı Asya'yı, Doğu Afrika'yı birbirine bağlarken, aynı zamanda birbirinden ayırmıştır. Avrupa emperyalizminin hükmettiği çağlara kadar ticarete ve yolculuklara yıllık muson rüzgârları hâkim olmuştur (Chaudhuri 1985; 1990).

Kuzey Atlantik de benzer işlevler görüyordu; Atlantik'teki ilk geçiş yolları, Sevilla, Cape Verde Adaları, Havana ve Azorlar ile yine İber Yarımadası arasında keşfedilen rüzgârlar ve akıntıların çizdiği elipslerle şekillendirilmişti (Benjamin 2009: haritalar 2.6 ve 5.1). Pasifik Okyanusu, Paskalya Adası ve Hawaii'ye, ayrıca Hint Okyanusu'nun da biraz yardımıyla Madagaskar'a Polinezya halklarının yerleşmesini sağlamıştır; ama Filipinler'in ötesinde Asya'nın önünde bir engel olmuştur; ta ki bu yol batıda Amerikalılar tarafından açılıncaya kadar. Daha sonra bu bağlantı, San Francisco ve Vancouver'da büyük Çin mahalleleri kurulmasıyla, Japonların Lima'da varlık göstermesiyle kısa sürede somutluk kazanmıştır.

Kongo, Nijer ve Zambezi gibi büyük Afrika nehirlerinde ulaşımın süreklilik gösterememesi Afrika'nın bazı bölgelerini, tıpkı orta bölgelerdeki

tropik yağmur ormanları ve geniş Sahara çölünün de neden olduğu gibi birbirinden ayırmıştır; gerçi kuzeye köle ve altın götüren, güneye İslam kültürünü taşıyan kervanlar bu engelleri aşmıştır. Sibirya nehirlerinin, Lena, Obi ve diğerlerinin kuzeye, ücra topraklara doğru akmaları sosyoekonomik gelişmeyi baltalamıştır.

Dünya sahnesinin dekoru neredeyse tamamen doğanın elinden çıkmış olsa da hava sahasının düzeni tamamen insan elinden çıkmadır. Bunun mümkün hale gelmesinden çok uzun süre önce Çin'deki kadim Büyük Kanal ve daha yeni geçitler olan Süveyş ve Panama kanalları insanlığı yeni biçimlerde birleştirmişlerdi. Bugün, insan elinden çıkma küresel ısınma ve onun yanı sıra buzdağlarının erimesiyle birlikte, uzun zamandır hayali kurulan bir şey gerçekleşmiş, Rusya'nın kuzeyinde, Kuzeydoğu ve Kanada'nın kuzeyinde Kuzeybatı geçitleri açılmaya başlamıştır.

Dünya'nın engin su kütleleriyle, okyanuslar ve denizlerle ayrılan ve bağlanan kıtalar olarak düzenlenmesi bir Avrupa icadı ve keşfi olması anlamında Avrupa-merkezlidir. Asya'nın batıya doğru uzantısının bir kıta olduğu fikrine ancak Avrupalılar varabilirdi. Büyük Avrasya kara parçasının batı kısmının doğuyla hiçbir önemli sınırı yoktur; Ural dağları alçaktır, son dönemde icat edilmiş sınırdır. Avrupa Birliği'nde bugün siyasi tartışmalara hâkim olan mesele de budur. Avrupa nerede son bulur?

Büyük Oyuncular

Eşitsiz Ulus-devletler Sahası

Ulus-devletler devlet ve ulus birliklerinden doğmuştur. Dünyanın her tarafına şok dalgaları göndermiş olan Amerikan ve Fransız devrimlerinin birer bildirgesidirler; bu dalgalar Afrika'ya 1950'lerin sonunda ulaşmış, Sovyetler Birliği'ne ve Yugoslavya'ya 1990'larda ölümcül darbeler indirmiştir. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Britanya'nın yaşadığı gibi, ulus-devletlerin, hanedanlıklara dayalı ya da oligarşik siyasi oluşumlardan yavaş yavaş evrildiği de olmuştur.

2010'da dünya 6,8 milyar insandan oluşuyordu, 192'si BM'ye üye olan yaklaşık 200 devlet arasında bölünmüştü; 1950'deyse BM'ye üye devlet sayısı 60'tı, örgütün boyutu çok çok farklıydı. 1990'ların başlarından itibaren BM Andorra, Lichtenstein, Monaco ve San Marino gibi ulus öncesi Avrupa'nın küçük bazı kalıntıları olan, dışişleri uzun bir süredir komşu ulus-devletler tarafından yönetilen, egemenliği şaibeli bazı devletçikleri ve Kiribati, Nauru, Palau gibi Pasifik'te eskiden sömürge toprağı olan adacıkları da üyeliğe kabul etti. Dışarıda kalanlar sadece fiilen devlet olup uluslararası meşruiyeti pek tanınmamış ülkelerdir: Abhazya, Kosova, Kuzey Kıbrıs, Güney Osetya, Tayvan ve Transdinyester gibi. Yeni ulus-devletler kurulmasını talep eden önemli hareketler Avustralya dışında bütün kıtalarda mevcuttur. Nerede olurlarsa olsunlar ulus-devletler kesinlikle modası geçmiş değildir.

Tablo 3.1 Dünyanın nüfusu en fazla olan ülkeleri, 2008 (milyon)

Çin	1 milyar 326
Hindistan	1 milyar 140
ABD	304
Endonezya	228
Brezilya	192
Pakistan	166
Bangladeş	160
Nijerya	151

Rusya	142
Japonya	128
Meksika	106

Kaynak: Dünya Bankası 2010: Tablo 1.

Bu kısa dünya turunda büyüklere odaklanmamız ve insan dünyasının her şeyden önce nüfus ve habitat bakımından Asyalı olduğunu, nüfus milyarderi iki ülkenin, Çin ve Hindistan'ın liderliğinde Doğu Asya ve Güney Asya'da kurulu olduğunu vurgulamamız gerekiyor (bkz. tablo 3.1).

Bu iki ülke, Çin ve Hindistan beş insandan neredeyse ikisini barındırmaktadır (yüzde 37). İnsanlığın yarısı sadece altı ülkede yoğunlaşmıştır. Nüfusun yüzde 60'ı, 100 milyondan fazla nüfusu olan 11 ülkede yaşar. Dünyaya dair ciddi bir sosyal analizin bu nüfuslara özel bir dikkat sarf etmesi gerekir. İnsan nüfusunun açık bir çoğunluğu (yüzde 56'sı) üç bölgede; Doğu, Güney ve Güneydoğu Asya'da yoğunlaşmıştır. On dokuzuncu ve yirminci yüzyılda dünyanın merkezleri olan Avrupa Birliği ile Kuzey Amerika, sadece sekiz insandan birini barındırmaktadır. Avrupalılar, ABD dışında, AB'nin devi Almanya'dan daha büyük bir nüfusa sahip olan, Avrupa dışı 13 ülke daha bulunduğunu unutmamalıdır; yukarıda saydıklarımıza Filipinler, Vietnam, Mısır ve kısa süre önce Etiyopya da eklenmiştir. Büyük ülkeler geniş de olurlar, az çok kıta boyutlarındadırlar. Fakat bu dünyadaki başka her şey gibi mekân da devletler arasında eşitsiz dağılmıştır.

Tablo 3.2 En büyük ülkeler, 1000 km2

Rusya	17.098
Kanada	9.985
ABD	9.632
Çin	9.598
Brezilya	8.515
Avustralya	7.741
Hindistan	3.287
Arjantin	2.780
Kazakistan	2.725

Sudan	2.505
Cezayir	2.381
Kongo (Kinşasa)	2.344
Suudi Arabistan	2.000
Meksika	1.964
Endonezya	1.904

Kaynak: Dünya Bankası 2009: tablo A1.

Rusya'nın, bir arada Çin ve ABD'den yalnızca bir parça küçük olduğunu ya da Avustralya'nın (nüfusu 21 milyondur) Hindistan'ın iki katından daha büyük olduğunu düşünmek dünya mekânı hakkında size bir fikir verebilir. 11 milyon kişinin yaşadığı Yunanistan'ın yüzölçümü nüfusu 160 milyon olan Bangladeş'in yüzölçümü kadardır. Batı Avrupa'nın en geniş ülkesi Fransa sadece 552.000 kilometrekareyken, altı Latin Amerika ülkesi ve Güney Afrika dahil on bir Afrika ülkesi bir milyon kilometrekareden geniştir.

Ülkeler ulusal ekonomilerin büyüklüğüne, refah seviyelerine göre de birbirinden ayrılır ve birbirlerine bağlanırlar. Ulusal ekonomilerin uluslararası ağırlığı bugünkü kurdan ABD dolarıyla daha iyi ifade edilebilir (bkz. tablo 3.3).

Büyük ülkelerdeki ekonomik düzen, demografik düzenin neredeyse tam tersidir. Dünya nüfusunun yüzde 5'inden azına sahip olan ABD, dünya gelirinin yüzde 25'ine sahiptir. Avrupa Birliği bir devlet değildir, ama dünyanın başlıca ekonomik oyuncularından biridir; dünya gelirinin yüzde 30'una, nüfusunun da yüzde 7'sine sahiptir. Çin ve Hindistan insan nüfusunun yüzde 37'sini barındırır, dünya gelirindense yüzde 9 pay alırlar. Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin de tablo 3.3'te dünyanın en büyük ekonomileri arasında yer almaktadır, ama bu sıralamada en az beş Batı Avrupa ülkesi ve Kanada'yla birlikte. Afrika'nın en büyük iki ekonomisi, 283 milyar dolarlık Güney Afrika ve 176 milyar dolarlık Nijerya ekonomileri sırasıyla Danimarka ve Portekiz'den küçüktür.

Tablo 3.3 Dünyanın en büyük ekonomileri: gayri safi milli gelir, 2008

	milyar $	Dünya toplamında pay (%)
ABD	14 trilyon 466	25

Japonya	4 trilyon 879	8
Çin	3 trilyon 899	7
Almanya	3 trilyon 486	6
Britanya	2 trilyon 787	5
Fransa	2 trilyon 702	5
İtalya	2 trilyon 109	4
İspanya	1 trilyon 457	2,5
Brezilya	1 trilyon 411	2,5
Kanada	1 trilyon 390	2
Rusya	1 trilyon 365	2
Hindistan	1 trilyon 216	2

Not: 2010 baharında Çin Japonya'yı geride bırakmıştır.

Kaynak: Dünya Bankası 2010: tablo 1

Avrupa-merkezci modern dünyanın şafağı sökmek üzereyken, Asya'nın en zengin iki medeniyetinin merkezi siyasi oluşumlarının ekonomik bakımdan öne çıktığı günlere geri dönülmeye başlandığına tanık oluyoruz. Bu iki medeniyet ulus-devletler olarak geri dönüyorlar; Çin hanedanlığa dayalı imparatorlukların en güçlüsü olarak yayılmasını temelde yeniden üretiyor, Hindistan ise alt kıtada sömürgecilik sonrası görülmemiş bir birlik sağlıyor. Ulus üstü bütünleşmesi sayesinde Avrupa hâlâ dünyanın başlıca ekonomik bölgelerinden biri. Fakat Avrupa medeniyetinin liderlik rolü ve misyonerlik şapkası yarım yüzyılı aşkın bir süredir Avrupa yerleşimci modernitesinin en büyük başarısı olan ABD'ye geçmiş bulunuyor. Hatta, medeniyetleri son dönemde başka hiçbir kitabın yapmadığı kadar ilgi odağı haline getiren kitaba bakılırsa (Huntington, 1996) Kuzey Atlantik'in batı kıyılarını merkez almış, yerini güya bir "Batı" medeniyetine bırakmış olan bir Avrupa medeniyeti hiç var olmamıştır.

Tablo 3.3'teki liste Avrupa yerleşimci modernitesinin başka iki ürününü, Brezilya ve Kanada'yı da içerir. Batı Asya medeniyeti muazzam petrol gelirine rağmen parçalanmış ve ekonomik açıdan zayıftır. Mısır ekonomisi Romanya ekonomisinden küçüktür, Suudi Arabistan ekonomisi de Avusturya ekonomisine benzer. Afrika, bu zamana kadar hiç kıtalararası bir ekonomik merkez olmamış ve biraz marjinal kalmıştır; gerçi yirmi birinci yüzyıl Afrika için nispeten iyi başlamış, gayri safi yurt içi hasıladaki artış nüfus artışını aşmıştır.

Küresel yaşam standartlarını ölçmek istiyorsak başka bir ölçütü kullanmamız gerekir: dolara çevrilmiş satın alma gücü pariteleriyle ifade edilen kişi başına milli gelir. Satın alma gücü pariteleri, farklı ülkelerde, geniş bir mal sepetinin fiyatına dayanarak tahmin edilir; x dolarla ne kadar alabildiğinize bakılır. Bu fiyat düzeylerini doğru almak zor bir süreçtir, özellikle de büyük ülkelerde hatırı sayılır bir iç farklılaşma gözlenir. 2005'te, Dünya Bankası usullerini büyük bir gözden geçirmeye tabi tutmuş, daha önceki tahminlerde ciddi hatalar bulmuştur: Örneğin satın alma gücü pariteleri itibarıyla Çin'de gelir daha önceki yöntemle bulunandan yüzde 40 azdır, oysa Nijerya'da önceki yönteme göre düşünülenden daha yüksektir (Chen ve Ravaillon 2008). Sonunda doğru rakamların bulunduğunu düşünmek acelecilik etmek olacaktır. Temkin salık verilir, fakat yeni

düzenleme, dünyada karşılaştırmalı olarak gelirlerle ilgili mevcut en iyi verileri içermektedir (bkz. tablo 3.4).

Tablo 3.4 Müreffeh ülkeler sıralaması; büyük ülkelerin geliri. Satın alma

gücü pariteleri itibarıyla kişi başına gayri safi milli hasıla, 2008 ($)

	Kişi başı GSM	Dünya ortalaması çarpanı
Norveç	58.500	5,6
Singapur	47.940	4,6
ABD	46.970	4,5
İsviçre	46.460	4,5
Hong Kong	43.960	4,2
Hollanda	41.670	4,0
Çin	6.020	0,6
Hindistan	2.960	0,3
Endonezya	3.830	0,4
Brezilya	10.070	1
Pakistan	2.700	0,3
Bangladeş	1.440	0.1
Nijerya	1.940	0,2
Rusya	15.630	1,5
Japonya	35.220	3,5
Meksika	14.270	1,4
Almanya	35.940	3,5
Sahara altı Afrika	1.991	0,2

Kaynak: Dünya Bankası 2010: tablo 1

Belki de en dikkat çekici sonuç Singapur ve Hong Kong'da refah düzeyinin çok yüksek olması, neredeyse Batı Avrupa'nın tamamını geride bırakmasıdır, eskiden sömürge olup bugün refah düzeyi sıralamasının en tepesinde yer alan yalnızca bu ikisi vardır. Fakat buraları ziyaret edip de sürekli alışveriş çılgınlığına ve iyi idare edilen işkolikliğe tanık olanlar o kadar da hayrete düşmezler. Dünyada kişi başına düşen ortalama milli gelir, satın alma gücü dikkate alındığında, Brezilya'da ve Latin Amerika'nın tamamında dünya ortalamasına eşittir, Güney Afrika onların hemen gerisindedir. Avrupa'nın en yoksul ülkeleri, Moldova, Bosna-Hersek ve Arnavutluk dünya ortalamasının epey altındadır, Makedonya ise hemen altındadır.

Dünyanın, her birinin nüfusu 100 milyondan fazla olan en kalabalık 11 ülkesinden altısında satın alma gücü paritesi itibarıyla kişi başına milli gelir dünya ortalamasının altındadır, yalnızca dördünde ortalamanın üzerindedir. Zirvedeki gelirin en alttaki gelire, yani ABD'deki gelirin, Bangladeş'teki gelire oranı 33'e 1'dir.

Ulus-devletler yalnızca büyük ya da küçük, zengin ya da yoksul olmazlar, genelde jeopolitik topluluklar halinde gruplaşırlar da; sıklıkla örtüşen bu toplulukların amaçları çok büyük bir çeşitlilik gösterir. Son yıllarda o zirveden bu zirveye uçup duran, dikkat çekici bir küresel liderler topluluğu oluşmuştur.

Bu durumun bir veçhesi, devletlerarası küresel yönetim için çaba sarf ediliyor olmasıdır. BM burada en merkezi, en evrensel, ama bu yüzden en verimsiz topluluktur. Dünya Ticaret Örgütü geniş çaplı fakat evrensel olmayan bir örgüttür; bağlayıcı kuralları vardır, bu yüzden de ciddi, ama barışçıl çatışmalara sahne olur; AB'nin ABD'ye karşı çıktığı tek sahne burasıdır. Bu tür sahnelere üçüncü bir örnekse kendilerinden dünyaya hükmetmelerinin istendiğini düşünen ülkeler arasında gerçekleştirilen gayri resmi zirve toplantılarıdır. Bu zirveler geçen yüzyılın son demlerinde, yedi büyük ekonominin oluşturduğu G7'yle başlamıştır; daha sonra 1990'larda artık kapitalizmi kucaklayan eski bir süper güce yapılan havadan bir jestle Rusya da kibarca bu gruba katılmaya davet edilmiştir. Fakat 2000'lerde görünür hale gelen jeoekonomik değişimlerle birlikte bu formül artık işe yaramamaktadır. 2008-2009'daki finansal kriz sırasında, zengin ve en büyüklerin yanı sıra öne çıkmakta olan bir dizi önemli aktörü bir araya getiren, AB'nin fazladan bir oya sahip olduğu daha geniş bir gruplanma olan G20, G8'i çoktan geride bırakmıştır. Ortadoğu'dan Suudi Arabistan ve Türkiye, Asya'nın daha doğusundan Endonezya, Güney Kore, Çin ve Hindistan, Latin Amerika'dan Arjantin, Brezilya ve Meksika, ayrıca Avustralya ve Güney Afrika bu grupta yer alır. Davetler için başka ayak oyunları da beklenmektedir.

İkincisi devletler, ülkelerinin coğrafi konumlarına dayalı gruplar oluşturur. Açık arayla bu grupların en başarılısı, bugün 27 üyesi olan, güçlü devlet üstü kurumları bulunan Avrupa Birliği'dir. AB'ye benzer az çok kıtasal örgütlenmeler arasında ondan daha eski olan, fakat ABD ile diğer ülkeler arasındaki dengesizlikler yüzünden yıpranmış OAS (Amerika Devletleri Birliği); çok daha zayıf olmakla birlikte sömürge sonrası bir

temeli (Afrika Birliği Örgütü) olup açıkça AB'yi örnek almış Afrika Birliği ve Güneydoğu Asya'da ulusal egemenliğe AB'den daha saygılı olan ASEAN vardır. Afrika Birliği Örgütü/Afrika Birliği'nin en azından çok önemli bir etkisi olmuştur; keyfi olarak çizilmiş sömürge sınırlarının tanınması ve bu sınırlarda huzurun sağlanması, Afrika'yı yirminci yüzyılın ilk yarısında Balkanlar'ı tekrar tekrar yıkan devletlerarası savaşlara girmekten korumuştur.

Dünyanın her yerinde daha küçük devlet grupları da vardır. Bunlar arasında en ileri gitmiş olan AB'nin yarattığı bölünme öncesinde Danimarka, Finlandiya, İzlanda, Norveç ve İsveç'ten oluşan, daha 1950'lerde bir pasaport birliği ve ortak bir işgücü piyasası oluşturmuş kuzey grubu vardır. 2008'de Brezilya Güney Amerika'daki 12 devleti bir araya getiren, bu yüzden de AB nüfuzunu bir kenarda tutan UNASUR'u başarıyla kurmuştur; gerçi Kolombiya birkaç askeri üssünü ABD'ye açmış, bu yüzden Brezilya hükümetinde büyük rahatsızlık uyandırmıştır. Rusya büyük ölçüde tutarlı bir liderlik sağlayabilecek kadar cömert ve incelikli olmadığı için, Sovyetler Birliği sonrası kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan pek bir şey çıkmamıştır. Arap Birliği'nin tarihi İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki Filistin krizine dek uzanır, fakat her zaman bölünmüş ve verimsiz bir örgüt olmuştur.

Üçüncüsü devletlerarası ideolojik hareketler ve ittifaklar vardır. İkili hami-uydu ilişkileri bir tarafa, bu gibi örgütler arasında güç sahibi yegane örgüt NATO'dur; yani ABD'nin Soğuk Savaş'ın başında dünya çapında kurduğu, komünizm karşıtı askeri ittifaklar kümesinin çekirdeği. Varlık gerekçesi olan Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrasında NATO kapanıp gitmedi. Tam tersine genişledi: SSCB'nin eski uydularını üyeliğe kabul etti ve askeri heveslerini Kuzey Atlantik'in çok ötesine taşıdı. Öyle görünüyor ki bugün NATO'nun iki büyük işlevi vardır. Biri Avrupa'nın neredeyse tamamında Amerika yanlısı bir siyasi çizgiyi pekiştirmek, Soğuk Savaş dönemindeki "Rusları Avrupa'nın dışında, Amerikalıları içinde tutma" hedefini devam ettirmektir. Daha yakın dönemde edindiği diğer işlevse destek kuvvet bulmak; Amerika'nın dünyanın çeşitli yerlerinde sürdürdüğü savaşlara, her zaman tali olsa da zaman zaman, bugün Afganistan'da süren savaşta olduğu gibi, daha ciddi destek sağlayacak sembolik bir "uluslararası camia" oluşturmaktır.

NATO'nun gayet somut füzeleri, bombaları ve "özel güçleri" karşısında, dünyanın diğer ideolojik devlet örgütlenmeleri biraz güçsüz laf ebeliği faaliyetleri gibi görünmektedir; sömürge sonrası Bandung (1955) kuşağının Bağlantısızlar Hareketi, İslam Ülkeleri Konferansı ve daha yakın dönemde Latin Amerika'da "Bolivarcı bir alternatif" için Hugo Chavez'in girişimiyle kurulmuş ALBA grubu gibi; gerçi Venezüella'nın petrol gelirleri bu gruba bir parça somutluk kazandırmaktadır.

Devletlerarası ekonomik ve ideolojik örgütlenmeler esasen son yıllardaki çıkarları ve kaygıları yansıtsalar da coğrafi konuma dayanan örgütlerin çoğunun kökleri daha derinlere uzanmaktadır. AB, Avrupa medeniyetinin merkezlerinden, Avrupa'da moderniteye giden ana caddelerden oluşur. OAS, Yeni Dünya devletlerinin birliği olarak çok önceden kurulmuştur. Arap Birliği ve Afrika Birliği'nin kökleri medeniyetlerine olduğu kadar, ortak yarı-sömürgeci ve sömürgeci modernite deneyimlerine de uzanır. ASEAN kabaca Güneydoğu Asya aile sisteminin yayıldığı, Sinik medeniyet ve Hint medeniyetinin buluştuğu yerlere tekabül eder. Fakat eski Sinosferin ekonomisi değilse de siyaseti, Japonların saldırgan tepkici modernleşmesiyle geri dönülmez bir biçimde parçalanmış görünmektedir; tıpkı Güney Asya'nın ortak medeniyet tarihinin 1947'deki bölünmeyle parçalandığı gibi.

Bugün dünya sahnesine hâkim olan kolektif aktörler ulus-devletlerdir. Güçlü, büyük devletlerin yanında diğerleri "yardımcı rollerdedir." Fakat kümeler halinde görülen bu "yardımcı roller" de çok önemli oyunculardır. Birazdan böyle iki grubu değerlendireceğiz: İş dünyasının merkezinde yer alan kentler de dahil olmak üzere şirketler ve sosyal hareketler.

Şirketler

Küresel olarak faaliyet gösteren kapitalist şirketlerin bugün ekonominin başlıca özelliklerinden biri olduğu açıktır. Farklı kriterlere dayanan, zaman içinde pek de örtüşme göstermeyen iki farklı büyük şirketler sıralaması vardır. Bunlardan biri geliri baz alan Amerikan *Fortune* Global 500'dür; diğeriyse temettü, yani piyasa kapitalizasyonunu dikkate alan İngiliz *Financial Times* 500'dür. İki liste de ABD şirketlerinin dünyaya hâkim olduğunu göstermektedir. *FT*'nin 2009 listesinde ilk on şirketten altısı (birinci sırada yer alan Exxon da dahil), ilk elli şirketten yirmi üçü, küresel

500 şirketten 181'i Amerikan şirketidir. Yine de 1990'ların sonunda *FT* 500'deki şirketlerin yüzde 57'sinin Amerikan şirketi olduğu düşünüldüğünde, bir düşüş olduğu, bu oranın yüzde 36'ya gerilediği görülebilir. *Fortune*'un 2009 listesine göre Shell en büyük şirkettir; fakat ilk on şirketten dördü, ilk elli şirketten on altısı ve küresel 500'den 140'ı Amerikan şirketleridir.

Gelire dayalı listeye petrolden elde edilen kârlar hâkimdir; on şirketten yedisi petrol şirketleridir; piyasa değeri listesindeyse sadece üç büyük petrol şirketi vardır (bkz. tablo 3.5). Bu listede ilk onda dört imalatçı yer almaktadır; *Fortune*'un listesindeyse ilk onda sadece bir tane imalatçı vardır. Her ikisinde de ilk onda bir banka ve bir perakende zinciri yer alır; *FT* listesinde ayrıca bir cep telefonu şirketi de vardır.

Tablo 3.5 Dünyanın ilk on sıradaki büyük şirketleri, 2009 (milyar $)

Piyasa değeri itibarıyla		Gelir itibarıyla	
Exxon Mobil, ABD	337	Royal Dutch Shell, Hollanda	458
PetroChina, Çin	287	Exxon Mobil, ABD	443
Wal-Mart, ABD	204	Wal-Mart, ABD	406
Çin San ve Tic Bankası	188	BP, Britanya	307
China Mobile, Hong Kong	175	Chevron, ABD	263
Microsoft, ABD	163	Total, Fransa	235
AT&T, ABD	149	ConocoPhilips, ABD	231
Johnson & Johnson, ABD	145	ING, Hollanda	227
Royal Dutch Shell, Britan.	139	Sinopec, Çin	208
Procter & Gamble, ABD	138	Toyota, Japonya	204

Not: Eski Anglo-Hollanda petrol şirketi Shell, iki kaynakta farklı yerlerde gösterilmiştir; muhtemelen bunun sebebi merkezinin Lahey'de olması, ama Londra borsasına kayıtlı olmasıdır.

Kaynaklar: Piyasa değeri: Financial Times, 30-31.05.2009, www.ft.com/Ft500; Gelir: Fortune, http://money.cnn.com/magazines/fortune/global500/2009/fulllist

Tablo 3.6 Başlıca ülkelerin piyasa kapitalizasyonu payları, 2009 (FT500 şirketlerinin toplam piyasa değerinin %'si)

ABD	40
Çin (Hong Kong dahil)	12
Japonya	7
AB	24
Britanya	7,5
Fransa	5
Almanya	4
Brezilya	2
Rusya	1
Hindistan	1
Güney Afrika	0,6

Kaynak: Hesaplamalar www.ft.com/Ft500' dendir.

FT 500 şirketlerinin toplam piyasa değeri ABD'nin gayri safi yurt içi hasılasından yüzde 10 daha fazladır. ABD şirketlerinin değerdeki payları, sayılarından fazladır; fakat Çin'in ikinci sırada yer aldığının altı çizilmiştir. Hatta, artık buna izin olmamasına rağmen Hong Kong şirketleri ayrıca değerlendirilse bile bu sonuç geçerlidir.

Çin *FT* listesinde daha güçlüdür; piyasa kapitalizasyonu açısından açıkça ikinci sırada yer almakta, ilk onda üç (bunlara ikinci sıradaki PetroChina), ilk ellide yedi, ilk 500'de 41 şirket bulundurmaktadır (Hong Kong şirketleri de dahil). *Fortune*'a göre Çin'in ilk onda bir, ilk ellide üç, ilk 500'de 37 şirketi vardır (40 şirketi olan Fransa'nın, 39 şirketi olan Almanya'nın biraz gerisindedir). Japonlar Amerikan listesine göre daha iyi durumdadır: ilk onda bir, ilk ellide üç, ilk 500'de ise 68 şirketleri vardır ki bu noktada ABD'nin ardından sayıca ikinci sıradadırlar. *FT* listesinde ilk ellide sadece bir Japon şirketi vardır, o da 22. sıradaki Toyota'dır.

Büyük devletlerle karşılaştırıldıklarında şirketler biraz cücedir. Kârlarının zirveye çıktığı 2006'da, *Fortune* 500 şirketlerinin toplam kârı ABD

hükümetinin vergi gelirlerinin yüzde 16’sına eşitti. Dünyanın en büyük on şirketinin toplam gayri safi geliri ABD’nin vergi gelirinin onda birini biraz aşar (vergilerle ilgili veriler OECD’den alınmıştır: http://stats.oecd.org).

Dünyanın en büyük özel işvereni açık arayla Amerikalı perakende zinciri Wal-Mart’tır; sendika karşıtı şirketin dünya çapında iki milyon çalışanı vardır. Bu rakam, 2009’da ABD’de kamuda çalışan memur sayısının, 22,6 milyonun (www.bls.gov/news.release) onda birinden biraz azdır; Almanya’daki kamu memuru sayısının ise yarısından biraz fazladır (OECD 2009: 30). Şirketler büyüktür, kaynakları fazladır ve güçlüdürler; ama devletleri tablonun dışında tutarsanız şirketler o kadar da tabloya hâkimmiş gibi görünmezler.

Son küreselleşme dalgasında birçok akademisyen ve danışman, kentleri “küresel kentler” ya da “dünya kent ağları”nın birer parçası olarak şirket ağlarına yerleştirmeye çalıştı (sırasıyla Sassen 2001 / 1991; Taylor 2004). Bu bakış açısı, kentli insan hayatı için inşa edilmiş ortamlar olarak kentlere pek az ışık tutsa da şirketler dünyasının önemli ve ilginç yönlerini vurgular.

Öncelikle Sassen’ın çalışması, küreselleşmiş şirket kapitalizminin ayaklarını yere sağlam bastığını, çok az yerde “komuta merkezi”ne sahip olduğunu,sermaye akışlarının üzerinde yüzüp durmakla kalmadığını göstermiştir. İki kent kapitalist finans ve iş hizmetlerinin merkezi olarak öne çıkar: Londra ve New York (dışarıdan bakan birinin temkinli alfabetik sıralamasıyla). Sassen Tokyo’yu da ilk üç “küresel kent” arasında saymıştır; fakat genel olarak Japon ekonomisinin, özelde de Japon bankacılığının gerilemesi bu sınıflandırmayı modası geçmiş hale getirmiştir. Londra finans merkezinin kısa süre önce (2009) sipariş ettiği kapsamlı bir sıralandırmada en dikkat çekici şey herhalde Londra’nın ilk sırada yer alması, onu çok az bir farkla New York’un izlemesi değildi. En dikkat çekici şey Tokyo’nun on beşinci sıraya gerilemesiydi. Frankfurt ise Singapur, Hong Kong, Zürih, Cenevre ve Chicago’dan sonra sekizinci sırada yer alıyordu (www.cityofLondon.gov.uk).

Loughborough Üniversitesi’nde Peter J. Taylor, şirketlerin ve kollarının dünya şehirlerine yayılması, şehirleri birbirine bağlamasıyla ilgili kapsamlı bir araştırma yapmış ve veritabanları geliştirmiştir. Bu araştırma ve veritabanları küresel sermayenin mekânsal hiyerarşisine dair çok ilginç başka bir tablo ortaya koyar (bkz. tablo 3.7). Finans ve iş hizmetlerinde

önde gelen iki merkez hâlâ Atlantik'in iki yakasında yer almaktadır, fakat ikinci grupta yedi düğümden altısı Pasifik'in batı yakasında bulunmaktadır. Öyle görünüyor ki Hong Kong 2008-9'da Atlantik'teki finansal krizden yararlanmıştır (*Time*, 01.02.2010, "Big City Shake-Out", s. 38 vd.). Dünyanın 10 büyük şirketine dair *Financial Times* ve *Fortune*'un hazırladığı, yalnızca kısmen örtüşen listelerde yer alan toplam 17 şirket arasında (tablo 3.5) sadece bir tanesinin (BP) merkezinin Londra'da bulunduğunu, New York'ta hiçbirinin merkezinin bulunmadığını da eklememiz gerekir.

Tablo 3.7 İşletme hizmetlerinde küresel kentsel hiyerarşi, 2000-2008

Alfa ++ kentleri	2000	2008
	Londra	Londra
	New York	New York
Alfa + kentleri	Hong Kong	Hong Kong
	Paris	Paris
	Tokyo	Singapur
	Singapur	Sydney
		Tokyo
		Şangay
		Beijing

Kaynak: Taylor 2009.

Misyonlar ve Hareketler

Dünya sahnesinde devletler ve şirketlerin dışında daha birçok aktör vardır; hatta 2000'lerin ortalarından bu yana "aile, devlet ve piyasa arasına yerleşmiş, ulusal toplumların sınırları ötesinde faaliyet gösteren fikirler, değerler, kurumlar, örgütler, ağlar ve bireyler küresi" olarak tanımlanan "Küresel Sivil Toplum" Yıllığı yayınlanmaktadır (Kaldor ve diğerleri 2009: 2). Uluslararası Dernekler Birliği'ne kayıtlı 36.000 faal uluslararası örgüt (2005/6'da), 5000 hükümetlerarası örgüt ve 31.000 hükümetdışı örgüt vardır (www.uia.org/associations); bunlar hakkında birliğe kayıtlı olmayanlar için son derece pahalı bir yıllık yayınlanmaktadır.

Bir anlamda, biraz küçük, profesyonel örgütlerin önemli küresel meseleleri, örneğin insan haklarına ve çevreye yönelik tehditleri gündeme getirebileceği aracı bir dünya topluluğu mevcut olsa da, çoğu uluslararası örgüt, küçük, uzmanlaşmış rolleri ve sınırlı bir etkileri olan minör oyunculardır. Bu durumun dört istisnası vardır.

Biri 1,13 milyar yandaşıyla gezegenin açık arayla en büyük devlet dışı örgütü olan Hıristiyan Katolik Kilisesi'dir. Hıristiyan Katolik Kilisesi herhalde en eski devlet dışı örgüttür, süreklilik göstermeyen rejimleriyle Çin'in dışarıda bırakılması halinde muhtemelen mevcut bütün devletlerden daha yaşlıdır. Katoliklik sadece bir din değildir; Papa ve Kardinaller Heyeti'nden oluşan evrensel olarak kabul gören bir liderliği olan dünya çapında bir örgüttür. Papa her yerde saygı görür ve popülerdir, ama yetkesi sınırlıdır. Hıristiyan devlet liderleri Kosova ve Irak savaşları öncesinde Papa'nın barış çağrılarını duymazdan gelmiştir, İtalya'da bile Kilise'nin kürtaj ve boşanmayla ilgili görüşleri büyük ölçüde görmezden gelinir. Yine de Katolik Kilisesi hâlâ etkileyici bir dünya aktörüdür.

Birçok dini örgütün sürdürdüğü misyonerlik faaliyetleri son yirmi yıl içinde, komünizm sonrasında yeniden açılan alanları da içine alarak muazzam bir yükseliş göstermiştir. Bu bölgede Katolik Kilisesi büyük kaybedenlerden biridir; çünkü en büyük ve başarılı misyonerlik faaliyeti Pentekostal ve benzeri "Evanjelik" Protestan örgütler tarafından özellikle değilse de büyük ölçüde Katolik Kilisesi aleyhine yürütülmüştür. Protestan Kilisesi, ikinci küreselleşme dalgasından itibaren Katolik Kilisesi yönetimindeki 400-500 yıl boyunca Latin Amerika'ya dikkate değer akınlar

gerçekleştirmiştir. 1990'ların sonuna gelindiğinde Protestanların sayısı Guatemala'da nüfusun yüzde 30'unu, Şili'de yüzde 20'sini, Brezilya'da yüzde 13'ünü ve Meksika'da yüzde 6-7'sini oluşturuyordu (Martin 1997: 6). İtici güç ABD'deki Protestan örgütleriydi ve Amerika'ya özgü bir "kapitalizm ruhu"yla da bağlantılıydı (Micklewith ve Woolridge 2009: 216 vd.); fakat bu itici güç çok hızlı bir şekilde yerel örgütler doğurmuştu. Bu yerel Protestan örgütlerin de küreselleşmesi mümkündür. Güney Kore'de tarihleri on dokuzuncu yüzyıldaki misyonlara uzanan, İkinci Dünya Savaşı sonrası Pyongyang'da bölgesel bir merkezleri olan Protestan tarikatlerin yurtdışında yaklaşık 16.000 misyonerliği vardır. Bir Nijerya Kilisesi kısa süre önce Ukrayna'da bir kilise kurmayı başarmıştır (Roy 2008: 214-5). Amerika'da başka bir din olan Mormonlar da çok başarılı misyonerler olmuşlardır; bugün takipçilerinin sayısı Museviliğin takipçi sayısına yaklaşmıştır (Roy 2008: 213).

Diğer dünya dinleri o kadar da faal olmayan misyonerlerdir. İslam edilgin kalmamıştır; fakat uluslararası alanda, farklı yollarla faaliyet göstermiştir. Bu yollardan biri, Batı Afrika'dan Orta Asya'ya, İsveç'te eskiden çalıştığım üniversite kenti Uppsala da dahil olmak üzere, Avrupa'ya kadar cami inşaatlarının finansmanında büyük devletlerin, Suudi Arabistan'ın ve diğer Körfez devletlerinin girdilerinden yararlanmaktır. Kuranlar ve diğer dini malzemeler bol bol tedarik edilir. Devlet girdisi Orta Asya'ya, Kafkaslar ve Avrupa'ya gönderilen imamları da kapsar, imamların büyük bölümü Türkiye'den ve Kuzey Afrika ülkelerinden gelir. Mekke'ye haccın, Kahire'deki El Ezher Üniversitesi'nde ya da başka yerlerde İslami çalışmalar yürütülmesinin desteklenmesi de tablonun bir parçasıdır. Misyonerlik faaliyeti, bu devletlerin katkılarının yanında taliymiş gibi görünür, fakat önemlidir. Mısır merkezli, yarı yasal Müslüman Kardeşler öğretmenler ve vaizler sağlar. Güney Asyalı köktenci *Tebliğ* bugün çok faal bir misyonerlik yürütmektedir; Afrika ve Batı Asya kökenli daha mistik Sufi kardeşliklerin birçoğu da öyle. Batıda, İslam en önemli girişimleri Afrikalı Amerikalılar arasında olmuştur. Fakat İslam en dikkat çekici başarısını Meksika'nın güneyinde Chiapas'taki Kızılderilileri arasında, din değiştirip İslam'ı seçmiş İspanyol misyonerler sayesinde kazanmıştır (Roy 2004: üçüncü bölüm vd.; Roy 2008: 213 vd.).

Budizm Çin'de güçlü bir biçimde geri dönmüştür, Çin'de 1980'lerin başından bu yana 10.000 tapınak ve manastır inşa edilmiş ya da yeniden

yapılmıştır (Croll 2006: 290). Öyle görünüyor ki bu değişim büyük ölçüde içeriden, fakat fazla misyonerlik faaliyeti olmaksızın gerçekleşmiştir. Tayvan kaynaklı misyonerlik faaliyetleri daha çok Çin diasporasına odaklanmıştır (Poceski 2009: 265 vd.). Amorf çoğulcu Hinduizm de örgütler kurmuş, Batı diasporasında güçlendirilmiş bir inancı ve ahlaki dünya görüşünü yeniden ileri sürmeye başlamıştır; hatta birkaç Hintli guru Batı'daki "New Age" hareketinin nispeten küçük dünyasında başarıyla rekabet edeceklerini göstermişlerdir (Roy 2008: 230 vd.).

Economist muhabirleri Micklethwait ve Wooldridge'in ileri sürdüğü üzere postmodernist meydan okumayla terbiye olan modern dünyaya "Tanrı geri dönmüştür."

Katolik Kilisesi ve misyonlar dünya sahnesindeki devletler ve şirketler dışında kalan aktörlerden ikisidir. Diğer iki güçse, küreselleşmiş kapitalizme muhalefet eden güçlerdir. Biri 2002'deki İlkeler Şartı'na göre "neoliberalizme, dünyaya sermayenin ve herhangi bir biçimde emperyalizmin hâkim olmasına muhalefet eden" hareketlerin küresel buluşma yeri olan Dünya Sosyal Forumu'dur (www.forumsocialmundial.org.br). Diğeriyse başlıca işgücü örgütlenmesi, Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu'dur.

Dünya Sosyal Forumu, Davos'taki kapitalist Dünya Ekonomik Forumu'na doğrudan bir alternatif olarak, Brezilyalı bir sendikalar ve radikal sosyal hareketler topluluğu ve Paris'te yayınlanan aylık *Le Monde Diplomatique*'in girişimci solcu entelektüelleri tarafından 2001'de kurulmuştu (Cassen 2003). O sıralarda solun yönetimindeki Brezilya'nın Porto Alegre kentinde Ocak 2001'de ilk toplantısını yaptı. Derhal başarı kazanan forum, uluslararası bir konsey, uzun bir bölgesel ve ulusal sosyal forumlar dizisi yarattı; 2000'lerde bilinen radikal dünyanın tekrar tekrar bir araya geldiği bir küresel toplanma noktası oldu. Latin Amerika dışında gerçekleştirilen ilk toplantısı, 2004'teki Mumbai Sosyal Forumu büyük bir olay haline geldi; Sosyal Forum'un 2006'da Bamako'da, Caracas'ta ve Karaçi'de küresel olarak bölgeselleşmesi gayet iyi gitti. 2007'de Nairobi'de çok da başarılı olmayan, örgütlenmesi zayıf bir forumun ve Avrupa'da baş gösteren bir rahatsızlığın –Dünya Sosyal Forumu'nun önemli bir uluslararası bileşeni olan Fransız Attac'ın (Fransa'da 1998'de kurulmuş olan Association for the Taxation of Financial Transactions for the Aid of Citizens / Yurttaşlara Yardım İçin Finansal İşlemlerin Vergilendirilmesi

Birliği) kendi içinde bölünmesinin– ardından Dünya Sosyal Forumu 2009'da Brezilya'nın Belem kentinde, Güney Yarıküre'nin merkez sol devlet başkanları da dahil 113.000 katılımcıyla çok güçlü bir biçimde geri döndü. Sosyal Forum'un Nairobi dışındaki merkezi forumları 100.000'i aşkın katılımcı çekmiş, 2005'te Porto Alegre'de bu rakam tahminen ikiye katlanmıştı (Glasius ve Timms 2005: 200). Dünya Sosyal Forumu Uluslararası Konseyi Dünya Forumu'nun 2011'de, Afrika'da bir yerde toplanmasını kararlaştırmıştı.

Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu (International Trade Union Confederation / ITUC) ise 2006'da seküler ve Hıristiyan sendikaların oluşturduğu tarihsel bir birlik olarak kurulmuştur; bu, ulusal düzeyde 1960'lardan beri işlemekte olan bir süreçti. 156 ülkede ve bölgede 166 milyon üyesi olduğunu ileri süren ITUC büyük bir küresel oyuncudur; gerçi dünya çapında bir örgüt olarak değil, daha çok bir dayanışma ve destek hareketi olarak faaliyet gösterir. Sendika faaliyetleri ağırlıklı olarak yerel ya da ulusal düzeydedir, sendikal karar oluşturma siyaseti de öyle. Seküler-dinsel birleşmesi, Soğuk Savaş sırasındaki bölünmeyi tam anlamıyla aşamamıştır; bu bölünme Dünya İşçi Federasyonu biçiminde, Doğu Avrupa komünizminin çöküşünden sonra bile belli belirsiz varlığını sürdürmektedir. Tüm dünyada sendika üyelerinin üçte biri, dünya nüfusunun onda birini barındıran Avrupa'dadır (Waterman ve Timms 2004: 183).

Üyelik, sendikaların gücünü belirlemek açısından ülkeler karşılaştırılmasında ele alınamayacak kadar kaygan bir göstergedir; çünkü bağımlı sendikalarla üye sayısı şişer, üye olmamalarına rağmen önemli olan takipçilerin sayısı dikkate alınmadığından da üye sayısı eksik görünür; üye olmayan takipçiler Fransa'da sanayi sektöründeki eylemliliğin önemli bir yönüdür örneğin. Dolayısıyla sendikaların ağırlığı herhalde en iyi toplu sözleşmelerin yaygınlığıyla yakalanabilir.

Tablo 3.8 Toplu pazarlık kapsamı, 2007 (istihdamın %si)

%15'ten az	%15-50	%51-70	%70'ten fazla
Türkiye	Polonya, Britanya	Almanya	Fransa, AB'nin büyük bölümü Rusya, Ukrayna

ABD	Kanada		
Kore			
Çin			
G.doğu Asya			
Brezilya, Şili			Arjantin, Bolivya, Uruguay
	Güney Afrika		

Kaynak: ILO 2008b: tablo 3 ve 39. sayfadan sonrası.

Sendikaların toplu pazarlığı, en başta Avrupa sendikalarının elde ettiği kalıcı başarılardan biridir; gerçi Güney Amerika'da da kısmen etkileyici bir yaygınlık söz konusudur. Arjantin ve Uruguay'da sadece klasik et paketleme sanayisini, Arjantin'in otomobil birleştirme sektöründe çalışan işçileri ve kamu sektörünü değil, bankalar gibi özel sektördeki beyaz yakalı çalışanları da içine alan güçlü bir sendika kültürü vardır. Örgütlenmiş alüminyum madencileri İkinci Dünya Savaşı sonrasında Bolivya'da hızı belirleyen bir sosyal güç olmuşlar, madenler kapandığında örgütlenme becerilerini başka alanlara, her şeyden de önce koka yetiştiricilerine yaymışlardır; bugün Bolivya'da Devlet Başkanı olan Evo Morales'in kilit tabanı bu kesimdir. Hindistan'da ise tersine çalışanların zar zor yüzde birlik bir kesimi toplu sözleşmelere tabidir (Venkata Ratnam 1994: 6). (Hindistan ve Çin'de çalışma ve sınıfla ilgili meselelere aşağıda döneceğiz.)

Sendika örgütlenmesi Amerika kıtasının büyük bir bölümünde şiddetli çekişmelere konu olan bir faaliyet olmayı sürdürmektedir. Şirketlerin kolektif örgütlenmeyi engellemesi, ABD'de eski sanayiler ve vasıflı inşaat işleri dışında hâlâ standart uygulamadır, ayrıca bol kazançlı bir danışmanlık işidir; Rio Grande'nin güneyindeyse her yıl yüzlerce sendikacı öldürülmektedir. Diplomatik bir tavırla ABD'yi dışarıda bırakmış olan işçi hakları ihlallerine dair uluslararası bir değerlendirme Batı Avrupa'da ihlal sayısının sürekli düşük düzeyde, Latin Amerika ve Ortadoğu'da ise yüksek oranlarda olduğunu göstermektedir (Mosley 2007: şekil 5.2).

Genel olarak bakıldığında sendikalar son yıllarda savunmada olmuşlardır. Kaydedilen ilerlemeler kendi başlarına çok önemli olsa da pek azdır. İşçi sendikaları 1980'lerdeki iki gelişmede, Güney Afrika'da *apartheid*'in nihayet çözülmesinde ve Güney Kore'nin demokratikleştirilmesinde kilit roller oynamışlardır. Hayli özel, kendiliğinden gelişen bir örnek de Polonya'daki *Solidarnosc*'tur; sosyal dinamiklerde siyasal mantığın önemine dair dikkat çekici bir örnektir. Özünde sahici bir işçi sınıfı hareketi olan *Solidarnosc* Polonya hükümetine karşıtlığı yüzünden küresel komünizm karşıtlığının öncüsü haline gelmiş, Reagan ve Thatcher'ın sendika karşıtı hükümetleri ve Vatikan tarafından epeyce desteklenmiştir.

Sömürülenlerin ve/veya dezavantajlı durumda olanların kurduğu yeni hareketler, özellikle Çin'de ve Hindistan'da sendikaların ve işçi haklarının

zayıflamasını zar zor telafi edebilmiş olmalarına rağmen dünyanın sosyal manzarasına olumlu bir boyut katmışlardır. Dünyanın her yerinde yerli halklar çeşitli biçimlerde, BM odaklı Temsil Edilmeyen Uluslar ve Halklar Örgütü şemsiyesi altında bir araya gelmiştir. 1996'dan bu yana, üç kıtada yoksul gecekonducu birliklerini çatısı altında toplayan, 3,5 milyon üyesi olan bir konfederasyon vardır: Uluslararası Gecekondu Sakinleri (Shack/Slum Dwellers International). Durban'da 2002'de StreetNet International, 300.000 sokak satıcısını bir araya getiren bir konfederasyon kurulmuştur (Scholte ve Timms 2009). Bu ve benzeri örgütler, örneğin Latin Amerika köylü hareketi Via Campesina, sosyal forumlarda gösterdikleri katılım sayesinde güçlenmişlerdir.

Yukarıda dünya sahnesinin büyük aktörlerini inceledik: ulus-devletler, kapitalist şirketler, dini inançlar ve misyonlar, dünya sosyal forumları ve uluslararası sendikalar. Bunların bazıları çok güçlü ve saldırgandır; bazılarının manevralar yapması, uyum sağlaması gerekir; bazılarıysa düşüncelerine olan inançlarıyla güç kazanmışlardır. Bazıları siyasi-ekonomik dünya güç sistemini oluşturur, bazılarıysa bu sisteme direnç gösteren, meydan okuyan başlıca unsurları. Büyük şirketler ve sosyal hareketler son dönem kapitalizm ve siyasetin ürünleridir, konumlarının ise gözle görülür tarihsel kökenleri vardır; şirketler Kuzey Amerika, Kuzeydoğu Asya ve Kuzeybatı Avrupa'da, uluslararası sosyal hareketlerse Avrupa ve Amerika kıtalarındadır.

Öte yandan bugünün ulus-devletlerinin uzun bir doğum süreci olmuştur: Çin iki binyılı aşkın bir süredir devam ediyor, Ashoka çemberinin bulunduğu Hint bayrağı benzer şekilde Hindistan'ın atalarına işaret ediyor; Çin de Hindistan da antik medeniyetlere dayanan modern devletler. Japonya en azından bin beş yüz yıl öncesine uzanıyor. Avrupa ve Amerika'daki büyük güçler asırlarla ölçülen zaman ölçeğine vurulduğunda Asya'ya kıyasla çok genç görünüyor; fakat kimse bu güçlerin uzun süren tarihsel oluşum süreçlerini göz ardı etmemelidir. Frenk toprakları, bugünkü Fransa omuzlarında bin yıldan fazlasını taşıyor; Rusya ve İngiltere ise beş yüzyıldan fazlasını. Modern Almanya sadece bir asırdan biraz fazla bir süredir var olmuş olabilir; fakat ondan önce Alman Ulusu'ndan oluşan, 844 yıl devam eden (962-1806) Kutsal Roma İmparatorluğu vardı. Avrupalı yerleşimciler Amerika kıtasında "yeni bir dünya" kurmuşlardı; iki yüzyıldan biraz yaşlı olan ABD'nin, iki yüzyıldan biraz genç olan

Brezilya’nın ömürleri insan ömrünü epeyce aşmıştır. Sömürge dönemi Endonezyası ve yerleşimcilerin kurduğu Güney Afrika ise tersine doğumlarıyla hafızalarda yaşamaktadır, gerçi her ikisi de önem bakımından ömürlerinin çok ötesine geçen olayları ve gelişmeleri beraberinde getirmiştir.

Bugünkü dünya dinleri ve Konfüçyüsçülüğün onlara eşdeğer ahlak felsefesinin yaşları 1400 (İslam) ile 3000 (Hinduizm) arasında değişmektedir. Dinler değişmişler, kollara ayrılmışlar, bölünmüşlerdir; fakat temel metinleri, Konfüçyüs’ün Analektleri, Kitab-ı Mukaddes ve Kuran ya da Hindu eşdeğerleri *Ramayana* destanı ve diğerleri hâlâ hevesle incelenmekte, bu konudaki yorumlar kuvvetli anlaşmazlıklara neden olmaktadır. Bugünkü dünya sahnesinin ve en büyük aktörlerinin tarihsel derinliğini kavrayabilmek için sosyokültürel jeolojiye dayanan bir yaklaşım zorunludur.

İnsan ömrü, en iyi koşullarda bile çok daha kısadır. Fakat biz bireyler de dünya tarihini, küresel jeolojiyi içimizde taşırız. Hepimiz hayattaki şansımızı büyük ölçüde belirleyen bu tarihin, bu jeolojinin içinde farklı yerlerde doğarız; hepimiz bu tarihten, bu jeolojiden seçilmiş parçalarla eğitiliriz.

4
DÜNYADA GEÇİRDİĞİMİZ ZAMAN: İNSAN ÖMRÜ

Tarih, dinamikler, dünya sahnesi; bütün bunlar insan hayatlarının ve ölümlerinin sonuçlarına varır. Nerede, nasıl yaşıyorsak yaşayalım, hepimizin bir ömrü vardır; tam anlamıyla yaşanırsa, bu ömür doğum ve çocukluktan başlayıp ergenliğe ve gençliğe, yetişkinliğe, son olarak ileri yaşlara ve ölüme uzanır. Birçokları açısından bu yol ciddi anlamda kısaltılmıştır, genellikle hayatın ilk yılında sona erer. Standart araştırmalarda insan ömrü genellikle, örneğin okulu bitirmek, iş piyasasına girmek, evlenmek ya da birlikte yaşamak, ilk çocuğu doğurmak gibi hayatın kilit önemdeki dönüm noktalarıyla ilgili olasılıklara dayalı bir analize tabi tutulur. Kıyaslamalar genellikle birkaç doğum yılı grubuyla ve çoğunlukla benzeşen birkaç ülkeyle sınırlı tutulur (daha fazla bilgi için bkz. Mayer 1990; Blossfeld vd. 2005). Bu yöntem zaman, enerji ve para gerektiren bir yöntemdir; ama titizlikle sterilize edilmiş usulleriyle otobiyografilerin ve *Bildungsromanen*'ların zengin belagatinden arınmış bir halde, sosyal yapıların, kültürel jeoloji oluşumlarının yaşanan ömürler olduğunu gösterir.

Burada bireylerin tuttukları yollarda ilerleyişlerini izleyemeyiz, fakat yirmi birinci yüzyılın başlarında önlerinde buldukları yolların bir haritasını çıkarabiliriz. İnsanların tercihleri vardır, iyi ya da kötü talihle karşılaşırlar; bu yüzden harita büyük ihtimalle bireysel ömür akışlarını yansıtacaktır, tıpkı bir yerin yol haritası gibi büyük ihtimalle trafiğin dağılımının bir tablosunu verecektir.

Küresel hayat haritamız üç kaynağın yansıması olarak görülebilir. Haritamız öncelikle, genetik olarak programlanmış, toplumsal olarak dönüşmüş insan ömrüne dayanacaktır. Bu ömür doğumumuzla başlar; onu uzun, tehlikelere açık, bazen sömürülmüş bir çocukluk izler; ardından cinsel olgunluk gelir, cinsel olgunluk yetişkinliğe geçiş dönemi olan ergenlik ya da gençliğin bir parçası olabileceği gibi olmayabilir de; yetişkinlikse üreme, geçim, her zaman değil ama sıklıkla yeni bir yaşam ortamı beklentileriyle gelir. Yetişkinliği daha ağır ilerleyen bir dönem, ücretli ya da ücretsiz emeklilik dönemi; çoğunlukla insanın yavaş yavaş gerilediği, bağımlılığının

arttığı bir dönem izler, sonra da biyolojik bakımdan sona erme olduğu kadar büyük bir kültürel olay da olan ölüm gelir.

Bu ömür haritasının ikinci kaynağı sosyal dünyanın jeolojik oluşumuna, topografyasına, onu kendi içinde bölen ve birleştiren şeylere dair bildiklerimizdir. Büyük medeniyetler, onlardan türeyen ya da onlarla ilgili aile sistemleri, toplumsal cinsiyet bakımından her zaman, etnisite açısından sıklıkla, sınıf bakımından genellikle farklılık gösteren ömür tarzları sunarak çocukluk ve ergenlikte bugünkü toplumsal cinsiyetlerin oturmasını, yetişkinlikteki tercihleri ve yaşlılıktaki alternatifleri etkiler. Küreselleşme dalgaları ve moderniteye giden yollar dini inançlarımızı, dil yeterliliğimizi, yetişkin yurttaşlar olarak durumumuzu şekillendirir. Modernitenin tarihi bize farklı yetişkinlik fırsatları ve perspektifleri sunar. Modernitenin on dokuzuncu yüzyılın ortasında dünyada yaratmış olduğu, bugün şevkle anılan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ayrımı doğumdan yaşlılığa insanların hayatta kalma fırsatlarına hâlâ hükmetmektedir.

Son olarak ömürlerimiz, bugün dünya dinamiğinden, onun temel itici güçlerinden, hayatı aşan büyük *dramatis personae*'sinden kaynaklanır; bunlar gençlik heveslerimizi, açılmalarımızı ya da kapanmalarımızı, yetişkinlikteki saiklerimizi, yetişkinlikteki ve yetişkinlik sonrasında imkânlarımızın büyük bölümünü yönlendirir.

Hayat doğumla başlayıp ölüme uzanan bir yolculuktur. Bizim burada yapacağımızsa, bu yolculukta en sık izlenen, en önemli rotaları özetlemek.

Doğum ve Hayatta Kalma

Bir yılda yaklaşık 128-9 milyon, bir günde ise yaklaşık 350.000 insan doğar. Bu rakamın küçük bir bölümü, üç milyonu, 1978'den beri "yapay yollarla", "yardımcı üreme teknolojileri"yle (**www.eshre.com**) Batı Avrupa ve ABD'de doğmaktadır. Yirmi birinci yüzyıl başında kadınların ortalama doğurganlık oranı 2,5'tur; Asyalı, Afrikalı, Latin Amerikalı ve çoğu Avrupalı kadının ömürleri boyunca beş-altı çocuk doğurma eğiliminde olduğu, Kuzey Amerika'da yaklaşık dört, Rusya'da yedi çocuk doğurduğu bir asır öncesiyle kıyaslandığında tarihsel bir gerileme söz konusudur (Therborn 2004: tablo 8.7). Bugün doğurganlık konusunda kutuplar, bir yanda Nijerya ve Etiyopya'da olduğu gibi her kadına beş, Uganda ve Kongo'da olduğu gibi bazen altı ya da daha fazla çocuğun düştüğü Sahara altı Afrikası ile diğer yanda her kadına birden biraz fazla çocuğun düştüğü Kuzeydoğu Asya, Doğu ve Güney Avrupa'dır. Doğu Avrupa nüfusu gerilemektedir, bir bütün olarak Avrupa'nın nüfusu durgunluk göstermektedir, Afrika'nın çoğu yerindeyse nüfus yılda yüzde 2,5-2,6 civarında bir hızla büyümektedir. Japonya nüfusu kısa süre içinde gerilemeye yazgılıdır; ama Amerika kıtasının yanı sıra Asya'nın toplam nüfusları, toplam dünya nüfusunun büyüme hızı olan yılda yüzde 1'den biraz daha hızlı bir biçimde büyümeyi sürdürmektedir (UNFPA 2009: 86 vd.).

Yeraltından, yasa dışı bir doğum kontrol hareketi on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren Avrupa kıtasına ve deniz aşırı yerleşimlere yayılmıştır. Bundan yüzyıl sonra, devletin önayak olduğu, zengin ülkelerin finanse ettiği doğum kontrol tüm dünyayı fethetmiş, küresel bir enformasyon akışı haline gelmiş, yavaş yavaş Üçüncü Dünya liderlerini ikna edip desteklerini kazanmış, küresel/ulusal süreçlerin iç içe geçmesiyle sonuçlanmıştır. Doğum kontrolü Afrika'ya 1990'larda ulaşmıştır; fakat Afrika medeniyetinde yüksek doğurganlık değerleri buna direnmiş, kentli orta sınıf çevrelerde bile varlığını sürdürmüştür. Ölüm oranları ve ihtiyaç halinde aile dışı desteğin eksikliği dikkate alındığında yüksek doğurganlık aynı zamanda akılcı bir sigorta poliçesidir adeta.

İnsan doğumları doğal olarak cinsiyetlidir. Erkeklerin biyolojik zayıflığı dikkate alındığında, insan nüfusları doğal olarak 100 kıza karşılık 105-106 erkek doğurur. Dünyanın nüfusu en kalabalık iki ülkesinde, Çin ve

Hindistan’da doğan bebeklerin cinsiyet oranlarında güçlü bir sapma gözlenmektedir: Çin’de 2004-8 döneminde her 100 kız bebeğe karşılık 120-1 erkek (*Global Times*, 27.01.2009), Hindistan’da 2004-6 döneminde her 100 kız bebeğe karşılık 112 erkek bebek dünyaya gelmiştir. Kadın düşmanlığının en yüksek olduğu eyaletlerde ya da vilayetlerde bu oran daha yüksektir. Hindistan’ın Pencap ve Haryana vilayetlerinde (ortak modernist başkentleri Çandigar’dır) 100’e 124 ve 121’dir, Çin’in orta bölgelerinde yer alan Anhui ve Shanxi vilayetlerindeyse 100’e 132’dir (Guilmoto 2009: 521; krş. Li ve Peng 2000: 68-71). Avrupa’da Arnavutluk, üç Kafkas cumhuriyeti, Pakistan ve Vietnam’da da 100’e 112 (Gürcistan, Pakistan ve Vietnam) ve 121-2 (Ermenistan, Azerbaycan) arasında gezinen bu oran kadın düşmanlığını yansıtır. Bu oranın yüksekliği modern doğum kontrol yöntemlerinden ve oğlanların geleneksel olarak tercih edilmesinden kaynaklanan, geçici bir yükselme olabilir; Güney Kore’de doğan bebeklerin cinsiyet oranı 2007’de normal düzeye 100 kıza 107 erkek seviyesine dönmüştür (Guilmoto 2009). Bu meseleyle ilgili kesin bir sonuca varmak şimdilik zordur.

Geleneksel olarak Çin’de de Hindistan’da bebek ölümleri ve doğum sonrasında cinsiyete dayalı ihmaller söz konusudur. Bugünlerde seçici kürtaj daha önem kazanmıştır; Hindistan’da kürtaj yasaktır, fakat yine de oldukça ucuza kürtaj yaptırmak mümkündür, aşıların ve sağlık hizmetlerinin ihmali de söz konusudur. Çin’de tek çocuğu öngören resmi doğum kontrol politikası bugüne kadar ağır bir biçimde uygulanmıştır, daha az çocuk sahibi olmaya dayanan yeni aile normları Hindistan’da da Çin’de de kadın nüfus açığını ciddi biçimde ağırlaştırmıştır. Bugünkü cinsiyet eğilimi son dönemde gelişmiş modern bir olgudur, kırsal kesimden çok kentlerde görülmektedir, yoksul vilayetlerden çok zengin olanlarda yaygındır; Hindistan’da kuzeydeki geleneksel ataerkil kuşaktan güneye doğru yayılmaktadır (Srinivasan ve Bedi 2009).

Seçici kürtajla kıyaslandığında nispeten gerileme gösteriyor olsa da gıdanın, tıbbi bakım için paranın ve zamanın az olması halinde kızların doğum sonrasında ihmal edilmesi dünyada beş ülkenin önemli bir özelliğidir. Afganistan, Çin, Hindistan, Nepal ve Pakistan’da beş yaşından önce ölen kız çocuk sayısı erkek çocuk sayısından fazladır. Başka her yerde ölüm oranları çoğunlukla erkek çocuklarda ciddi biçimde yüksektir ya da en

azından erkek ve kız çocukların ölüm oranların aynı düzeydedir (UNFPA 2008: 90 vd.).

Çocuklar farklı koşullarda, çok farklı yazgılarla dünyaya gelirler. En az gelişmiş ülkelerde her on birinci çocuğun ömrü birinci doğumgününü görmeye yetmez. En kötü örneklere bakıldığında, Sierra Leone, Afganistan ve Angola'da dört çocuktan biri beş yaşından önce ölmektedir. 60 milyon nüfuslu büyük bir ülke olan Kongo'da beş çocuktan biri beşinci doğumgününü kutlayamamaktadır, aynı şey Nijerya için de geçerlidir. Hindistan'da beş yaşından önce ölüm oranı her yüz çocukta beş ya da altıyı, Çin'de iki ya da üçü, zengin ülkelerde binde dört ilâ dokuzu bulacaktır (UNICEF 2008).

Gelgelelim genel olarak bakıldığında çocukların hayatta kalma ihtimalleri, büyük ölçüde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yalnızca Soğuk Savaş'ı değil BM'nin nüfus mekanizmasını, Dünya Sağlık Örgütü'nü (WHO), tropikal tıbba son derece önemli emperyal yatırımlar yapılmasını, örneğin sıtma taşıyan sivrisineklere karşı ilaçlama ve aşılama yapılmasını beraberinde getiren küreselleşme dalgası sayesinde kesinlikle iyiye doğru gitmektedir. 1970 ile 2005 arasında beş yaşın altında ölüm oranı küresel düzeyde yarıya indirildi: 1000'de 148'den 1000'de 76'ya çekildi. Fakat oranlarla bakıldığında, zengin ülkelerde daha fazla ilerleme kaydedildi. Gelir düzeyi yüksek ülkelerde ölüm oranları 1000'de 32'den 7'ye düşerken, orta gelir düzeyindeki ülkelerde 1000'de 127'den 35'e, düşük gelirli ülkelerdeyse 1000'de 209'dan 113'e indirildi. Kız bebeklerin göreli olarak hayatta kalma ihtimalleri de daha iyileşti. Bugün artık kız-erkek bebekler için ömürbeklentisi Afganistan ve Pakistan'da eşittir, Hindistan'daki kızlar içinse anormal derecede düşük olsa da biraz yükselmiştir (UNFPA 2008: 87).

Sınıfın, genellikle de etnik aidiyetin çocukluk üzerinde, hayatta kalma ihtimali üzerinde (bu ihtimal dünyanın ekonomik eşitlikten en uzak bölgesi olan Latin Amerika'da sınıfa çok bağlıdır), kötü beslenmeden zarar görmeme, eğitimden yararlanma üzerinde çok büyük bir etkisi vardır. Hayatta kalıp dünyaya adım atanların bile gelişmeleri sekteye uğrayabilir; çocukken yetersiz beslenmiş olmaları sonucu yetişkinlikte hastalıklara çabucak yakalanır, çabucak zayıf düşebilir bir hale gelebilirler. Dünyada her dört çocuktan birinin ağırlığı insan standartlarına göre normal düzeyin altında kalmaktadır; beş çocuktan ikisinin bu koşullara maruz kaldığı

Güney Asya'da durum az çok dünya ortalamasına yakın olan Afrika'da olduğundan daha kötüdür (UNICEF 2008: tablo 2). Küresel altı sosyokültürel konfigürasyonlar çocukluk yıllarını gölgeler. Zalim bir ilahi ya da dünyevi bir ironi yüzünden, çok sayıda hassas durumdaki çocuk da son derece tehlikeli tropikal bir yaşam ortamında yoksul, genç, az eğitimli annelerin çocuğu olarak doğar.

Hayatta kalma ihtimaliniz yalnızca hangi ülkede doğduğunuza bağlı değildir. Ebeveynlerinizin sınıfı, doğduğunuz ülkenin hangi alt bölgesinde dünyaya geldiğiniz de şansınızı etkiler. Bu, İsveç gibi eşitsizliğin en az olduğu zengin ülkeler de dahil bütün ülkeler için geçerlidir; Statistics Sweden'a göre bugün İsveç'te bebek ölüm oranları orta büyüklükteki kasabalarda yüzde 7,3, nüfusu 12.500'den az olan küçük belediyelerdeyse yüzde 1,5 civarında gezinmektedir. Fakat sınıf farklılıklarının etkili olduğu ölüm oranlarının sayısı yoksul ve gelişmekte olan dünyada daha fazladır. Ebeveynlerin en zengin beşte birlik kesimi ile en yoksul beşte birlik kesimi arasında (üst orta sınıf ile yoksullar arasında olandan daha dar bir aralıktır, daha ziyade iyi halli ve kötü halli "sıradan insanlar" arasındakine benzer bir aralıktır) beş yaşın altındaki ölüm oranları genellikle 1'e 3'tür; bu durum Hindistan'da bütün çocukların beşte birlik yoksul kesiminde yüzde 10, Brezilya ve Endonezya'da yüzde 7-8 fazla bir ölüm sıklığı anlamına gelir. Farklılıklar gözlenmektedir: Örneğin az gelişmiş, fakat örgütlenme düzeyi orta hallice olan Uganda'da beşte birlik dilimler arasında hiçbir fark yoktur; eşitsizliğiyle adı çıkmış, genel oranın çok daha düşük olduğu Peru'daysa aileleri gelir düzeyi bakımından en zengin beşte birlik kesimde yer alan çocuklar ile en yoksul beşte birlik kesimde yer alan çocuklar arasındaki ölüm oranı 1'e 6'dır (UNOP 2007a: tablo 8).

Hayatta kalma şansı açısından ulus-altı düzeydeki farklılıkların, gelire dayalı olarak sınıflar arasındaki farklılıklara benzediği, hatta onların üzerine çıktığı söylenebilir. Hindistan eyaletlerinde beş yaşın altında ölüm oranları sosyal olarak iyi örgütlenmiş, siyasi olarak solcu, okur-yazar, Güney Asya standartlarına göre erkek egemenliğinin zayıf olduğu, fakat ekonomik açıdan iyi durumda olmayan Kerala'da 1000'de 19 oranındadır; yoksulluğun daha ağır olduğu, başkenti Bhopal'in (Union Carbide'in yol açtığı) çevre kirliliğiyle adının çıktığı, ataerkil kuzey eyaleti Madhya Pradeş'te ise bu oran 1000'e 38'dir (Nanda ve Ali 2007: tablo 2.7). Bu iki eyalette ortalama ömürler arasındaki fark 18 yıldır; Kerala'da ortalama

ömür 73, Madhya Pradeş'te 55 yıldır. Çin'de eyaletler arasındaki farklılıklar o kadar kutuplaşmamıştır; ortalama ömür batıdaki Tibet'te 64, güneydeki Yunnan'da 65, Doğu Zheijiang ve Guangdong'da 75; metropolitan Şangay'da 78'dir (**www.stats.gov.cn**). Ne var ki Çin ile Hindistan arasındaki farklılığın büyük bölümü Kerala'dan kaynaklanmaktadır. Delhi dışında, Hindistan'da ömür sürmenin güvenli olduğu ikinci eyalet Pencap'tır; burada ortalama ömür Madhya Pradeş'te olduğundan 12, Uttar Pradeş ve Orissa'dakinden 10 yıl fazladır.

Brezilya bölgesel olarak, yoksul, az gelişmiş, insanları adeta köleleştiren devasa bir ipotek sisteminin bulunduğu kuzeydoğu bölgesi ile özgür emeğin kahve üretimiyle dinamize olup sonraları sanayileşmiş, eşitlikten uzak olmakla birlikte müreffeh bir güneydoğu bölgesi arasında çok kutuplaşmış bir ülkedir. Bölgeler arasında bebek ölümü oranları 1990'larda neredeyse 2,5'a 1'di; fakat (doğurma çağında olup) okuma yazma bilmeyen 3,5 milyon anne ile 12 yıl ya da daha fazla eğitim görmüş anneler arasında eğitim farkından kaynaklanan bebek ölüm oranının 10'a 1 olması bu durumu gölgeliyordu (**www.ibge.gov.brasil**, *Evolocão e Perspectiva da Mortalidade Infantil en Brasil:* tablolar 1 ve 7). Batı Afrika ülkelerinin çoğu gibi Nijerya da kuzey ile güney arasında kutuplaşmıştır; güneybatıda Yorubaların, güneydoğuda Iboların yaşadığı bölgelerde çocukların beş yaşına kadar hayatta kalma şansı, ülkenin kuzeybatısındaki ve kuzeydoğusundaki çocukların şansından daha yüksektir; kuzeybatı ve kuzeydoğu bölgelerinde doğan çocukların en az dörtte biri beşinci doğumgünlerini hiç görememektedir (**www.nigerianstat.gov.ng**).

Ortalama ömür, özellikle yoksul ülkelerde büyük ölçüde doğumdan sonra hayatın ilk beş yılında neler olduğuyla belirlenir; fakat yetişkinlerin stresi, bununla başa çıkma biçimleri de önemlidir. Bu başa çıkma biçimleri yüzünden ulusal sınırlar, ulusal gelişmişlik düzeyi sınıfın, etnisitenin ve bunların kültürel örüntülerle iç içe geçmesinin gölgesinde kalma eğilimindedir. Tablo 4.1'de bazı örnekler görebilirsiniz. Bu tablo sadece erkeklerden bahsediyor; zira ömrün uzunluğu, aynı farklılaşma örüntüleri kadınlar için de geçerli olmasına rağmen, erkeklerde kadınlarda olduğundan daha büyük farklılıklar gösterir.

Bölgesel sınıfsal farklılıkların ömür uzunluğunda yarattığı farklılıklar Britanya'da 28 yılı bulur, bu fark Sahara altı Afrikası ile gelir düzeyi yüksek ülkeler arasındaki farktan (26 yıl; Dünya Bankası 2010: 379) ya da

Avustralyalı Aborijinler ile yerleşimciler arasında gözlenen farktan fazladır. Dışarıdan bakıldığında, Glasgow'da şehir merkezinin doğusunda, 20.000 kişinin yaşadığı Calton bölgesi özellikle kötü durumdaymış gibi görünmez; kısa süre önce inşa edilmiş, alçak tuğla binalarla bir kısmı gayet hoş da görünür. Fakat burada çalışma yaşındaki nüfusun yüzde 60'ı işsizdir; yoksulluk da nispeten fazladır, buna alkol ve uyuşturucular da eşlik etmektedir (daha fazla bilgi için bkz. Hanlon ve diğerleri 2006). Lenzie villaların bulunduğu müreffeh bir banliyödür. Montgomery County, Washington DC sınırının kuzeybatısında kalan, büyük ölçüde beyaz, biraz sıkışıkça, kentleşmiş bir banliyö bölgesidir. ABD başkenti nüfusunun çoğunluğu Afrikalı Amerikalılardır, birçoğu nispeten yoksuldur. Amerika'da erkeklerin ortalama ömürlerine ilişkin ırktan kaynaklanan fark 1950'de olduğu gibi altı yıldır. Kadınlardaki fark o zamandan bu yana yarıya inmiştir, ama yine de dört yıldır. Ortalama ömür bakımından, ulusal düzeyde sınıfsal farklılıklardan kaynaklanan fark daha düşüktür, her iki cins için de 4,5 yıldır; fakat 1980'den bu yana artmıştır (Kongre Bütçe Bürosu, 17.04.2008).

Tablo 4.1 Sınıf, etnisite/ırk ve ülkeler bakımından, erkeklerin doğumda beklenen ortalama ömürleri, 2000'lerin başı/ortası (yıl olarak)

Nijerya	46
Glasgow Calton	54
Avustralya aborijinleri	56
Rusya	59
Hindistan	62
Washington, DC.'deki Afrikalı Amerikalılar	63
Brezilya	69
ABD Afrikalı Amerikalılar	70
Çin	71
ABD Beyazlar	76
Küba	76
Britanya	77
Avustralya	79
Montgomery Co. ABD	82

Glasgow Lenzie & Londra Kensington/Chelsea	82

Kaynaklar: Glasgow, Londra, Avustralya Aborijinleri, Washington, Montgomery Co.: WHO 2008a: 30, 32; ABD'de beyazlar ve siyahlar: ABD Sağlık ve İnsani Hizmetler Bakanlığı 2008: tablo 26: Dünya Bankası 2009: tablo 1 ve 5.

Çocukluk

Çocukluğun dünyanın çeşitli bölgelerinde sosyal hayatta çok farklı bir yeri vardır. Sahara altı Afrika'nın tamamında toplam nüfusun yüzde 43'ünü, Uganda ve Kongo'da neredeyse yarısını 15 yaşın altında çocuklar oluşturur. 15 yaşın altındaki çocuklar Hindistan'da toplam nüfusun üçte birini, Brezilya'da dörtte birini, Çin ve ABD'de beşte birini, Almanya ve Rusya'da yaklaşık yedide birini, Japonya'da sekizde birini oluşturur (Dünya Bankası 2010: tablo 1).

Ebeveynlik

Bir çocuk yapmak için bir adam ve bir kadın gerekse de bütün çocukların çok azı ebeveynlerinin ikisiyle birlikte büyür. Geniş ölçekte gözlenen bir olgu olarak bekâr analık, Amerika kıtasında plantasyon köleliğinin yarattığı bir tarihsel üründür: plantasyonlarda kölelerin evlenmesi yasaktı; köle ticaretinde de çiftler, ebeveynler gözetilmiyordu. Özgür bırakıldıktan sonra Afrikalı Amerikalılar evlenebiliyorlardı; fakat evlilik belli bir ekonomik istikrarın korunmasını gerektiriyordu. ABD'de ve son dönemde Brezilya favelalarında siyah alt sınıfların gettolaşması, uyuşturucu kültürünün bunu güçlendirmesi, Karayipler'in neredeyse sürekli bir yoksulluk içinde olması babaların yokluğu gibi bir şablon ortaya çıkarmıştır. Avrupa'nın doğusunda ve batısında, Amerika kıtasının beyaz bölgelerinde, Afrika kentlerinin gecekondu semtlerinde evlilik dışı doğumlar ve boşanmalar, yalnız bir ebeveyn, genellikle de anne tarafından yetiştirilen ciddi bir çocuk azınlığı yaratmıştır. Bu durum Asya'da hâlâ ender rastlanan bir durumdur. Britanya adaları Kuzey Amerika'da semirmiş yavrusu ABD ile iyi durumdaki, ama yaşlanan ve biraz da horgörülen ya da korkulan Avrupalı halaları arasında sallantıda kalmış, bazı işlevsiz sosyal kalıplar üretmektedir. Bunlardan biri çocukların yoksulluğudur. Bugün Britanya'da bütün çocukların altıda biri işsiz hanelerde yaşamaktadır, Avrupa'nın başka yerlerinde olduğundan daha kötü bir durum söz konusudur (Stewart 2009: şekil 13.3).

Ailelerde en büyük kesintiye, rahatsızlığa sebep olan şey boşanma değil ölümdür; bütün dünyada yirminci yüzyıla dek çocukluğun üzerine ölümün gölgesi düşmüştür. Doğum yapmak her yerde kadınlar için son derece riskli bir macera olmuştur. Bugün sadece Afganistan'da ve Afrika'da önemli bir

risktir. Nijerya'da ve Afrika'nın başka birkaç ülkesinde 100 anneden biri doğum sırasında ölür, Sierra Leone'de 50 anneden biri doğumdan sağ çıkamaz (UNDP 2007a: tablo 10). AIDS Afrika'da kitlesel olarak öksüzler ve yetimler yaratmaktadır. Bugün Afrika'da sekiz çocuktan biri 18 yaşına kadar ya annesini ya babasını ya da ikisini birden kaybeder. Latin Amerika'da 14 çocuktan biri, Asya'da 16 çocuktan biri bu travmatik deneyimi yaşar (UNICEF 2006: şekil 3.2).

Afrika'da çocukların geniş bir aileye sahip oldukları gözlenir. 2000 yılı civarında, Nijeryalı ve Etiyopyalı 10-14 yaşlarındaki çocukların beşte biri anneleriyle de babalarıyla da yaşamıyorlardı; bu Brezilya'da dokuz çocuktan birinin, ABD'de 25 çocuktan birinin yaşadığı bir deneyimdir. İki ebeveynle birden büyümek AIDS'in musallat olduğu, işçilerin uzun mesafeleri, uzun süreli göçleri yüzünden ayrılıkların yaşandığı Afrika'nın güney bölgelerinde azınlıkların yaşadığı bir deneyimdir. Aile dünyasının öbür ucunda, Asyalı çocuklar genellikle anne ve babalarıyla birlikte büyürler; örneğin Endonezya ve Türkiye'de çocukların yüzde 80-90'ı için bu geçerlidir, çoğunlukla da tek çocuk olarak büyürler. Amerika'da ve İsveç'te çocukların üçte ikisi anne ve babalarıyla birlikte büyürler (Therborn 2004: 180).

Büyükanne ve büyükbabalar her yerde önemlidirler; fakat kardeşler, kuzenler, teyzeler, halalar, dayılar ve amcaların varlıkları ve önemleri hatırı sayılır farklılıklar gösterebilir. Hindistan'da 2000'de doğan toplam 20 milyon çocuğun dörtte birinin üç ya da daha fazla kardeşi vardı; bugünlerde Avrupa, Kuzey Amerika ve Çin'de ender yaşanan bir deneyimdir bu. Uzak akrabaların dünyanın çoğu yerinde önemi vardır; diaspora cemaatlerinde, örneğin Yahudi, Ermeni, Yunan ve Çin diasporalarında da en az o kadar önemlidir; Batı Avrupa, Kuzey Amerika, Avrupa'nın Okyanusya'daki uzantıları buna istisnadır. Örneğin Şili'de ücretsiz sağlık hizmetlerinin kısa süre önce sunulmaya başladığı halk sınıfları arasında, birinin ciddi bir inceleme ya da ameliyat için hastaneye gitmesi gerektiğinde geniş bir akrabalık ağı hastaya refakat etmeye çalışır.

Öyle görünüyor ki en otoriter ebeveynler Afrikalı çocukların ebeveynleridir. Ebeveynlerin çocuklarına işlemeyi en önemli bulduğu değerlere bakar, ebeveynlerin itaat vurgusundan çocuklarında bağımsızlığa verdikleri değeri çıkarırsak tablo 4.2'deki manzara karşımıza çıkar. Bazı bölgesel örüntüler söz konusudur: Afrika'da itaat; Doğu Asya, Kuzey

Almanya ve Kuzey Amerika'da bağımsızlık; Latin Amerika'daysa en az iki eksen – Meksika'dan Brezilya'ya uzanan bir itaat ekseniyle, güneyde, Uruguay'dan Şili'ye uzanan bir dengeli değerlendirme ekseni. Fakat Avrupa'da çok büyük bir farklılık söz konusudur; burada aileyle ilgili başka boyutlarda olduğu gibi bir doğu-batı hattı değil, kuzey-güney hattı söz konusudur. +17 puan alan Portekiz itaat kültürünün en güçlü olduğu ülkedir. Güney Asya'da öyle görünüyor ki Bangladeşlileri, yani eskinin Doğu Pakistan'ını Pakistan'dan ayıran şey, coğrafi uzaklık ve Bengal dilinden fazlasıdır. Mısır, beklenmedik ölçüde bağımsız zihniyette olmasıyla Arap Müslüman ülkeler arasında öne çıkar.

Okul

Bugünlerde hemen hemen bütün çocuklar bir süreliğine okula gidiyor. Dünyada ilkokula kayıt oranı ilgili yaş grubunun yüzde 87'si düzeyinde, Sahara altı Afrika'daysa yüzde 72. ABD ve Batı Avrupa örneklerinde uzun yıllar devam eden resmi okul eğitiminin bile genel işlevsel bir okur yazarlıkla sonuçlanmadığını biliyoruz, verimli eğitim sorunu yoksul ülkelerde tabii ki daha büyük. Nijerya ve Pakistan'da bütün çocukların yaklaşık yarısı, Hindistan'da çocukların üçte biri, ama Endonezya, Mısır ve Meksika'da çocukların yalnızca yüzde 10-15'i beşinci sınıfa kadar gelemiyor. Çin'de son döneme ait veriler eksiktir, fakat 1991'de Çin'de çocukların yüzde 83'ü beşinci sınıfa kadar gelebiliyordu (UNDP 2007b'den hesaplanmıştır: tablo 12). Çin'de 1990'larda kırsal kesimde eğitim gerilemişti; *The Teacher* adlı filmde mizahi, hafif alaycı bir dille betimlenen bu durum besbelli ki okuma yazması olmayan yeni yeni taburlar yaratmıştı (Huang 2008: 238).

Tablo 4.2 Çocuklarda özellikle önemli değerler; itaatin vurgulanması %'sinden, bağımsızlığın seçilmesi %'sinin çıkarılması

Sahara altı Afrika[1]	42
Pakistan	31
Brezilya, Meksika, Peru (ortalama)	25
Cezayir ve Fas	19
Rusya, Ukrayna	3
Arjantin	1

Hindistan, Vietnam	0
Büyük Britanya	-4
Mısır	-20
Kuzey Amerika	-30
Bangladeş	-57
Almanya ve İskandinavya[2]	-60
Çin, Kore, Japonya (ortalama)	-64

Notlar:

1 Nijerya, Tanzanya, Uganda ve Zimbabwe ortalaması.

2 Danimarka, Norveç ve İsveç ortalaması. Finlandiya’da bu değer -28’dir.

Kaynak: R. Inglehart vd. 2004; tablolar A029 ve A042.

Dünyanın birçok yerinde kızlar ilk öğretimde ayrımcılığa maruz kalır. Erkeklerin ilkokula devamı kızlarınkinden Pakistan'da yüzde 11, Nijerya'da yüzde 8, Hindistan'da yüzde 7 yüksektir; Mısır, İran ve Türkiye'de bu oranlar hemen hemen eşittir. Okula devam konusunda Bangladeş, Endonezya, Vietnam, Doğu ve Güneydoğu Afrika'da da cinsiyetler arasında bir eşitlik söz konusudur; okula devamla ilgili veriler eksik olsa da muhtemelen Çin'de de durum böyledir (UNICEF 2006: tablo 5).

Öte yandan ortaokul eğitimi Afrika'da çoğu çocuğun erişebileceği bir fırsat olmanın ötesindedir, 1996-2004 döneminde o dönem başlaması gerekenlerin sadece yüzde 20'si orta öğretime devam etmiştir; Nijerya'da üçte biri, Güney Asya, Batı Asya/Kuzey Afrika'da beş çocuktan üçü devam etmiştir. Latin Amerika'da bile, o dönem orta öğrenime devam edebilecek çocukların yarısından biraz azı devam etmiştir. Latin Amerika'da oğlanlardan çok kızlar orta öğrenime yönelmiştir, Brezilya'da dikkat çekici bir biçimde böyle bir durum ortaya çıkmıştır; oysa Güney Asya, Batı Asya/Kuzey Afrika'da açıkçası tam tersi bir durum gözlenmiştir. Çin'de orta öğrenime toplam kayıt sayısı Hindistan'ın yanı sıra Latin Amerika'daki duruma nazaran daha iyi olmuştur; orta öğrenime devam edebilecek olan çocukların yüzde 70'i devam etmiş, bu oranda az çok cinsiyet eşitliği gözlenmiştir; Hindistan'da ise o yaştaki erkek çocukların yüzde 58'i, kız çocuklarınsa yüzde 47'si orta öğrenime devam etmiştir (UNICEF 2005: tablo 5).

Eğitime erişimde eşitsizlik sonucu eşitsizliğin yeniden üretilme biçimleri, ampirik sosyolojik araştırmaların başlıca konularından biridir; fakat bu araştırmalar daha çok zengin ülkelerde yoğunlaşmıştır (örneğin Shavit ve Blossfeld 1993; Müller ve Kogan 2010). Örneğin Hindistan'da yüksek öğrenim ve kamu istihdamı alanlarında, "geri" kastları kayıran, "planlanmış" güçlü bir pozitif ayrımcılık sistemi mevcuttur. Nijerya'da bir devlet kotası sistemi yürütülmektedir; ülkenin tarihi dikkate alındığında bu sistemin sınıfsal kayırmacılıktan kaçınması pek beklenemeyecek olsa da önemli etnik etkileri olabilir. Brezilya ırkçı kotaları denemektedir; şimdiye kadar tartışmalar çıkmış, belirsiz sonuçlar elde edilmiştir. Fakat Brezilya'nın elitist eğitim sisteminin, ülkenin küresel düzeyde adı çıkmış eşitsizliğinin merkez önemdeki yönlerinden biri olduğu açıktır. Yirminci yüzyılın sonuna gelindiğinde Brezilya'daki siyah ya da *mulatto* nüfusun

neredeyse yarısı dört yıldan daha az süre okul eğitimi görmüştü, beyazların ise sadece dörtte birinin eğitim düzeyi dört yılla sınırlıydı (Kronik Yoksulluk Araştırma Merkezi / Chronic Poverty Research Centre 2004: 81). Bu yüzyılın ilk on yılındaysa Lula'nın başkanlık yönetimi yoksul ve düşük gelirli çocuklar ve gençlerle ilgili büyük bir açılım yapmayı amaçlamıştı.

Dünya ölçeğinde bakıldığında, bugün lise eğitimi gören kadın sayısı lise eğitimi gören erkek sayısından çok daha fazladır; gelir düzeyi yüksek ülkelerde, komünizm sonrası Doğu Avrupa ülkelerinde ve Latin Amerika'da çok daha fazladır. İstisnalar Japonya, Almanya ve Kore'dir. Yüksek öğrenim İran ve Kuzey Afrika'da, hatta Körfez ülkelerinde Müslüman ataerkilliğin altını oymaktadır. Birçok bakımdan olduğu gibi bu bakımdan da kadınların durumunun en kötü olduğu yerler Sahara altı Afrika ülkeleri ve Güney Asya'dır (UNDP 2007a: tablo 30). Yüksek öğrenime daha fazla yönelme yönündeki bu eğilimin küresel bir eğilim olduğu açıktır; yer yer de erkeklerin ulusal muhafazakârlığını gizlice aşacak kadar güçlü olduğu da görülmüştür.

Kore'de orta sınıftan ebeveynlerin eğitime yaptıkları yatırımın muhtemelen eşi benzeri yoktur. Kore'deki öğrencilerim arasından birçoğu çocukluklarında, 10-11 yaşlarından itibaren yurtdışına, İngilizce konuşulan bir ülkede eğitim görmeye gönderilmişlerdi; durumu o kadar iyi olmayan ebeveynler genellikle Avustralya ya da Yeni Zelanda'yı, daha iyi durumda olanlarsa Amerika ve Kanada'yı tercih etmişlerdi. Bazı çocuklar tek başlarına gönderilmişlerdi, bazılarının yanındaysa anneleri ya da babaları ya da bir akrabaları vardı. Hepsi de İngilizceyi düzgün öğrenmek, bir Amerikan üniversitesine başvuruya hazırlanmak için gönderilmişlerdi. Fakat çocuklarını dünyaya hazırlamak için özel okullar, hatta kreşler aramak, buralara para ödemek, önemli özel eğitim kurumlarının bulunduğu ülkelerde genelde bir orta sınıf uğraşıdır. Elit ilkokul ve ortaokulların tersine elit üniversiteler birçok ülkede devlet kurumlarıdır; ama bunun ABD'de tanınmış istisnaları vardır. Brezilya'da ümit vaat eden orta sınıf öğrencilerin hemen hepsi özel ortaokullara devam etseler de özel üniversiteler, bir-iki Katolik üniversitesi dışında genellikle ikinci, üçüncü sınıf üniversite olarak görülür.

Çalışma

Sanayileşmekte olduğu dönemde Avrupa'nın başlıca özelliklerinden biri olan çocuk işçiler, on dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren, zorunlu eğitim, sanayi teknolojisindeki değişiklikler, sendikalar ve sosyal reformcuların seferberlikleri sonucu ortadan kalkmıştır.

Fakat ev işleri olsun, temizlik, ot toplama, su getirme, küçük kardeşlere bakma olsun, pazarda çalışmak, satıcılık yapmak, hizmet etmek ya da pek sık olmamakla birlikte dokuma ya da duvar örme gibi ağır işlerde çalışmak ya da insanı iğrendiren seks ticareti olsun çalışmak, Üçüncü Dünya'daki çocukların hayatlarının hâlâ büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. UNICEF'in (2005: tablo 9) tahminlerine göre Sahara altı Afrika ülkelerinde 5-14 yaş grubundaki çocukların üçte biri ya uzun süreli ev işlerinde ya da kısa süreli dışarı işlerinde çalışmaktadır; başka yerlerde ise rakamlar Güney Asya'da yedi çocuktan birinin, Latin Amerika, Karayipler ve Doğu Asya'da (Çin dışında) on çocuktan birinin çalıştığını göstermektedir. En yoksul Afrika ülkelerinde (örneğin Burkina Faso, Sierra Leone, Togo) çocukların yüzde 60'ı bu araştırmanın gerçekleştirilmesinden önceki hafta bir işte çalışmıştı. Hindistan'daki rakamların gerçek rakamların altında kalması muhtemeldir; başka ülkelere ilişkin veriler için de aynı şey söylenebilir. 2000 yılı civarında Hindistan'ın başlıca büyük şehirlerinde, hem güneyde (Tamil Nadu ve Karnataka) hem kuzeyde (Bihar, Uttar Pradeş, Batı Bengal) 9-11 yaş grubundaki çocukların üçte biri çalışıyordu (John ve Naranayan 2006: 183).

Brezilya'da eve sizden bekleneni getirmekte şansınız yaver gitmezse ya da belalı bir üvey babaya çatarsanız sokak çocuğu olup çıkabilir, şiddete başvurmaktan çekinmeyen Brezilya polisinin meşru avlarından biri haline gelebilirsiniz. Aile ilişkilerinin kuvvetli olduğu Gana'da, Accra'da bile sokak çocukları ortaya çıkmaktadır. Fakat tıpkı iyi aile tarihçisi Elizabeth Kuznesof'un (2005: 866) yaptığı gibi Latin Amerika'daki sokak çocuklarından "küreselleşme"yi sorumlu tutmak da öyle görünüyor ki istenmeyen bir şeydir, "küreselleşme"nin fazla şişirilmesinin bir başka örneğidir. Brezilya'nın kuzeydoğusundaki yoksullaşmış eski plantasyon/ırgatlık bölgesinden göçün devam etmesi, emeğin neoliberal gayri resmi "esnekleşmesi", cinsel ilişkilerin genişleyip kırılganlaşmasının yöreye özgü gelişimi, ayrıca uyuşturucu ticaretiyle sokakların giderek acımasız bir hal alması, bunların hepsi de bu sonucun doğmasında küreselleşmeden daha etkili olmuş gibi görünüyor.

Çocuk işçiliğinin sosyal anlamı ve sonuçları büyük farklılıklar gösterir. Bir uçta emeğin zincire vurulması, zorla çalıştırılması, fuhuşa ya da halı dokuma, futbol topu imal etme gibi on dokuzuncu yüzyıl başı Manchester'ını hatırlatan proto-endüstriyel işlere sürüklenmesi anlamına gelir. Bir diğer uçtaysa çocuk emeği ev işleriyle, çiftlikte yapılan işlerle ya da seyyar satıcılıkla ailenin geçimine katkıda bulunmak demektir. Çocukların çalıştığı ülkelerde konuyla ilgilenen yurttaşlar, büyük bir yoksulluk içinde olan insanların birçok kısıtlamayla karşılaştıklarını, ellerinde pek az seçenek kaldığını dikkate alarak, farklılıkları hesaba katan bir reform yaklaşımını savunurlar. Meksika'da ve hepsinden önce de Brezilya'da başarılı bir sosyal politika geliştirilmiş; Brezilya'da okula devam eden yoksul çocuklara nakit yardımı ve bedava öğle yemeği verilmeye başlanmış, böylece çocukların çalışması üzerindeki baskı hatırı sayılır ölçüde azaltılmıştır. Bu politika diğer Latin Amerika ülkelerine ve gelişmekte olan ülkelere de yayılmıştır.

Gençlik: Seks ve Kültür

Gençlik toplumsal tarihte öncelikle cinsel olarak, bir uçta adet görme ve buluğa ermekle birlikte gelen bedensel değişimlerle cinsel kapasitenin olgunlaşması, bir uçta da evlilikle, son dönemde ayrıca birlikte yaşamayla cinselliğin tam anlamıyla meşruiyet kazanması ve düzenlenmesi arasında kalan dönem olarak tanımlanmıştır. Geleneksel Afrika toplumlarında, gençliğe adım atmak, başlıca geçiş törenlerinden birini oluşturur; yaklaşmakta olan yetişkinlik için inziva içinde geçen, genellikle acılı bir hazırlık dönemidir. Protestan Hıristiyanlık'ta bugün artık sosyal önemini büyük ölçüde yitirmiş bir ergenliğe geçiş töreni vardır; fakat 1950'ler gibi geç bir tarihte, gayet seküler olan İsveç'te normalde 14 yaşında, ilkokulun bitirilmesi sonrasındaki *konfirmation* çocukluğun sona erdiği anlamına gelirdi. Yaklaşmakta olan yetişkinliğe yönelik hafif bir dini hazırlıktı, ilk kilise komünyonuyla son bulurdu; komünyon Katoliklerde de önemli bir törendir, ama onlarda hayatın daha önceki bir döneminde gerçekleştirilir.

Gençlik bir özgürlük ve macera dönemidir; çocukluktan kurtulmuşsunuz, ama yetişkinliğin sorumluluğunu da yetkilerini de tam anlamıyla üstlenmemişsinizdir. Bir fiziksel güç dönemidir; çoğu insan kültürüne göre de kadın ya da erkeklerin özellikle güzel olduğu bir dönemdir, bir beden kültürü, artık internet üzerinde de olmak üzere erotik olarak kendini gösterme dönemidir. Gelgelelim aynı zamanda genellikle yetişkin olarak tanınıp anlaşılmamaktan ileri gelen, daha yaşlı kuşakların sahip olduğu şeylerden (bir iş, kendine ait bir ev, toplumda güç ve nüfuz) dışlanmış olma deneyimlerinin eşlik ettiği bir hayal kırıklığı ve öfke dönemidir de. (Kısa süre önce Avrupa'da yapılan bir incelemede genç insanların bugün sosyal olarak dışlanmaları ve siyasi katılımlarına odaklanılmıştır: Tezanos 2009).

O halde, dünyayı daha önce görülmemiş bir şeye çevirmekle ilgilenen modernist siyasi kültürlerin gençliği en gözde özneleri olarak yüceltmelerinde pek hayret edilesi bir şey yoktur. 1830'larda Giuseppe Mazzini ulusal bir cumhuriyetçi hareket kurmuştu: Genç İtalya ve Genç Avrupa. Bu hareketler daha sonra Avrupa dışında başka birçok "Genç" harekete dönüşecekti: 1860'larda Genç Osmanlılar, 1907'de Genç Tunuslular, 1910'larda Jön (genç) Türkler, 1928'de Genç Endonezya ve onun Gençlik Yemini gibi. İtalyan faşizmi, monarşi ve kiliseyle yaptığı pragmatik antlaşmalara rağmen, tepkici Alman Romantizmi'ne yaslanan

Nazizm'e kıyasla daha açık bir biçimde modernizmin öfkeli melankolisiydi. İtalyan Faşizminin savaş şarkısı *Giovinezza*, "Gençlik"ti. ABD'de isyancı 1968 kuşağı, gençler ile geri kalanlar arasına ahlaki bir sınır çizgisi çekmişti: "30 yaşın üstünde kimseye güvenme!" 1989'da Doğu Avrupa'da komünizm karşıtı ayaklanmalar sırasında Macaristan'daki en militan, en sağcı kuvvet kendisine *Fidesz*, "Genç Demokratlar" diyordu; aynı parti 2010'da aynı liderle parlamentoda çoğunluğu kazandığında, üyeleri artık genç olmaktan ziyade orta yaşlılardı. Partinin 1989'daki en başarılı posterinde yaşlı komünist liderler Brejnev ve Honecker Rus usulü birbirlerini yanaktan öperken görülüyordu, posterde "Onların sevgisi - ve bizimkisi" deniyordu. Komünizm yaşlıların eşcinselliği olarak nitelenip bir kenara itiliyordu.

Tarihsel olarak modern gençlik siyaseti, her şeyden önce öğrenci siyasetidir. O zamanlar sayıları az olsa da, öğrenciler 1848'deki Avrupa devrimlerinde öne çıkan bir rol oynamışlardır. Yirminci yüzyılda genellikle sömürge karşıtı hareketlerin öncü kuvvetlerini oluşturmuşlardır. Daha büyük bir kuvvet olarak, 1960'ların ikinci yarısında neredeyse dünya çapında bir hareket haline gelen 1968 isyanlarının ön cephesinde yer almışlar, 1989'de Çin'deki protesto eylemlerini gerçekleştirmişlerdir.

Bugünkü siyasal tablo çok büyük farklılıklar göstermektedir. Buenos Aires Üniversitesi kadar radikal olarak siyasallaşmış üniversite sayısı pek azdır. Öğrenciler bugün Caracas'tan Bangkok'a orta sınıf isyanlarında büyük bir rol oynamaktadırlar. Fakat gençlerin protesto manzaralarına bakıldığında, söz gelimi Fransa ya da İsveç'te alt sınıftan banliyölerde yaşayan ikinci kuşak işsiz gençlerin de isyan ettiği görülmektedir.

Eğitimi devam ettirmek de bugünün gençliğinin başlıca özelliklerinden biri haline gelmiştir. Bugün zengin ülkelerde, bir kuşağın ortalama üçte ikisi, gerek üniversitelerde gerek mesleki eğitim veren okullarda yüksek eğitime devam etmektedir. ABD ve Güney Kore'de ortaokul sonrası eğitime devam yüzde 80'in üzerindedir. Hindistan ve Çin'deyse tersine 2003'te ortaokul sonrası eğitime devam düzeyi, yüzde 11 ve yüzde 13 düzeyinde kalmış, Nijerya'da sadece yüzde 8 olmuştur. Latin Amerika'da yüksek öğrenime devam düzeyi daha yüksektir: 2003'te Brezilya'da bu oran yüzde 18, Meksika'daysa yüzde 21 olarak gerçekleşmiştir. Fakat bu oran Güneydoğu Asya'nın epeyce gerisinde kalmıştır: Ortaokul sonrası eğitime devam 2003'te Malezya'da yüzde 27, Filipinler'de yüzde 31,

Tayland’da yüzde 37 düzeyinde gerçekleşmiştir (Dünya Bankası 2005: tablo 2.11). İlkokul sonrası eğitimin yaygınlaştırılması, Doğu ve Güneydoğu Asya’daki başarılı kalkınma stratejilerinin en merkezi yönlerinden biri olmuştur.

Bugün, dünyanın en genç toplumlarını yöneten Afrika siyasetinde, gençlik bakanı ve/veya iktidar partisinin gençlik kollarının başkanı güçlü bir adamdır (bugüne kadar bu kişi neredeyse hiç kadın olmamıştır), gerçi rütbece her zaman ikinci sırada gelir. Fakat genel olarak bakıldığında gençlik artık başlıca siyasal öznelerden biri değildir. Gençlik kültürü siyasal çağrışımlarını yitirmiş, eğlence dünyasından çağrışımlar yüklenmiştir. Ne var ki gençlik, Washington DC’deki siyasi liderler için bir tür tehdit haline de gelmiştir: ABD’nin dünya hâkimiyetinin ya da “ulusal güvenliği”nin Washington’daki planlayıcıları açısından “gençlik enflasyonu” bir kabustur; NATO danışmanları arasında yer alan Gunnar Heinsohn’un çalışmasında (2003) akademik olarak da yankısını bulmuş bir kabustur bu.

“Gençlik enflasyonu” terimiyle ifade edilmek istenen şey, genç nüfusun, özellikle de 15-25/30 yaş grubundaki genç erkeklerin sayısının artması; bu kesimlerin mevcut sosyal düzeni sorgulama, ona isyan etme ihtimalidir. Salt bir paranoya değildir bu. Nihayetinde İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki bebek patlaması 20 yıl sonra, 1960’lardaki radikal gençlik ve öğrenci hareketinin dayanağını oluşturmuştur. Afrika’da, Batı ve Güney Asya’da iş isteyen, siyasete katılma hakkı talep eden yeni, kalabalık genç kuşakların rejimleri, ayrıca ulusal sınır kutuplaşmalarını sarsması olası görünmektedir; birbirlerine karşı şiddete sarılmaları da öyle. Bir “gençlik enflasyonu” en fazla Sahara altı Afrika ülkelerinde görünür haldedir; bu ülkelerde 15-24 yaş grubu, çocukluk sonrası (15 yaş üstü) toplam nüfusun üçte ikisini oluşturmaktadır. 1990’ların başında Çin’den Latin Amerika’ya kadar, NATO’nun başlıca hedefleri Batı Asya ve Kuzey Afrika da dahil olmak üzere Üçüncü Dünya’nın her yerinde bu orana ulaşılmıştır; ama Afrika dışında bu oran düşme eğilimindedir (ILO 2008a: şekil 7).

Gelgelelim Pentagon ve NATO sığınaklarının dışındaki dünyada gençlik kültürü çok farklı, hazcı bir eğlence anlamı kazanmıştır, ancak yer yer siyasal bir anlamı vardır. Giyinip kuşanmayı, maceraları, gösterişi gerektiren, cinsiyetlerin genellikle cinsel olarak serbest kalmış değilse de erotik olarak anlam yüklü karşılaşmalarını içeren bu hoş vakit geçirmenin, gençlik kültüründe, özellikle de Kuzeybatı Avrupa’nın genç hanımlara

nispeten nazikçe eşlik edilen geniş ölçekli toplumlarındauzun bir tarihi vardır. Kuzeybatı Avrupa ve Kuzey Amerika’nın halk sınıfları arasında gençler arasında bir dans salonu kültürünün bir asırdan öteye uzanan bir geçmişi vardır. Kitlesel spor pratiği on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yükselmiş, hem genç hem o kadar genç olmayan kitleleri kapsar hale gelmiştir. Fakat 1940’lardaki hali vakti yerindeki kuşağın da desteğiyle gençlik kültürünün 1960’larda yeni bir aşamaya geçtiğini söylemenin, kuşaksal bir önyargı olduğunu sanmıyorum. Bu kültürün merkezinde, kudretli bir medya topluluğuyla, EP ve LP’lerden hızla kasetlere doğru geçen çok profesyonel bir plak sanayisi, çarpıcı konser mizansenleri, radyo, filmler, TV, CD’ler ve videoyla desteklenen pop müzik vardı. 1970’ler ve 1980’lerde bu küreselleşmiş bir gençlik kültürü dalgası halini aldı, o zamandan beri de gelişmeyi sürdürüyor.

2000’li yıllarda yeni olan şey MP3, iPod ve başka aygıtlarla elektronik olarak beslenen bir müzik kültürünün varlığıdır; sosyal açıdan daha da önemlisi Facebook, MySpace ve başka elektronik kulüplerde dünya çapında sohbet, görüntü paylaşımı ve tanışmaların gerçekleştiği yoğun bir sanal ilişki ortamının doğmasıdır. Genç kızlar arasında daha önceleri gözlenen samimi arkadaşlık ilişkilerine benzer bir yoğunluğu olsa da daha yaşlı kuşakların bu hummalı gösterişçi kültürün cazibesini anlamayabilmeleri o kadar kolay değildir. Kendi kuşağımdan meslektaşlarımdan aldığım davetlere bakarak bu uçucu yakınlığa dair bir şeylerin bazı yetişkinleri de çektiğini söyleyebilirim, fakat bu her şeyin ötesinde 2000’lere özgü bir genç kuşak deneyimidir.

Küresel bir gençlik dünyası söz konusudur, ama gezegen çapında bağ kurmanın yanı sıra farklılıkları da barındıran bir kültürdür bu. Egemen merkezi Batı Avrupa ve Kuzey Amerika, özellikle de başlıca TV, film ve plak stüdyolarının bulunduğu, en başarılı fikirlerin doğduğu, yıldızların çoğunun yaratıldığı ABD ve Britanya’dır. Bunları bölgeler ve bölgesel merkezler izler: Brezilya ve Meksika’nın merkez olduğu Latin Amerika; Japonya’nın çekişmeli bir merkezi konuma sahip olduğu Doğu Asya; Mumbai’dan yönetilen Güney Asya; Körfez ülkelerinden akan paranın meydan okumasıyla karşı karşıya kalmış Kahire’nin merkezde yer aldığı Arap dünyası; özellikle müzik açısından hareketli olan, her tür merkezin hassas bir konumda bulunduğu, ama Kongo-Kinşasa ve Nijerya’nın önemli merkezler olduğu Sahara altı Afrika ülkeleri.

Başka bir deyişle küresel kültürel tarihin bugünkü gençlik kültürü ve bu kültürün yeni biçimleri üzerinde hâlâ ağırlıklı bir etkisi vardır. Benzer bir şey 1960'larda gençlerin kazanımlarından bir başkası olan cinsel devrim açısından da geçerlidir.

Gençlik Dünyasının Cinsel Coğrafyası

1960'lar ve 1970'lerin "cinsel devrimi" evrensel değil, büyük ölçüde Batılı'ydı. Doğu Asya'nın büyük şehirlerinde; Tokyo, Taipei, Şangay ve diğerlerinde biraz gecikmeyle değişiklikler yaşanmaya başladı; ama bu değişiklikler hayli özgül biçimler aldı. 1970'lerin sonundan itibaren Afrika'daki ekonomik kriz ailelerin denetimini baltalamaya başladı, Afrika'daki cinsel ahlakı ve uygulamaları farklı farklı biçimlerde değiştirdi. Latin Amerika ve Karayipler'de sekse karşı yaklaşım, Kuzey Atlantik Püritenlerinin yaklaşımına göre her zaman daha olumlu ve gayri resmi olmuştu; fakat tam da bu yüzden, ayrıca yirminci yüzyılın ortasındaki ekonomik kalkınmayı izleyen formelleşme ve istikrar kazanmanın etkileri yüzünden buralardaki ciddi değişimleri saptamak zordur. Güney Asya, Batı Asya/Kuzey Afrika'daki aşırı katılık ve denetim genel olarak bakıldığında bir parça gevşemiş görünmektedir; fakat bu gevşeme sadece kendi gizlilik duvarları içinde yaşanıyormuş gibidir.

Geniş Bir Alana Yayılmış Afrika Cinselliği

Afrika göreneklerinin tarihi Batılı cinsel devrimin çok uzun zaman öncesine uzanır; Afrika'da seks, insanın meşru hazlarından biri olarak görülmüştür. Evlilikle ilgili incelikli kurallar, gizliliğe ve bazı tabulara saygı gösterilmesi koşuluyla genellikle evlilik öncesi ve evlilik dışı seksle ilgili hatırı sayılır bir esneklik içermiştir. Biyolojik olarak ebeveynlik, soyda belirtilen sosyal babanın haklarına her zaman kuvvetle tabi olmuştur. Evlilik öncesi iffetin değerli görülmesi de Afrika'da çoğu kültürün bir parçasıdır, fakat genellikle doğurganlık ve çalışma kapasitesiyle ilgili değerlerin epeyce altında yer alır.

Afrika'da genç yaşta cinsel ilişkiye girme yönünde açık bir eğilim, bu anlamda bir "devrim" gözlenmez; gerçi kıtanın güney bölgelerinde ve batı sahilinde ergenlik çağındakilerin evlilik öncesinde seksi deneyimlemesinde bir artış olmuştur. Genç yaşta evlenmek âdet olduğundan, 1950 civarında

doğmuş Afrikalı kadınların çoğu 18 yaşına geldiklerinde cinsel açıdan deneyimlilerdi; bunun bilinen istisnaları Etiyopya, Ruanda ve Zimbabwe'ydi. 1980 civarında doğmuş kuşakta da benzer bir durum söz konusudur, fakat evlilik yaşı yükselmiştir. Küresel bağlam düşünüldüğünde Afrika'da evlilik yaşı hâlâ düşüktür, çoğunluk 20 yaş civarında evlenmektedir, Sahel ve Uganda'daysa 18 yaşından önce evlenilmektedir, Etiyopya'da da evlilik yaşı ortalama 18'dir.

Kuzeybatı Avrupa standartlarıyla düşünüldüğünde Afrikalı çoğu kız daha geç yaşlarda evlilik dışı cinsel deneyimler yaşamaktadır. 1980 civarında doğan Nijeryalı kızların sadece beşte biri 18 yaşından önce cinsel deneyim yaşamıştır, Güney Afrika'daysa o kuşağın yarısının 18 yaşından önce cinsel ilişkisi olmuştur. İlk cinsel deneyim ve evlilik sadece Müslüman Sahel'de, biraz Burkina Faso ve Mali'de, Hıristiyan Etiyopya ve Ruanda'da kuvvetli bir benzerlik gösterir. Afrika'da cinsel bakımdan deneyimli genç kızların, daha da önemlisi evlilik öncesi cinsel deneyimi olanların sayısı Asya'daki genç kızların sayısından fazladır. Afrikalı genç kızlar Güney Asya'daki çoğu genç kızın tersine başına buyruk bir gençlik yaşarlar; hareketleri, cinsellikleri açıkçası Batı Asyalı, Kuzey Afrikalı akranlarınki kadar kısıtlanmış değildir.

1980'lerdeki yıkıcı ekonomik kriz, Afrikalı kadınlar arasında azınlıkta kalmış olsa da dikkat çekici bir cinsel özerliği, bağımsızlığın yükselmesini beraberinde getirdi; ortaokul çağındaki kızlarla daha yaşlı ve zengin "şeker babalar" arasındaki cinsel ilişkiler bunun bir sonucuydu.

Tuhaf örneklerden biri Katolik Ruanda'dır (hakkında elimde veri bulunmayan Katolik Burundi de büyük ihtimalle ona katılabilir); Ruanda'da genç yaşta cinsel deneyim, doğum ve evliliğe ender rastlanır. Diğer uçtaysa Botswana ve Namibya yer alır; buralarda genç yaşta cinsel deneyim ve doğumlar yaygındır, ama evliliğe ender rastlanır. AIDS çağında, yerel virütik koşullar düşünüldüğünde bu ölümcül bir karışımdır. 20 yaşından önce evlenmek Müslüman Sahel'de kadınlar açısından normdur, Mozambik ve Uganda'da böyle olması beklenir. Afrikalı genç kızların yaklaşık beşte biri, Güney Afrika dahil bazı ülkelerde üçte biri (1998'de) anne olur.

Asya'da da Afrika'da da damatlar ve babalar genellikle hatırı sayılır derecede yaşlıdır. Başka bir deyişle genç erkekler için her zaman bir gençlik dönemi vardır.

Asya'da Usuller: Denetim ve/veya Gizlilik

Asya'da (ve Kuzey Afrika'da) cinsellik ve evlilik hâlâ temelde, açıkça tanımlanmış bir çerçeve dahilinde yönlendirilir. Fakat yirmi birinci yüzyılın eşiğindeyken, birbirinden farklı iki temel çerçeve gözlemleyebiliriz. Bunlardan biri, kadın cinselliği üzerinde katı, sıkı denetimler içerir; yoksul Güney Asya'da hâlâ büyük ölçüde kızların çocukluktan doğruca evliliğe sürülmesiyle, Batı ve Orta Asya'da, Kuzey Afrika'da ise gençlik kültürlerinin sıkı bir biçimde denetlenmesiyle işler. Bu denetim, Batı ve Güney Asya'ya ilişkin çoğu karşılaştırmalı araştırmada, cinsel deneyimler hakkında açık sorular sormaktan kaçınıldığı anlamına gelir.

Türkiye'de 1990'ların sonunda okul makamları şüphelenilen kızları bekâret testlerine gönderiyor, bakire olmadığı anlaşılan kızlar, ki bunların arasında hemşirelik okulu öğrencileri de vardı, okuldan atılıyordu. Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı, ancak 2002'de bekâretin bozulmasını eğitim sisteminden dışlanmanın bir gerekçesi olmaktan çıkardı. Güney Asya'da çoğu kız bir gençlik dönemi deneyimlemez, aynı şey Endonezya, Orta ve Batı Asya/Kuzey Afrika için de geçerlidir; gerçi Kahire'de az sayıda genç kadını haremlik selamlık ayrımı olmayan üst sınıf kafelerde nargile içerken görmek mümkündür.

Fakat Doğu Asya'da ve Güneydoğu Asya'nın büyük bölümünde, hatırı sayılır bir cinsel özgürlüğün, gençlerin özerk olmasının söz konusu olduğu, bunun yanı sıra edep ve ağırbaşlılığın, ayrıca geleneksel kural haline gelmiş kısıtlamaların yaygın olarak gözetildiği ikinci bir Asya versiyonu vardır; tabii ki ticari seks ağlarının dışında. Ticari seks ağları, özellikle Tayland'da ailevi erkek kültürünün çok önemli bir parçasıdır; yalnızca seks turistleri için önemli değildir. Doğu ve Güneydoğu Asya'da, Güney ve Batı Asya'nın katı denetimi olmaksızın, gençlerin öz disiplinli olması hâlâ büyük ölçüde hâkim kuraldır; fakat yine de nispeten geç de olsa çoğunlukla ergenlik sonrası ilk cinsel deneyim, gizlice olsa da marjinal bir biçimde gelişen birlikte yaşama pratiği de söz konusudur. Evlilik dışı doğumlara ender rastlanır. Tarihsel sosyoekonomik yeri itibarıyla Japonya bu alanda öncü ülkedir, Çin ise ağırlığı yüzünden paradigmadır. Güney Kore geleneksel kurumların en güçlü olduğu yerdir. Örneğin 2008 sonbaharında Kore Anayasa Mahkemesi, zinanın suç olmasının hâlâ geçerli bir yasa olduğunu dördüncü kez ilan etmiştir (news.bbc.co.uk: 26.01.2008).

Çin’de kadınların ortalama evlenme yaşı, 1990’larda resmi olarak asgari evlenme yaşı olan 22’nin biraz üzerindeydi; dörtte birlik bir kesim 21 yaşından hemen önce evlenmişti. Kısa süre öncesine kadar Çin’de evlilik öncesi seks cezalarla bastırılıyordu, üniversitede birlikte yaşamak (1987) ve Şangay’da cinsel bir komün de (1988) cezalandırılmış uygulamalar arasındaydı. Çin, özellikle de komünizm öncesinde ülkenin seks başkenti olan Şangay o zamandan beri “açıldı”; olası cinsel ilişkiler için çok geniş bir repertuvar sunmaya başladı. Fakat 1980’lerde doğmuş genç Çinli kadınların ezici bir çoğunluğu için seks evlilikle ya da hemen öncesinde nişanlılarıyla başlar. Erkeklerin dörtte biri başka cinsel deneyimleri olduğunu da aktarmıştır.

Kreollerin Eşitsizliği

Latin Amerika ekonomik bakımdan dünyada eşitsizliğin en yoğun olduğu bölgedir. Cinsel düzende eşitsizlik burada, sömürge döneminin ilk yıllarından itibaren kurumsallaşmıştır. Yaygın olan evlilik dışı cinsel hazlar, sık rastlanan gayri resmi birliktelikler, hâlâ tüm bölgede kürtaj haklarının aşırı derecede kısıtlanmasında (Nikaragua’da Sandinist lider Daniel Ortega’nın sağ kesimle yaptığı şaibeli bir anlaşma sonucu kürtaj kısa süre önce toptan yasaklanmıştır) tezahür eden resmi Katolik muhafazakârlıkla birlikte varlığını sürdürmektedir. Fakat ABD’dekinden çok daha güçlü olan bu ayrıksı Kreole ikiliği içinde yalnızca sınıfsal değil, etnik-topraksal bir özellik de taşıyan bir merkez/çevre ayrımı da vardır. Kaygısız Karayipler ile en azından dışarıya karşı düğmelerini tepeye kadar iliklemiş Şili, bugün ülkelerin sosyo-cinsel düzenleri açısından geçerli olan iki kutbu temsil eder; iki ülke arasında ulus altı bölgeler, etnisiteler/ırklar ve sınıflarla örülmüş karmaşık bir doku vardır.

Latin Amerika’da 1970’lerde doğmuş kızların ortalaması açısından cinsellik 19 yaş civarında başlamıştır; Güney Avrupa’dakine benzer, Kuzey Atlantik bölgesine göre geç bir yaştır. 1940’lardan itibaren gelen kuşaklarda, bu yaşın gerilemesi yönünde Brezilya dışında bir eğilim gözlenmez. İlk cinsel birleşme açısından ortalama yaş iki yıl sonrası, 21 ile 22 arasıdır. 2000 yılı civarında Mexico City ve Buenos Aires’te ilk cinsel birleşmede ortalama yaş kızlar için 18, erkekler için 17’ydi. Buenos Aires’te genç erkeklerin yarısı, Avrupa’da olduğu gibi Amerika kıtasında da Latinlerin klasik erginlenme yolunu tutar ve ilk cinsel deneyimlerini bir

fahişeyle yaşar. Güney yarıkürede, cinsel ilişkiye, cinsel birliktelik ve doğuma en erken yaşlarda geçişlere, buluğ çağının başlarında ya da ortalarında başlayan cinsel açılmaya Meksika'dan, merkez bölgedeki yüksek düzlüklerin dışında Arjantin'in kuzeyine ve Patagonya'ya doğru uzanan çevre bölgelerde rastlanır.

"Batılı" Dört Versiyon

Dünya üzerindeki bu cinsel hayat gezintimizi, Avrupa ve Kuzey Amerika'da bugünkü sosyo-cinsel düzenin, özellikle de bu düzenin genç-yetişkin yüzünün bazı yönlerini toparlayarak sona erdirelim.

Kuzeybatı Avrupa'da Erken Yaşlarda ve Gayriresmi Seks Kalıbı

Erkekler ve kızların ilk cinsel deneyimlerini yaşadığı yaşlar ortalama 16 ve 17'dir, fakat ergenlik çağında doğumlara ender rastlanır; 15-19 yaş grubundaki kadınların yüzde 1'i ya da daha azı doğurur. Yirmili yaşların başında ya da ortalarında başlayan birlikte yaşama, evlilik öncesinde kural olma eğilimindedir; genel olarak eşleşmenin başlıca biçimidir. Tek başına ebeveynlik çok yüksek düzeylerde değildir, aslına bakılırsa son yıllarda İsveç'te azalmıştır. Bu sosyo-cinsel düzenin "ideal tipik" nüfusları kuzeylilerdir; fakat bu düzeni kutup bölgesine özgü bir kalıp değil de Avrupa'da gözlenen başlıca kalıplardan biri yapan şey, büyük ölçüde aynı kalıbın Fransa, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'da da gözlenmesi; ergenlik çağında doğumlara, yalnız ebeveynlere daha sık rastlanması, birlikte yaşamanın daha az görülmesi gibi başka bazı özelliklerle birlikte Britanya ve Germen Orta Avrupa'da da görülmesidir.

Dünya üzerinde, cinsel meselelerin 1968'deki öğrenci hareketiyle ilgili olmadığı tek yer muhtemelen İskandinavya'dır. Burada üniversiteler ve kolejler, ebeveynlik yerleri değildir; öğrencilere yetişkin gibi davranılır. Örneğin 1960'ta Lund Üniversitesi'ne girdiğimde öğrenci yatakhanelerinde cinsiyet ayrımının olmadığı gayet açıktı, kimin kimi ne zaman ziyaret ettiği de denetlenmiyordu. Öte yandan bu durum güçlü bir cinsel itidalin hüküm sürmesini de engellemiyordu. Oysa Fransa'da ve ABD'de tersine öğrencilerin cinsel özgürlük talepleri patlayıcı olmuştu.

Güney Avrupa’da Aile Ocağının Gölgesi

Bu düzen, Yunanistan’dan Portekiz’e Avrupa’nın güney kuşağında biraz benzerlik gösterir. Gençler evleninceye kadar aileleriyle birlikte kalma eğilimindedir, bugünlerde de evlilik yaşı hayli geçtir; Portekiz’de ortalama evlilik yaşı 25, İtalya ve İspanya’da ise 28’dir. Seks kuzeyde olduğundan geç başlar, 1960’larda doğmuş kadınlar için 19-20 yaşlarında başlamıştır; cinsel deneyimde cinsiyet ayrımının olduğu bir örüntü görülür, erkeklerin cinsel deneyimleri kadınlardan bir-iki yıl önce başlar. Güneyin kendi içindeki bölgesel farklılıklar da önemlidir. Emilia-Toscana ile Napoli’nin güneyi arasında cinsel deneyimlerin başladığı ortalama yaşta iki yıl farklılık görülür, güneyde daha fazla gözetilen kadınlar tabii ki daha geç başlarlar.

Doğu Avrupa’nın Kısa Süren Cinsel Özgürlüğü

Burada seks Trieste-Saint Petersburg hattının batısına kıyasla geç başlar, evlilik yaşıysa daha erkendir; bu yüzden Avrupa’da evlilik öncesi seks döneminin en kısa olduğu yerdir. İnsanın ana-babasının evinden doğruca evlenmeye geçmesi normaldir, evlilik en azından Rusya’da komünizm öncesi dönemde olduğu gibi sıklıkla anne-babayla ya da kayınvalide-kayınpederle birlikte yaşamayı beraberinde getirir.

Amerika’da Evlilik ve Evlenmeme İkiliği

ABD’nin özelliği cinsellik ile karşıtlarını, evlilikte bekâreti ve ergenlik yaşında doğurganlığı, ilk gençlik yıllarında bağımsızlığı ve erken yaşlarda evliliği bir araya getiren bir ikilik göstermesidir. ABD’de 1990’larda ilk cinsel ilişkide ortalama yaş muhtemelen Kuzeybatı Avrupa’da olduğundan daha yüksekti, evlilik yaşıysa daha düşüktü. Dolayısıyla evlilik öncesi seks dönemi daha kısaydı. Fakat bundan daha dikkat çekici olan şey, 18-24 yaş grubundaki Amerikalıların yaklaşık beşte birinin, 25-34 yaş grubundakilerin yedide birinin evlilik sırasında bâkire olmasıdır. Bu Britanya’da, Kuzeybatı Avrupa’da neredeyse hiç rastlanmayan bir durumdur. ABD’de ergenlik yaşında doğum yapanların oranı Batı ülkelerinin tamamında olduğundan daha yüksektir. Bu gibi doğumlara en sık Afrikalı Amerikalılar arasında rastlanır, fakat beyaz Amerikalılar arasında da ergenlik yaşında doğum oranları Batı Avrupa’da olduğundan daha yüksektir (Therborn 2004: 211 vd.; Haavio-Mannila ve Rotkirch 2010).

Evlilik ve Gençliğin Sonu

Evlenmeden bireysellik anlamında gençlik dönemi, uzunluğu çok değişen bir dönemdir. Herkes evlenmez; ama Asya’da, dünyanın en geniş kısmında neredeyse herkes evlenir. Afrika’da 1970’lerin ortalarından beri hüküm süren derin, uzun süreli sosyoekonomik kriz evliliğin genel olarak tercih edilmesini ortadan kaldırmıştır, fakat ömrü sürdürmenin genel geçer biçimi olması açısından evliliğin taşıdığı merkezi önemi ortadan kaldırmamıştır. Doğu Avrupalılar ve Kuzey Amerikalılar tarihsel olarak evliliğe kuvvetle bağlıdırlar. Doğu Avrupa’da komünizm sonrası sosyoekonomik kriz, onun kadar olmasa bile Kuzey Amerika’da 1960’taki cinsel devrim evlilik kurumunun değerini ciddi oranda azaltmıştır; fakat evlilik kurumu özellikle ABD’de ayakta kalmıştır. Batı Avrupa’da, Amerika’da Afrikalı Kreol ve Kızılderili Kreol bölgelerinde bekârlık ve birlikte yaşama uzun zamandır yerleşiklik kazanmış seçenekler haline gelmişler; tarihsel olarak yalnızca eskiden köleliğin hüküm sürdüğü bölgelerde evliliğin önüne geçmişlerdir. Kısacası insanlığın çoğunluğu açısından evlilik gençliğin sonunu, yetişkinliğe girişi oluşturur.

Asya'nın tamamında düğünler abartılı derecede gösterişli, olağanüstü pahalı geçiş törenleridir. Bakü'deki bir dostum ve meslektaşım kızlarından birini birkaç yıl önce 500 misafirin davetli olduğu bir düğünle evlendirdi. Koreli bir dostum, orta sınıftan gelen genç bir üniversite idarecisi, iki yıl önce 900 misafirin huzurunda evlendi. Hindistan gibi geniş bir ülkede sınıf farklılıklarının yanı sıra coğrafi farklılıklar da mevcuttur. Kuzey Hindistan'dan bir öğrencim kendi memleketinde tam bir düğünle evlendi, ama kocasının memleketi olan Batı Bengal'de sadece 200 misafirin katıldığı "küçük bir resepsiyon" verildi. Dikkat çekici yüksek sosyete düğünlerine Afrika'da da rastlanabilir, fakat Sahara altı Afrika ülkelerinin geleneklerinde düğünler o kadar da önemli değildir; genellikle önem ve harcama bakımından cenazelerin ardından ikinci sırada gelirler (Goody 1976: 10). Damadın gelinin ailesine ödeyeceği başlık parasıysa Afrika'da ciddi ve maliyetli bir iştir, fakat genellikle ana hatları konuşulan bir süreçtir. Avrupa'da kraliyet ailesi mensupları, aristokratlar, ünlü kişiler dışında düğünler genellikle sıradan kutlamalardır. İsveç'te insanın hayatındaki en büyük parti muhtemelen 50. doğumgünü partisi olur.

Evlilik yaşı ve evlilik koşulları insan ömürlerinin karşılaştırılmasında büyük bir köşetaşı oluşturur. Güney Asya ve Sahara altı Afrika ülkelerinin kırsal kesimlerinde, bu iki kıtada nüfusun üçte ikisinin yaşadığı yerlerde kızların yarısının gençliği, daha on sekiz yaşına gelmeden evlenmeleriyle son bulur (UNICEF 2006: şekil 3.3). Kentli nüfus açısından gençlik daha uzun sürer, fakat kentli nüfusun dörtte biri 18 yaşından önce evlenir. 2003 tarihli Nijerya Demografi ve Sağlık Araştırması'na göre kadınların ortalama evlenme yaşı ülke çapında 17, kuzeyde ise 15'ti.

Çin'deki katı doğum kontrolü düzeni çerçevesinde genç insanların 22 yaşından önce evlenmeleri resmen yasaktır, fakat 1990'ların başında Çinli kadınların dörtte biri 21 yaşından önce evlenmişlerdi (Zeng 2000: 94). Latin Amerika'daysa ortalama evlilik yaşı, Doğu Avrupa ve ABD'dekine benzer şekilde 20'lerin başı ya da ortasıdır. Fakat Latin Amerika'da birçok kırsal bölgede, özellikle de yukarıda belirttiğimiz gibi Kızılderili-Amerikalı bölgelerde bekâr gençlik dönemi erken, 18 yaşından önce sona erer (UNICEF 2005: tablo 9).

Batı Avrupalılar dünya standartlarına göre her zaman geç evlenmişlerdir, hâlâ da geç evlenirler; başlıca ülkelerde kadınlar ortalama 28 , erkekler 31 yaşında; kuzey ülkelerinde bir-iki yıl sonra evlenirler. Afrika, Kuzey

Amerika ve Asya'da evlilik, genellikle yalnızca iki kriterin yerine getirilmesini gerektirmiştir: Yaş, ki bölgeden bölgeye farklılık gösterebilir; ebeveynlerin rızası. Bu koşullar uygunsa ebeveynler ilgili ekonomik işlemleri hallederler. Avrupa'da Trieste-St. Petersburg/Leningrad hattının batısındaysa bu yeterli olmamıştır. Yeni çiftin ailelerinden ayrı olarak kendi evlerini kuracak maddi güce sahip olmaları gerekir. Öyle görünüyor ki bu ortaçağdan kalma, Doğu Avrupa'daki Germen yerleşimlerinin çizgisini izleyen bir âdettir. Antropologların "neolokalite" dedikleri bu koşul, Germenlere özgü, Slavların gözetmediği bir kuraldı (Kaser 2000). Neolokalite kuralı evliliklerin geç yaşta gerçekleşmesi anlamına geliyordu; yoksul çiftçiler olsun, hizmetçiler ya da ırgatlar olsun çiftin kendi evlerini kurabilmek için para biriktirmeleri gerekiyordu; ciddi sayıda bir azınlık da aslında hiç evlenemiyordu.

Doğu ve Batı Avrupa'da buradan kaynaklanarak bin yıldır devam eden kalıp, komünizm sırasında, komünizmin son bulmasından sonra da devam etmiştir. Doğu Avrupa'da evliliklerin erken yaşta yapılması, neredeyse herkesin evlenmesi geleneği Bolşevik devrimine, Stalinist terör ve sanayileşmeye, Stalin sonrası sosyal kalkınmacılık ve bunun çöküşüne rağmen ayakta kalmıştır. Kapitalizmin bölgeye yeniden girmesini, buna bağlı isyanları atlatıp atlamayacağıysa belirsizdir. Fakat evliliğin hâkim olduğu düzen, Rusya, Ukrayna ve Polonya gibi en büyük ülkeler de dahil olmak üzere çoğu ülkede varlığını sürdürmektedir.

Kuzey Avrupalılar orta öğrenimlerini 18 yaşında tamamlayıp 20-21 yaşını doldurduktan hemen sonra, nadiren daha öncesinde aile ocağından ayrılma eğilimindedir. Yirmilerinizde bağımsız yaşamak insani gelişiminiz açısından normal ve önemli addedilir; öğrencilere verilen burslarla, sosyal yardımlarla ve kiralık ev piyasasıyla desteklenir. Evlenmeden birlikte yaşamak tam anlamıyla meşru bir eşleşme biçimidir; İskandinavya'da bu gibi çiftlerin dünyaya getirdiği ilk çocukların sayısı, evli çiftlerin dünyaya getirdiği çocukların sayısı kadardır. Öte yandan Güney Avrupalılar bir on yıl daha aileleriyle birlikte yaşama eğilimindedirler. Güney Avrupa'da ve Japonya'da evlenmemiş genç insanlar genellikle otuzlu yaşlarına kadar aileleriyle birlikte yaşarlar.

Batı Asyalılar/Kuzey Afrikalılar, Güney Asyalılar, Afrikalıların çoğu, Doğu Asyalıların önemli bir bölümü evlilikten sonra damadın

ebeveynlerinin yanına taşınır. Doğu Asyalı erkekler ve (özellikle de) kadınlar evlenmeden önce ebeveynleriyle birlikte yaşama eğilimindedir.

Kuzey Amerika'da, muhtemelen buranın önceki dönemlerdeki tarihsel zenginliği yüzünden evlilik yaşı Batı Avrupa'da olduğundan erkendir; büyük ölçüde neolokalite kuralı izlenir. Afrikalı Kreol ve Kızılderili Kreol Amerikalıların yetişkinliğe geçişi cinsel açıdan her zaman erken ve gayri resmi bir biçimde olur; yerli Kızılderili geçiş törenleri de Afrika kökenli geçiş törenleri de uygulanmaz. Avrupa'da olduğu gibi bir tasarruf hesabı ya da becerikli bir çıraklık dönemi de gerekmez; temelde sadece bedensel özelliklerinizin cinsel olgunluğu işaret etmesi bu geçişi belirler. ABD'de evlilik kalıbı, tıpkı gençlik dönemi kalıbı gibi, dikkat çekici bir ikiliği yansıtır: Bir yanda kuvvetle teşvik edilip sergilenen evli aile değerleri, bir yanda yalnız ebeveyn sayısının çok yüksek olması; bir yanda gösterişle sergilenen çekirdek aile, bir yanda gettolarda babanın olmadığı "rastgele aileler"in yaygın cinselliği; bir yanda yüksek evlilik oranları, bir yanda dünyanın en yüksek boşanma oranları.

Dünyanın birçok bölgesinde evlilik hayatının ilk dönemleri, ayrıca evliliğin kendisi de ebeveynler arasındaki düzenlemelere bağlıdır. Hindistan'ın kuzeyindeki büyük Bihar eyaletinde (nüfusu 80 milyondan fazladır, Almanya'yla aynı büyüklüktedir) evli çift sayısı hane sayısından fazladır ve evli çiftlerin yalnızca yarısının ayrı bir yatak odası vardır (Hindistan nüfus sayımı 2001: tablo H7).

Güney Asya'da, Çin ve Vietnam'ın kırsal iç bölgelerinde, Sahara altı Afrika'nın güney ve batı bölgeleri hariç büyük bölümünde, Orta Asya ve Batı Asya'nın büyük bölümünde (Türkiye'nin kentleşmiş bölgeleri hariç) ve Kuzey Afrika'da, insan nüfusunun yüzde 40'ı açısından ebeveynler eş seçiminde kuvvetli bir etkiye sahiptir (Therborn 2004: 129-30).

Özellikle de kızların ya da kadınların tercihleri sınırlanır. Ebeveynlerin evlilikle ilgili düşünceleri, Güney ve Batı Asya'da eğitimli kentli kadınlar arasında bile hâlâ yaygın bir meşruiyete sahiptir. 1990'ların başında Tahran'daki kadın öğrencilerim ezici bir çoğunlukla, ebeveynlerin eş tercihi konusunda belirleyici, en azından çok önemli bir söz hakkı olmasından yana tavır almıştı. Pakistan'ın Britanya'da eğitim görmüş, iradesi kuvvetli bir insan olan merhum başbakanı Benazir Butto ailesi tarafından ayarlanan, kalıcı bir evlilik sürdürmüştü.

Dünya çapında gençlik deneyimleri, Afrika’nın kırsal kesimlerinden Güney Asya’ya dek bir yelpaze, Kuzeybatı Avrupa’da başka bir yelpazede yaşanır. Afrika’nın kırsal kesimlerinden Güney Asya’ya kadar uzanan bölgede kız çocuklar, genellikle oyundan çok işle dolu çocukluktan çıkıp ergenlik dönemlerinin ortasında ya da sonunda, yirmilerinde, ailesiyle birlikte yaşayan bir adamla evliliğe, genellikle de kocalarının aile ocağına adım atarlar. Diğer uçtaysa bağımsız bir hayatın, evlilik dışı seksin, bugün istihdam imkânı savaş sonrası kuşak için olduğu kadar parlak değilse de gezip tozacak paranın olduğu uzun süren bir gençlik dönemi vardır.

Yetişkinlik

Yetişkinlik her zaman açıkça yeni bir yuva kurma hakkı anlamına gelir. Kuzeybatı Avrupa'da evliliğin zorunlu olmamasına, son dönemdeki cinsel devrimin evliliğin önemini azaltmış olmasına rağmen evliliği gençliğin sonu olarak belirlememizin sebebi budur.

Peki şu ya da bu biçimde yetişkinlik eşiğine varıldığında, yetişkin insanın önünde ne uzanır? Aile bir yana yetişkinlikte insanı bekleyen iki temel görev vardır: Bir ev bulmak ya da kurmak ve geçimini sağlamak, bir sosyolog geçimini sağlamayı iş bulmak ve ücret almak olarak iki kısma daha ayırabilir. Başka bir deyişle, bu konu bizi konut ve yerleşime, çalışma ve gelire götürecektir. "Yetişkin eğlencesi"ni bir kenara bıraksak bile, yetişkin hayatı açıktır ki bir ev/daire, bir iş ve bir gelirden fazlası demektir. Bugün, sadece Thorstein Veblen'in bir asır önceki "aylak sınıfı" (zengin, çalışmayan sınıf) için değil, geniş halk kitleleri için aylaklık tercihleri mevcuttur: ücretli izinler, haftasonu tatilleri, keyfi tüketim.

Nerede Yaşamalı: Dünyanın Kentleşmesi

Bu kitap yazıldığı sırada yetişkin insan nüfusunun yarısından biraz fazlası kendi ülkelerinde kentli hayat nasılsa onu yaşıyordu, birçokları da o yolu tutacaktır. İnsanın yaşam ortamı bugün yarı kırsal yarı kentlidir, fakat bu iki yaşam ortamının tanımları ve aralarındaki sınırlar çok büyük farklılıklar gösterir. Bu iki ortam, kaba göstergeler olmaktan öteye pek gidemez. Dünya Bankası (2009: 55), kısa süre önce "yığışma endeksi" dediği, bir ülkede belli bir yoğunluk eşiğinin üstünde, en az 50.000 sakini olan yerleşimlerde yaşayan nüfusun oranını gösteren daha tektip bir ölçüt geliştirmiştir. Dünyanın tamamı dikkate alındığında, BM'nin kentleşme veritabanı ile yeni endeks arasındaki farklılıklar o kadar büyük değildir. BM verilerine göre 2000'de insan nüfusunun yüzde 47'si kentliydi, Dünya Bankası verilerine göreyse aynı yıl kentli nüfusun oranı yüzde 52'ydi. Ne var ki bazı ülkeler, özellikle de küçük olanlar, ama aynı zamanda Hindistan dikkate alındığında veriler arasında, kentliliğin her ülkede farklı tanımlanmasından kaynaklanan büyük uyumsuzluklar vardır. Her iki hesaplama da önemlidir: Yığışma endeksi dünya çapında bir standart olarak önem taşır, kentleşme oranıysa ulusal düzeyde, özellikle Çin'de, kentliliğin

insanların hakları ve fırsatları açısından ifade ettiği anlamları yansıttığından önemlidir.

Tablo 4.3 2000'lerde başlıca ülkelerde kentleşme (kent nüfusunun toplam nüfusa oranı %)

	Ülkelerde Kentleşme 2007	Yığışma Endeksi 2000
Bangladeş	26	48
Brezilya	81	64
Çin	42	37
Kongo (Kinşasa)	33	26
Mısır	43	90
Etiyopya	16	12
Almanya	75	80
Hindistan	29	52
Endonezya	50	55
Japonya	66	91
Meksika	77	68
Nijerya	50	41
Pakistan	36	54
Rusya	73	65
Britanya	90	84
ABD	81	72
Vietnam	27	47

Kaynaklar: 2007'de kentleşme; UNFPA 2007; 90-3; yığışma endeksi:

Dünya Bankası 2009: tablo A2.

Kinşasa ve başka Afrika kentlerinin, Dakka ve Asya'daki başka megakentlerin son derece hızlı büyümesine rağmen yoksul dünya hâlâ büyük ölçüde kırsaldır. Sahara altı Afrika'nın ikinci ve üçüncü kalabalık ülkeleri Etiyopya ve Kongo, bu bölgenin ağırlıklı olarak kırsal karakterini, biraz abartılı olsa da, gayet iyi yansıtırlar; sömürge dönemi öncesinde zaten büyük olan Kano ve Ibadan gibi şehirleriyle Nijerya ise bölgenin kentli ülkesidir. İdari tanım ile yığışma yoğunluğu tanımları arasındaki en büyük farklar, yığışmanın daha fazla olduğu yönde, nüfusun yoğun olduğu ülkelerde, Bangladeş deltasında, Mısır'ın Nil Vadisi'nde, Japonya'da; Hindistan, Pakistan ve Vietnam gibi bölgesel merkezlerde yoğunlaşmanın yüksek olduğu ülkelerde gözlenmektedir. İki tanım arasındaki fark, Brezilya, ABD, Meksika ve Britanya'da bu kez aksi yönde ilerler; bunun sebebi büyük ülkelerdeki küçük kasabalar, nüfus yoğunluğu düşük banliyölerin varlığı olabilir.

Geride bıraktığımız yarım yüzyıl içinde, insanların yaşam ortamlarında küresel düzeyde gerçekleşen büyük değişimlerden biri de kentleşme olmuştur. 1950'de insan nüfusunun dörtte biri kentlerde yaşıyordu. Dünya bugün Avro-Amerika'nın on dokuzuncu yüzyılda, yirminci yüzyılın başlarında yaşadığı ya da Japonların yirminci yüzyılın ilk yarısında yaşadığı kentleşmeye benzer bir şey yaşıyor. Tüm dünyada kentleşme oranı 1950 ile 2010 arasında ikiye katlandı; Britanya'da on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, kıta Avrupa'sında aynı yüzyılın ikinci yarısında yaşanmıştı bu durum. 1800 ile 1900 arasında Britanya'da kentleşme oranı yüzde 19'dan yüzde 68'e çıkmıştı. Kuzey Amerika'daysa kentleşme oranı 1850'de yüzde 13'ken 50 yıl sonra yüzde 35'e çıkmış, 1950'de yüzde 54'e varmıştı. 1950 ile 2007 arasında Çin'de kentleşme, Britanya'da on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiği oranda gerçekleşmiş; Britanya'ya göre daha alçak bir nokta olan yüzde 12'den yüzde 42'ye çıkmıştı; yani çok daha büyük bir hız kaydetmişti. Afrika'daysa kentleşme oranı yüzde 12'den yüzde 39'a yükselmişti. (1800-1950 verileri Bairoch 1988'dendir: tablolar 18.1, 19.1, 31.1; 2007 için bkz.UNFPA 2007: 90 vd. İki veri kümesinde kent tanımları aynı olmayabilir, fakat en azından açık, yaklaşık bir karşılaştırılabilirlik mevcuttur.)

Friedrich Engels'in Manchester, Upton Sinclair'in Chicago üzerine yazdıklarından, ayrıca başka kaynaklardan bütün sınai kalkınmışlıklarına,

sermaye birikimlerine rağmen hızla genişleyen Avro-Amerikan kentlerinin sakinlerine tarihsel olarak, büyük bir sıklıkla tatsız, çirkin ve kısa bir hayat sunduklarını biliyoruz. Göç hızının çok daha yüksek olduğu, Afrika örneğinde ekonomik kalkınmanın daha yavaş olduğu yeni Afrika ve Asya metropolleri üzerinde muazzam bir baskı vardır. Dünya Bankası (2009) ekonomik coğrafyacılarının kuvvetle işaret ettiği üzere tarihsel kentleşme aynı zamanda gecekonduların büyüdüğü bir devir olmuştur, orası doğru. Fakat bugünkü gecekondulaşma görülmemiş ölçektedir. Kalıcı yapı malzemesi kullanılması, temiz suya erişim, temizlik, elektriğe erişim gibi temel ölçütlerin altında kalan ve/veya çok kalabalık koşullar BM Habitat örgütü tarafından gecekondu yerleşimi olarak sınıflandırılmıştır. (BM Habitat Nairobi'de bahçeli, lüks bir semtte bulunur, Afrika'nın iki büyük gecekondu yerleşimine kolayca erişebilecek bir mevkidedir.) (UN Habitat 2007, 2008.)

Temiz içme suyuna ve temizlik koşullarına erişim, düzgün bir insan yerleşiminin temel gerekleridir. Fakat bu koşullar evrensel olmaktan uzak olduklarından, dünya liderlerinin 2000 yılında belirledikleri Milenyum Hedefleri'nden birini oluşturuyorlardı. 1990'dan bu yana hatırı sayılır bir ilerleme kaydedilmiş olsa da hâlâ katedilmesi gereken uzun bir yol vardır. 2000'lerin ortasına gelindiğinde, Sahara altı Afrika'da ve Güney Asya'da ancak bir azınlık (2004'te nüfusun yüzde 37'si) tuvalet imkânından yararlanabiliyordu. Sahara altı Afrika'da nüfusun yarısından biraz fazlası, Güney Asya'da ise büyük çoğunluğu "iyileştirilmiş bir su kaynağı" kullanıyordu (UNDP 2007a: tablo 7).

Gelgelelim bu baskıya rağmen, bugünkü yoksul kent sakinlerinin durumu kırsal kesimde yaşayan hemşerilerine göre daha iyidir. En sağlam kanıtları ölüm oranları verir. Haklarında sağlam tarihsel verilerin bulunduğu Avrupa kentlerinde on dokuzuncu yüzyılın büyük bölümü boyunca ölüm oranları kırsal kesime nazaran daha yüksek olmuş, ortalama ömür de daha düşük kalmıştır. Büyümekte olan birçok şehir aslında ölüm oranları doğum oranlarını aştığından kendilerini doğal olarak üretemeyecek durumdadır (Clark 2009: 160 vd., 282). Artık durum böyle değildir. Eldeki bütün veriler, en azından Afrika'da bütün mega kentlerdeki nüfus açısından kent hayatının, büyük çoğunluğa yaşattığı bütün o sefalete rağmen, sırf iyi para kazanma umudu değil, gerçek avantajlar sunması da söz konusudur. Doğum sırasında profesyonel yardım, aşılama, temel klinik hizmetleri, kamu

sağlığının denetlenmesi, ilk öğretim (yüksek öğretimden bahsetmiyorum bile) kentlerde yoksullar açısından da kırsal kesimde, "çalılıkta" olduğundan daha erişilebilir bir durumdadır (UN Habitat 2007). Bu gelişme son küreselleşme dalgalarının hanesine yazılmalıdır, sağlık bilgisi ve koruyucu uygulamalar yayılmış; Üçüncü dünya bağımsızlığının başkente ve büyük şehirlere odaklanması sayesinde kent-kırsal kesim yardımlarına dahil edilmiştir.

Kent ile kırsal kesimin gelir ve tüketimleri arasında devasa bir uçurum vardır. Hindistan'da kent ile kırsal arasında tüketim oranı 2000'li yılların başında 1,9'a 1'di. Çin'de 2000'li yılların ortalarında kent ile kırsal arasındaki gelir oranı 3,1'e 1'di (Hindistan için bkz. Ulusal Örneklem Araştırma Örgütü / National Sample Survey Organization 2003: 7; Çin için bkz. Çin İstatistik Yıllığı 2008: başlıca istatistiki veriler, **www.stats.gov.cn/english**.)

Kötü konutlar, yani gecekondular, tarihsel olarak hızlı kentleşmeye eşlik etmiştir. Hızlı kentleşme ile sanayileşmenin yavaşlığı ya da yokluğu arasındaki uyumsuzluk, özellikle Afrika'da yeni bir sosyal durum ortaya çıkarmıştır; Manchester ve Chicago'daki, bu şehirlerin çağdaşlarındaki tarihsel keşmekeşten daha kırılgan, daha şiddetli, daha büyülü bir durumdur bu. Bu işin nereye varacağını kimse tahmin edemez, fakat Mike Davis'in layık olduğu üzere çok satan *Planet of Slums*'da (2006, *Gecekondu Gezegeni)* çizilen tabloya dikkat edilmelidir.

Gelgelelim gecekondulaşma büyük şehirlerin süreklilik gösteren bir özelliği değildir. Ayrıcalıklı ve dezavantajlı mahallelerin izleri bugün hâlâ varlıklarını sürdürüyor, ama bugün Avrupa'da gecekondu çok az görülebilir. Şili'nin Santiago kentinde kent planlamacıları akla yatkınlığı olan bir iddiayla gecekondusuz bir şehir ortaya çıkardıklarını söylüyorlardı (bu bilgi Mart 2008'de Katolik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde yapılan "Adalet ve Kent" başlıklı Amerika kıtasındaki ülkelerarası bir atölye çalışmasındaki sunumlardan alınmıştır) ve Seul'de 2007'de gördüğüm tek gecekondu, şehrin güneydoğu eteklerindeki küçük bir mahalleydi.

Yetişkin yaşam ortamı değişmekte, kırsal yerleşimler sarsılmakta, yerinden edilmekte, kentin yıldızı parlamaktadır. Güçlü bir kurum olan Dünya Bankası'nın son mesajı (2009) kentlerde yoğunlaşmanın artmasından yanaydı. Arap/Basra Körfezi, Çin'in bazı yerleri de dahil

olmak üzere zengin dünyanın her yerinde bugün banliyöye karşı kente, kalkınmaya, sahillerin geliştirilmesine, yerleşim yoğunluğunun rahatlatılmasına, eskiden sanayi bölgesi olan kahverengi yerlerin geri dönüştürülmesine, ekolojik olarak sürdürülebilir kentlere karşı bir ilgi vardır. İkonik mimari hiç olmadığı kadar talep görmektedir; ama yirminci yüzyılın modernist çizgisinde olduğu gibi sosyal değişimin kentli tasarımı olarak değil, şehrin markalaştırılması amacıyla. Yüksek apartman bloklarının yerleşiklik kazanmış, modern Doğu Asya orta sınıfının doğal yaşam ortamı olarak kabul görmüş olması dikkat çekicidir.

Hayatını Kazanmak I: İş Sınıfları

Afrika'da, Asya ve Latin Amerika'nın çoğu yerinde halk sınıflarının işgücüne dahil olması yavaş yavaş gelişen ve düzensiz bir süreç olma eğilimindedir; biraz önce çocukluğu incelerken gördüğümüz gibi bu süreç büyük bir sıklıkla buluğ çağı öncesinde başlar. İşgücünün büyük bir bölümüne işgücü piyasası değil, aile ilişkileri hâkimdir; bir toprak parçasında ya da çömlekçilik ya da dokuma gibi bir zanaatta çalışarak, küçük şeyler satarak, ev işlerine yardımcı olarak ya da halı dokuma tezgâhları gibi biraz daha fabrika benzeri bir tesiste çalışarak ailenin geçimine katkıda bulunulur. Tekstil işleri ya da taşeronla yürütülen elektronik işleri gibi sanayi işlerine erişim de genellikle akrabalık, kast ya da mahalle ilişkileriyle şekillendirilir. Paris, Sao Paolo ve Tokyo arasında hâlâ sürdürülen ilginç bir karşılaştırmada Sao Paolo'da bir işe girmenin büyük ölçüde aile ve dostlar aracılığıyla kişisel bağlantılara bağlı olduğunu, oysa Tokyo ve Île-de-France'da (Paris'in metropolitan bölgesi) ya doğrudan işverenle temas ya da ilanlar ve iş-işçi bulma kurumu yoluyla doğrudan işgücü piyasasına girerek iş bulabildiğinizi göstermiştir (Guimarães 2009: 69 vd.). İş bulma söz konusu olduğunda, Üçüncü Dünya'nın Sao Paolo'dan, Latin Amerika'nın ekonomik başkentinden başladığı gibi, şaka yollu, gevşek bir genelleme yapmaya kalkabilir insan. Bugün Çin işgücü piyasasındaki kurumsal belirsizlik koşullarında *guanxi* şahsi ilişkilerin ve ağların rolü iş bulma konusunda giderek önemli hale gelmiştir. (Janjie Bian, "The increasing role of *guanxi* in China's transitional economy", Cambridge Sosyoloji Bölümü'nde konuk konuşmacı, (26.02.2010) işgücüyle ilgili araştırma verilerinden yararlanmıştır.)

Bangladeş, Hindistan ve Pakistan’da olduğu gibi nüfusun üçte ikisinin ya da Çin, Endonezya ve Nijerya gibi en azından yarısının kırsal kesimde yaşadığı ülkelerde, toprak sahipliği ve toprak miras almak iş dünyasının büyük bir bölümüne hâkimdir. Çin’de köylülerin topraklar üzerinde kullanım hakkı olsa da (gerçi bugün kapitalist sanayi kalkınma planlarıyla bu haklar bir kıyıya itilmektedir) Güney Asya’da hâlâ hakim konumdaki toprak sahipleri ve tefeciler ile kendilerine boyun eğdirilen topraksız işçiler ve borçlu yoksul köylülerin oluşturduğu sınıflar vardır; gerçi bağımsızlıktan bu yana mülk sahibi çiftçiler ile daha fazla kaynak sahibi olan, geçimlik üretim yapan köylülerin oluşturduğu sağlam sınıflar da yükselmektedir. Bu tarımsal ilişkilerin göreli önemi hâlâ akademik bir tartışma konusudur (Jodhka 2006). Miras kuralları farklılık göstermektedir; fakat merkezi devletin, eşitliği öngören yasalarına rağmen, Güney Asya ve Çin’in yanı sıra Afrika’da da pratik, kızların ve dulların aleyhine ayrımcılık yapılması yönündedir (Therborn 2004: 111-23).

Dünyanın çoğu ülkesinde ücretli işgücüne katılım kadınlarda, erkeklerde olduğuna kıyasla hatırı sayılır derecede düşüktür; ücretsiz ev işlerinin çoğunu kadınlar yapmaktadır. Zengin OECD ülkelerinde cinsiyetlere göre işgücüne katılım oranlarında yüzde 20’lik bir fark gözlenmektedir; kadınların katılım oranı, erkeklerin katılım oranının sadece dörtte üçüne eşittir. Bu farklılığın büyük bir bölümü Japonya’dan, Kore ve Meksika gibi yeni OECD ülkelerinden, Avrupa’daysa Almanya, İspanya ve İtalya’dan kaynaklanmaktadır. ABD’de cinsiyetler arasındaki katılım farkı yalnızca yüzde 10’dur, İskandinavya’daysa çok daha azdır. Komünist miraslarıyla Çin ve Rusya, cinsiyetlere göre istihdam konusunda biraz İskandinavya’ya benzer bir tablo çizmektedir. Brezilya İtalya’ya bu bakımdan Meksika’dan daha çok benzer, fakat yine de farklılık oranı yaklaşık yüzde 25’tir. Hindistan’da kentlerde kadınların istihdamı, erkek istihdamının dörtte birinden biraz fazladır. Ücretli işgücünde en keskin cinsiyet ayrımı Batı Asya/Kuzey Afrika’da gözlenmekte, onu Pakistan ve Hindistan izlemektedir; büyük ölçüde genç kadınların istihdam edildiği önemli bir tekstil sanayisinin bulunduğu Bangladeş’te ve ataerkilliğin o kadar güçlü olmadığı Endonezya’da cinsiyet farklılıkları bu ülkelerde olduğu kadar öne çıkmamaktadır. (Bkz. OECD 2007a: tablo 1.A1; Dünya Bankası 2005; tablo 2.2. Bu iki kaynağın verdiği rakamlar doğrudan birbiriyle kıyaslanabilir değildir.)

2009 itibarıyla dünyada istihdam edilen insan sayısı toplam üç milyardı, kabaca kentli ya da kırsal nüfusla aynı büyüklükteydi. Kayıtlı işsiz sayısı 200-220 milyonu buluyordu, yani Brezilya nüfusundan fazlaydı. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) tahminlerine göre, 2008'deki finansal krizin işsiz sayısını dünya çapında yaklaşık 50 milyon (yani Arjantin nüfusuna eşit, Güney Afrika, Güney Kore ya da İspanya nüfusundan fazla) artırması beklenmektedir; birkaç tane ABD ve Britanya bankasının dümenindeki bir avuç pervasız kumarbazın muazzam gücüne dair korkutucu bir tablodur bu.

ILO'nun dünya ve bölgeler için verdiği, tablo 4.4'te gösterilen rakamlar tahminidir; genel bir kalıba işaret etmeleri bakımından bir belirsizlik payıyla birlikte okunmaları gerekir. Bölgelerin içinde de farklılıklar gözlenir. Örneğin Nijerya'da 1991'de düzenlenen nüfus sayımı ekonomik olarak faal nüfusta tarımın payının yüzde 45 olduğunu kayıt altına almıştır (Nijerya Ulusal İstatistik Bürosu 2006: tablo 208); bu oran bugünkü Afrika ortalamasından çok daha düşüktür. Yine de bu örüntü, öncelikle, çalışma açısından dünyada iki kutbun bulunduğu; Afrika, Güney ve Güneydoğu Asya'nın tarım kutbunu; zengin OECD ülkelerininse hizmet kutbunu oluşturduğu; ikinci olarak da Kuzey Atlantik'ten Çin Denizi'ne doğru büyük bir sanayi kayması olduğu şeklinde özetlenebilir.

Tablo 4.4 Dünyanın çeşitli bölgelerinde çalışma, 2008

	Tarım (%)	Sanayi (%)	Hizmetler (%)
Dünya	34	23	43
Gelişmiş ekonomiler, AB	4	25	71
Sahara altı Afrika	62	10	28
Kuzey Afrika	32	24	44
Ortadoğu	17	25	58
Latin Amerika	16	23	61
Japonya hariç Doğu Asya	37	28	35
Güney Asya	47	22	30
Güneydoğu Asya	44	19	36
BDT, AB dışı Balkanlar, Türkiye	19	25	36

Not: BDT burada Baltık ülkeleri dışında, eski Sovyetler Birliği cumhuriyetlerini

ifade eder. AB, doğudaki yoksul üyeleri de dahil olmak üzere,

istatistiksel amaçlarla gelişmiş dünyanın bir parçası olarak ele alınmıştır.

Kaynak: ILO 2009: tablo A6

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda, zengin dünya "sanayileşmiş" ülkelerden oluşan bir "sanayi" dünyasıydı. İşgücünün üç sektörlü bir çoğulluk (tarım, sanayi ve hizmetler) olarak "sanayi" işgücü olmadığı ABD ve Japonya gibi ülkeler bile, sık sık "sanayi" ülkeleri olarak niteleniyor ve zenginliklerini sanayi dinamiklerinden elde ediyordu.

Bugün Avrupa, dünyanın merkezi olma özelliğini yitirmektedir. AB'nin doğuya doğru genişlemesi sonrasında, AB ülkelerinin tamamı küresel alanda "gelişmiş" diye nitelenecek durumda değildir; fakat AB'yi istatistiki bir birim olarak ele almak pratik olduğundan ILO "Gelişmiş ekonomiler ve AB" diye yeni bir kategori oluşturmuştur. (Uluslararası Çalışma Örgütü [ILO] BM ailesinin bir üyesidir; Birinci Dünya Savaşı sonrası Milletler Cemiyeti kuşağından gelir.) Dünya kapitalizminin sosyal yapısı derinden değişmiştir. OECD'deki sanayileşme, işgücü açısından bakılacak olduğunda, 1960'ların ortasında zirveye ulaşmış; bunu 1970'lerden itibaren sanayinin çözülmesi süreci izlemiştir. Bir daha hiçbir ülke, bir zamanlar Avrupa'da olduğu gibi sanayi istihdamının hâkimiyetinde olmayacaktır. Çin'de bile hizmet sektörü çoktan, sanayi sektöründen daha büyük bir hale gelmiştir.

Bugün, dünyada sanayi (imalat, madencilik, inşaat, enerji) istihdamının yalnızca yüzde 17'si "Gelişmiş ekonomiler ve AB"dedir; bu oran Güney Asya'da (yüzde 19) ve Doğu Asya'da (toplamın üçte biri) olduğundan daha azdır (ILO 2008'den hesaplanmıştır). Çin imalat istihdamında her yeri geride bırakmaktadır. Resmi Çin istatistiklerine göre 2002'de ülkede imalat sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 83 milyondu; aynı tarihte büyük zengin ülkelerin, G7'nin tamamında imalat sektöründe istihdam edilenlerin sayısı toplam 53 milyondu. Amerikalı işgücü istatistikçileriyse, kırsal kesimde sanayi öncesi serbest işleri ve ev içi işleri ve işlikleri de dahil ederek Çin'de imalatta istihdam edilenlerin toplam sayısını 2002 için 109 milyon, 2006 içinse 112 milyon olarak vermektedirler (Banister 2005; Lett ve Banister 2009). Çin'de imalat işlerinin çok büyük bir bölümü, bir tahmine göre üçte ikisi göçmen işçiler, yani kırsal kesimden göç eden, kentte oturma haklarından yoksun insanlar tarafından gerçekleştirilmektedir (Cooke 2005: 197).

İmalat çıktısının merkezi hâlâ küresel kuzeydir; gerçi, Batı Avrupa (AB 15) bu çıktının dörtte birini, ABD ise beşte birini üretmektedir. Ulusal düzeyde bakıldığında 2006'da Çin dünyanın ikinci büyük üreticisiydi, 2007'de küresel imalatın yüzde 12'sini üretiyordu; yüzde 10'la Japonya'nın, yüzde 7'yle Almanya'nın önündeydi (ABD Çalışma Bakanlığı 2008: tablolar 3.7 ve 5.9).

O halde çalışma dünyası çok büyük farklılıklar göstermektedir ve genel olarak bakıldığında tarımdan hizmetlere doğru kaymaktadır. Avrupa'nın tarımdan sanayiye, sonra da hizmetlere doğru izlediği tarihsel yol izlenmemektedir. Bugün tarımdan çıkış hızlıdır, 1997'den bu yana dünya çapında yüzde 7'lik bir gerileme olmuştur; tarımdan en hızlı çıkan bölge yüzde 11'lik bir gerilemeyle Doğu Asya'dır, onu yüzde 10'luk gerileme oranlarıyla Güney Asya ve Sahara altı Afrika ülkeleri izlemektedir. Güneydoğu Asya (en geniş işgücü piyasası Endonezya'dadır) ve Kuzey Afrika gibi tarımın güçlü olduğu diğer bölgeler daha yavaş hareket etmektedir (ILO 2008a: tablo 4). Gelişmekte olan dünyada çiftlik işleri erkeklerden çok kadınlar için önemlidir, çoğu kadın kocaları ve babaları için çalışmaktadır. Latin Amerika'da cinsiyetler arası tersine dönmüştür, Güneydoğu Asya'daysa ekonomik bakımdan cinsiyetlerin sektörlerdeki oranları hemen hemen eşittir (ILO 2007: Kutu 4b).

Çalışmanın sosyal yapısının göreli önemi, içinde faaliyet gösterdiği ekonomik sektöre dayalıdır. Burada yine, geleceğiniz çoğu kez dünyanın hangi bölgesinde yaşadığınıza bağlıdır.

Kapitalizmin bütün başarılarına rağmen, dünyada çalışan nüfusun sadece yarısının bir işveren-işçi ilişkisi içinde olması dikkat çekidir. Geçimlik hane ekonomisi hâlâ başlıca olgulardan birini oluşturmaktadır. Dahası, bütün ücret-maaş ilişkilerinin hepsi kapitalist olmaktan uzaktır. Ayrıca, idari yollarla baskı uygulamadan tutun, öğretmeye ve bakmaya kadar birçok türde kamu hizmetleri vardır. Bu olgunun küresel boyutunu kesin olarak tahmin etmek güçtür. Fakat Çin, Hindistan, Rusya, ABD ve zengin OECD dünyasının tamamından çeşitli verileri bir araya getirip üstüne Dünya Bankası'nın Üçüncü Dünya'ya ait, kontrol amaçlı birkaç örnekten hâlâ gösterge niteliği taşıdığı anlaşılan 1980 verilerini eklediğimizde kamu sanayisi ya da bankalar hariç, elektrik, su idaresi gibi kamu hizmetleri ve benzer işlerde çalışanların sayısının tahminen 285-360 milyonu bulduğunu

görebiliriz. Bu da tüm dünyada istihdam edilen nüfusun yüzde 10-12'sine eşittir.

2008 Çin İstatistik Yıllığı (**www.stats.gov.cn**) 2002'de kamu hizmetlerinde istihdam edilenlerin sayısını 43,9 milyon, su, enerji vs. gibi hizmetlerde çalışanların sayısını ise 73 milyon olarak vermektedir; ikisinin toplamı, toplam istihdamın yüzde 14'ünü oluşturmaktadır. Hindistan'daki 2001 Nüfus Sayımı'na (**www.censusindia.gov.in**) göre, kamu idaresinde ve ilgili hizmetlerde kayıtlı çalışan sayısı 34 milyondur; bahsi geçen hizmetler muhtemelen özel olup esasen kapitalist olmayan tedarikçileri de içermektedir. Ülkedeki sanayi ilişkilerine ilişkin bir web sitesi (industrialrelations.nuakrihub.com/employment-in-India) 2004'te kamu sektöründe istihdam edilenlerin sayısını 18 milyon olarak vermiştir. ABD Sayım Bürosu'na göre (www2.census.gov) federal, eyalet ve yerel olmak üzere ABD'de kamuda istihdam edilenlerin toplam sayısı 2008'de 23 milyondu. Zengin ülkelerin tamamı açısından, OECD (**www.oecd.org**) 2005'teki toplam çalışan sayısının yüzde 14'ünün ABD'de kamu sektöründe çalışanlar da dahil olmak üzere kamuda istihdam edildiğini göstermektedir ki bu rakam 75 milyonu bulmaktadır. Resmi Rus istatistiklerine göre, 14 milyon kişi, Rusya'da toplam çalışanların yüzde 21'i kamu idaresi, savunma, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlerde çalışmaktadır (**www.gks.ru/bgd/reg1/b2009**). Dani Rodrik 1980'e ait bir Dünya Bankası işgücü piyasası veri tabanını (1997: tablo 2) kullanarak Afrika, Doğu Asya ve Latin Amerika'da hükümet kurumlarında istihdamın, toplam istihdamın yüzde 5 ile yüzde 10'u arasında değiştiğini göstermiştir. OECD, 2005 yılında Kore ve Meksika için benzer rakamlar bulmuştur. Çin, Hindistan, Rusya ve OECD dışında kamu istihdamına dair bir tahminde bulunmak için bunu dayanak olarak alırsak 1 milyar 260 milyon kişinin yüzde 5-10'una, yani 63-126 milyona ulaşırız.

Tablo 4.5 Dünyanın farklı bölgelerinde iş yerinde statü, 2006. Toplam istihdamın %'si

	Ücretli/maaşlı	İşveren	Kendi işi	Aileye katkı
Dünya	47	3	33	17
Gelişmiş ekonomiler, AB	84	6	8	2
AB dışı Balkanlar, BDT, Tür.	77	4	16	4

Doğu Asya	43	1	38	18
Güneydoğu Asya	39	2	35	24
Güney Asya	21	1	47	31
Latin Amerika	63	5	27	6
Kuzey Afrika	58	10	16	16
Sahara altı Afrika	23	3	49	25
Ortadoğu	62	5	23	11

Kaynak: ILO 2008b: tablo 1.

Başka bir deyişle, devlet kapitalizmi bir tarafa, Çin'de gözlenen başlıca olgulardan, Hindistan, Rusya, Brezilya ve birkaç küçük ülkede gözlenen çok ciddi olgulardan biri de küresel işgücünün en fazla yüzde 40'ının doğrudan sermaye-emek ilişkisi içinde çalışmakta olduğudur. Bir sosyalist bunun yeterince berbat olduğunu söyleyecektir, fakat durum Marx'ın öngörebileceğinden çok daha karmaşıktır.

1996 ile 2007 arasında işverenlerin sayısı, neoliberal "esnekleşme" ve krizleri yüzünden Latin Amerika'da yüzde 2 azalmış olmasına rağmen yüzde 4 yükseldi. Kendi işinde çalışanların ya da ILO'nun tabiriyle "kendi hesabına çalışanlar"ın ezici çoğunluğu köylüler, küçük çiftçiler, sokak satıcıları ve küçük dükkân sahipleridir. ILO bu grupları, ücretsiz çalışan aile mensuplarıyla birlikte "hassas istihdam" kategorisine sokar, ki bu çoğunluk açısından anlamlıdır. Fakat gelir düzeyi orta ve yüksek olan ülkelerde kendi işlerinde çalışanların genellikle hali vakti yerindedir. Latin Amerika'da bu bakımdan olasılık hattı, bir yanda Arjantin –daha doğrusu Latin Amerika istatistiklerinin çoğunda ülkenin tamamını temsil eden Büyük Buenos Aires– ve Şili ile kıtanın geri kalanı arasında uzanmaktadır (CEPAL/ECLA 2008: tablo 24).

Kuzeye özgü bir bakış açısıyla meseleye daha yakından bakıldığında, ILO'nun çalışma statüsü rakamlarının çok yumuşak bir tablo çizdiği söylenebilir. Dünyada eşitsizliğin farklı boyutları üzerine hazırlamaya giriştiğim bir kitapta (Therborn 2006) Norveçli-Amerikalı meslektaşım Arne Kalleberg yarı zamanlı, kısa süreli sözleşmelere dayalı vs. işler gibi "alışılmadık", riskli çalışma biçimleri üzerine çok iyi bir bölümü kaleme almıştı. Ama zengin OECD dünyası üzerineydi o bölüm. Gezegenin yoksul kesimlerinde, Amerika'daki anlamıyla değerli küçük "alışıldık iş" vardır.

Oradaki işlerin büyük bölümü ya geçimliktir ya “gayri resmi”dir. Örneğin 2000’lerin ortalarında Hindistan’da çalışan nüfusun yüzde 14’ü düzenli ücretli/maaşlı bir işte çalışıyordu; fakat bunların da sadece yüzde 6’sı işçi haklarının resmen geçerli olduğu sektörlerde, yani kamu sektöründe ve 10 ya da daha fazla çalışanı olan kayıtlı özel şirketlerdeydi. Hindistan’da resmi, kayıtlı sektörde istihdam yüksek ekonomik büyümenin gözlendiği son 20 yılda biraz gerilemiştir (Oommen 2009). Brezilya’da kentlerdeki ücretli işçilerin yaklaşık üçte biri kayıt dışı olarak istihdam edilmektedir, sosyal güvenlik sisteminin dışındadırlar. Geçen 15 yıl içinde bu durum değişmemiştir, ama 1990’a kıyasla artmıştır (OECD 2007a: tablo 1.6). ILO, “hassas istihdam” dediği kategoride dünyanın tamamında (2010: tablo A 11) 1998 ve 2007 arasında küçük bir gerileme olduğunu gözlemiştir. Çin’de gayri resmi istihdamın resmi bir kaydı yoktur, ama yaygın olduğu açıktır. 2005’te yapılan bir araştırmaya göre, kentli çalışanların neredeyse yarısının elinde hiçbir yazılı iş sözleşmesi yoktu; özel sektördeyse çalışanların üçte birinin açık bir sözlü anlaşmaları ya da sözleşmeleri bile yoktu (OECD 2010: 169-70). Ücretlerin ödenmemesi sürekli bir şikâyet kaynağıdır (OECD 2010: 169-70; Lee 2007a: 164). Çin ve Vietnam’daki Tayvanlı şirketler arasında yapılan bir karşılaştırmada Çin’de daha zalim bir çalışma rejimi olduğu ortaya çıkmıştır (Taylor 2008: 22).

Yirminci yüzyılın sonlarına doğru emek göçü yükselmiş, bir yüzyıl önceki oranlara dönüp onları geride bırakmış olsa da ezici çoğunluğumuz doğduğumuz ülkede çalışıyoruz. 2000’lerin ortalarına gelindiğinde ILO dünyada ekonomik olarak faal ulus aşırı göçmenlerin sayısının 86 milyon olduğunu tahmin ediyordu, bu rakam küresel işgücünün yüzde 3’ü bile değildir. Bunların 54 milyonunun zengin dünyada bulunduğu tahmin edilmektedir (ILO 2008b: 5).

Yirmi Birinci Yüzyıl Kapitalizminde Sınıf Oluşumları

Akademik teknik meseleler ve rekabet bir tarafa, sınıf kavramının başlıca üç anlamı ve kullanımı vardır. Biri kültüre, Britanya’da 1950’lerdeki bir kamuoyu tartışmasındaki gibi “Üst sınıftan olanlar ve olmayanlar”a; tarz, aksan ve eğitime, Pierre Bourdieu’nun tabiriyle *habitus*’a odaklanır. Max Weber *Ehre*’den (onur) bahsederdi, son zamanların Weberci Amerikan sosyologları da “statü”den bahsediyor. Bu kavrayış, kirlilik yasası ve ilahi

yaptırımlar dışında Brahmancı kast kavrayışına benzer; alt sınıflar daha az kültürlü, daha az saygındır; kast kavrayışına göreyse kültürel olarak (pek) temiz değillerdir. Bu aşağılayıcı olarak “sınıf”tır, esasen “iyi” ailelerden gelenleri diğerlerinden ayırmakla ilgilidir.

İkincisi, mağduriyet olarak sınıftır. Burada sınıf daha çok hayattaki imkânların eşitsizliğine ışık tutan, “ayağa kalkma”yı öne çıkaran bir bakış açısına dayanır. Yoksul ve az eğitimli ebeveynlerin çocuklarının Eton’a gidip Londra’nın finans merkezinde ya da Wall Street’te maaşı bol bir iş bulma şansları daha azdır. Kol işçilerinin tatillerinde yurt dışına çıkma ihtimalleri daha az, emekli maaşlarını göremeden ölme ihtimalleri daha yüksektir. Burada sınıf ayrıcalıklı olanların, onların hayatın iyi yanlarını adaletsizce sahiplenmelerini eleştirmenin bir yoludur; ait olmayan meraklıları merdivenden itmenin bir aracı değildir.

Üçüncü bakış açısı son dönemde seyrekleşmiştir; ama bir zamanlar çok güçlüydü, bence içlerinde en ilginci de hâlâ budur. Bu belli değerlerin, pratiklerin ve/veya çıkarların taşıyıcısı toplumsal bir kuvvet olarak sınıftır. “Bir araya gelme”ye dayalı bir kavrayıştır.

Bu üçüncü anlamıyla sınıf, tarihsel olarak her şeyden önce iki tezahürle kendini ileri sürmüş, direniş ya da takdir görmüştür. Biri, Fransız Devrimi’nde Üçüncü Sınıf olarak, Germen topraklarında genellikle *Bürgertum*, nadiren de “burjuvazi” olarak anılan “orta sınıf”tır. Orta sınıfın olumlanması ve gururu, on dokuzuncu yüzyıl başı Britanya’sından on dokuzuncu yüzyıl ortası Hindistan’ında sömürgeci Lucknow’a (Joshi 2001), komünizm sonrası Bulgaristan’a (Tilkidjiev 1998) uzunca bir süre, uzun bir yol almıştır. Diğeri ise on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde işçi sınıfının haber verdiği, Karl Marx’ın kuramlaştırdığı; Rusya, Çin ve Doğu Avrupa’da yirminci yüzyıl devrimlerinin kahramanı ya da yöneticisi olan “işçi sınıfı” olmuştur. “İşçi sınıfı”nın yirminci yüzyılın son otuz yılında Küba’dan tutun Etiyopya’ya kadar toplumsal bakımdan daha kof kullanımlarından bahsetmiyorum.

Köylüler, yani çiftçi sınıfı da sahneye çıkmıştır. Bu sınıf Birinci Dünya Savaşı sonrasında Bulgaristan’dan Finlandiya’ya kadar Doğu-Orta Avrupa’nın büyük bölümünde, İskandinavya ve İzlanda dahil batıya doğru uzanan kuzeyde çok önemli, fakat nadiren baskın bir toplumsal ve siyasi bir güçtü. Doğu Asya devrimlerinde köylüler toplumsal özneler oldukları kadar

siyasi manipülasyonların nesneleri de olmuşlardı belki; fakat onların destekleri hem Mao Zedung'un hem Ho Şi Minh'in zaferleri açısından belirleyici önemde olmuştu.

Fransız Devrimi ve sonrasının *pleb*'lerinden bu yana, toplumsal alt üst oluş dönemlerinde "halk sınıfları" olarak tanımlanabilecek daha amorf bir toplumsal kuvvet daha vardır. Normalde bu sınıf işçileri ve köylüleri de içerir, fakat bu isim kimi zaman önemli olan bir bileşeni daha ifade eder: kentli yoksullar, gayri resmi sokak satıcıları ve gayri resmi işçiler. Bu gruplar 1990'larda Afrika ve Asya'daki IMF karşıtı isyanlarda hayli öne çıkmışlardı. Bu gruplar, Ayrılma'dan bu yana Güney Asya'da, ayrıca Endonezya ve Nijerya'da Müslüman-Hıristiyan çatışmalarında ya da Pakistan ve Irak'ta Sünniler ile Şiiler arasındaki küçük savaşlarda hizip ya da cemaat amaçları doğrultusunda seferber olabilmişlerdir.

Kültürel züppelik ve sosyoekonomik dezavantajlar biçiminde sınıf açıkça devam ediyor olsa da toplumsal bir kuvvet olarak sınıfın yirmi birinci yüzyılda hâlâ önemli olup olmayacağı açık uçlu, bu yüzden de ilginç ve önemli bir sorudur. Ciddi bir akademisyenin bu konuda, kesin olarak söyleyebileceği tek şey sınıfın dışlanamayacağı, seferber edilirse güçlü bir potansiyeli olacağıdır. Son dönemde Doğu Avrupa'nın, Batı, Orta, Güney, Güneydoğu Asya'nın ve Güney Amerika'nın sokaklarında görülmeye başlayan orta sınıf daha emin bir bahistir. Fakat geniş anlamda halk sınıflarının kapasitesi de 2001'de Arjantin neoliberalizminin çöküşünün ardından çıkan toplumsal isyanlarda, Evo Morales'i devlet başkanlığına getiren ve onu 2009'daki yeni seçimlerde de görevinde tutan toplumsal mücadelelerde, yerel söyleyişle "savaşlar"da yeniden ortaya çıkmıştır. Son dönemlerde sınırlı birçok kriz anında ortaya çıktığı üzere, bu sınıfların öfkeli, kuvvetli protestolar düzenleme potansiyeli Fransa'dan Güney Afrika'ya, Nijerya'dan Çin'e, Hindistan'dan Filipinler'e dünya çapında rejimlerin başına musallat olmaktadır.

Bu arka plan üzerinde, gezegendeki iki büyük ülkenin sınıf haritalarını çıkarmanın bir anlamı olabilir. Bu haritadaki fay hatları olası toplumsal değişim kuvvetlerine, korunan büyüme yollarına dair bazı göstergeleri ortaya koyabilir. Sınıfın hatları ile olası sınıf örgütlenmesi ve sınıf çatışmasının hatları Marksçı geleneğin tahlil ettiği Avrupa sanayi toplumunda olduğundan farklı çizilmektedir.

Köylülük her iki ülkede de hâlâ en büyük sınıftır; işçiler, yöneticiler ve iş sahiplerinin oluşturduğu sanayi sınıflarının toplamından yaklaşık üç kat daha büyüktür. Burada bu sınıfın kendi içindeki farklılaşmaları ele alamayız; fakat özellikle Hindistan'da topraklarını ücretli, gayri resmi emekle ekip biçen kapitalist çiftçilerin oluşturduğu önemli bir tabaka mevcuttur. Genel olarak bakıldığında Hindistan'da çiftlikler çok küçüktür, kuzey Avrupa standartlarına göre bir patates tarlası büyüklüğündedir. 1990'ların başında Çin'de köylülerin arazilerinin ortalama büyüklüğü yarım hektardı. Aynı dönemde Hindistan'da ekilip biçilen çiftlik arazisinin ortalama büyüklüğü, Hint bir akademisyene göre 0,3 hektardı. Dünya Bankası'nın bir raporunda arazi sahipliğinden bahsedilerek daha yüksek, fakat yine mütevazı bir rakam verilmiştir: 1,4 hektar. Bangladeş'te toprak sahiplerinin elindeki arazilerin ortalama büyüklüğü 0,6 hektardır. Brezilya'da ise tersine bu rakam 73 hektardır. (Çin için bkz. Summerfield 2006: 189, Çinli akademisyen Zhou Jian-ming'den alıntı; Hindistan için bkz. Mukherjee 2002: 260. Krş. Dünya Bankası 2007c: 87.)

Asya'dan verebileceğimiz bir başka büyük örnekse, Endonezya'da ekonomik olarak faal nüfusun yalnızca yüzde 25'inin ücretli ya da maaşlı olması, sanayi işçi sınıflarının toplamın en fazla yüzde 8'ini oluşturuyor olmasıdır (Sugyarto vd. 2006: tablolar 6.8 ve 6.11; lise ya da üniversite eğitimi almış sanayi işçileri burada yönetici olarak sayılmıştır.)

Çin ile Hindistan arasındaki farklılıkların kaynağında başlıca iki sebep vardır: Çin'in kalıcı komünist mirası ve bu iki ülkenin farklı sanayi kalkınmışlık düzeylerinde olmaları. Çin örneğinde komünist miras esasen tarımsal sınıf yapısı, hem feodal hem kapitalist toprak sahipliğinin lağvedilmesi, topraksız proletaryanın ortadan kaldırılmasıdır. Batı'dan gelen ısrarlı neoliberal uyarılara rağmen tarım arazileri henüz özelleştirilmemiştir, ama köylerde hanelere kiralanır. Kente göçen haneler arazilerini köylerindeki bir haneye devredebilir. Çin'de Devrim, Hindistan'da sadece kırsal kesimdeki işçiler arasında değil, kentlerde ev hizmetçileri arasında da hâlâ varlığını sürdüren, topraksızlık, kast ve borç bağının üretip ayakta tuttuğu "kölelik kültürü"nü ortadan kaldırmıştır (Ray ve Qayum 2009). Gerçi Mao sonrası Çin'de ev hizmetçileri geri dönmüştür, Şangay'daki evlerin yüzde 10'unda hizmetçi vardır (Yan Hairong 2007: 156). Hiç şaşırtıcı değil, Çin'de kamu sektöründe istihdam daha fazladır, ama ne kadar fazla olduğuna dair sağlam bir veri yoktur.

Çin’de daha büyük olan düzenli ücret ve maaş alan işçi sınıfının sosyalist ekonomide ve komünist kent denetiminde bir geçmişi vardır, fakat artık bu sınıf esasen fabrika istihdamının daha yüksek olmasına dayanmaktadır.

Geçimlik çiftçilik ile kentli ücretli işçiler arasındaki uçurum hem Çin’de hem Hindistan’da derindir. Hızlı kentleşme ve sanayileşme yüzünden, genç kentli göçmenlerin kırsal kesimdeki ebeveynleri ve büyük ebeveynleriyle bağlarını koruması gibi yaygın bir örüntü gözlendiğinden Çin’de halk sınıfları arasındaki toplumsal uçurum o kadar derin olmayabilir. Fakat böyle bile olsa kentsel/kırsal tezadı keskindir. 2004 tarihli kapsamlı *Survey of Chinese Peasants*’da (Çin Köylüleri Araştırması) “Hayal edilemeyecek bir yoksulluk, akla gelmeyecek kötülükler gözledik, hayal edilemeyecek kadar büyük bir ıstırap ve düşünülemeyecek bir çaresizlik gördük, anlaşılmaz bir sessizlikle, direnişin insanların aklından geçmediğine tanık olduk,” sonucuna varmıştır (aktaran Croll 2006: 161). Hindistan’daki yığınların en dibinde, işe alımdan sorumlu birinin güdümünde düşük ücretli, gayri resmi kent ve kırsal kesim işleri arasında gidip gelen, köye dayanan, topraksız bir göçmen proletarya vardır (Breman 2007).

Tablo 4.6 2000’lerin ortasında Çin ve Hindistan’da halk sınıfları (toplam ekonomik faaliyetin %’si)

	Çin	Hindistan
Kendi işletmesi ya da aile işletmesinde çalışanlar	45	57
Çiftçiler	39	47
Gayri resmi, kayıtdışı ücretli işçiler	14	29
Kırsal kesimde çalışanlar	(0)	25
Düzenli/kayıtlı çalışanlar	41	14
Kentliler	19	9
Kamu sektöründe çalışanlar	14	4-6
Sanayi sınıfları	24	18

Not: OECD’nin yöntemine uygun olarak, ama Hint akademisyenlerinin çoğuna ters düşerek, tablodaki düzenli çalışanlar resmi/kayıtlı, hakların tanındığı sektörde çalışıyor olabileceği gibi, gayri resmi, hakların korunmadığı sektörde de çalışıyor olabilirler. Hindistan’da kamu sektöründeki düşük rakamın kaynağı aşağıda belirtilen OECD kaynağıdır, yüksek rakamsa yukarıda tablo 4.5’in altındaki notta tartışılan Hint kaynaklarıdır. Sanayi sınıfları başka kategorilerle de kesişir ve bunlara

eklenmemesi gerekir. İmalat, madencilik, inşaat, enerji ve su tedariki sektörlerinde çalışan herkesi kapsar.

Kaynaklar: İstihdam sınıfları OECD 2007a'dan hesaplanmıştır: tablo 1.A1.3. Sanayi sınıfları Hindistan hakkında belirtilen ilk kaynak olan Nagaraj'ın (2007) ve Liu Yanbin'in (2007) kullanılmasıyla bağlantılı olarak 2007'de bir seminere yapılan iki sunumdan alınmıştır.

Çin ve Hindistan'daki halk sınıflarının kendi içlerindeki bölünmeler, modern Avrupa sınıf tarihindeki halk sınıflarının kendi içlerindeki bölünmelerden daha fazladır; Avrupalı halk sınıfları da kendi içlerinde vasıflı ve vasıfsız işçiler, "saygın" olanlar ve "kabalar" olarak bölünmüştü. Çin'deki *hukou* kayıt sistemi kentte oturma hakkı bulunan işçileri, kırsal kesimden gelen, kendi ülkelerinde misafir işçi olarak görülen, çoğunlukla bu yüzden aile hayatları, düzgün bir konutta yaşama olasılıkları, iş yerindeki konumları tehlikeye giren, "yüzer gezer" işçilerden ayırır. 2000'li yılların başında bu işçiler kentli işgücünün yaklaşık beşte birini oluşturuyordu (Hertel ve Fan Zhai 2004: 1).

Hindistan'da ve başka Üçüncü Dünya ülkelerinde olduğu kadar (gayri resmi/kayıt dışı işçi sayısında 1990'larda gözlenen artış Latin Amerika'yı kabaca ikiye bölmektedir) Çin'de yaygın ve belirgin olmayan resmi/kayıtlı-gayri resmi/kayıtdışı ayrımı keskin bir ayrımdır. Devletin tanıdığı, sendikaların arka çıktığı haklara sahip olan, çoğunu erkeklerin oluşturduğu işçileri, hakları olmayan işçilerden ayırır. Resmi/kayıtlı işçiler ve sendikaları, Hindistan'da sıklıkla olduğu gibi, gayri resmi/kayıtdışı işçileri örneğin kapitalistlerin grev kırıcı olarak kullanabileceği rakipler ya da olası tehditler olarak görebilir (krş. Breman 2004: 416 ve devamı; Breman 2003: 9-10. bölümler). Fakat Nijerya'da Ulusal İşçi Kongresi'nin yaptığı gibi, ülke çapında bir örgüt olarak onları örgütlemek için büyük çabalar da gösterebilirler (Gunilla Andrae, Dünya Sosyoloji Kongresi'nde sözlü sunum 16.07.2010).

Kimi zaman ve kimi yerlerde gayri resmi/kayıtdışı sektörde çalışanların kendi hareketleri olmuştur, doğru; tıpkı Hindistan'da bir sendika ve kooperatif bileşimi olan, 2000'lerin ortasında 700.000 üyesi olduğunu iddia eden şu meşhur Serbest Meslek Sahibi Kadınlar Birliği (Bhatt 2006: 16) ya da Güney Afrika merkezli uluslararası işportacılar ağı StreetNet gibi. Güney Çin'in sanayi kentlerinde göçmen işçilere hitap eden, mesajları genellikle bireyci olan, ama mevcut koşulları da eleştiren özel dergiler çıkmaktadır (Chang 2008: 59 vd.).

Resmi/kayıtlı-gayri resmi/kayıtdışı ayrımı üç biçimde aşılabilir. Öncelikle 1980'lerdeki trend değişimine kadar Avro-Amerikan sınıf mücadelelerinde uğruna mücadele edilmiş işçi haklarının yaygınlaştırılmasıyla. İkincisi, farklı geçim kazanma biçimlerini aşan, ama işçilerin de desteğini gerektiren ulusal onur ve saygınlık gibi geniş kapsamlı, varoluşsal bir meseleyle; örneğin Çin'de 4 Mayıs Hareketi'nin (1919) izlediği sömürge karşıtı yol, Güney Afrika'da *apartheid* karşıtı mücadele gibi. Bugün bunların ikisi de ufukta görünmemektedir, ama ikisi de dışarıda bırakılmamalıdır. Belki daha yakın olan, şimdiden bazı ekonomistlerin gündeminde yer alan üçüncü bir olasılık daha vardır: "gayri resmiliğin/kayıtdışılığın" genelleşmesi, işçi haklarının "esnekleşme" sloganı altında marjinalleştirilmesi.

Hint sınıfları kast ve din yüzünden daha da ciddi bir bölünme içindedir, bölünme esasen nüfusun altıda birini oluşturan Müslümanlarla Hindu çoğunluk arasındadır. Teşvik edilmeleri amacıyla "Kayıtlı Kastlar" denilen gruplar nüfusun başka bir altıda birini, 2001'deki nüfus sayımına göre yüzde 16'sını oluşturur. Bu kastlar tarım işçileri ve kentlerdeki gayri resmi işçiler arasında ağırlıklı olmamakla birlikte ağırlıklı bir çokluğa sahiptirler, ama diğer kastlardan gelen Hindular kadar sıklıkla düzenli maaş alırlar. Serbest meslek sahiplerinin sayısı, özellikle tarımda faaliyet gösterenler arasında çok azdır. Öte yandan kentli serbest meslek sahibi Müslümanların sayısı çok fazladır, buna bağlı olarak da hem düzenli ücretli hem de gayri resmi ücretli istihdam açısından oranları diğer kesimlere eşit değildir. Hindistan'da halk kuvvetlerinin toplumsal düzenlenmesinin karmaşıklığını biraz daha resmeden başka bir olgu, mesleki olarak farklı yerlerde faaliyet gösterseler de, Kayıtlı Kastlar ile Müslümanların hemen hemen aynı derecede yoksul olmalarıdır; başka kastlardaki Hindulardan neredeyse iki kat daha yoksuldurlar; bu oran kentlerdeki yoksulluk oranının yaklaşık iki katıdır, kırsal kesimdeki yoksulluk oranınınsa biraz gerisindedir (Das 2010: 356 vd.). Hindistan'daki hiyerarşi ve buna karşı mücadeleler başka bir kast kategorisi ortaya çıkarmıştır: "Diğer Geri Kalmış Kastlar", bu kastlar da telafi edici haklar talep etmektedirler. Kırsal nüfusun yüzde 40'ını, kent nüfusununsa üçte birini oluştururlar. Ayrıca kabile halkları olarak tanınmışlardır, ülkedeki kırsal nüfusun onda birini oluştururlar (National Sample Survey Organization 2003: Statement 2.18), çoğu "Maocu" isyanla seferber olmuştur.

Dünyada ücret ve maaş alan yaklaşık 1,4 milyar kişi vardır, bunların bir milyarı zengin, çok gelişmiş dünyanın dışındadır (ILO 2008a). Kısa süre önce (2006) kurulmuş Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu, yukarıda belirttiğimiz gibi üçte biri Avrupa'da olan 166 milyon üyesi olduğunu söylemektedir. Afrika, Asya ve Latin Amerika'da önemli özerk sendikalar mevcuttur, fakat Latin Amerika dışında sayıları çok azdır. Brezilya'da ücretli olarak imalatta istihdam edilenlerin neredeyse yarısı 2002'de sendikalı olmuştur; Kanada'da aynı grubun hemen hemen üçte biri sendikalıdır, Meksika'daysa beşte biri. Afrika'da sendikalar küçük olsalar da, bugün yalnızca buralarla sınırlı olmamakla birlikte, özellikle kıtanın güneyinde ve batısında dikkate alınması gereken örgütlü, kentli bir güçtür. Asya'da sendikaların önemi büyük ölçüde, Batı Avrupa'dakiler kadar büyük bir etki sahibi olamadıkları Tayvan, Japonya ve Kore'yle, özerkliklerinin tartışmalı olduğu Sri Lanka ve Singapur gibi küçük ülkelerle sınırlıdır (Lawrence & Ishikawa 2005; krş. Felipe ve Hasan 2006: tablo 3.5). Hindistan'daki sendikalar inanılmaz bir parçalanma içindedir, 12 farklı federasyon bulunmaktadır; fakat kısa süre önce (2007) yapılmış bir "doğrulama"ya inanılacak olursa, serbest meslek sahiplerinin örgütleri de dahil olmak üzere proletaryanın yüzde 10'unu, yani 25 milyon insanı kapsarlar; bu 1987'de olduğundan çok daha yüksek bir rakamdır (Oomnen 2009: 88). Hindistan'da küçük olan resmi/kayıtlı sektördeki işgücü -toplamın yüzde 6'sı- OECD'yi korkuturcasına (2007b: 4. bölüm), bırakın Amerikalı işçileri Avrupalı çoğu işçiden fazla hakka sahipmiş gibi görünse de Hindistan muhtemelen benzersiz denilebilecek bir sanayi ilişkileri kalıbı geliştirmiştir. 1987'den bu yana Hindistan'da lokavtlar grevlerden daha fazla iş günü kaybına sebep olmuştur (Datt 2002: 182-3; Nagaraj 2007: şekil 4).

Çinliler Amerikalı Wal-Mart'ı ilk kez sendikaları tanımaya zorlamıştır; fakat Çin'deki sendikalar özerk bir sınıf kuvveti değildir ve Guangdong'daki Özel Ekonomik Bölge'de çoğunlukla girişimlerin yöneticileri tarafından yönetilmektedirler. Yerli özel sektörde sendikalar neredeyse hiç ortada yoktur, işgücünün en fazla yüzde 4'ünü kapsarlar (Lee 2007aB 58-9). Rusya'da sanayi ilişkilerine daha fazla yer vardır, ama orada da komünizm sonrasında sanayinin çöküşü işçileri geri tutmaktadır (Clarke 2008). Endonezya'da Suharto'nun uzun süren askeri diktatörlüğünden doğan sendika örgütlenmesiyse nüve halindedir ve parçalıdır (Hadiz 2001).

Bir zamanlar Avrupa merkezli yirminci yüzyılın gururlu, önde gelen güçlerinden biri olan işçi hareketi artık hayli zayıftır. Sanayinin çözülmesi, yani sanayinin yeniden yapılanması, sermaye ve devletle mücadelelerde zaman zaman büyük mevzilerin kaybedilmesi, Amerikan otomotiv ve çelik işçilerinden tutun Britanya, Polonya ve Ukrayna'daki kömür işçilerine, Ruhr bölgesindeki, Avrupa'nın eskiden komünist olan bölgelerinin tamamındaki çelik ve mühendislik işçilerine varıncaya kadar en örgütlü işçi sınıflarına darbe indirmiştir. Mumbai ve Ahmedabad'daki tekstil işçileri, Çin'in kuzeydoğusundaki ağır imalat işçileri de yollarını şaşırmışlardır (Sherlock 2001; Breman 2003: 10. bölüm; Lee 2007a).

Fakat Paul Mason etkileyici bir tarihsel gezinti yaptığı, duyarlılıkla kaleme aldığı kitabında, İkinci Dünya Savaşı öncesindeki kıtalar aşırı destansı işçi mücadelelerine benzer militan işçi mücadelelerinin ve sendika örgütlenmesinin eşiğinde olduğumuzu savunmaktadır. Bu savunu, herhalde öngörüden çok umudu yansıtmaktadır, fakat yeni küresel sanayileşmenin ve taşeronlaşmanın komünizm sonrası Doğu Avrupa'dan Çin'e kadar yeni sanayi işçi sınıfı ve taşeron çalışanlar arasında bir grevler, gösteriler ve isyanlar dalgası yarattığı kesinlikle doğrudur. 2005'te "kitlesel vaka" kabilinden resmen kayıtlı 87.000 tane gösteri olmuştur (Lam 2009: 20; ayrıca bkz. Lee 2007a, 2007b). Gerçi Çin'in doğusundaki sıcak işgücü piyasasında kolektif olarak sesini yükseltme seçeneği, bireysel çıkışlarla ve işçilerin bir işverenden diğerine büyük geçişleriyle birlikte varlığını sürdürmektedir (Chang 2008: 25 vd.). 1990'larda insan haklarıyla ilgilenen hukukçuların yardımıyla önemli bir oluşum olan Bangladeş Bağımsız Tekstil İşçileri Sendikası kurulmuştur (Rock 2001). 2000'lerde Körfez bölgesinde yoğun bir biçimde korunan Güney Asyalı işçiler 2007 sonbaharında ve 2008 baharında kitlesel grevler ve isyanlar gerçekleştirmişlerdir. Bu protestoların birçoğu, işgücü piyasasının güçlendiğini ortaya koymuş, bir ölçüde başarılı olmuşlardır. Buna cevaben Abu Dabi'deki dini otoriteler, bütün imamlara 25 Nisan 2008'deki bütün cuma hutbelerini (yabancı) işçilerin haklarına vakfetmeleri talimatını vermiştir. Afrika'da sendika hareketi, Zimbabwe'den Gine-Conakry'ye, Nijerya'ya kadar demokrasi mücadelelerinde, ayrıca örneğin 2000'lerde Nijerya'da olduğu gibi geniş çaplı protesto hareketlerinin lideri olarak, boyutlarının büyüklüğünü aşan, çok daha önemli bir rol oynamaktadır (Okafor 2009).

Bu mücadeleler, Big Bill Haywood, Tom Mann ya da Paul Mason'ın yirminci yüzyıl başından örnek gösterdiği başka kahramanlara benzer kişilikler ortaya çıkarabilir pekâlâ. Fakat bugün görünürde, bir asır önce anarko-sendikalizmde ve Marksist sosyalizmde olduğu gibi radikal bir sosyal dönüşüm vizyonu yok. Bu mücadeleler Brezilya'nın bugünkü ılımlı, sakin, ama çok dürüst Devlet Başkanı Lula gibi hayli farklı bir popüler lider tipi de ortaya çıkarabilir; Lula, Sao Paolo metal işçilerinin 1970'lerde hem işverenlere hem askeri diktatörlüğe karşı verdiği mücadelelerden doğmuştu. Bir başka olasılıkla bu hareketlerin, Güney Afrika'da COSATU'nun ANC rejiminde yer almasında olduğu gibi, fazla stratejik bir vizyonu olmaksızın demokratik ama temkinli bir siyasi rejime eklemlenmesidir.

Bu yüzyıl, şimdiye kadar, bırakalım işçi sınıfı devrimlerini, halk isyanlarından çok orta sınıf devrimlerini teşvik etti. Orta sınıf hareketleri 2000'de Belgrad'da başladı, 2002'de Kiev'e, 2004'te Tiflis'e, 2008'de Bangkok'a sıçradı. Devrimci olarak başarılı olamasalar da Beyrut, Tahran ve Chisinau'dan tutun Caracas ve Buenos Aires'e sokaklarda görünür oldular. Karaçi'de, Lahor'da, Pakistan'ın başka kentlerinde benzer bir şeye tanık olundu; daha profesyonel –avukatların– bir baskı hareketi, yargı bağımsızlığıyla ilgili sınırlı taleplerinde bir ölçüde başarılı oldu. Üniversite öğrencileri bugün, 1960'larda olduğu gibi ebeveynlerinin işçileriyle değil, ebeveynleriyle, kentli profesyonellerle, kentli girişimcilerle kol kola, otoriter ya da demokratikliği şaibeli popülist hükümetlere karşı, kimi zaman tıpkı Tayland ve Moldova'daki seçimlerin mağlupları gibi demokratik itibarı daha da şaibeli partilerin yanında hem şahsen hem cüzdanlarıyla boy gösteriyor. Bu orta sınıf protestolarda içkin olarak demokratik bir şey yok, 1973'te bu hareketler Şili'de askeri darbeye zemin hazırlamışlardı. Her halükârda, orta sınıfın sokağa inmesi yeni yüzyılın dikkat çekici özelliklerinden biri haline gelmiştir.

Büyük şehir orta sınıfı, küreselleşmiş bir tüketim idealleri ve elektronik enformasyon sınıfıdır; otoriter popülizm hem onun arzuladığı hayat tarzına bir engel ya da tehdittir hem bilgisine ve dünya görüşüne bir hakarettir. Üzerinde uzlaşılmış bir ulusal orta sınıf tanımı ya da telakkisi yoktur, küresel ölçekte böyle bir tanımın, kavrayışın varlığıysa bu kadar bile söz konusu değildir elbette. Fakat bu mesele, hem müttefik arayışı içindeki liberal siyaset yazarları arasında, hem tüketici taleplerini gidermeye can atan iş çevreleri ile onların danışmanları arasında giderek yakıcılık

kazanmaktadır. Küresel tüketimi dikkate alan, ümit vaat edici en ciddi orta sınıf tanımlarından birini Dünya Bankası ekonomistleri Milanoviç ve Yitzhaki (2002) önermiş, orta sınıfı gelir düzeyi, Brezilya ile İtalya ortalamalarının arasında kalan kesim olarak tanımlamışlardır. Bu grup, zengin dünyanın dışında, "yükselen piyasalar"da 2005'te 400 milyon kişiyi kapsıyordu; bu rakam "yükselen piyasalar" denen ülkelerin nüfuslarının yüzde 7'sini, Hindistan nüfusunun yüzde 5'ini oluşturuyordu (*The Economist*, "Burgeoning Bourgeoisie", 12.02.2009, özel haber, s. 4).

Sınıf yapısının en tepesinde, ulus aşırı bir kapitalist sınıf doğmaktadır. Şirketlerin ülke aşırı faaliyetleri küresel kapitalizmin bir tezahürüdür, ama ille de küresel bir kapitalist sınıfın tezahürü sayılamaz. Küresel bir kapitalist sınıf için, şirketleri yöneten aktörlerin küresel bir entegrasyonunun ya da birleşmesinin gerçekleşmesi gerekir. Leslie Sklair'in öncü çalışması (2001) bu meseleyle ilgili olarak her zaman açık değildir; ayrıca Sklair'in "küreselleşmiş bürokratlar ve siyasetçiler" sınıfına "küreselleşen profesyonelleri" ve "medya"yı da dahil etmesi (s. 17) net bir görüntü sunmuyor. Ne var ki bahsettiği yönde bir eğilim olduğu tartışılmaz. En azından, 1990'lardan bu yana şirket yöneticilerinin istihdamı için küresel bir işgücü piyasası mevcut; Stockholm gibi küçük yerlerde bile yabancı yatırımcılar, borsalarda yerli yatırımcılar kadar büyük oyuncular olabiliyorlar. Uluslararası işletme okulları geleceğin yöneticilerini yetiştiriyor, uluslararası bir işletme basını da bugünün standartlarını belirliyor, bunların bazen yüksek standartlar olduğunu da belirtelim. *Financial Times*, on dokuzuncu yüzyıl Avrupa geleneğini izleyen aydınlanmış bir burjuvazinin ağzıyla konuşuyor.

Londra bu yeni ulus aşırı kapitalist sınıfın merkezi, işletme operasyonları için gözde bir merkez, ulusal üsler ve vergi cennetlerinden sonra gelen çok çekici bir yerleşim yeri. Kentin finans merkezindeki büyük oyuncuların hepsi de Britanya dışından, Amerikalı yatırım bankaları. *FT* (Londra) Menkul Kıymetler Endeksi'ne göre büyük şirketlerin üçte biri Britanya dışından. *Sunday Times*'ın 2008'de yayınladığı listeye bakılırsa, Britanya'da zenginlik sıralamasında ilk onda yer alan isimler arasında sadece Westminster Dükü (eski zamanlardan kalma feodal bir toprak sahibidir kendisi; Londra'nın en değerli arazilerinin bir bölümünün sahibidir ve listede üçüncü sırada yer almaktadır) her bakımdan İngiliz'dir. Perakende satış sektöründe faaliyet gösteren, Britanya doğumlu Sir Philip

Green de Monaco'da yaşamasına rağmen birçok yönden İngiliz'dir. Bu listede birinci sırada yer alan çelik devi Lakshmi Mittal, Hindistan tabiyetindedir; çeşitli uluslararası yatırımlarda bulunan, listede dördüncü sırada yer alan Hinduja kardeşler de Hintlidir. Listedeki üç kişi Yeltsin döneminde servet sahibi olmuş Ruslardır, bir kişi Tetrapak icadının zenginleştirdiği bir İsveçlidir, sekizinci sıradaysa Norveçli bir armatör bulunmaktadır.

Öte yandan *Forbes*'un biraz farklı bir yapıyla hazırladığı dünya milyarderleri listesine göre, 2008'de zenginler listesinde yer alan 53 (aynı sırada yer alanlar olduğundan böyle tuhaf bir rakam ortaya çıkmıştır) isim arasında sadece Lakshmi Mittal ile listedeki üç İsveç ailesinden ikisi kayıtlı yurttaşı oldukları ülke dışında başka bir ülkede ikamet etmektedir (**www.forbes.com.lists/2008**). (*Sunday Times*'ın tersine *Forbes*, Rus oligarklarını ve Chelsea futbol kulübünün sahibi Roman Abramoviç'i Rusya'da ikamet ediyor olarak değerlendirmiştir.)

Büyük ulus aşırı şirketler bugün artık CEO ve yönetim kurulu üyesi olarak bünyelerinde barındırdıkları isimlerle uluslararası bir tablo çizmektedir. 2007 sonuna doğru ABD'de büyük şirketler sıralamasında ilk 100'de yer alan şirketlerden 15'inin CEO'su Amerikalı değildi, Citigroup bankasını ve PepsiCola'yı yöneten Hintliler ve büyük petrol şirketi Chevron'un başındaki İrlandalı da bu isimler arasındaydı (*International Herald Tribune*, 13.12.2007). Britanya'ya ait iki havacılık ve silah şirketinin, BAE ile Rolls-Royce'un özelleştirilmeleriyle ilgili olarak konan, bu şirketlerin Britanyalı bir yöneticisi olması kuralı Britanya iş çevrelerinde bir anormallik olarak görülmekte, şirketler bu kural aleyhine lobi faaliyetleri yürütmektedir (*The Economist*, 22.03.2008).

Ne var ki ulusal idare ve mülkiyet kalıpları hâlâ baskınlığını korumaktadır. Bu kalıplar İngilizcenin büyük şirketlerin yönetim kurulu dili olarak benimsenmesi eğiliminin yayılmasıyla ve küresel bir zihniyetle birleşmiş olsalar da işletme mantığını epeyce yansıtmaktadır, Alman Siemens'te olduğu gibi. Standard & Poor listesindeki 500 büyük Amerikan şirketinin satışlarının yarısından fazlasının ABD dışına olması ancak 2008'de beklenen bir gelişme olmuştu; 2001'de bu oran üçte birdi (*International Herald Tribune*, 13.12.2007). 2008'deki *Fortune 500* listesinde yer alan, gelirleri 50 milyar doları aşan 32 Amerikan şirketinin

dış satışları da gelirlerinin üçte birini aşmıyordu (*Fortune*, 05.05.2008, s. 129).

Fakat "ulusal"ın birçok örnekte etnik azınlık bir yönü vardır. En bilinen örnek, Burma/Myanmar'dan Filipinler'e kadar bölge ekonomisinin ezici bir kısmını kontrol altında tutan Güneydoğu Asya Çinlileridir (Çin kökenliler). Batı Afrika'daki kent ekonomisini büyük ölçüde Nijeryalılar ve Lübnanlılar kontrol ederler. 1990'larda Yeltsin'in yabancı danışmanları sayesinde, Rusya'da zenginliğin büyük bölümüne sahip olan yedi Rus oligarkından altısı Yahudi, biri etnik Rus'tur (Chua 2003). Meksika'nın, hatta bütün Latin Amerika'nın en zengin adamı olan Carlos Slim, Lübnan göçmeni ikinci kuşak bir Marunidir. Dünya kapitalist sınıfında bugün gözlenen ulus aşırılığın büyük bölümü daha önceki küreselleşme dalgalarından kaynaklanmaktadır.

Hayatını Kazanmak II: Zengin ve Yoksul

Düzgün bir gelir sahibi olabilmek için çok çalışmak ne gerekli ne de yeterlidir. Geliriniz nerede, nasıl bir aileye doğduğunuza; becerilerinize, işinizin verimlilik ortamına ve talihe bağlıdır. Bu dünyada birçoklarının bahtında, çalışmaya rağmen yoksul olmak vardır.

En başta Güney Asya, Hindistan, Pakistan ve Bangladeş, daha gelişmiş olan Güney Afrika da dahil Sahara altı Afrika dünyanın yoksul işlikleri gelir. Dünyanın beşte ikisi, 2005 fiyatlarıyla günde 2 dolara ya da daha azına çalışmaktadır; Güney Asya ve Afrika'da bu oran beşte dörttür. Fakat hem büyük hem tedrici değişimler olmaktadır. 1998 ile 2008 arasında Doğu Asya'da (Çin diye okuyun) günde 2 dolara ya da azına çalışan nüfusun oranı yüzde 77'den 29'a indi; Güney Asya'daysa yüzde 86 olan bu oran yüzde 80 oldu, Sahara altı Afrika'da yüzde 86'den 82'ye geriledi. 1998'de Güney Asya nüfusunun yüzde 57'si günde 1,25 dolara ya da daha aza çalışıyordu, Doğu Asya'da bu oran yüzde 52'ydi. On yıl sonra bu oranlar Güney Asya'da yüzde 46, Doğu Asya'daysa yüzde 11 olmuştu (ILO 2010: tablo A12). ILO verileri en azından yaklaşık olarak doğruysa, Çin birikim rejiminin bütün acımasızlığına rağmen, Çinli işçiler bundan yararlanmışlar demektir.

Bugünün dünyasında hayatını kazanma yelpazesinin diğer ucunda, *Forbes* dergisinin her yıl yayınladığı dünyanın dolar milyarderleri listesini

görüyoruz. Finansal krizden bir yıl sonra Mart 2009'da 793 milyarder aralarında toplam 2,4 trilyon doları paylaşıyordu. Bu rakam Fransa'nın yıllık milli gelirine eşittir. Bir yıl önce bu milyarderlerin sayısı 1125'ti, 128 milyon Japon'un milli gelirine eşit bir rakamı, yani 300 milyonu aşkın Amerikalının milli gelirinin üçte birinden fazlasını silip süpürüyorlardı. Burada servet ve geliri karşılaştırıyoruz, orası doğru; ama dünyanın süper zenginlerine dair elimizde mevcut en iyi veriler bunlar.

Beklendiği üzere sahneye Amerikalılar hâkim; 2009'de dolar milyarderi 793 kişinin 359'u, 2008'de 1125 dolar milyarderinin 473'ü Amerikalıydı; tam yarıyı bulmuyor sayıları. Dünyanın en zengin insanları Microsoft'un Bill Gates'i ile profesyonel bir şirket yatırımcısı olan Warren Buffet; ama ilk onda üçüncü bir Amerikalı dışında, iki Hintli, iki Alman, bir İspanyol ve bir İsveçli bulunuyor (IKEA'nın kurucusu Ingvar Kamprad). 2008'de Rusya 87 milyarderle, ikinci büyük milyarderler grubunu oluşturuyordu; Moskova da dünyanın milyarderler kentiydi. Fakat bugünkü kriz Rus oligarşisine istisnai derecede ağır bir darbe indirmiş, 55 Rusu milyarderler listesinin dışına atmıştır; Moskova milyarderler kenti ünvanını New York'a kaptırmıştır. Milyarder sayısı bakımından diğer bütün ülkeler ABD'nin çok çok gerisindedir, ama miras alınan aile servetleri ve girişimleriyle Almanya 2009'da 54 milyarderle üçüncü sırada yer almaktadır. Çin yurttaşı 47 milyarder vardır (28'i Çin'de, 19'u da Hong Kong'dadır). Üçüncü gruptaysa 25 milyarderle Britanya, 24 milyarderle Hindistan, 20 milyarderle Kanada ve hemen arkasından 17 milyarderle Japonya gelir.

Tablo 4.7 Dünyada çalışıp da yoksul olanlar, 2008 (yoksulların istihdam edilenlerin tamamına oranı, %)

	Günde 1,25$'dan azına	Günde 2$'dan azına
Dünya	21	40
AB dışı Balkanlar, Türkiye, BDT	4	13
Doğu Asya	11	29
Güneydoğu Asya	23	52
Güney Asya	46	80
Latin Amerika	7	15
Ortadoğu	8	23
Kuzey Afrika	14	31

Sahara altı Afrika	59	82

Kaynak: ILO 2010: tablo A12

Güney Asya'nın ardından dünyanın yoksullar evi olan Sahara altı Afrika'da dört milyarder vardır: Üçü Güney Afrikalı, biri de Nijeryalıdır. Kalabalık bir nüfusa sahip ülkelerden Bangladeş ve Pakistan listede yer almazlar, Endonezya da beş süper zenginle küçük bir varlık göstermektedir. Brezilya'nın 13, Meksika'nın 9 milyarderi vardır (**www.forbes.com/2008**, **www.forbes.com/2009**).

Süper zenginlerle yoksullar arasındaki uçurum nasıl kapanır? Zorluklarla, belirsizce tanımlanıp sınırlanmış gelir gruplarıyla ve uzun mesafelerle. Süper zenginlerin ardından zengin ülkelerde, temel anlamıyla OECD'de gelir dağılımının zirvesine bakmamız gerekiyor. Süper zenginler arasında olduğu gibi, Amerika'da gelir yüksekliği sıralamasında ilk 10'da yer alanlar da kendi başlarına bir sınıf oluşturur; bu grup, diğer onlu gruplardan daha müreffeh bir durumdadır (OECD 2008: 36). Bu tabakanın gelirini, Dünya Bankası'nın yoksulluğu hesaplama yöntemlerine tercüme edecek olursak, ABD'deki bu grup ve hanelerinin her mensubu, 2005 itibarıyla vergiler düşüldükten sonra günde 255 dolarla geçinmektedirler; satın alma gücü açısından bu, küresel yoksulluk sınırının 204 kat üstündedir. Zengin dünyada, Lüksemburgluları dikkate almazsak, İngilizler zenginler arasındaki ikinci sınıfı oluştururlar; ama Britanya'da gelir düzeyi çok yüksek olanların yalnızca yüzde 5'i ABD'de ilk onda yer alanlarınkine denk bir gelir elde etmektedir. Bu iki grubu toplarsak nüfuslarının 33 milyon ettiğini buluruz, dünya nüfusunun yüzde 0,5'i. Fakat dünyada bu düzeyde kazananlar sadece onlar değildir. Zengin dünyanın geri kalanının ve orta düzeyde hali vakti yerinde dünyanın yüzde 1'nin, Sahara altı Afrika ve Güney Asya'nın da yüzde 0,1'nin Kuzey Atlantik standartlarına göre yüksek bir gelire sahip olduğunu düşünmek akla yatkındır. Bu da yaklaşık 75 milyon kişi civarındadır, küresel nüfusun yüzde 1,2'sine eşittir. Akademik temkinlilikle bu oran yüzde 1-1,5 olarak yorumlanabilir.

Bu dünyanın hali vakti yerinde olanları –zenginlerin tersine– zengin OECD dünyasındaki orta gelir düzeyinden, ortalama beyaz yakalı çalışandan ve vasıflı işçiden fazla kazananlar olarak tanımlanabilir. Ne var ki OECD Meksika ve Türkiye gibi o kadar zengin olmayan ülkelerin de dahil edilmesiyle daha eşitsiz bir görünüm sergiler hale gelmiştir. Orta gelir

düzeyine, Türkler ve Meksikalıların ancak gelir bakımından en yukarıda olan onda birlik kesimi ulaşır. Bunlara Latin Amerika'nın geri kalan yerleri, Rusya, Güney Afrika ve Malezya'da en avantajlı onda birlik grubu, dünyanın geri kalanının küçük bir bölümünü de eklememiz gerekir. Zenginleri ikinci kez saymazsak, 500-600 milyon kadar hali vakti yerinde insan olduğunu görürüz; cömert davranıp bu grubun dünya nüfusunun yüzde 8-9'unu oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Hali vakti yerinde olanlarla zengin ülkelerde nispeten yoksul ya da marjinalleşmiş olanlar arasında gelirleri günlük 55 dolarlık ortalama gelir seviyesinin altında, günlük 27 dolarlık nispi yoksulluk seviyesinin üstünde kalan ciddi bir grup mevcuttur. Bunların toplamı 390 milyonu bulmaktadır, bu grup çoğunlukla hizmet sektöründe çalışan düşük vasıflı işçilerden oluşur. Hayat standartları bakımından dünyanın geri kalan kısmının orta sınıfıyla aynı gruba yerleştirilebilirler. Dünyanın OECD ülkeleri dışındaki kısmının orta sınıflarıyla yukarıda hali vakti yerinde dediğimiz sınıflar arasındaki sınırların kabul edilmiş istatistiksel bir tanımı yoktur. Ama burada kullanılan kriterlere göre makul bir tahminde bulunursak sayılarının 500-600 milyon olduğunu söyleyebiliriz.

Zengin ülkelerin marjinalleşmiş insanları, küresel standartlara göre yoksul değildir; fakat kendi ülkelerinde açıkça dezavantajlı durumdadırlar, ortalama milli gelirin yarısından azını kazanırlar. Bu grubun büyük bir bölümünü bekâr anneler oluşturur. Zengin ülkeleri, Meksika ve Türkiye dışında OECD ülkeleri olarak tanımlarsak zengin dünyanın bu nispeten yoksul insanları 129-130 milyon kişidir; dünyanın toplam nüfusunun yüzde 2'sidir. Zengin dünyada marjinalleşmiş insanların sayısı, zenginlerin sayısı kadardır. ABD'nin zengin ülkelerdeki marjinallerin toplam sayısına katkısı 50 milyonla yüzde 50'den fazladır (hesaplamalar OECD 2008'den: tablo 5A.2.1; ülkelerin nüfus büyüklüklerine bağlı olarak yoksulluk oranları).

Üçüncü Dünya'da günde 2,5 dolar olan yoksulluk seviyesinin üstünde, ABD'de günde 13 dolar olan yoksulluk seviyesinin altında resmi/kayıtlı işçi sınıfının ve alt orta sınıfın yoksullar dünyası karşımıza çıkar. Sayıları toplam 2 milyar 120 milyonu bulan bu insanlar dünya nüfusunun üçte birini oluştururlar. Bu gelir seviyesinde yaşayanların yüzde 40'ı Çin ve Doğu Asya'da, yüzde 15'i Latin Amerika, Doğu Avrupa ve Orta Asya'da, yüzde 10'u Güney Asya, Batı Asya/Kuzey Afrika'da ve yalnızca yüzde 6'sı Sahara altı Afrika'da bulunur.

Şimdi yoksullara gelelim. Dünya nüfusunun neredeyse yarısı, 2005 itibarıyla yüzde 47'si günde 2.5 dolardan daha az kazanmaktadır: Toplam 3 milyar 85 milyon kişi. Bunların yüzde 40'ı Güney Asya'da, yaklaşık üçte biri Çin'de ve Doğu Asya'nın gelişmekte olan ülkelerinde (örneğin Endonezya ve Vietnam'da), beşte biri de Afrika'dadır.

Bugünün dünyasında hayatını kazanmanın ne demek olduğu özetle tablo 4.8'de görülebilir.

Tablo 4.8 Dünyada gelir grupları, 2005 civarı (dünya nüfusuna oranı, %)

Süper zenginler, servetleri milyar doların üstünde
2009'da 793 aile
Zenginler, gelirleri günde 255 $'dan fazla
75 milyon, dünya nüfusunun % 1-1,5'i
Hali vakti yerinde olanlar, gelirleri günde 55 $'dan fazla, 255 $'dan az
500-600 milyon, nüfusun yüzde 8-9'u
Tatminkâr gelir, zengin dünyanın ortalama gelir sahiplerinin altında, günde 27 $'dan fazla, 55 $'dan az
500-600 milyon, dünya nüfusunun % 8-9'u
Zengin ülkelerde marjinalleşmiş olan insanlar, günde 27$'dan az
129 milyon, dünya nüfusunun yüzde 2'si
Sıradan, yoksul dünyanın yoksul olmayan insanları, günde 2.5 $'dan fazla
2 milyar 124 milyon, dünya nüfusunun yüzde 33'ü
Yoksul dünyanın yoksul insanları, günde 2,5 dolardan az
3 milyar 85 milyon, dünya nüfusunun yüzde 47'si
Aşırı derecede yoksullar, günde 1,25 $'dan az
1 milyar 377 milyon, dünya nüfusunun yüzde 21'i

Kaynaklar: Hesaplamalar Forbes dergisinin 2008 ve 2009 yılı sayıları (süper zenginler); OECD 2008 (zenginler ve marjinalleşmişler); Chen ve Revaillon'dan (geri kalanlar).

Dünya, yalnızca *Forbes* listesinde yer alanlarla geri kalanlar arasında kutuplaşmış değildir. Yoksul dünyanın aşırı derecede yoksul olanlarının sayısı, gelir düzeyi yüksek dünyanın, sayısı 300 milyondan fazla olan bütün sakinlerinin toplamından fazladır. Fakat, keyfi tüketimin kitlesel bir imkân, kitlesel bir pratik haline geldiğini hatırlamak da önemlidir. Dünya nüfusunun neredeyse yarısı, çok değişen düzeylerde keyfi tüketime sarmış olabilir, bu doğrudur; buna yoksul dünyanın yoksulları dahil değildir. Bu da dünyanın sosyal parametrelerini değiştirmektedir. Yirminci yüzyılın Kuzey Atlantik bölgesinde, kitlesel tüketim ABD'yi kültürel olarak, muhteşem bir araştırmada ifade edildiği üzere "karşı konulamaz bir imparatorluk" haline getirmiştir (De Grazia 2001; krş., Çin hakkında Croll 2006). Öte yandan, çok önemli bir sosyal değişken olsa da kitlesel keyfi tüketimin yirminci yüzyılda ABD ve Batı Avrupa'yı şekillendirmiş olduğu ölçüde, yirmi birinci yüzyılda Asya'nın kaderini belirleme ihtimali bulunmamaktadır.

Yetişkin Eğlencesi: Boş Zaman ve Tüketim

Yüz milyonlarca insan açısından, yetişkinlerin iş dışındaki hayatı geçen yüzyıldaki sosyal değişimlerle dönüştü. Sanayi kapitalizminin kemerleri sıkmasının ardından artık çoğu insanın daha fazla boş zamanı var. 1900 ile 1975 arasında tipik bir Fransız işçisinin yıllık boş zamanı yüzde 40 artmıştır (Fourastie 1979: 75). Sıradan işçiler için ücretli izinler 1930'ların ortalarında başlamıştı, iki haftalık ücretli izin Fransız Halk Cephesi'nin ve İsveç sosyal demokrasisinin gurur duyduğu bir kazanımdı. Britanya'da, sanayi merkezlerinin batısında kalan Blackpool, doğusunda kalan Scarborough gibi deniz kenarında sayfiye yerleri ortaya çıktı. ABD'de hâlâ yasal izin hakkı yoktur, ABD işletmelerinin dörtte birinde ücretli izin verilmez (Fleck 2009: 21-2). Çin'de çalışma hukuku daha ilericidir. 1 Ocak 2008'den itibaren bir yıldan fazla çalışmış olan Çinli çalışanların beş günlük ücretli izin hakkı vardır (ILO, Natlex veri tabanı, **www.ilo.org/dyn/natlex**). 1997 tarihli Güney Kore Çalışma Standartları Yasası'nın 57. maddesi çalışanlara her ay bir günlük ücretli izin hakkı verir; fakat Japonya'da olduğu gibi bu günler tatil olarak değil, hastalık izni ya da başka amaçlarla alınan izinler olarak kullanılır (Fleck 2009: 22).

Cumartesilerin serbest olması 1960'lar ve 1970'lerde Avrupa'nın tamamına yayıldı; 1990'larda Japonya'ya, 1995'te de en azından resmen Çin'e ulaştı. 2004'te Kore'de alınan bir karar hâlâ aşamalı olarak uygulanmaktadır: Bu karar uyarınca çalışan sayısı 20'den az olan işletmelerin 2011'e kadar haftada beş gün çalışma uygulamasına geçmesi gerekmektedir.

Çalışma ve dinlenme zamanı, zengin dünyada bile çok farklı biçimlerde dağılmaktadır. Yıllık çalışmanın en kısa olduğu yer Batı Avrupa'dır; Almanya'da yılda ortalama 1350 saat, Britanya'da ise 1648 saat çalışılır. Amerikalılar ve Japonlar ise daha uzun süreler boyunca çalışırlar; ABD'de yılda ortalama 1809, Japonya'da ise 1842 saat boyunca. Ama en işkolikler Korelilerdir, yılda ortalama 2302 saat çalışırlar. (Tam zamanlı ya da yarı zamanlı olarak değerlendirilen istihdam tipleri arasında ayrım yapılmadığından bu veriler ideal olmaktan uzaktır. Hepsi de yalnızca "bağımlı", yani ücretli istihdamla ilgilidir ve 2006 yılına aittir. (Bkz. OECD 2007a: tablo F). Öyle görünüyor ki bu durumun farklı kültürel tercihleri ya da işverenlerin ve işçilerin güçlerinin farklı biçimlerde gruplaşmasını ne derece yansıttığı bilinmiyor.

Fakat zengin dünyada iş ve eğlence ayrımı nasıl olursa olsun, yiyecek, barınak ve temel giyim kuşam için ihtiyaç duyulan şeyleri tüketmek için para vardır. Yirminci yüzyılın başlarında gelişmiş ülkelerdeki haneler tüketim harcamalarının yarısını yiyeceğe sarf ediyorlardı. 1950'lerde Britanya'da özel tüketim harcamalarının neredeyse üçte biri, Fransa'da üçte birinden fazlası, İtalya'da yüzde 40'ı yiyeceğe gidiyordu; 1960'ların başında İspanya'da tüketim harcamalarının neredeyse yarısını yiyecek oluşturuyordu. 1990'lara gelindiğinde zengin ülkelerde yiyeceğe yapılan ortalama harcama yüzde 18'e gerilemiştir (Bairoch 1997, III: Deaton 1976: tablo 4). 2005'te ABD ve Batı Avrupa'nın başlıca ülkelerinde tüketim harcamalarının yüzde 6-9'u yiyecek ve alkollü olmayan içeceklere gidiyordu. Japonlar paralarının sekizde birini, Ruslar dörtte birini yiyeceğe harcarlar. Yoksul dünyada tablo elbette ki farklıdır; geçimlik çiftçiliğin yaygın olması yüzünden, muhtemelen tahminlere olduğundan az yansımış bir farklılık söz konusudur. Yine de Nijerya ve Kongo'da bir bireyin tüketim harcamalarının yüzde 60'ını, Hindistan'da üçte birini, Çin'de dörtte birini, Brezilya'da yüzde 15'ini yiyecek oluşturur (Dünya Bankası 2007a: tablo 11).

Keyfi tüketimin boyutlarına dair bir fikir edinebilmek için gıda harcamalarına, konut ve sağlık için yapılan harcamaları da ekleyebiliriz; gerçi daha ucuz ya da pahalı yiyecek ve konut seçenekleri mevcuttur. OECD dünyasının tamamı açısından tüketim bütçesinin yüzde 60'nın, yani milli gelirin yüzde 40'lık bir bölümünün bireysel keyfe harcanması mümkündür.

Orta sınıfın keyfi tüketimi on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, 1830-60 döneminde Paris'te, Milano'da, Batı Avrupa'nın başka büyük kentlerinde, New York'ta, Kuzey Amerika'nın diğer kentlerinde galerilerin, büyük mağazaların açılmasıyla gelişmiş; sonra güney Amerika'ya yayılmış, ardından 1875 sonrasında Japonya'ya ulaşmıştır. ABD'de kitlesel tüketim 1910'larda, 1920'lerde, Fordizm devrinde ortaya çıkmıştır; Fordizm ILO'nun 1929-31'de yaptığı ilginç ve tartışmalı bir incelemeye konu olmuştur (De Grazia 2005: 78 vd.). Kitlesel tüketim 1950'lerin sonunda Avrupa'ya, bir süre sonra Japonya'ya ve Doğu Asya'nın geri kalan kısmına ulaşmıştır. Özel otomobil, "Amerikan yüzyılı"nı herhade başka her şeyden fazla tanımlayan başlıca kalemdi. 1941'de ABD'de her 100 kişiye 41, Batı Avrupa'nın zengin ülkelerinde 3 otomobil düşüyordu (Bairoch 1997: 556). 2009'a gelindiğindeyse Çin dünyanın en büyük otomobil piyasası haline gelmiş, İngilizlerin Böcek dediği *Volkswagen*'in Hindistan'daki dengi olan *Nano* yollara çıkmıştı.

Avrupa'da, tarihi 1930'ların başına, Fransız çalışma ekonomisti François Simiand'ın Detroit sonrasıyla ilgili fikirlerine kadar uzanan "lifestyle" terimi, yeni tercih imkânlarına işaret ederliğiyle "hayat seyri" (*life-course*) ya da "hayat tarzı" (*mode of living*) gibi terimlerden daha fazla kullanılır hale gelmiştir. Piyasa araştırmaları ve pop sosyoloji anlaşılır bir biçimde daha çok "lifestyle" kümelerini ortaya çıkarmakla uğraşır. Tüketim tarzı ve moda iyice yerleşiklik kazanmış eğlencelerdir; bunlara gücü yetmeyen kentli yoksullar bile bu konuda anormal kaçan etkileyici bir uzmanlık sergilerler. Popüler müzik grubu lideri Papa Wemba'nın Armani, Gucci ve diğer lüks markaların başka giysilere üstünlüklerini savunan *Société d'ambianceurs et de personnes élégantes*'ından (Ambiyans Yaratanlar ve Zarif Kişilikler Cemiyeti) esinlenen Kinşasalı yeni yetmeler, bunun dikkat çekici bir örneğidir (Wrong 2000: 174 vd.).

Sinema dünyası ve zevk için uzun mesafeli seyahatler, yani turizm, iş dışındaki yetişkin hayatın başlıca olgularından biri haline gelmiştir. Bir

zamanlar kent hayatının başlıca yönlerinden biri olan sinema yüz yaşındadır. Bugün artık TV, video, internet yüklemeleri, cep telefonu yüklemeleri vardır; bütün bunlar bugünün dünyasını sürekli bir seyir dünyası haline getirmiştir. 2008 Olimpiyatları adeta eşzamanlı bir küresel TV seyretme törenine dönüşmüştü.

Turizm TV seyretmekten daha özel bir yetişkin eğlencesidir; birçok ülkede, yetişkinlerin tüketiminin güdümünde gözde bir çocukluk eğlencesi haline de gelmiştir. Popüler bir fenomen olarak turizmin tarihi ancak 1930'lara uzanır, o dönemlerde geniş ölçekli ilk tatiller tabii ki ülkenin deniz kıyısındaki bölgelerine yapılan seyahatlerdi. Üst orta sınıf turizmi bir asır önce İngiliz Thomas Cook acentesi ve Alman *Baedeker* rehberleri sayesinde başlamıştı.

2000'lere gelindiğinde, uluslararası turizm büyük bir sektör haline gelmişti. 2003'te turizm dünyada toplam mal ve hizmet ihracatının yüzde 6'sını oluşturuyordu. 2008'de 924 milyon uluslararası turist varışı kayıtlara geçmişti; bu turistlerin birçoğu hiç kuşkusuz bir kereden fazla sayılmıştı. Bir kuşak öncesinde 1947'de kurulmuş bir örgüte, ondan bir kuşak önce 1934'te kurulmuş bir başka örgüte, Resmi Uluslararası Turizm Propagandası Birliği'ne dayanarak 1970'te kurulan Dünya Turizm Örgütü, 2003'ten itibaren BM'nin resmi örgütlerinden biri haline gelmiştir (www.unwto.org).

Turizm başlangıçta büyük ölçüde kaynak sahiplerinin güdümünde olmuştur; bunlar ilk üst sınıf Avrupalılardı, bugünse turizm üst orta sınıf Çinlilere ulaşmıştır. Turizm istikametleri daha da karmaşıktır. Bazen sadece coğrafidir: Manzarası güzel dağlar (en başından beri Alpler), sahillere yapılan ilk gezintilerden itibaren de deniz kıyıları. Bazıları esasen ticaridir: Miami Latin Amerikan orta sınıflara, Singapur Asyalı orta sınıflara, daha yakın dönemde de Dubai Avrasyalı orta sınıflara, ayrıca Doğu Avrupa'da komünizm sonrası toplumların ayrıcalıklı kesimlerine hitap eder. Bazı yerler kültürle birlikte ticaret sundukları için çekicidir: Paris, Londra ve New York gibi. Bazı yerlerse egzotiklikleri yüzünden çekicidir, bu yerlerin egzotiklik vaatleri son yıllarda hızla yaygınlaşmıştır.

Yöneten ve Yönetmeyen Kuşak

Eskilerin modern öncesi toplumlarında olduğunun tersine, devletlerde ve modern toplumlarda normal yöneticiler yetişkinlerdir. Yönetici sayısı nispeten az olduğu için de yetişkinlik aynı zamanda bir yönetenler ve yönetmeyenler ayrımıdır, o yüzden de sıradan bir yetişkinlik dikkate alındığında bir siyasi çatışma dönemidir. Dünyayı belirleyen şeylerin hepsi; medeniyetlerin tarihsel jeolojisi, küreselleşme dalgaları, moderniteye uzanan yollar, bugünkü dünya dinamiklerinin ardındaki itkiler en açık biçimleriyle yetişkinler arasında bir araya gelir.

Siyasi kaygılar, siyasi çıkarlar ve siyasi faaliyet dünyaya çok eşitsiz bir biçimde, kökleri farklı deneyimler ve fırsatlara uzanıyormuş gibi görünen örüntülerle dağılmıştır. Genel olarak bakıldığında Doğu Asya (Vietnam, Çin, Japonya, Güney Kore), ABD, Orta ve Kuzey Avrupa, Tanzanya ve bazı bakımlardan Nijerya gibi birkaç tuhaf Afrika ülkesiyle birlikte, siyasetle en ilgili ülkelermiş gibi görünmektedir. Yelpazenin diğer ucunda, siyasete gündelik ilginin en az olduğu ülkelerse Latin Amerika'nın büyük bölümü, Latin Avrupa, Kuzey Afrika ve Pakistan'dır; Pakistan'da kentlerdeki kahveler buraya gelenleri şaşırtabilir, ama muhtemelen, dar, eril bir kamusal alanın yalıtılmışlığının bir göstergesidir bu (Inglehart vd. 2004: A004, A062, A086, E023). Amerikalılar seçim kampanyalarında diğer halklara kıyasla açık arayla daha faallerdir, ama oy kullanma olasılıkları diğer zengin demokrasilerde yaşayan insanlardan daha düşüktür (Kumar vd. 2009: 335-6).

Yaşlılık

Modern öncesi toplumlarla yaşlılık, esasen, uzun deneyimlerden ileri gelen bilgeliğe saygı göstermenin bir koşuluydu. Öyle görünüyor ki bu anlayış, genellikle gençliğin güzelliğine üzerine sanatsal methiyelerle birlikte bütün medeniyetlerde var olmuştur. Resmi yönetici tabakasının "yaşlılar"dan oluşması sadece devletsiz toplumlarda olmuş bir şey değildir, 1920 ile 1940 arasında Estonya devletinde ya da Ortodoks manastırları gibi dini kurumlarda olduğu gibi "En Yaşlı" sıfatının bazen bir siyasi oluşumun başkanını ifade etmek için de kullanıldığını görürüz. Nazi Polonya'sında Lodz gettosunun girişimci başkanı imzasını "Der Älteste der Juden" (Yahudilerin En Yaşlısı) olarak atıyordu. "Hayat merdiveni"nin resmedildiği ortaçağ Hıristiyan tablolarında, merdivenin yetişkinliğe doğru yükselip sonra aşağı doğru inmesi yaşlılığın başlıca yönlerinden biri olarak fiziksel gerilemeye de işaret eder, orası doğru. Bazı temsillerde hayat eğrisi

35 yaşta, bazılarında 50-55 yaşlarında aşağı doğru inmeye, en azından düz gitmeye başlar. Fransa'da, hiçbir surette Avrupa'ya özgü olduğunu söyleyemeyeceğimiz şekilde, *ancien régime* döneminde, yaşlılıktan ileri gelen kırılganlık bazı haklar doğuruyordu: örneğin ceza yasasına göre işkence görmeme ya da zindana gönderilmeme hakkı (70 yaşından itibaren), gücü yetmeyecek olsa da hastaneye kabul edilme hakkı gibi. Bu hakların geçerli olmaya başladığı asgari yaş sınırı 60 ile 80 arasında değişiyordu (Gutton 1988: 12 vd., dördüncü bölüm).

Bugün kültürler arasında yaşa saygı bakımından da farklar görülür. Ataerkilliğin, akrabalık bağlarının güçlü olmasından; moderniteye giden yolların modern öncesi değerler, normlar ve pratikleri daha fazla korumuş olmasından ötürü Afrika ve Asya'da yaşlılara Avrupa ve Amerika kıtalarından olduğundan daha fazla saygı gösterilir. Örneğin Japon kapitalizminde, ileri yaş, işgücü piyasasında, Avrupa ve Amerika'da olduğundan daha değerli bir özelliktir. Hindistan bugün hayli yaşlı liderleriyle rekabetçi seçimlere dayalı demokrasinin ilginç bir örneğini sunmaktadır. Bu yazar orta yaşlıyken, Afrika'ya ziyaretlerinde ak düşmüş sarı saçları yüzünden ileri yaşlı zannedildiğinden daha üst bir mertebede görülmüştü. Fakat yenilik ve değişimi pohpohladığından gençlere öncelik veren modernist anlayışın da Afrika ve Asya'da etkisi olmuştur.

Çin hükümeti 1996'da Yaşlıların Haklarının Korunması başlıklı özel bir yasa kabul etmeyi gerektirecek gerekçeler olduğunu görmüştü (krş. Therborn 2004: 310). Japonya'da savaş sonrası dönemde çocukların ebeveynlere saygısındaki erozyon, Yasujiro Ozu'nun, taşralı yaşlı bir çiftin Tokyo'daki meşgul çocuklarına yaptığı üzücü ziyareti anlatan, 1953 tarihli güzel filmi *Tokyo Story*'de bir sanatçının eleştirel öngörüsüyle yansıtılmıştır. 2000'lerin başında yapılan Dünya Değerleri Araştırması'na göre Japon halkının dörtte biri, insanın ebeveynlerine koşulsuz sevgi ve saygı borçlu olduğuna tam anlamıyla katılmıyordu; bu oran Batı Avrupa'yla hemen hemen aynı seviyedeydi, Çinlilerinse yalnızca yüzde 5'i çocukların ebeveynlere saygılı olması kuralından sapıyordu (Inglehart vd. 2004).

Tarihin tamamı gibi, modernitenin de ironik cilveleri olmuştur. Zengin ülkeler arasında, güçlü bir aile gelenekçiliği olmayan, bürokrasi karşıtı, bireysel yerleşimci geleneğinden güç alan ABD, zorunlu emeklilik yaşı fikrine getirdiği katı kısıtlamalarla (1978 tarihli Emeklilik Yasası bkz. Graebner 1980) diğer ülkelerden ayrılmaktadır. Avrupa'da 65 yaşın

üstündeki birçok sağlıklı ve faal akademisyen ve profesyonel, yaşlılıktaki sosyal alanın bu şekilde genişletilmesine gıptayla bakmaktadır.

Emeklilik ve Emekli Maaşı

Bugünün ücretli toplumlarında, emeklilik yetişkinlik ile yaşlılık arasındaki başlıca sınırlardan biridir. Emeklilik beklentileri ve hakları yüzünden, doğum oranlarının da yeniden üreme seviyesinin hayli altında kalması nedeniyle nüfusun yaşlanması zengin dünyada, özellikle de Avrupa, Japonya, Kore ve Singapur'da başlıca meselelerden biri haline gelmiştir. OECD ülkelerinin tamamında, 65 yaş ve üstündekiler nüfusun yüzde 14'ünü, Japonya'da yüzde 20'sini, Almanya ve İtalya'da yüzde 19'unu, Fransa ve Britanya'da yüzde 16'sını oluşturmaktadır (2005'te). Bazı ülkelerde yaşlı nüfusu kısa süre içinde artmaya yazgılıdır. 2015'e gelindiğinde dört Japon'dan biri, beş Alman ve İtalyan'dan biri 65 yaşında veya üstünde olacaktır. Çin'de nüfusun yüzde 10'u, Hindistan'daysa yüzde 6'sı bu yaşlarda olacaktır.

Ne var ki dünyanın bazı yerlerinde, çocukluk/gençlik ve yetişkinlikten sonra "üçüncü bir çağ" lükstür. Örneğin 2010'un başlarında hâlâ demir yumruklu 85 yaşında bir liderin yönettiği Zimbabwe'de nüfusun yüzde 40'ından biraz fazlası 40 yaşından sonrasını görür. Güney Afrika'da nüfusun üçte biri 40 yaşından önce ölmeye yazgılıdır. Ama Çin ve Latin Amerika'da nüfusun yüzde 90-95'i 40. doğumgünlerini görebilir. BM Kalkınma Programı bu yüzden zengin ülkelerde ve eskiden komünist olan ülkelerde 60 yaşına ulaşma olasılığına bakmaktadır. Rusların üçte birinin bu yaşa ulaşması mümkün olmaz, eski Sovyetler Birliği'nin tamamında nüfusun beşte biri ile üçte biri arasında değişen bir kesim bu kaderi paylaşır. Sekiz Amerikalıdan birinin 60 yaşından önce ölmesi olasıdır, ama Batı Avrupalılar ve Japonlar açısından bu oran sadece yüzde 6-9'dur (UNDP 2007a: tablolar 3 ve 4).

Bebekler ve küçük çocuklar olarak maruz kaldıkları kötü muamelenin, eskiye nazaran azalmış olarak da olsa devam etmesine rağmen, kadın düşmanlığının yaygın olduğu Asya'nın kadınlarında artık erkeklerden daha uzun yaşama eğilimi görülmektedir; Güney Asya'da hayli yakın dönemde ortaya çıkmış olan bu gelişmenin öbür yüzü, kız bebeklerin öldürülmesidir herhalde. Dünyanın her yerinde kadınlar erkeklerden dört yıl uzun yaşar.

1980'lere kadar Güney Asya'daki kadınların hayatları erkeklerinkinden kısa sürüyordu. Artık durum böyle değildir: Pakistan'da bir kadının ömrü artık bir erkeğin ömründen ortalama bir yıl, Bangladeş'te iki, Hindistan'da üç yıl uzundur. Bugün yaşama gücleri sıklıkla ellerinden alınanlar Sahara altı Afrika'da AIDS'in vurduğu kadınlardır; hem ortalama ömürleri 53 yıldır hem de erkeklerden sadece iki yıl daha uzun yaşarlar; Mozambik, Zambia, Zimbabwe ve Nijerya'daysa sadece bir yıl. Zengin ülkelerde kadınlar erkeklerden ortalama beş yıl daha uzun yaşar.

Yaşlılık ve erken ölümlerin cinsiyetlere göre değerlendirilmesinde, yelpazenin öbür ucunda eski Sovyetler Birliği'nin Doğu Slav ülkeleri Belarus, Rusya ve Ukrayna yer alır; buralarda kadınlar erkeklerden 11-12 yıl fazla yaşar; bunun sebebi kadınlara özgü bir uzun ömürlülük değil, komünizm sonrası travma geçiren erkek yetişkinlerin votka kültürleriyle daha da hassas hale gelmiş olmalarıdır. (Tarihsel veriler Dünya Bankası 1990: tablo 32; 2000: tablo 1.3; son veriler Dünya Bankası 2010'dan: tablo 1. Komünizm sonrası ölümlerle ilgili olarak bkz. Cornea ve Paniccia 2000; Stuckler vd. 2009.)

Bedeniniz yetişkinlikteki sınıfınızı yaşlılıkta emekliliğinize taşır. Örneğin Britanya'da üst orta sınıf bir banka ya da sigorta şirketi çalışanı olarak emekli olursanız, 65 yaşında emekli olmanız sonrasındaki ömrünüz, Whitbread'de bira imalat işçisi ya da Tesco tezgâhtarı olarak emekli olan birinin emeklilik sonrası ömrüne göre 7-8 yıl daha uzun olur (*Financial Times*, 20-21.10.2007, s. 18).

Fransızca *retraite* sözcüğü, bir işten emekli maaşıyla emekli olma şeklindeki modern anlamıyla ilk kez 1737'de kullanılmaya başlamıştı (Gutton 1988: 185). On sekizinci yüzyılda en başta askeri ve sivil memurlar için, aynı zamanda profesyonel askerler için de bir emekli maaşı uygulaması gelişti. İş göremez hale gelmiş, sakatlanmış askerlere bakma kurumunun tarihi çok daha öncesine uzanır. Paris'te görkemli Hôtel des Invalides'in taçlandırdığı bir kurumsallaşmadır bu. Ülke çapında bir sosyal sigorta olarak, emekli maaşları Almanya'da ilk kez 1883'te kurumsallaştı; fakat kitlesel bir olgu olarak emekli maaşı ödemesi ilk kez ABD İç Savaşı gazilerine 1865'ten itibaren gerçekleştirildi. Emekli maaşı seviyelerine gelince (ortalama gelirle ilgili olarak): Amerika'da askeri emeklilerin aldığı maaşlar Avrupa'da işçilere bağlanan emekli maaşlarından yüksekti, 1900 yılı civarında da Amerika'da emekli maaşı alanların sayısı Avrupa'nın öncü

ülkelerinde emekli maaşı alanların sayısından fazlaydı ya da ona eşitti (Skocpol 1992: 109, 131 vd.).

Ne var ki sıradan insanların geçineceği bir emeklilik maaşı temelde İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa ve Amerika'da ortaya çıkmış bir olgudur; Asya ve Afrika bir tarafa, Latin Amerika'da birçok yere henüz tam anlamıyla ulaşmamıştır. Örneğin Brezilya'da 60 yaşın (resmi emeklilik yaşı) üstündeki beş kişiden neredeyse birinin emeklilik maaşı yoktur (Pochmann vd. 2005: tablo 3.9). 2000'lerin başında o sıralarda Mexico City'nin solcu belediye başkanı olan Andrés Manuel López Obrador, Federal Bölge'de 70 yaş ve üstü herkes için ortalama düzeyde bir emekli maaşı ve ücretsiz temel tıbbi tedavi uygulaması başlatmıştı. (Obrador'un halefi ve parti yoldaşı Hebrard yaşlıların ihtiyaçlarını biraz özel bir biçimde karşılamayı sürdürmekte, yaşlı erkeklere bedava Viagra dağıtmaktadır.)

Latin Amerika'da, 1980'lerde Şili'deki askeri diktatörlük tarafından özel sermaye yatırımına dayalı bir emeklilik sistemi başlatılmıştır. 1990'ların başlarından beri de bu sistem tüm dünyaya satılmıştır. Ben de 1996'da Budapeşte'de böyle bir olaya tanık olmuştum; Dünya Bankası becerikli, hızlı hızlı konuşan Şilili bankacıları uçakla getirtmiş, Doğu Avrupa'dan hazine yetkililerini, birkaç da sosyal politika uzmanını davet etmişti. (Bunun mantığı, Dünya Bankası'nın 1994 raporunda ortaya konmuştur.) Öyle görünüyor ki bu sistem başlıca amacına ulaşmış, katılımcılardan sermaye fonu yönetimi için büyük miktarlarda para toplamayı başarmıştır. Fakat yaşlı nüfusun tamamının yaşlılığa özgü bir koruma sisteminden yoksun olması meselesine, resmi/kayıtlı-gayri resmi/kayıtdışı istihdam ayrımının var olduğu Üçüncü Dünya'nın kritik önemdeki sorununa eğilen bir sistem değildi bu. Neoliberalizmin canlı olduğu yıllarda hızla yayılması sonrasında, özel sermaye yatırımına dayanan emeklilik fonlarına bugün büyük ölçüde itibar edilmemektedir; Bachelet hükümetinin 2006-2010 döneminde ileri yaştakiler için bir öz sermaye oluşturmak amacıyla ciddi çabalar sarf ettiği Şili'de bile.

Çin'de emeklilik sistemleri enine boyuna incelenmektedir; hatta 1991'de Planlama Komisyonu bünyesindeki bir reform komitesi bu kitabın yazarına bile danışmıştır, ama bu çalışmalar yavaş ilerlemektedir. 2003'te Çin'de, çalışan nüfusun sadece yüzde 20'si emeklilik sigortası kapsamındaydı, Hindistan'daysa bu oran sadece yüzde 10'du (Tao 2006: 518; Anant vd. 2006: 211, 27). Çin'de emeklilik sigortası olanlar genellikle kentli

çalışanlardır, uygulama kapsamında olanlar ülkenin doğusundan batısına doğru giderek azalan oranlarda çok eşitsiz bir dağılım gösterir. Daha sosyalist devirlerden beri, kentte kamu sektöründen emekli olanların çoğu emekli maaşı almaktadır; ama kırsal kesimde yaşayanların yalnızca yüzde 2'sinin emekli maaşı vardır (Smeeding vd. 2008: 4). Ülkenin bütün yurttaşlarının yarısından fazlasını oluşturan kırsal kesim nüfusunun yalnızca küçük bir bölümü yaşlılık sigortası kapsamındadır ve bu da denenmekte olan yeni bir sistemdir, henüz kimseye emekli maaşı ödenmemektedir (UNDP 2007b: 90, 55). 17. Komünist Parti Kongresi (2007'de) cömertçe, partinin "kırsal bölgelerde bir yaşlılık sigortası kurmanın yollarını araştırması"na karar vermişti (UNDP 2007b: 41). 2009'da son derece ılımlı, isteğe bağlı bir plan açıklandı; kırsal kesim çalışanlarının gelirlerinin yaklaşık yüzde 15'i kadar bir emekli maaşı bağlanacaktı (OECD 2010: 192).

2000'lerin başlarında ve ortalarında Vietnam'da yaşlıların yüzde 2'si, Hindistan'da yüzde 13'ü, Brezilya'da yüzde 32'si WHO'nun (2008: tablo 6.1) "sosyal" dediği temel bir emeklilik maaşı alıyordu. 2002'de Delhi'de yapılan bir hane araştırması Hindistan'daki yaşlıların görebileceği en iyi koşulların güvenilir bir tablosunu ortaya koyar. Hindistan'daki yaşlıların en azından yarısı çocuklarının göndereceği paraya bağımlıdır, altısından biri eski bir çalışan olarak emekli maaşı alır, dokuzundan biri de devletin yoksul kişilere bağladığı emekli maaşını alır (Alam 2006: tablolar 4.1 a-b). Hindistan hükümeti 2004'te kamu çalışanları için "tanımlanmış bir katkı", yani piyasaya bağlı bir plan çerçevesinde güvenli bir emeklilik sistemi uygulamaya geçti (Shenoy 2006: 85). Yalnızca Avrupa, Kuzey Amerika, Okyanusya, Japonya'da ve Arjantin, Uruguay gibi başka birkaç ülkede yaşlı insanların hepsi ya da çoğu geçinebilecekleri bir emeklilik maaşı alır. Özellikle Doğu Asya'da emeklilik planları uygulanmaktadır, ama bunlar Dünya Bankası'nın emeklilik sigortasını finansal kapitalizmin başlıca besin kaynaklarından biri haline getirme, Şili'de uygulanan şemayı evrenselleştirme planı (1994) yüzünden sosyal bakımdan sekteye uğramıştır. Şili'de askeri yöneticiler devletin silahlı kuvvetlere emekli maaşı bağlamasını garanti ederek, askerleri kurnazca bu emeklilik planının dışında tutmuşlardı. Özel finans kuruluşlarının yürüttüğü bu gibi bireysel yatırım hesapları, emekliliği bir hak olmaktan çıkarıp tümüyle yurttaşların üstlendiği bir risk haline getirmesinin yanı sıra, Üçüncü Dünya'daki emeklilik sistemlerinin başlıca zaafını, bu sistemlerin sadece "resmi/kayıtlı"

işgücü piyasasından, yani kamudan ya da büyük şirketlerden emekliye ayrılan yaşlılara hizmet etmeleri özelliğini de yeni biçimlerde sürdürürler.

Avrupa'da benzersiz derecede cömert bir emeklilik düzeni söz konusudur. 55-59 yaşlarındaki Doğu, Batı ve Güney Avrupalıların ciddi bir bölümü emeklidirler. O yaştaki Avrupalı erkeklerin sadece üçte ikisi işgücüne dahildir, oysa zengin dünyanın geri kalan kısmında bu oran yüzde 80'in üzerindedir. 65 yaş ve üstüne baktığımızdaysa daha farklı bir küresel dünya tablosu ortaya çıkmaktadır. Emekli maaşı almıyorsanız çalışabildiğiniz kadar uzun süre çalışmanız gerekir. Çoğu insan için düzgün bir emekli maaşı alınan emeklilik hoş bir dinlenme vaktidir. Refah devletinin başlıca kazanımlarından biridir. Fakat ilginç olmakla birlikte fiziksel bakımdan çok da talepkâr işlerde çalışmayan bazılarımız için 65 ya da 67 yaşından sonra çalışmayı tercih etmek cazip bir seçenek olabilir.

Maalesef yaşanabilir bir emeklilik maaşıyla bile yaşlılık, tarih boyunca sıradan yaşlı insanların maruz kaldığı yoksullukla karşılaştırılamayacak, ama tüketim toplumlarında kesinlikle belirgin olan nispeten ciddi bir yoksulluğa düşmek anlamına gelebilir.

Genel olarak bakıldığında, yirminci yüzyılda, hatta 2000'lerin başına kadar emeklilik zengin dünyada, yaşlılıktaki göreli yoksulluğu hatırı sayılır ölçüde azaltmıştır. Yaşlılığın daha az yoksulluk anlamına geldiği özel örnekler, iki farklı sebebe dayanmaktadır: Kanada'da (ve sıklıkla Türkiye'de de) olduğu gibi yaşlılıkta çalışma ve Doğu Avrupa'da komünist dönemden miras kalan emeklilik uygulamaları. Doğu Avrupa'da emeklilik uygulamaları, 1960'lardaki Batı Avrupa standartlarına göre muhteşem olmasalar da hâlâ, 1989 sonrası Doğu Avrupa kapitalizmine göre daha büyük bir ekonomik güvence sağlamaktadırlar. Güney Kore'de yaşlılıkta göreli yoksulluğa rastlanma oranının olağanüstü derecede yüksek olması, öyle görünüyor ki ülkenin emeklilik hakları tanınmaksızın gösterdiği dikkat çekici ekonomik büyüme ve tarımsal çözülmeden kaynaklanmaktadır; burada emeklilik hakkı ancak 2008'de uygulamaya girmiştir. Güney Kore'deki yaşlı yoksullar kentteki yeni zenginlerin terk ettiği eski çiftçiler ve tarım işçileridir. Benzer süreçler Brezilya'da da iş başındaymış gibi görünmektedir; burada da uzun mesafeler kat ederek kentlere göç edenler ülkenin kuzeydoğu bölgelerinde yaşlı yoksulları arkalarında bırakırlar. Kuşakların bir arada yaşama oranının yüksek olması sayesinde, Meksika'da yaşlılıkta yoksulluk Kore'ye kıyasla daha fazla kontrol altındadır; burada

yoksulluk seviyesi daha düşüktür ve kentlerdeki apartman kulelerinde hızla gerilemektedir. (1998'de Kore'de 60 yaş üstündekilerin yüzde 55'i çocuklarıyla birlikte yaşıyordu, 2002'deyse yüzde 43'ü; bkz. Kim ve Choi 2008). Lüksemburg gelir araştırmasında yer alan diğer Latin Amerika ülkelerinde (Kolombiya, Guatemala ve Peru; bu son iki ülkede eşitsizlik korkunçtur) de yaşlılıkta yoksulluk oranı, yetişkinlikte yoksulluk oranından birazcık fazladır.

Tablo 4.9 65 yaş üstü erkeklerin işgücüne katılım oranı, 2005 (%)

Gelişmiş Avrupa	7
Doğu Avrupa	14
Avrupa dışı gelişmiş ülkeler	22
Doğu ve Güneydoğu Asya	33
Çin[a]	(20)
Güney Asya	52
Orta Amerika ve Karayipler	44
Güney Amerika	36
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	39
Sahara altı Afrika	69
Dünya	31

Not: a Çin'deki oran hem erkekleri hem kadınları kapsar.

Kaynak: Kapsos 2007: tablo A4.2; Çin için: OECD 2010: tablo 7.2

Çin'de yaşlılıkta göreli yoksulluk oranının düşük olmasının, Meksika, Kore ve Tayvan'ın çok gerisinde olmasının sebebi daha iyi bir emeklilik sistemi değildir; gerçi yaşlılıkta piyasa dışı gelir Çin'de Meksika'da olduğundan biraz daha önemli boyuttadır, ama Tayvan'da olduğundan iyi değildir. Bunun başlıca sebebi kent ile kırsal kesim arasındaki gelir uçurumudur (kabaca 3'e 1 oranında); bu uçurum kentlerdeki emeklilik maaşı ve başka yaşlılık gelirlerinin, kişi başına ulusal milli gelire yaklaşmak için uzun bir yol kat etmesi gerektiği anlamına gelir. Kentlerde 65 yaş üstü kadınların yüzde 1'inin ortalama milli gelirin yarısından az tek seferlik bir geliri vardır; kırsal kesimde yaşayanların ise yüzde 33'ünün böyle bir geliri vardır (Smeeding vd. 2008: tablolar 5 ve 7; Çin'de kentlerdeki göreli yoksulluğu hesaplamanın çok farklı bir yolu için bkz. Saunders 2007). Bunun bir başka önemli sebebi de birazdan göreceğimiz gibi kuşakların bir arada yaşadığı ikamet düzenleridir.

İkamet Düzenleri

Yaşlı insanların kırılganlıklarının ve rahatsızlıklarının giderek artması, yaşa özel ikamet düzenlemelerine ihtiyaç olduğu anlamına gelir; bu elbette ki bu düzenlemelerin somutlaştığı anlamına gelmez. Başlıca dört alternatif gelişmiştir. Aile, akrabalık en eski ve hâlâ en önemli düzenlemedir. Dini ya da seküler yardım kurumları başka bir seçenektir; neredeyse bütün dünya dinlerinde kadim bir önemi olmuş, modern zamanlarda da seküler bir biçimde, en başta Anglo-Sakson yardım ve hayır kurumlarında tezahür etmiş bir seçenektir. Yine de diğer seçeneklerin ardından ikinci sırada gelir. Üçüncü alternatifse, kültürel değilse bile kurumsal habercisi İngilizlerin korkunç yoksullar evi ya da Fransızların *hôpital*'i olmuş olsa da daha yakın bir dönemde gelişmiş olan refah devletidir. Gücü yetenler için her zaman dördüncü bir çıkış yolu olmuştur: Yardım ve hizmet satın almak.

Yukarıda dikkat çektiğimiz üzere, Trieste'den St. Petersburg'a uzanan bir hattın batısında kalan Avrupa, yeni bir çiftin ebeveynlerinden ayrı kendi evlerini kurması gerektiği kuralının 1000 yılı aşkın bir süre önce yerleşiklik kazanması itibarıyla dünyada benzersizdir. Başka yerlerde kural yeni çiftin en azından dünürlerden birinin, genellikle de damadın baba ocağında yaşamasıydı. Bu kadim aile kalıpları, bugün yaşlı insanların oturma

düzenlerinde hâlâ gözle görülür. Üçüncü deminizi, bir dul bile olsanız kendi başınıza yaşamanın normalliği Batı Avrupa'da ve ondan türemiş deniz aşırı ülkelerde ağırlıklı olarak hissedilir. Modern öncesi tarım toplumunda, emekliye ayrılan ebeveynler genellikle işlerin sorumluluğunu üstelenen yetişkin çocukla kendilerine bir kulübe verilmesini ve çiftlikten temel erzakın gönderilmesini garantileyen bir anlaşma yaparlardı.

Tablo 4.10 2000'lerin ortalarında, yetişkinler ve yaşlı insanlar arasında göreli yoksulluk (ilgili nüfusa oranı, %)

Ülke	65 yaş altı	65 yaş üstü
Avustralya	12	22
Brezilya	20	37
Kanada	13	6
Çin	veri yok	17
Fransa	7	8
Almanya	8	10
İtalya	12	11
Japonya	12	22
Güney Kore	14	41
Meksika	18	27
Polonya	12	3
Rusya (2000)	19	14
İspanya	11	17
İsveç	6	7
Tayvan	10	29
Türkiye	14	15
Britanya	12	16
ABD	17	25
OECD	9	3

Kaynaklar: Çin için: T. Smeeding vd. 2008, şekil 1; OECD, Japonya, Türkiye için: OECD 2008: tablolar 5.1 ve 5.3; geri kalanlar için: Lüksemburg Gelir Araştırması, Kilit Rakamlar.

Not: Yoksulluk sınırı, ortalama kullanılabilir milli gelirin yüzde 50'sidir, hanelere göre düzenlenmiştir. OECD verileri emeklilik yaşını aşmış bir reisi olan haneleri belirtir.

Dünyanın başka yerlerinde, Latin Amerika'da bile, yaşlı insanların hatırı sayılır bir bölümü çocuklarıyla ya da başka akrabalarıyla yaşarlar. Hindistan'da 60 yaş üstü insanların yüzde 90'ı, 1990'ların ortasında böyle yapıyordu (Alam 2006: 95). Fakat bu aile geleneği ya da bir tercih değildir: Hintli birçok yaşlı, çocuklarına yakın olsalar da kendi başlarına yaşamayı tercih ediyorlardı. Ama yaşanabilir bir emekli maaşı sunan bir sistem yoksa, ailenize bağımlı olursunuz. Bu bağımlılık genellikle sürtüşmelere ve kötü muameleye neden olabilmektedir; bu yüzden Çin hükümeti 1996'da (yukarıda dikkat çektiğimiz üzere), Hint hükümeti 2007'de (*Le Monde*, 23.01.2009) yaşlıların yasal olarak korunmasına yönelik birer yasa çıkarmayı gerekli görmüşlerdir.

Tablo 4.11'de gösterilen Avrupa dışı ülkelerdeki oturma düzenlemeleri 1990'larda BM Nüfus ve Sağlık Araştırmaları'nın üç kıtada elde ettiği bulgulara gayet uygundur: Afrika ve Latin Amerika'da yaşlı insanların yarısı, Asya'da Çin ve Hindistan dışında yaşlıların üçte ikisi yetişkin çocuklarından biriyle yaşamaktadır. Afrika'da yaşlıların yüzde 10'u veya daha azı tek başına yaşamaktadır (Bongaarts ve Zimmer 2001: tablolar 1 ve 3).

Burada iki büyük farklılık söz konusudur: Biri gelişme, kalkınmayla ilgilidir; ekonomik kaynaklarla, örneğin kişi başına gayri safi yurt içi hasılayla ölçülebilir. Diğeri ise tarihsel/kültüreldir, farklı aile örüntülerinde tezahür eder. Zengin ülkelerde yaşlıların çocuklarından ayrı yaşamalarını sağlayacak ekonomik güçleri, yoksul ülkelerde olduğundan fazladır. Bu durum sadece Afrika, Asya ve Latin Amerika ile Batı arasındaki tezatta değil, bir yanda Çin anakarası ile bir yanda Tayvan, Güney Kore ve Japonya arasındaki tezatta da görülür. Dahası yukarıda Güney Kore'den bahsederken değindiğimiz son yıllardaki hızlı değişimler, Tayvan'da ve Çin anakarasında da gerçekleşmektedir; Çin'de 1995'te 65 yaş üstü nüfusun yüzde 92'si farklı kuşakların bir arada oturduğu hanelerde yaşıyorken bu oran 2002'de yüzde 81'e gerilemiştir (Smeeding vd. 2008: tablo 3). Ailenin değişimi sadece ekonomik büyümeye dayanmaz. Örneğin Zambia'da öyle görünüyor ki yaşlılık hali, siyasi/ekonomik krizin ve AIDS krizinin daha fazla etkisinde kalmıştır. 1970'lerde, Zambia hükümeti yaşlılara yönelik kurumları yasaklamış, Devlet Başkanı Kaunda yaşlılara bakmanın geniş ailenin

“kutsal ve soylu bir görevi” olduğunu ilan etmişti. Fakat 1991’de onun görevden ayrılmasını takiben, hükümet bu konuda bir ihtiyaç olduğunu teslim etti ve hükümet dışı kurumların, kiliselerin inşa ettiği yerler hemen doldu (Cliggett 2005: 158).

Tablo 4.11 Dünyada yaşlıların hane yapıları, 2000 yılı civarı (65 yaş üstü nüfusa oran, %)

	Yalnız	Sadece eşle	Birkaç kuşak bir arada[a]
Avustralya	34	52	14
Kanada	29	50	21
Çin	1	19	81
Danimarka	46	48	6
Almanya	42	51	7
Hindistan[b]	4	8	88
İtalya	26	43	30
Japonya	19	39	41
Meksika	12	17	71
İsveç	46	51	4
Tayvan	12	30	59
Britanya	38	50	12
ABD	31	49	20

Notlar: a Bu, çok kuşaklı haneler dışında başka birleşik haneleri de içerir,fakat gelişmekte olan dünyada bunlar ihmal edilebilir sayıdadır. b Veriler 1994-5’e ve 60 yaş üstüne aittir.

Kaynaklar: Hindistan: Alam 2006, 95; Japonya ve Danimarka: Murozumi ve Shikata 2008, tablo 2; geri kalanlar: Smeeding vd. 2008, tablo 2.

Fakat kuşakların bir arada oturması açısından, Japonya'yı Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'dan ayırmakla kalmayıp, Avrupa'nın kuzeyi ile güneyini de birbirinden ayıran kültürel örüntüler de vardır. Ayrıca Latin Amerika'da olmasa da Afrika ve Asya'da yaşlıların kızlarından çok oğullarıyla birlikte oturdukları görülür (Bongaarts ve Zimmer 2001: 21), bu Afrika ve Asya aile sistemlerinde baba soyluluğun baskın olmasının bir tezahürüdür. Afrika'da işçilerin çalışmak için uzak yerlere göç etmesi, çocukların akrabalar arasında karmaşık bir biçimde dolaşması, AIDS; bunların hepsi de büyükanneler ve büyükbabalar ile torunlar arasındaki ilişkilerde Afrika ile Asya arasında gözlenen farklılıklara yansımıştır; büyük ebeveynler ile torunlar arasındaki ilişki bugün Afrika'da Asya'da olduğundan çok daha önemlidir.

Klasik aile sistemleri de kendilerine özgü biçimlerde değişmektedir. Avrupa'da tek başına ya da çiftler halinde oturulması, yalıtılmışlık olarak yorumlanmamalıdır. Yaşlıların çoğu çocuklarıyla ve başka aile mensuplarıyla düzenli olarak, sık sık görüşür. AB'de son dönemde yapılan bir araştırmaya göre 65 yaş üstü insanların üçte biri her gün torunlarına bakmakta ya da ailenin başka mensuplarına yardım etmektedirler (Eurostat 2008). Tek başına yaşama ya da çiftlerin ayrı yaşaması daha ziyade yaşama özerkliği anlamına gelir.

Kuzey Avrupa, yani kuzey ülkeleri ve Hollanda'da yaşlılara yönelik öncü niteliğinde kamu hizmetleri mevcuttur; ucuz temizlik, alışveriş, yemek pişirme ve tıbbi destek hizmetleri sıradan yaşlı yurttaşların kendi evlerinde düzgün bir hayat sürmesini mümkün kılmaktadır. Yaşlılara hizmet Avrupa'da, özellikle Almanya ve Fransa'da da yaygındır. Fakat Avrupa'da bile, örneğin Britanya'da çok şey cüzdanınıza ya da yardım kabul etmeye razı olup olmamanıza bakar. Batı Avrupa'nın dışında yaşlılar için kamusal sosyal hizmetler ciddi biçimde geri kalmıştır.

İdeal Bir Yirmi Birinci Yüzyıl Ömrü

Zor, yoğun bir mesainin sonunda, ampirik deneyimlerimize dayanarak biraz hayal kurmak yerinde olabilir. Bu durumda şunları söyleyebiliriz: Yirmi birinci yüzyılda ideal bir jeo-sosyal ömür, Kuzeybatı Avrupa'da olduğu gibi güvenli bir doğumla başlar; ardından otoriter olmayan bir ebeveyn ilgisi, sonra ebeveynlerinizin zenginliğine bağlı olmayan, sınıfların sıkış tepiş olmadığı, eğitim seviyesinin çok yüksek olduğu okullarda Fin tarzı bir eğitim gelir (Müller ve Kogan 2010: şekil 4). Sonra Kuzeybatı Avrupalı özgür bir genç olarak yetişirsiniz; dünyanın her yerine gidebilir, Oxford ya da Cambridge'te üniversite eğitimi görebilir, Asya'da kendinizinkinden farklı bir kültürden gelen harika bir eşle unutulmaz bir düğünle şık bir şekilde evlenebilirsiniz. Bundan sonra Doğu Asya'nın (ya da Hindistan'ın) büyük şehirlerinden birinde heyecanlı, çok çalıştığınız, son derece ödüllendirici bir yetişkinlik çağı geçirirsiniz. Bunu Cenevre ya da Vancouver gibi her yerle bağlantısı olan, sakin, güzel bir yerde huzurlu emeklilik yılları izler. Son olarak da yaşlılığınızda bakım görmek için İskandinavya'ya gitseniz iyi edersiniz.

Ölüm ve Sonrası

Yaşlılığın sonunda bir cenaze töreni olur. Hatırlarsanız, görkemli düğünlerin Azerbaycan'dan Kore'ye kadar Asya'ya özgü olduğunu söylemiştik; ama cenaze törenleri, ömrümüzün son durağı genel olarak bakıldığında en görkemli biçimde Afrika'da gerçekleştirilir (Goody 1976: 10). Başka bir deyişle bir önceki bölümde bahsettiğimiz ömre, Lagos Adası ya da Capetown'da bir cenaze töreni eklenebilir.

Ölümden sonrası daha karmaşık bir meseledir. Polonya, İrlanda ve Malta gibi birkaç küçük yer dışında Avrupa'da pek de elverişli değildir. En iyisi batıya, Amerika kıtasına doğru gitmektir; buralarda başta ABD ve Şili'de olmak üzere, insanların ezici çoğunluğu ölümden sonra hayata inanmaktadır. Güneye, Afrika'ya ya da doğuya, Asya'ya da gidilebilir. Sorun şu ki kendinizi cennet yerine cehennemde bulabilirsiniz; Müslüman ülkelerde, ayrıca Zimbabwe, Filipinler, Meksika ve ABD gibi birçok Hıristiyan ülkede de bu güçlü bir gerçekliktir (Inglehart vd. 2004: tablolar F51-4). Hindu Hindistan'da ve Budist Güneydoğu Asya'da günahlarınız sizi dünyada acınası bir başka hayata taşıyacaktır.

Yeryüzünü terk ettikten sonra saygı görmek isterseniz, yapabileceğiniz en iyi tercihler Çin ve Vietnam olacaktır; buralarda, evlerde aile büyükleri için inanılmaz bir hızla sunaklar kurulur ve doğumgününüz bayram olarak kutlanmaya devam eder (Taylor 2007; Chan vd. 2009). Meksika'da her yıl kutlanan Ölüler Günü'nde en azından küçük bir tekilayla anılabilirsiniz.

Esasen iyi bir ata ruhu olma ihtimaliniz yerli Afrika'da, Vietnam'da ve giderek de Çin'de daha fazladır. Çin'de her yıl kutlanan Mezar Süpürme Günü'nde hatırlanıp onurlandırılmanız çok muhtemeldir.

SONUÇ: BURAYA NASIL GELDİK, NEREYE GİDİYORUZ

Rehber kitaplarda genellikle sonuç bölümü olmaz. Elinizdeki kitabın var; bu da büyük ölçüde bu kitabı düşünüp yazmanın yazar için öğretici bir deneyim olmasından kaynaklanıyor. Önceki araştırmalarımdan, başka birçok kişinin araştırmalarından yararlanarak yazdığım bu rehberde, beğensek de beğenmesek de hepimizi kucaklayan koca bir dünyayı anlamaya başlama çabasıyla, çok sayıda farklı ilmeği bir araya getirmeye çalıştım. İnsanlığın, içinde yaşamaya başladığımız toplum haline gelmesi, bu dünyanın nasıl ortaya çıktığını, hangi yollardan geçildiğini, hangi kalıcı deneyimlerin yaşandığını öğrenmeye başlamamızı zorunlu kılıyor. Dünyanın bu şaşırtıcı çeşitliliğini, bu çok yönlü bağlantılılığını nasıl açıklayabiliriz?

Ne dümdüz ne de kısa bir hikâyesi var bu sürecin. Bu hikâyeyi yeterinden fazla karmaşıklığa gömülmeden anlatabilmek, Lawrence Durrell'ın birden çok bakış açısını bir araya getirdiği *İskenderiye Dörtlüsü*'nde sergilenenleri aşan beceriler gerektirir, ondan daha fazla yer tutardı. Engin ve ince ince örülmüş sosyal ağlarla karşı karşıya kalan bir sosyoloğun yapacağı şeyse, iç ilişkilerin ve etkileşimlerin, bağlantıların ve ayrımların, kuvvetlerin ve eylemlerin, devam eden yansımaların örüntülerini seçip sistematikleştirmeye çalışmaktır. Sosyolog normalde, ne kadar incelikli bir matematiksel modele dayandırılmış olurlarsa olsunlar, tek bir nedene ya da yetersiz sayıda nedene dayanan kuramlardan uzak durur; genellikle de bütün iyi tarihçiler gibi beklenmedik olayların ve şansın önemli, sıklıkla da kalıcı etkilerine karşı uyanıktır. Öte yandan bir sosyal bilimci böyle bir etkinin rastgele bir adım olmadığını, sıklıkla farkında olunmaksızın sosyal dinamiklerin sürekli akışına işlendiğini, fakat bu akışı nadiren değiştirdiğini savunacaktır. Örneğin Arap kabilelerinin 634'te Yarmuk Savaşı'nda Bizans İmparatorluğu'na karşı kazandığı zafer, Kolomb'un 1492'de Amerika kıtasını keşfetmesi ya da Yeltsin'in 1991'de Gorbaçov'u yenilgiye uğratması şansa bağlı sonuçlar olmuşlardır; ne var ki bunları takiben Müslümanların yayılması, Avrupa'nın fetihleri, daha sonra Sovyet komünizminin sona ermesi, ayırt edilebilir, tanınabilir bir sosyal dinamiği, öngörülmemiş, ama anlaşılabilir bir yöne doğru itmiştir.

Buraya Nasıl Geldik?

Yukarıda insanla ilgili sosyal dinamikleri, eğitim, kültürlerarası ticaret ve özgül toplumsal çatışmaların güdümünde geçim ya da üretim tarzını; nüfus ekolojisini, yani nüfusun gelişmesi ve çevresindeki yaşam ortamıyla etkileşimini; üçüncü olarak da beşeri koşullarda yalnızca bireysel ve cinsel değil, varoluşsal ve kolektif bir hal alan statü, tanınma ve saygınlık mücadelelerini beş katmanlı olarak tanımlamıştık. Bu üç dinamik bir biçimde insan nüfusları ve toplumları kadar hayvanlarda da ortaktır; bu, güçlerini vurgulayan bir ortak yöndür. İnsana özgü olan sadece kültür ve siyasettir. Kültür her şeyden de önce sembolleri ve dili kullanabilme, böylece öğrenilen deneyimleri, kazanılan tercihleri, değerleri, kuralları aktarabilme kapasitesidir. Kültürler ikna etme ve caydırma tarzları doğururlar; siyaset başka her şeyden çok bir hedef için kolektif olarak örgütlenme, kolektif bir güç haline gelme yetisini gerektirir.

Bu değişkenlerin kendi aralarındaki işleyişleri, farklı doğal ortamlarında etkileşim içinde olma biçimleri çok boyutlu birkaç insani konfigürasyon, medeniyet doğurmuştur. Bunların en az beşi (bunlara başka birçok küçük medeniyet de eklenebilir(bugün büyük sosyokültürel alanlar oluşturmaktadır: Sinik, Hint, Batı Asya, Avrupa (Amerika kıtasının büyük bölümüne ihraç edilmiştir) ve Sahara altı Afrika. Bu medeniyetler, bu dünyanın anlamına, kendi içindeki ilişkilere, bu dünya ile başka dünyalar arasındaki ilişkilere; kutsal olan, seküler olan ve tabu olan arasındaki ilişkilere dair kendilerine özgü kavrayışlarıyla, ayrıca aile-cinsellik-toplumsal cinsiyet kalıpları ve değerleriyle kendi kozmolojilerini değişmiş biçimlerde de olsa hâlâ yeniden üretmektedirler. Çocuklarının ve gençlerinin eğitimini etkilemekte, gençlik döneminin olup olmayacağına, olursa ne kadar süreceğine büyük ölçüde karar vermektedirler. Yetişkinlere klasik bir dil ve klasik bir kültürel kanon dolayımıyla yüksek kültür ölçütleri ve eylem modelleri sunarlar. (Afrika'nın büyük ölçüde sözlü medeniyetinde bunlar kabaca bir gelenekler ailesi olarak tanımlanabilir.) Yaşlılığınızı şekillendirirler. Ayrıca ölümden sonraki ihtimallerimizi de belirlerler.

Fakat medeniyetler, üzerinde durduğumuz yerin sadece bir katmanıdır; yayılmaları ya da küçülmeleri küreselleşme dalgalarıyla; geniş anlamıyla siyasi oluşumları ve kültürleri aşan, kıtalararası, ama mutlaka gezegenin

tamamını kapsamayan hareketlerle şekillenmiştir. Dördüncü yüzyılın başından sekizinci yüzyılın başına dek devam eden böyle ilk dalga başlıca medeniyetlerin kalplerini oluşturan bölgeleri belirlemiştir, örneğin Mısır ve Suriye'nin Arap olmasına yol açmış; Avrupa Hıristiyanlığından Doğu Asya Budizmi'ne kadar bugün dünya dinleri dediğimiz şeyleri ortaya çıkarmıştır. On beşinci yüzyılın sonlarındaki, on altıncı yüzyıldaki ikinci dalgada Avrupa medeniyeti, dinleri ve dilleri Amerika kıtasını fethetmiştir. Bugün Amerika kıtasındaki dilsel bölünme hemen kendini dayatmıştır: İspanyolca bölgenin büyük bölümünde, Portekizce Brezilya'da, Fransızca ve İngilizce kuzeyde konuşulur olmuştur. Bu aynı zamanda, uzun mesafeler aşan deniz kuvvetlerinin kendisini ilk kez ortaya koyduğu bir küreselleşme dalgası olmuştur: Asya'da Filipinler'e kadar uzanılmış; Semerkand'dan Kabul'e kaçan, burada Babür İmparatorluğu'nun temellerini atan Babürlerin Hindistan'ı fethetmesiyle son büyük sömürülerini gerçekleştirmiş olan göçebe savaşçıların kıtadaki hâkimiyetine son ve rilmiştir.

Sonra Sıfırıncı Dünya Savaşı, hâlâ varlığı teslim edilmemiş ilk dünya savaşı yaşanmıştır. Britanya ile Fransa arasında yaşanan bu savaş, on sekizinci yüzyılın ortasından 1815'e kadar yarım yüzyılı aşkın bir süre boyunca devam etmiştir. Bu savaş Kuzey Amerika'yı yaratmış, Anglofon Hindistan'ı Avrupalılaştırmış, dalga dalga ilerleyen İngiliz İmparatorluğu'nu Singapur ve Malakka'ya, Seylan ve Afrika Burnu'na ulaştırmıştır. Fransızlar bütün cephelerde yenilgiye uğramamıştır. Napolyon Yasası, 1804 tarihli Fransız Medeni Kanunu Latin Avrupa'nın yanı sıra Louisiana dahil olmak üzere Latin Amerika'ya ihraç edilmiş, Fransızların sonunda yenilgiye uğradığı Mısır seferi, Fransa ile Mısır seçkinleri arasında kalıcı bağlar yaratmıştır.

Dördüncü küreselleşme dalgasının taslağını çizen Fransa'nın 1830'da Cezayir'i işgal etmesi olmuştur; fakat bu dalga aslında 1840'ta Britanya'nın, Hindistan'da yetiştirilen, kendisinin sahibi olduğu afyonun Çin'e ithal edilmesini dayatmak için başlattığı savaştan galip çıkmasıyla hız kazanmış; 1914-1918'de emperyalist güçler arasındaki kıyımla son bulmuştur. Dünyada izlenen farklı hayat yollarını hâlâ yönlendiren, özellikle de ayakta kalma şansını etkileyen gelişmiş, azgelişmiş ya da "gelişmekte olan" ülkeler ayrımını yirminci ve yirmi birinci yüzyılda yaratan da bu dalga olmuştur. Bu dalga, Avrupa, ABD ve Avrupa'dan doğan başka ülkelerde kapitalizmin yükselmesi anlamına geliyordu. Küresel

ticaret Kuzey Atlantik'teki sanayi kapitalizminin motorlarını çalıştırırken, bir zamanlar zengin ve gelişmiş olan Asya dünyası yenilgiye uğramış, az gelişmişti. Afrika'da bugün görülen yapay sınırlar oluşturulmuş, Avrupa dilleri resmi dil haline gelmişti.

Bütün askeri yeniliklerine, silahlarla donanmış buharlı gemilerine, makineli tüfeklerine rağmen; görülmemiş bir kasaplıkla son bulmasına rağmen, genellikle bildik sunumlarda yapıldığı üzere, dördüncü dalga, yeni ulaşım ve iletişim araçlarıyla birlikte ticaretin yayılması, sermaye akışlarının artması yönünde önemli bir itki yaratmıştır. Tümüyle ekonomik bir bakış açısıyla, 1918'den sonra gelen şey küreselleşmenin çözülmesi olmuştur; ticaret, sermaye ve insan akışlarında bir gerileme yaşanmış, bu durum ancak 1990'larda telafi olmuştur.

Gelgelelim, Komünist Enternasyonal'le yeni bir küresel siyaset dalgası başlıyordu. Komünist Enternasyonal sayesinde Avrupa devrimci işçi siyaseti ve ideolojisi Çin, Vietnam ve Asya'nın başka yerlerine girdi, daha sonra Afrika'da, ayrıca Asya'nın başka yerlerinde sömürge karşıtı hareketlere esin kaynağı oldu. Devrimci siyasi partilerin yükselişiyle birlikte, siyasetin parametreleri değişti. Siyasi yelpazenin öbür ucunda, komünizm karşıtı siyaset, sağın uluslararası gündemi haline geldi; on ülkenin 1919-20'de yeni doğan Sovyetler Birliği'ne karşı askeri müdahaleleriyle başlayan bu sağ siyaset, 1936'da Almanya, İtalya ve Japonya arasındaki Anti-Komintern Paktı'yla biraz çarpık bir biçimde olmakla birlikte resmen takdis edildi. Japonların Pearl Harbor'da ABD Pasifik Donanması'na, Britanya'nın Güneydoğu Asya'daki topraklarına saldırmaları ve Almanya ile İtalya'nın ABD'ye savaş ilan etmesi sonucu, merkezi Avrupa olmayan ilk dünya savaşı yaşandı. Faşist güçlerin toplu halde yenilmesi sonrasında bu küreselleşmiş savaş, ABD ve müttefiklerinin SSCB ve müttefiklerinin karşısında yer aldığı ilk küresel Soğuk Savaş'ı doğurdu.

Beşinci siyasi küreselleşme dalgasının birçok kahramanı (Komintern ve Sovyet 'sosyalist kampı', ayrıca Anti-Komintern Paktı'nın üyeleri) artık aramızda bulunmasa da onların mirasları varlığını sürdürmektedir. Herhalde bunların en önemlisi, Avrupa'nın sömürge imparatorluklarını, süper güç konumunu yitirerek siyaseten küçülmesi; bu durumu şaşırtıcı derecede başarılı ekonomik kalkınmasıyla telafi etmesi olmuştur. Kuzeydoğu ve Güneydoğu Asya'nın ekonomik "mucizeleri" Soğuk Savaş'a, komünizmin

toprak reformunu başlatarak ortaya koyduğu sosyal meydan okumaya, Amerika'nın buna karşılık Kore ve Vietnam savaşları sırasında Japonya'dan Tayland'a kadar bölgeye büyük harcamalar yapmasına, erişilebilir bir ihracat pazarı oluşturmasına çok şey borçludur. Filipinler ve Tayland'da bol kazançlı seks ticaretinin başlangıcı da ABD silahlı kuvvetlerinin hediyesi olmuştur.

Soğuk Savaş deneyimi yüzünden bugün AB'nin siyasi elitleri hâlâ bölünmüş haldedir. Doğu Avrupa'daki yeni anti-komünist siyasi elitler ABD'yi ve açtığı savaşları, özellikle de Irak savaşını Batı Avrupa'daki merkez sağ elitlerden çok daha fazla desteklemişlerdir. Doğu ile Batı Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı'nı yorumlama biçimleri arasında da dikkat çekici bir fark vardır, bu fark Baltık ülkelerinde Waffen-SS gazilerinin (ve ailelerinin) her yıl yaptığı, daha batıda düşünülemeyecek olan geçit törenlerinde görülebilir.

Beşinci siyasi küreselleşme dalgası sadece dünya çapında bir husumet dalgası değildi. Toplu halde küresel eylemin ilk kurumlarını da ortaya çıkarmıştı: Birinci Dünya Savaşı sonrasında Milletler Cemiyeti, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Birleşmiş Milletler kurulmuş; ayrıca bu örgütlere bağlı örgütler ortaya çıkmış, Milletler Cemiyeti'nden Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) doğmuş ve WHO, FAO, UNESCO vs.'den UNDP'ye kadar birçok BM örgütü kurulmuştu. Bunların hepsi de önemli bilgi üretimi, bilinçlendirme; zaman zaman da WHO örneğinde olduğu gibi politika üretme ve uygulama kurumlarıdır.

Bugünkü altıncı küreselleşme dalgası hâlâ sürmektedir. Bu dalga bir zamanlar, 1990'larda, bugün (eleştirel bile olsa) kulağa neredeyse ağza alınmayacak kadar küstahça gelen bir tabirle dünyanın "McDonaldlaştırılması" olarak nitelenmişti. Bu dalganın ardında kapitalizmin sanayileşmenin çözülmesinden, elektronik devriminden ve finanstan ileri gelen yeni bir dinamiği vardır. Geleceğin tarihçileri nasıl yorumlarlarsa yorumlasınlar, bu küreselleşme dalgasının iki özelliği öne çıkıyormuş gibi görünmektedir. Aynı meselelerle (insan hakları, gezegenin doğal ortamı ve küresel kapitalizm) ilgilenen insanları sosyal olarak bir araya getiren, uydu yayınlarıyla, internet üzerinden iletişimle kitlesel olarak birleştiren bu küreselleşme dalgası olmuştur. İkincisi, dünyayı Kuzey Atlantik'ten uzaklaştırıp Asya'daki modern öncesi merkezlerine yaklaştıran da bu dalgadır. Tarihsel kanıtlar bu altıncı dalganın *sui generis* ya da

benzersiz olarak görülemeyeceğini, ama çığır açıcı niteliğinin de ihmal edilmemesi gerektiğini göstermektedir.

Modernite bugünkü kültürün bir başka jeolojik katmanıdır. Modernite son yıllarda, en başta estetik özüyle kullanımının dışında birçok farklı anlamda kullanılmış ya da tenkit edilmiştir. Yukarıda moderniteyi az çok özel tanımlar/kınamalar/hitabeler için değil, önemli kültürel değişimleri, bunların sosyal etkilerini tespit etmeye yönelik analitik bir araç olarak kullandık. Bu durumda modernite, geçmişin otoritesinden özerk olma, daha önce hiç görülmemiş yeni bir gelecek yaratmaya yönelme iddiasındaki bir kültürel yönelim anlamında kullanılmıştır.

Gerçekte var olan modernizm her zaman geçmişe karşı seçici bir saygıyla bir arada olmuştur, bu durum herhalde hiçbir yerde Britanya'da olduğu kadar belirgin değildir; modern ampirik bilimin, sanayi kapitalizminin öncüsü olan Britanya toprak sahibi aristokrasisini, ortaçağdaki saray ve üniversite törenlerini korumuştur. 1909 tarihli Fütürist Manifesto'nun öngördüğü şu programın hiç uygulanmamış olmasını kınayacak pek az modernist vardır: "Her tür müzeyi, kütüphaneyi, akademiyi yıkacağız." (Humphreys 1999: 11)

Yine de ataların sınırlamalarını artık tanımamak insanlığın gelişimi yönünde büyük bir adım olmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz üzere modernitenin bilgi üretimi, sanat, mimarlık, ekonomi, siyaset gibi bölümlere ayrılarak incelenmesi ve öğrenilmesi gerekir. Siyasi dönüm noktalarının sosyal açıdan çok önemli olduğunu kabul ederek moderniteye uzanan başlıca dört yol belirleyebiliriz; bu yolların her biri moderniteden yana ve ona karşı farklı kuvvetlerin bir araya gelmesiyle çizilmiştir. Modernite hiçbir zaman her yerde hazır ve nazır bir evrim olmamıştır, geçmişten kurtulup özgürleşmesi her zaman bir rıza ve çatışma meselesi olmuştur. Yeni geçim yolları gelişmiş, kolektif güç toplulukları değişmiş, yeni bilgi kaynakları ortaya çıkmıştır.

Avrupa'nın modern atılımını Aristoteles'in ve antik dönemlerin diğer bilgelerinin aklından bile geçmeyen Amerika'daki keşiflere, gelişmelere ne ölçüde borçlu olduğu hâlâ tartışmalı bir meseledir. Gelgelelim Avrupa'da modernitenin yerli savaşlardan, Fransız Devrimi'nden, on yedinci yüzyıldaki İngiliz devrimlerinden ileri geldiği yönündeki iddiaya ciddi bir itiraz yoktur. Bugün pek az tarihçi ve tarihsel sosyolog bu iç çatışmaları

burjuva devrimleri olarak özetleme cesaretini gösterse de bu çatışmaların Avrupa içinde gerçekleşmiş olması, sınıfı, Fransız Devrimi sonrasında öne çıkan bir siyasi kavram haline getirmiş; bu kavram Avrupa'da sanayi kapitalizminin gelişmesiyle güçlenmiştir. Sınıf ve ona eklemli sosyal ideolojiler, "-izmler", o zamandan beri Avrupa siyasetinin önemli unsurları olmuştur; gerçi bugün giderek silinmektedirler. "Yeni İşçi Partisi" bile minimalist bir anlamda hâlâ İşçi'ydi. Kiliselerin karşısına geçmesi, Avrupa'nın muzaffer modernitesinin, dünyanın en seküler yerlerinden birini yaratmasına neden oldu; içeriye yönelen modernleşme, modern öncesi toplumsal otoritelerin başka yerlerde olmadığı kadar adamakıllı bir yenilgiye uğratılması anlamına geldi.

Avrupa'nın deniz aşırı yerleşimlerindeki "Yeni Dünyalar"a göreyse, modernite karşıtı Öteki'ler, tam tersine dışarıdaydı, yozlaşmış metropolitan Avrupa'da, "vahşi" yerliler ve kölelerin arasındaydı. Burada soru, "İnsanların ne gibi hakları olması gerekir?" sorusu değil, "İnsanlar kimdirler?" sorusuydu. Buralarda, bu sorudan yola çıkarak evrenselci bir siyasi söylem ile onun tekil durumları dikkate alan yorumları ve uygulamaları arasında hayli özel bir uçurum açıldı. Din adamları bağımsız modernitenin yanındaydı, Amerika kıtası modern dindarlığın kalesi olmayı sürdürdü. Sınıf, bu evrenselci siyasal retorikte hiç o kadar belirgin değildi; geleneksel otoriteler de bazı bölgesel istisnalar hariç Avrupa'da olduğundan çok daha zayıftı; bu da popülist, Latin Amerika'nın bazı yerlerinde de alt tabakalara hitap eden (nadiren silahlı) siyaseti mümkün kıldı. Bugün bile, örneğin ABD'nin siyasi sistemi, "Ülke nasıl yönetilecek?" sorusu değil, halkın temsilcisi olarak "Ülkeyi kim yönetecek?" sorusu bağlamında Avrupa'da olduğundan daha açık ve daha öngörülemez bir tablo sergiler.

Yeni Dünya'nın moderniteye uzanan yolu, kitlesel göçlere dayanan bir yoldu; kitlesel göç en başta açıkça ırk itibarıyla tanımlanmıştı, fakat kurumsallaşmış ırkçılığın son bulmasının ardından kabul edilen bugünkü tanım, kitlesel göç örüntüleriyle başa çıkabilmektedir; savunmacı kapanma politikaları izleyen tepkici modernleşmeciler ya da iç etnik karmaşaların ağırlığı altında ezilmiş eski sömürgeci devletler Avrupa dışına doğru eski göç örüntüleriyle bu kadar iyi başa çıkamıyordu. Avrupalı yerleşimcilerin oluşturduğu "Yeni Dünya"nın tümünde önemli bazı ortak yönler gözlense de siyasi bölünmüşlüklerinden ileri gelen farklılıklar itibarıyla hepsinin arasında tek bir ülke, ABD, modernitesinin erken tarihlerden itibaren

sergilediği koşulsuz, kesintisiz başarıyla, iç yönetimiyle, ekonomisiyle, nüfus ve mekânın demografik ekolojisiyle, bölgesel askeri gücüyle on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren geri kalanlardan ayrılmıştır. Evanjelik bir dünya misyonuyla beslenen bu sınırsız özgüven devleti dünya gücü olmayı yirminci yüzyılın şafağından beri “Aşikâr Kaderi” olarak görmüştür.

Modernitenin sömürgeci saldırganla özdeşleşmeden ona isyan etmeye doğru geliştiği eski sömürge bölgesinde, efendiler ile yerliler arasındaki sömürgeci bölünme, resmen yadsınmış olsa da hâlâ yeniden üretilmektedir. Yeni yöneticiler eski sömürge yöneticilerinin konutlarını almışlardır, devletleri sömürgeci efendilerin resmi dilini kullanır ve onların idari kurallarını, uygulamalarını ya olduğu gibi ya yozlaştırarak benimser. Tanzanya Swahili’yi teşvik etse de Pakistan’da Urdu, Bangladeş’te Bengali dilleri konuşulsa da pek az Afrika ülkesi sömürge öncesi bir dili resmi dil olarak benimsemiştir. Ama hemen her yerde eski sömürgecinin diline hâkim olmak elit kültürün bir parçasıdır. Başlıca istisna Endonezya’dır; burada sömürge dönemi öncesi Malay dili *Bahasa Indonesia*, Endonezya ulusal dili statüsüne çıkarılmıştır. Sömürge karşıtı milliyetçi hissiyat hâlâ çok güçlü bir söylemdir (özellikle Hindistan’da, tarihsel olarak birçok kez sömürge yöneticileriyle olumlu özdeşlikler kurulmuş olmasına rağmen, sömürge dönemindeki aşağılamalar karşısında hissedilen içerlemelerden kaynaklanır); eski sömürge dönemi yöneticileri de bu söylemi birkaç dilde dile getirmekte genellikle ustadır.

Buna mukabil sınıf ve sosyal ideolojiler az gelişmiştir. Geleneksel yerli dinler sömürge karşıtı direnişin kaynakları olarak itibar kazanmışsa da (özellikle) Hıristiyan misyonerlik ve İslam modern eğitim ve tıp kavrayışlarının taşıyıcısı olmuştur. Bu durumda, moderniteye sömürgecilikten geçerek uzanan yolun dini inançlar ve pratikleri kapsamlı bir biçimde, Afrika’da kötücül büyüleri ve cadıları da içerecek şekilde yeniden üretmiş olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Dışarıdan gelen bir müdahale olarak sömürgeci modernite, fethedilen geleneksel toplumlara çok derinden ve çok başarılı bir biçimde nüfuz etmemiştir hiç. Sömürgeciler bu toplumları yönetmeye çalışmaktan sıklıkla kasten kaçınmış, yerli reisler ve racalar üzerinden yönetmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum, bugün çelimsiz devletleriyle Afrika’da hatırı sayılır yetkilerin modern öncesi reislerin elinde kalmasına neden olmuştur (Mamdani 1996); ama aynı şey

Malezya gibi son derece muhafazakâr eski sömürgeler açısından da geçerlidir.

Şiddetli Avrupa-Amerika tehdidi altında yukarıdan gelen tepkici modernleşme moderniteye giden dördüncü büyük yoldu. Temelde, tehdit yaratan barbarları dışarıda tutmak için onlardan öğrenmek anlamına geliyordu. On dokuzuncu yüzyılda sömürgeci tehditleri ve işgalleri defetmeyi gerçekten başaran tek ülke Japonya oldu, gerçi başka birkaç ülke de (Siyam, Afganistan, Abyssinia) bunu becerdi. Çin ve Osmanlı İmparatorluğu da çok sayıda yırtıcı akbabaya rağmen en azından sömürge olmaktan kaçınmayı başardılar. Yirminci yüzyılda Suudi Arabistan'ın ve Körfez bölgesinin petrol kiralayan devletleri ikinci bir tepkici modernleşme dalgası oluşturmuşlardır; ama bu diğerinden çok farklıydı, çünkü tümüyle işgücü ithaline dayanıyordu. Çin'de Mao sonrası liderliğin teşvikiyle gerçekleştirilen, kısa süre sonra da Vietnam'da taklit edilen kapitalist "modernleşmeler"in bu ülkelerde iktidarda olan Komünist Parti'nin bu ülke halklarının yoksulluğuyla baltalanacağı korkusuyla yürütülen üçüncü bir tepkici modernleşme dalgası oluşturduğu da savunulabilir.

Her halükârda burada tarihsel miras, bütünleşmiş, fakat iki yönlü bir kültür ve toplum olmuştur. Bütünleşmiştir, tepkici modernleşmenin başarısı bu anlama geliyordu; ama aynı zamanda bir yanda eğitim sistemi de dahil olmak üzere başka bir yerden uyarlanmış bir siyasi ekonomi ile diğer yanda otorite ve itaat, üslup ve estetik, inançlar ve ritüeller konusunda korunan pratikler arasında bir ikilik söz konusu olmuştur.

Nereye Gidiyoruz?

Tarihimiz anlamlı olmaya devam edecek mi? Dünya dinamikleri bizi nereye götürecek?

İlk soruyu hayli kesin bir “evet”le cevaplayabiliriz. Bunu Klasikler Bölümü’nün Sosyoloji Bölümü’nden çok daha büyük olduğu Cambridge’te söylemek, başka yerlerde olduğundan daha kolaydır tabii. Fakat dünyaya hızla yayılan Çin kültür kurumları Konfüçyüs’ün adını taşıyor; yükselmekte olan Çinli bir lider Ocak 2010’da Davos’ta Konfüçyüs hakkında bir nutuk atmıştı; Konfüçyüs hakkında çekilmiş yarı resmi bir film, kötü bir zamanlamayla gösterime girdiği 2010 başlarında Hollywood yapımı *Avatar*’la rekabet edemediyse de öyle görünüyor ki Çin’de popüler bir Konfüçyüsçülük yayılmaktadır (*International Herald Tribune*, 29.01.2010, s. 16; 02.02.2010, s.2; Poceski 2009; 254). Hindistan’da 2000’lerin başında iktidarda olan, şu sıralar muhalefette bulunan BJP partisi, Sanskrit öğretimi de dahil olmak üzere Hint medeniyetini çok faal bir biçimde teşvik etmekte, bu medeniyetin uzun yıllar öncesine dayanan tarihsel geleneklerini siyasi retoriğinde bolca kullanmaktadır. Ülkede bugün iktidarda olan Kongre Partisi sekülerlikten yanadır, o kadar gelenekçi değildir, ama tarihsellikten uzak da değildir.

Popüler dindarlık hafiflemiş değildir. Komünizm sonrası dönem, dindarlığı Doğu Asya’nın yanı sıra Doğu Avrupa’da da körüklemiştir. Batı Asya/Kuzey Afrika İslam medeniyetinde İslami gelenekler farklı yorumlarla birlikte güçlenmektedir. Afrika medeniyeti her zaman daha ele geçmez olmuştur, ama zayıfladığı yönünde gözle görülür işaretler yoktur. Uzun süren ekonomik kriz, kırsal kesimden kaçışa dayanan kentleşme Afrika aile sistemlerini baltalamıştır; fakat bu aile sistemlerinin ayrıksı özellikleri (çok eşlilik, gelinin çeyiz getirmesi, doğurganlığın yüksek olması, cinselliğin yayılması, etkili akrabalık bağlarının geniş olması, ataerkillik) hâlâ varlıklarını sürdürmektedir. Genel olarak değerlendirdiğimde, 2004’te dünyadaki aile-cinsellik-toplumsal cinsiyet sistemlerinin birleşmesi doğrultusunda bir eğilim görememiştim.

Modern deneyim tüm dünyada farklı olmayı sürdürmektedir. Ulus-devletlerimiz birbirinden kökten farklı biçimlerde kurulmuştur, bu da ulusal kimliklerimizi hâlâ etkilemektedir. Örneğin Avrupa, Amerika’dan daha

seküler olmaya devam edecektir. Modern öncesi dünyevi otorite ve itaat, eski sömürge bölgesinde ve tepkici modernleşmenin yaşandığı ülkelerde Avrupa'da ya da Avrupa yerleşimlerinin Yeni Dünyalar'ında olduğundan daha güçlü olmayı sürdürecektir. Avrupa'da sınıf, kimlik ve örgütlenmeye atıfla dünyanın başka yerlerinde olduğundan daha fazla öne çıkmaktadır hâlâ. ABD'nin bütün dünyanın "başını çekme" misyonu Amerikalı elitler arasında hâlâ tartışmasız kabul edilmektedir.

Kısacası öngörülebilir gelecekte, tarih yanımızda olacaktır. Peki ama dinamiklerin rüzgârları nereye doğru esiyor? Fark edilebilir bakış açılarını ve olasılıkları beş başlık altında toplayabiliriz.

Öncelikle, insan nüfusu ekolojisinin parametrelerini yükselten, dar doğal sınırlamalardan kurtulup özgürleşme yönündeki modernist anlayışın son bulacağını söyleyebiliriz. Daha doğrusu belki de bu anlayışın sınırlarını, bu sınırları aşma kibrinin risklerini ve bedellerini deneyimliyoruz. Aynı zamanda insan bedeninin imkânları da genişliyormuş gibi görünüyor.

Asya'daki yeşil devrim kendi kendisini tüketmiştir. Hint nüfusunun üçte ikisinin geçim kaynağı olan Hint tarımı da zaten düşük olan nüfus-toprak oranlarının gerilemeyi sürdürmesi, toprakların kuruması ve su kıtlığı nedeniyle giderek artan baskılar altındadır. Afrika'nın hızla artan nüfusunu nasıl besleyeceğini herkes tahmin edebilir; fakat burada teknolojik bir sıçrama, hâlâ çoğu yerde bereketli olan topraklar üzerinde büyük bir fark yaratabilir; ne var ki bu topraklar da bugün kendi çıkarlarını gözetip gıdalarını güvence altına almaya çalışan yabancı yatırımcılara satılmaktadır. 2008'de BM Nijerya nüfusunun 2050'de neredeyse iki katına çıkıp 289 milyonu bulacağı, Uganda nüfusunun da üç kat artarak 90 milyona ulaşacağı tahmininde bulunmuştu. Havanın ısınmasının yanı sıra daha değişken ve düzensiz olması anlamına da gelen iklim değişikliği gezegenin üzerinde bir bulut gibi asılıdır; ama en çok dünyanın en yoksul yerlerini, Afrika'da savana kuşağında kuraklık olarak, Bangladeş'te delta havzasında sel olarak tehdit etmektedir. Küresel iklim siyasi gündeme girmiştir; ama küresel eylem hedefi olarak girdiği söylenemez pek. Öyle görünüyor ki gelecekte bu meseleyi yüzümüze gözümüze bulaştırmamız olasıdır.

Başka bakımlardan, biyotıp sayesinde demografinin insan denetimine daha fazla girmesi hâlâ muhtemeldir. İnsan ömürleri muhtemelen uzayacak, daha az insan bebekken ya da küçük bir çocukken hayat yolundan tümüyle

ayrılacaktır. Zaten tedavi edilebilen meme ve prostat kanserinin yanı sıra daha fazla tipte kanser daha çabuk tedavi edilebilir olacaktır. Doğurganlıksa artık sadece kontrol altına alınmıyor, yaratılıyor da. Genetik mühendislik ve estetik cerrahi muhtemelen hiç olmadığı kadar fazla sayıda insan bedenini şekillendirecek.

İkincisi ekonomik olarak, kapitalizm ve onun üretim araçlarını kolektifleştirmesi ile emeğin güçlenmesine dair Marksçı diyalektiğin sonrasında yaşıyoruz –ya da askıya alındığı bir dönemde mi desek? Kapitalizm ile diyalektikleri arasındaki her günkü sınıf çatışması hâlâ bu yüzyılın ana özelliklerinden biri.

Gelecek on yılda gerçekleşeceğine kesin gözüyle bakılan şeylerden biri, kapitalizmin dünya üzerindeki başlıca geçim ya da üretim tarzı olmayı sürdürmesidir. Kapitalizmin doğrudan hükümranlığı, genelde düşünüldüğünden daha sınırlıdır, orası doğru. Yukarıda tablo 4.5'te ve bu tablonun ayrıntılı olarak incelenmesinde gördüğümüz üzere, çalışan insan nüfusunun en fazla yüzde 40'ı kapitalist çalışma ilişkileri içinde iş görmektedir. Kendi işlerinin sahibi olan çalışanlar, (genellikle ataerkil) ailelerine yardım edenler ve kamu hizmetinde görevli olanlar da vardır. Fakat ekonomik dinamiğin kaynağı kapitalizmdir. 2008-9 finansal krizinde de duyulan öfkenin büyük ölçüde finansçıları, bankacıları hedef aldığına, kapitalizm karşıtı protestoların pek az olduğuna, alternatif bir ideoloji ya da hareketin hiç ortaya çıkmadığına tanık olundu. Oysa, Latin Amerika'daki nispeten küçük ölçekli alternatiflerin müellifi Chavez Venezüella'sı petrol fiyatlarının düşmesiyle birlikte fena halde zayıfladı.

Görülebilir gelecekte, kapitalizmin geleceğine Çin'de karar verilecektir. Sonucun önceden belli olduğu söylenemez. Komünist Parti devleti hâlâ retorik olarak "sosyalizm"e bağlıdır ve ülkeyi yeni bir yola sokabilecek siyasi kapasiteye sahiptir. Fakat bunu ancak şu iki koşuldan birinin gerçekleşmesi halinde yapacaktır: Ya kapitalist olmayan bir dönemeç milli servet ve/veya güce doğru uzanan daha parlak bir yol olarak algılanacaktır ya da kapitalizmin yarattığı sosyal çatışmalar ülkenin birliği ve gücüne karşı ciddi bir tehdit oluşturacaktır. Bahsettiğimiz ilk koşulun öngörülebilir bir gelecekte gerçekleşmesi pek muhtemel değildir. Yukarıda, Marksçı bir bakış açısının öngördüğü üzere, üretim güçleriyle özel kapitalist üretim ilişkileri arasındaki "çelişki" ya da uyum eksikliğinin giderek artmasının nasıl tersine döndüğünü, 1970'lerde daha çok bir denge durumu

sağlandığını yukarıda görmüştük. Fakat bugün bir Aşil topuğu fark edilebilir olsa da (kapitalizmin alternatif enerji kaynaklarına geçme yetisinin şaibeli olması) özel sermayenin üretkenlik ve verimliliği dizginleyeceği yönünde bir işaret yoktur. Daha uzun vadeli bir bakış açısıyla yaklaşıldığında, kapitalist üretim ilişkilerinin ekolojik olarak sürdürülebilir üretim kuvvetleriyle ölümcül bir çatışma içine gireceği görülebilir.

Bahsettiğimiz ikinci koşul hâlâ bir tehdittir; fakat sağlam engellerle karşı karşıyadır. Kapitalist Çin'de çok sayıda protesto olsa da bu protestolar çok bölgesel, genellikle tek bir fabrika ya da köyle sınırlı olma eğilimindedir. Hem paranın hem devletin güçleriyle karşı karşıya kalan bu protestoların fabrikayı ya da köyü aşan kolektif bir örgütlenmeye gitmelerini sağlayacak pek az kaynakları vardır. Yasal hak iddiaları, yöresel olarak toplanma ve şikâyette bulunma (ya da zaman zaman yöresel isyanlar) bir çıkış noktası haline gelmiştir. Kuzeydeki ağır sanayi fabrikalarında çalışan işçi sınıfı, ülkenin yöneticileri olarak baştacı edildikleri Maocu devirleri yaşamamışlardır; ama bu işçiler 2002'de Liaoyang'da olduğu gibi Mao portreleri taşıyıp "Enternasyonal"i söyledikleri, sınıf bilincine sahip protestoları zaman zaman gerçekleştirmişlerdir. Fakat sermayenin yeniden örgütlenmesi Gdansk'taki tersane işçileri ya da Donbass'taki kömür madeni işçileri gibi onların da soluklarını kesmiştir. Pearl Nehri Deltası'nda olağandışı koşullardaki işliklerde çalışan, komünizm sonrası dönemin kırsal kesimden gelen genç göçmen işçilerinin yararlanabilecekleri bu gibi kültürel kaynaklar yoktur. [Daha fazla bilgi için C. K. Lee'nin olağanüstü çalışmasına (2007a) ve ayrıca yayına hazırladığı kitaba bakınız (2007b)].

Gidişatı tersine çevirebilecek şey, halk sınıflarının katıldığı bir protestolar sarmalı ve resmi Komünist Parti'nin zirvesine gerçek komünistlerin geçmesine yol açacak parti içi bir bölünme, çekişme olacaktır. Böyle bir senaryo düşünülemez bir senaryo değildir; fakat tek başına, sürdürülebilir yeni bir yol açmayacaktır. Gorbaçov'un liderliği, demokratik sosyalizmin Sovyetler Birliği Komünist Partisi içinde gelişebilecek, ama bir pratik olarak değil, yalnızca bir fikir olarak gelişebilecek bir şey olduğunu göstermişti.

Gelecekte bir gün sermaye birikimi ve ekonomik büyüme, muhtemelen yerini, en başta başka amaçlara, örneğin insanın güvenliği ve mutluluğuna, sosyal ve çevresel uyuma, kültürel gelişmeye odaklanmış bir yaşam tarzına

bırakacaktır. Fakat o gelecek, bugün hâlâ yoksul olan Çin'den çok uzaktır. Böyle bir bakış açısının Avrupa ve Japonya'da ya da belki California'nın bazı yerlerinde izlenmeye başlaması daha muhtemel görünmektedir.

Kapitalizm sonrasına dair ihtimaller ne olursa olsun, kapitalizm sınıf çatışması anlamına gelir; tam da başarıyla işçileri güçlendirme, onları bir yerde yoğunlaştırma ve aralarında bağlantılar oluşturma, onları geleneksel itaatten kurtarma eğilimi anlamına gelir. Marksçı analizin bu kısmı yirmi birinci yüzyılda imalat açısından geçerliliğini korumaktadır. Guangzhou, Shenzhen ve Pearl Nehri Deltası'nın geri kalan bölgeleri de dahil, bugün Üçüncü Dünya'daki ihracat bölgelerinde işçilerin sömürülme oranı orta vadede sürdürülebilir değildir; Honda ve Foxcom'daki başarılı grevlerle de bu duruma kuvvetle meydan okunmuştur.

Zengin dünyanın her yerinde değilse bile çoğu yerinde eşitsizlik son yıllardaki yükselişini sürdürmeyebilir; ne var ki kısa vadede bankacıların ikramiyeleri istisna olmak üzere, eşitsizliğin azaltılması yönünde baskı oluşturması, bunda başarılı olması çok muhtemel önemli bir sosyal kuvvet de ufukta görünmemektedir. Bunun sebebi de eşitsizliğin sömürü oranının yüksekliğinden değil, birinci lig futbolcularından tutun şirket yöneticilerine, borsa takasçılarına kadar talihleri yaver gitmiş zirvedeki oyuncuları ayrıcalıklı kılan, ekonomik bakımdan insanlar arasındaki mesafeyi açan piyasa süreçlerinden kaynaklanıyor olmasıdır (farklı eşitsizlik mekanizmaları hakkında bkz. Therborn 2006). Bu tür süreçlere elbette karşı konabilir; fakat bu güçlü bir cemaatçi bütünleşme gerektirir ki bugün bu yönde bir siyasi irade de siyasi kuvvet de pek ortada görünmemektedir. Sosyal bilimlerin, eşitliğin daha az olduğu ülkelerin, yalnızca dezavantajlı durumdakilerin düşkünlüğü, mutsuzluğu ve aşağılanması anlamında değil, ayrıcalıklı olanların yaşadığı korku, güvenlik maliyetleri, suç ve şiddet olayları bakımından da, eşitsizlik için çok ağır bir bedel ödediklerini güçlü kanıtlarla ortaya koymuş olmasına rağmen durum böyledir. Orta sınıflar için cemaatçilik yaşadıkları banliyönün ötesine nadiren uzanır; halk sınıfları da sanayileşmenin çözülmesiyle birlikte parçalanmışlar, demoralize olmuşlardır. Marjinalleşmiş yoksullar sosyal bakımdan olduğu kadar siyaseten de kıyıdadırlar. Protestoları, o da ederlerse, genellikle göçmen gençliğin isyanı biçiminde gerçekleşmektedir ve siyasetin ana atardamarından kolayca uzaklaştırılabilmektedir.

2000’lerde birçok ülkede orta sınıfların sokağa döküldüğüne tanık olundu. Orta sınıflar başka yollarla çok fazla kazandıklarından Çin, Hindistan, Endonezya ya da Kore gibi pekişmiş demokratik ifade kanallarının bulunduğu yerlerde isyanlar olması pek muhtemel değildir. Fakat orta sınıf protestoları Batı Asya ve Kuzey Afrika’da varlıklarını büyük ihtimalle koruyacak, Orta Asya ve Sahara altı Afrika’da da ortaya çıkacaktır. Latin Amerika’da eşitsizliği ortadan kaldırmaya yönelik ciddi girişimler ya da orta sınıfların çıkarlarını zedeleyen politikalar da orta sınıfları, 1970’lerde Şili’de Santiago’dan 2000’lerde Caracas ve Tegucigalpa’ya kadar güçlü deneyimler yaşamış oldukları sokaklara muhtemelen geri döndürecektir.

Zengin dünyada kapitalistler arasındaki güç, bu satırlar yazıldığı sırada dengedeydi. Bankacılık ve finansı dizginleme, özellikle de üretken, yani “asıl” ekonomiyi finansal kumara daha az bağımlı hale getirme yönünde bir momentum vardır. Fakat kumarbazlar güçlü siyasi dostlar edinmişlerdir ve bunlar arasında ABD’deki Demokratlardan, Britanya’daki Yeni İşçi Partisi’nden sözde merkez sol siyasetçiler de vardır. Halk kesimlerinin öfkesini yatıştırmak için bir şeylerin verilmesi gerekecektir, fakat bunun ne kadarının laf kalabalığı ne kadarının gerçek olacağını kestirmek mümkün değildir. Gerçi 2010 ortasına gelindiğinde, liberalizmin yerleşik gelenekleri kırma dalgası yatışmış, alınan bazı ek tedbirlerle birlikte bugünlerde kumarbazların zirvede olması anlamına gelen bildiğimiz kapitalizme doğru dönülmüş gibi görünüyordu.

2008-9’daki finansal kriz sırasında, sınırların olmadığı karşılıklı bağımlılıktan dem vuran küreselleşme söyleminin tersine, kapitalizmin dünya dinamiklerinin şaşırtıcı bir biçimde bölündüğü görüldü. Zengin dünya ve uyduları gerilerken, Çin ve Hindistan ekonomileri kuvvetle büyümeyi sürdürdü; o kadar etkileyici olmamakla birlikte Endonezya ekonomisi de büyüdü. Küresel bir krizde dünyanın birinci ve üçüncü ekonomileri arasında böyle bir bölünmenin ortaya çıkması, benim bilebildiğim kadarıyla, görülmemiş bir şeydir. Ne var ki bu durum ABD’nin kapitalizmin dinamik merkezi olarak kalıp kalmayacağı sorusunun cevabı olarak ele alınmamalıdır.

Finansın genişlemesi ABD kapitalizmini değişken ve krizlere teşne hale getirdi; ABD imalatı darbe aldı, örneğin otomobil üretiminde baskın güç olma konumunu yitirdi. Ne var ki Amerikan kapitalizmi durgunluk içinde

de değildir, geri kalmış da değildir. Devletin rakipsiz askeri harcamalarından güç alan, entelektüel olarak da dünyanın en iyi araştırma üniversitelerinden beslenen ABD elektronik, havacılık, biyotıp, tüketim malları tasarımı ve perakendecilik alanlarında dünyada hâlâ öncü konumundadır, onu aşan olmamıştır. En yakın rakipleri genel olarak bakıldığında, elektronikte Japonya, başka alanlarda Batı Avrupa'dır, (henüz) "yükselen piyasalar"ın girişimleri değildir. Öyle görünüyor ki Çin'in zirveye en yakın olduğu tek teknolojik alan, geleceğin başlıca dallarından biri olan yenilenebilir enerji ve başka yeşil teknolojilerdir; fakat burada dünya hâkimiyetinin kimde olacağı henüz belirsizdir (*International Herald Tribune* 30/31.01.2010, s. 1 ve 5). Amerika'nın öncülüğünün sonsuza kadar sürmesi mümkün değildir, ama ABD'nin petrol çıkarlarının güçlü olması yüzünden sekteye uğradığı yenilenebilir enerji teknolojisi dışında bir alanda yakın zamanda gerileyeceğine dair bir işaret görülmemektedir.

Yenilenebilir enerji merkezi, siyasi yönelimi olan bir ekonominin (bir tür sosyalist ekonomi deyin isterseniz) pekâla başarılı olabileceği, özel üretim ilişkilerinin o kadar işlevsel olmayacağı bir alandır. Belli bir kamusal hedef vardır (yenilenebilir enerji tedariki), temel teknolojik yenilikler de yapılmıştır; gerçi daha fazla geliştirilmeleri gerekmektedir, sonuç büyük ölçüde yatırımın büyüklüğüne ve odak noktasına bağlı olacaktır.

Avrupa ve Japon kapitalizmleri hakkında tahminlerde bulunmak daha kolaydır. AB'nin Lizbon'da koyduğu, dünyanın rekabet gücü en yüksek bilgi ekonomisi olma hedefi niyet edildiği üzere bu yıl da öngörülebilir bir gelecekte de hayata geçirilemeyecektir. Batı Avrupa'da lüks otomobillerden modaya, ilaç üretimine kadar birkaç ileri düzey üretici bulunsa da Avrupa, nüfusunun yaşlanması, kamu üniversitelerinin sınırlı olması yüzünden gelecekte dünyada bilgi üretiminin liderliğini muhtemelen yapamayacaktır. Japonya da aynı nedenler yüzünden, ayrıca göçe büyük ölçüde kapalı, daha yaşlı ve daha küçük bir ülke olduğundan, kafasına daha kuvvetli bir biçimde çakılmış olmasına rağmen 1980'deki aldatmacalarda öngörüldüğü gibi "1 Numara" olmayacaktır.

Üçüncü olarak, varoluşsal alanda bastırılmış modernist geçmişin, çekirdek aile, sekülerlik ve kalkınma kisvesi altında, ayrıca varoluşsal meselelerin jeopolitiğe dayatılması biçiminde geri döndüğüne tanık oluyoruz.

Hem toplumsal cinsiyetin hem cinselliğin tanınması ve saygı görmesiyle ilgili meseleler su yüzüne çıktı. Kadın haklarının, *Gay Pride* yürüyüşlerinin, eşcinsel evliliklerin son dönemde yaygın bir saygınlık kazanmasına rağmen bu meseleler çekişmeli meseleler olmayı sürdürecekmiş gibi görünüyor. Modern sekülerlik toplumda dinin yeri meselesini hiç rahat bırakmamıştır. Bu mesele, özellikle Batı ve Güney Asya'da, Doğu ve Batı Avrupa'da kuvvetle geri dönmüştür. Farklı sebeplerle dönmüştür: Batı ve Güney Asya ile Doğu Avrupa'ya sekülerlik yanlısı siyasetlerin, Arap milliyetçiliğinin, Kongre sosyalizminin, komünizmin yenilgiye uğramaları ya da başarısız olmaları yüzünden; Batı Avrupa'yaysa yeni bir dini gücün gelmesi, İslam'ın göç etmesi ve yabancı düşmanı bir tavırla karşılaşması yüzünden.

"Kalkınma" mağdurları kitleler halinde ortaya çıkmakta, özür dilenmesini, zararlarının karşılanmasını, tazmin edilmesini, kendilerine haklar tanınmasını ve saygı görmeyi talep etmektedirler. Aralarında Britanya'dan beyaz imparatorluğa gönderilen yoksul çocuklar, ebeveynlerinden alınıp "medeni" ailelere verilen Aborijin çocuklar, tüm dünyada malları istimlak edilen, kendileri marjinalleştirilen "İlk Uluslar" ve kabile halkları da vardır. Kızılderili-Latin Amerika'da ve Hindistan'ın kuzeydoğusunda bu meseleler öne çıkan siyasi sorunlar olmuştur. Bu meseleler Hindistan'da geniş ölçekli bir isyanı beslemiştir. Latin Amerika'da da yerli kızılderililer Meksika'dan Şili'nin güneyine kadar kıtanın her yerinde ısrarlı talepler dile getirmektedirler. Etnik ve dini-etnik tanınma, statü, saygı meseleleri Türkiye'den Filipinler'e kadar Asya'nın çoğu ülkesinde önemlidir. Afrika'nın büyük bölümünde de patlayıcı, kötücül bir şiddet içeren çatışmalara kolayca dönüşebilirler.

Tanınma ve saygı görmeye yönelik varoluşsal çabalar, tanınıp saygı görmekten duyulan memnuniyet jeopolitiğe de dayanmaktadır. Mesele, bu çabaların ne ölçüde ve hangi biçimde kolektif meseleler, çatışmalar haline geleceğidir. Devlet düzeyinde bu çabalar, gelişmiş dünyanın büyük bölümünün merkezi olarak yeni bir Sinosferin geri dönmesini engellemektedir. Kore'nin Japon kültürünün ithali üzerindeki yasağı kaldırması örneği de dahil olmak üzere, Sinik medeniyetin başlıca üyeleri arasındaki varoluşsal hınç yatışıyor olmakla birlikte hâlâ ham ve canlıdır. Çinliler Japon emperyalizminin dehşetini, Koreliler Japon sömürge yönetiminin dehşetini unutmamışlardır. Çin'in kadim çağlardaki üstünlüğü Çin dışında hiçbir yerinde tanınmaz; bin yıl boyunca hınçla Çin

imparatorluğunun hükmü altında yaşamış olup ancak otuz yıl önce kendisini askeri olarak ortaya koyma girişiminde bulunan, onda da başarısız olan Vietnam'daysa hiç tanınmaz.

Batı Asya'da tanınma ve saygı meseleleri Siyonist-Filistinli çatışmasının kalbinde yatmaktadır. Filistinliler Filistin'de bir Yahudi devletini kabul edecekler midir? Siyonistler bütün Filistinlilerin Filistin'de yaşama haklarını kabul edecekler midir? Şimdiye kadar, bu soruların ilkine verilen cevaplar genel olarak değilse de çoğunlukla "evet"tir; ikincisine ise neredeyse genel olarak "hayır" cevabı verilmektedir. İhtimaller, ihtiyaç olduğunda ABD Hazinesi'nin ve savaş makinesinin kudretiyle desteklenen İsrail'in acımasız gücüyle yere serilen Filistinlilerin aleyhinedir. Fakat İsrailli siyasetçiler eski dostlarının, bir zamanlar Güney Afrika'daki kudretli *apartheid* rejiminin akıbetine, hatta o rejimin Bantustan programının sürdürülemezliğine biraz olsun dikkat sarf etmeye başlamışlardır.

Bugün İslamcılar ile Batı arasındaki çatışmanın, öngörülemez bir olayın gerçekleşmemesi halinde, sönüp gitmesi sürmesinden daha muhtemeldir. Bu bir medeniyet çatışması değil, ABD'nin 1970'lerin sonunda, 1980'lerde Afganistan'da izlediği komünizm karşıtı stratejinin, modernizm karşıtı İslamcı savaşçıları dünyanın kurtarıcıları olarak yukarılara çekmesinin konjonktüre bağlı, istenmeyen sonuçlarından biridir. Bu İslamcı savaşçılar bir süper gücü yenilgiye uğrattıklarını düşünerek, en nihayet bir diğerini de Müslüman topraklardan atabilecekleri kanısına varmışlardır. Elbette ki ABD petrol tedarikinin kontrolünü elinde tutmak istediğinden bu çaba işe yaramamıştır. Bu çatışma gerilemeye başlamış olabilirdi. Fakat 11 Eylül 2001'deki dikkat çekici saldırı, ondan da fazla bu saldırıya Amerika ve "Batı"nın iki büyük işgalle, zalimliğin hüküm sürdüğü, aşağılamanın sistematik bir "sorgulama tekniği" olduğu büyük toplama kamplarıyla aşırıya kaçan bir tepki göstermesi bu gerilemeyi durdurmuştur. Gelgelelim bütün bunlara karşı hissedilen anlaşılamaz olmaktan uzak isyan ve içerleme duygularının gelecek yıllarda sönüp gitmesi, yeni bir işgal olmadıkça olasıdır, ki yeni bir işgal de dışarıda bırakılmaması gereken bir ihtimaldir. Yemen de İran da bugün ateş hattına yakındır. Şiddete dayalı İslamcılık, Amerikan "Batı" ve İsrail'in tekrarlanan savaşlarıyla körüklenmedikçe, tıpkı bir asır önceki şiddete dayalı anarşizm ya da 30 yıl önce Batı Avrupa'daki yeni "Komünist Parti inşası" gibi sönüp gitmesi muhtemel kuşaksal bir olgudur. İslam'ın dünyayı fethedeceği fikri (ve buna eşlik eden

İslamofobi) komünizme bağlanan umutlar ve ona karşı beslenen korku gibi uçup gidecektir.

Dördüncüsü, küresel bir jeopolitik güç kayması, açıkça yaşanmakta, 250 yıldır süregelen Kuzey Atlantik merkezlilik sona ermektedir; şimdiye kadar bu geçiş barışçıl bir biçimde, şiddet ve askeri kudretten çok ekonomi ve demografi temelinde gerçekleşmiştir. Gelecekteki güçleri hâlâ belirsiz olan yeni siyaset biçimleri ortaya çıkmaktadır.

Britanyalı büyük gazeteci Martin Jacques'ın (2009) büyük bir şevkle savurduğu, saçmalık diye karşılanan sözlerinde belirttiği gibi Çin dünyayı yönetecek mi? Belki, ama benim vadem dolmadan böyle bir şeyin olması pek mümkün değil, hem de dolması ne kadar uzun sürerse sürsün (1941'de doğdum). Öncelikle dünya Avrupa ve ABD'nin arka bahçeleri olan Afrika ve Latin Amerika'da deneyimlediği üzere yönetilebilirliğini giderek yitiriyor. İkincisi, Çin'in dünyanın geri kalanına karşı askeri ve teknolojik üstünlük kazanabilmek için katetmesi gereken daha çok yol var. Son olarak Hıristiyan Avro-Amerikan emperyal dünyayı "medenileştirme" ya da dünya "lideri olma" işi Çin medeniyetine yabancıdır, ama tabii ki medeni dünyanın herkesin saygı duyduğu başat merkezi olma fikri yabancı değildir. Ama yirminci yüzyılın Amerikan yüzyılı olması anlamında, bu kısıtlı ve hemen her zaman karşı çıkılan kavrayış çerçevesinde, yirmi birinci yüzyılın Çin yüzyılı olacağını söylemek akla yatkın bir varsayımdır.

Gerçi dünya sahnesinin, başka büyük oyuncuların yükselişine tanık olması da bir o kadar muhtemeldir. Hindistan zaten sahneye çıkmıştır, inmeye de niyeti yoktur. Brezilya uzun zamandır imrendiği büyük güç statüsünü almak üzeredir, kısa süre önce karasularında büyük petrol yatakları keşfedilmiş olması öngörülebilir bir gelecekte Brezilya'nın elini güçlendirecektir. Sahnenin ön kısmına biraz daha kısa bir sürede geçmesi muhtemel bir ülke de Endonezya'dır; doğal kaynaklar bakımından zengin olan bu kalabalık ülke hâlâ dünyadaki siyasi rolünü aramaktadır, hâlâ uzun süren askeri diktatörlük döneminde yaşanan kültürel gerileme yüzünden aksamaktadır. Nüfusunun büyüklüğü, petrol zenginliği dikkate alındığında er geç Nijerya bunu başaracaktır. Afrika'ya gidenler, Nijerya ile Güney Afrika arasındaki göç bağlantısını, entelektüel bağları, yasal ve yasadışı girişimlerin kurduğu bağları fark edebilir. Güney Afrika, Afrika'da büyük bir bölgesel güç olarak tanınmaktadır; Nijerya da tanınacaktır.

Avrupa, Rusya'yı içermeksizin dünyada sürekli bir siyasi gerilemeye mahkûm gibi görünmektedir; ama böyle bir içerme de ihtimal dahilinde görünmemektedir. Şimdiye kadar ayrıksı bir sosyal haklar dizisine sahip olan; savaşın zafer olarak görülmesi fikrinden bahsetmek bir yana, savaşı normal siyaset olarak gören bakış açısına hâlâ pek geri dönmemiş bir siyasi kültürü olan, dünyanın başlıca ticari güçlerinden biri olarak Avrupa Birliği'nin hatırı sayılır bir küresel etkisi olabilir. Büyük harflerle yazılmış bir tür İskandinavya gibi: Ekonomik ve kültürel olarak açık; içeride müreffeh, verimli, cömert ve eşitlikçi; dışarıda ilgili, dürüst ve zararsız (tıpkı Olof Palme'nin en iyi yıllarında olduğu gibi en iyi haliyle, aklı, ahlaki karşı çıkışı yükselten bir ses); güçlülerin ve ayrıcalıklıların küçümsediği, ama birçoklarının heves ettiği, güçsüz olsa da nüfuz sahibi bir ölçüt.

Maalesef, hiç kuşkusuz önyargılı olan kanaatime göre, Avrupa'nın dünyanın İskandinavya'sı olma senaryosu pek muhtemel değildir. İçerideki siyasi tabanı ciddi biçimde zayıflamıştır; sosyal demokrasi sanayinin çözülmesi yüzünden sosyal olarak, Tony Blair ile “Yeni İşçi Partisi”nin alt-emperyalist, kapitalizmi güçlendirici seçenekleriyle siyasi olarak; Hıristiyan demokrasi de İtalyanların yolsuzlukları, Alman neoliberal sekülerleşmeyle sosyal ve siyasi olarak zayıflamışlardır. Sosyal liberalizm Keynes'ten sonra marjinalleşmiş, yeni Yeşiller'in sosyal bakımdan değişken oldukları anlaşılmıştır; sosyalist ve komünist solsa bugüne dek Avrupa projesini çoğunlukla kınamıştır.

Önemli ve kendi koşulları içinde değerlendirildiğinde hayli başarılı olan, AB'nin doğuya doğru uzanması projesi birliğe ilerici güçler katmamıştır, tam tersi olmuştur. 2010 arefesinde AB'ye dahil edilen Doğu Avrupa'da kaydadeğer bir tek sosyal demokrat, Hıristiyan demokrat, sosyal liberal ya da çevreci güç bulunmuyordu; mevcut solsa Bohemya ve Moravya'nın dışlanmış, biraz reform geçirmiş Komünist Parti'sinden ibaretti. Gelgelelim Doğu Avrupa'da eski komünistler ve komünizm karşıtlarından oluşan bir neoliberal çeşitliliğine ve çok hafif sosyal etkiye sahip ya da etkisiz kültürel gericilere rastlanır. Dış politikada Doğu Avrupa'nın yeni elitleri Amerikalılara yamanmaktan gurur duymaktadırlar; hepsi de Irak'ın işgalinde yer almış, sonra Afganistan ve Irak'a sembolik birlikler göndermişlerdir.

Ne var ki ileriki yıllarda bazı Avrupalı liderlerin aklına, gerilemekte olan Amerikan imparatorluğuyla “özel” bir uşaklık ilişkisi kurmanın Avrupa'nın

en iyi dış politika seçeneği olmayabileceği fikrinin gelmesi olasılık dışı görülmemelidir.

Avrupa dışından göç Avrupa bütünleşmesinin çözülmemiş sorunlarından biridir. Dört yüzyılı aşkın bir süre boyunca dışarıya göç vermiş bir alt kıtanın göç çeken bir mıknatıs haline gelmesi Avrupa'nın başarısının bir işaretidir; bu başarının en canlı ifadesi de Buenos Aires'te, İtalyan Büyükelçiliği'nin önünde, ebeveynlerinin ya da büyük ebeveynlerinin bir asır önce memnuniyetle terk ettikleri bir ülkeye bir İtalyan olarak yeniden girmek için kuyruk olan Arjantinlilerdir. Avrupa ülkeleri bu çekim karşısında şaşkınlığa uğramışlardır; öyle bir çekimdir ki bu İsveç'ten İspanya'ya kadar dışarıya göç veren ülkelerin, ABD'deki gibi yabancı yer doğumlu nüfuslara sahip olmasına neden olmuştur; buralarda yabancı yer doğumluların yerleşik toplam nüfusa oranı sekizde bir kadardır. Batı Avrupa'nın refah devleti bu zamana kadar göçle ilgili yeni meseleleri ele almakta çok başarılı olamamıştır. Danimarka ve Hollanda gibi, bir zamanlar refah modeli olan bazı devletler, yabancı düşmanlığıyla, Ötekilere yönelik tacizlerle ilgili dehşet hikâyelerinin merkezlerine dönüşmüştür.

Bazılarımız bir umut ve siyasi bir hedef olarak İskandinav bir Avrupa ihtimalini korumaktadır; fakat daha karanlık senaryoların gerçekleşmesi daha muhtemel görünmektedir (krş. Anderson 2009).

Gelecek yılların, benim doğru düzgün bir cevap veremediğim temel sorularından biri, ABD'nin muhtemel göreli ekonomik gerilemesini önlemek için güçlü, rakipsiz askeri gücünü kullanıp kullanmayacağı sorusudur. Britanya'nın afyon savaşı modeli, ABD için artık yaşayabilir bir seçenek değildir; Çin'e Pearl Harbor tarzı bir saldırı düzenlenmesi de zordur. Ama ABD'nin Çin'le savaşması gerekir, öyle görünüyor ki bu savaşı tetikleyen şey Tayvan ya da Tibet'le ilgili bir çatışma olacaktır. Öyle görünüyor ki yirmi birinci yüzyıl ortasına dair en olası sonuçlardan biri ekonomik ve demografik bakımdan güçlü bir Çin ile bu açılardan zayıf, ama daha iyi silahlanmış olan, ideolojik bakımdan da bir o kadar etkili ABD arasında kırılgan bir denge durumunun ortaya çıkmasıdır.

Elektronik seferberlik kanalları siyaset oyununu değiştirmiştir; ama ne kadar, hangi yönde değiştirdikleri hâlâ cevaplanmamış sorulardır. Şimdiye kadar bu kanalların sistemleri açan bir etkisi olmuştur; iktidardaki rejimlere meydan okumuşlar ya da onları baltalamışlardır. Sistemlerin açılması

yönündeki etkileri, bu zamana kadar, yeni gizli takip biçimlerinden kaynaklanan kapanma yönündeki etkileri aşmıştır. Ama dünyanın bazı yerlerde bunun tersine dönmesi, düşünülemez değildir.

Küresel sivil toplum muhtemelen büyümeyi, devlet oyuncularını izlemeyi ve eleştirmeyi sürdürecektir. İnsanlar arasında artan bağlantılı olma hali muhtemelen yoğunlaşacak, küresel bir kamusal alan doğacaktır. Fakat 2003'teki Irak savaşına karşı düzenlenen devasa halk gösterilerinin etkisiz kalmasının da gösterdiği üzere, büyük devlet liderleri bir yolu tuttuklarında, tıpkı 1968'de Amerika'nın Vietnam savaşında olduğu gibi, yolları bataklığa girmeden durdurulmaları nadiren mümkün olur. Devletler, öngörülebilir gelecekte küresel siyasete hâkim olmayı sürdüreceklerdir.

Son olarak kültürel modernizm yeni bir merkezle geri dönmektedir; postmodernizmse Avro-Amerikan merkez solla sınırlı kalmış gibi görünmektedir. Kişiler arası kitlesel elektronik iletişim, merkezi kitlesel iletişime meydan okumaktadır.

Modernizmi ileriye taşıyanlar artık Asya kalkınmacılığıyla, onun iki yanına yerleşmiş Afrika ve Latin Amerika kalkınmacılığıdır. Asya kalkınmacılığının Asya medeniyetlerinin geçmişinden gurur duyması muhtemeldir; yirmi birinci yüzyıl modernizmi de genel olarak ekolojik açıdan kendisinden önce gelenlerden daha bilinçli, varoluşsal olarak onlardan daha sofistikedir. Küresel yüksek kültür ve eğitim giderek Avrupa dışı bir nitelik kazanıp Asyalılaşacaktır. Gelecek yıllarda kalkınmacı modernizme Avrupa ve Doğu Asya'nın öncelikli kaygıları güvenlik ve huzur olan yaşlı nüfusları meydan okuyacaktır muhtemelen.

Kültürel miraslar sosyal hayatta varlıklarını korusalar da muhtemelen daha parçalı ve melez bir hal alacaktır. Ulusal kültürler yeniden şekillendirilecek, yeniden üretilecek ve yeniden paketlenecektir. Ülke aşırı göçler ortadan kalkmayacaktır, fakat ulusal kültürel asimilasyon kapasitesinin buna ayak uydurması muhtemel görünmemektedir. Kişilerarası iletişimde son dönemde yaşanan genişleme devam edecek, ülkesiz sanal kültürel cemaatlerin önemi artacaktır. İki kültürün, ülkeye dayalı kültür ile sanal kültürün göreli ağırlıkları muhtemelen kültürel alanda değil, devlet gücünün jeopolitiğinde neler olacağına bağlı olacaktır. Kültürel çatışmaların varlıklarını sürdürmesi çok muhtemeldir; fakat bugüne kadar olduğu gibi medeniyetler arasında değil, daha küçük, daha

yakın dönemde ortaya çıkmış ve daha politize birimler arasında olacaktır bu çatışmalar. Ne tür çatışmalar yaşanacağını kimse tahmin edemez; ne var ki Batı ve Doğu Asya'da dini fundamentalizm ile seküler hazcılık arasında yaşanması muhtemel, ABD'de yirminci yüzyılın sonu ve yirmi birinci yüzyılın başındaki "kültür savaşı"na benzer, ama ondan çok daha şiddetli bir çatışma, olası adaylardan biri olarak görülebilir. Kitlesel cinsellik ve toplumsal cinsiyet değerleri muhtemelen değişecektir. Militan siyasi İslamcılık, bu dünyanın dünyevi sorunlarına sunacak hiçbir çözümü olmadığını gösterdikten sonra muhtemelen sönüp gidecektir. Komünizm sonrasında örgütlü dinin, hepsinde değilse bile birçok ülkede yükselmesi yatışabilir; fakat sekülerliğin ilerlemesi durmuştur ve bu duraklamanın sona ereceği yönünde hiçbir işaret yoktur.

Gezegenin tamamına dair tahayyül, bütün insanlığa dair bilinç muhtemelen varlıklarını sürdürecek, Afrika ve Asya'da kırsal kesimlerin elektronik ağlara dahil olmasıyla birlikte derinleşecektir. Fakat daha Asyalı bir bakış açısıyla evrenselci değerlerin, güçlü insan hakları kültürünün daha ileri gitmesi pek mümkün değildir. İnsani değerlerin çoğulluğuna dair bilincin güçlenmesi, bu değerlerin en iyilerinin yayılıp zafer kazanmasından çok, bir arada var olmaları kaygısının güdülmesi daha muhtemeldir.

Temkinli bir akademisyenin gelecek hakkında söylemeye cüret edebilecekleri bunlardan ibarettir. Gelgelelim, insanın sosyal dünyasına özgü olan tesadüfler ve belirsizlik, farklı bir bakış açısının bir tarafa bırakılmaması gerektiği anlamına gelir; her şeyden de önce, kanıtlara dayalı olasılıklardan çok bir eylem kararlılığının ve değerlerin hükmü altındaki bir bakış açısının. Dünya Sosyal Forumları'nın insanı kendisine çekiveren "Başka bir dünya mümkündür" melodisini dinlemiş, onunla dans etmiş olan radikal gençler yanılıyor olmadıkları gibi naif de değillerdi. Onlar yeni yüzyılın umutlarıdır, çünkü başka bir dünyaya ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

ABD Kongresi, Kongre Bütçe Ofisi, Evrak 17.4, 2008.

ABD Sağlık ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Health, Amerika Birleşik Devletleri, 2008.

ABD Çalışma Bakanlığı, A Chartbook of International Labor Comparisons, 2008.

Alam, M., Ageing in India, New Delhi, Academic Foundation, 2006.

Allen, R., “Real Wages in Europe and Asia: A First Look at the Long-Term Patterns”, s. 111–30 R. Allen vd. (yay. haz.), Living Standards in the Past içinde, Oxford, Oxford University Press, 2005.

Amnino, A. ve Guerra, F. -X. (yay. haz.) Inventando la nación. Iberoamérica Siglo XIX. Mexico, Fondo de cultura económica, 2003.

Anant, T. C. A. vd. , “Labor Markets in India: Issues and Perspectives”, s. 205–300, J. Felipe ve R. Hasan (yay. haz.), Labor Markets in Asia içinde, Basingstoke, Palgrave, 2006.

Anderson, B., “Language, Fantasy, Revolution: Java 1900–1950”, s. 26–40, D. Lev ve R. McVey (yay. haz.), Making Indonesia içinde, Ithaca NY, Cornell University Southeast Asia Program, 1996.

Anderson, B., Imagined Communities, gözden geçirilmiş basım, Londra, Verso, 2006 (Türkçesi: Hayali Cemaatler, çev. İskender Savaşır, Metis, İstanbul, 2011).

Anderson, P., Passages from Antiquity to Feudalism, Londra, NLB/Verso, 1974.

Anderson, P., The Origins of Postmodernity, Londra, Verso, 1998 (Türkçesi: Postmodernitenin Kökenleri, çev. Elçin Gen, İletişim, İstanbul, 2002).

Anderson, P., The New Old World, Londra, Verso, 2009.

Anderson, P., “Two Revolutions”, New Left Review 61 (yeni dizi), 59–96, 2010.

Appadurai, A., “The Capacity to Aspire: Culture and the Terms of Recognition”, s. 29–35 D. Held and H. Moore (yay. haz.), Cultural Politics in a Global Age içinde, Oxford, Oneworld, 2008.

Appiah, K. A., In My Father’s House, New York ve Oxford, Oxford University Press, 1992.

Ashcroft, B. vd. (yay. haz.), The Post-Colonial Studies Reader, Londra, Routledge, 1995.

Augar, Ph., Chasing Alpha, Londra, The Bodley Head, 2009.

Aydın, C., The Politics of Anti-Westernism in Asia, New York, Columbia University Press, 2007.

Bairoch, P., Cities and Economic Development, Londra, Mansell, 1988.

Bairoch, P., Victoires et déboires, 3 cilt, Paris, Gallimard, 1997.

Banister, J., “Manufacturing Employment in China”, Monthly Labor Review, Temmuz, 11–29, 2005.
Barnes, I., World Religions, Londra, Cartographica Press, 2008.
Bartelson, J., Visions of the World Community, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
Bauman, Z., Intimations of Postmodernity, Londra, Routledge, 1992.
Bayly, C. A., The Birth of the Modern World, 1780–1914, Oxford, Blackwell, 2004.
Bayly, S., Asian Voices in a Postcolonial Age, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
Benjamin, T., The Atlantic World, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
Berman, H., Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1980.
Berners-Lee, T., Weaving the Web, San Francisco, Harpers, 1999.
Berry, A. ve Serieux, J., “Riding the Elephants: The Evolution of World Economic Growth and Income Distribution at the End of the Twentieth Century (1980–2000)”, New York, BM, DESA Working Paper 27, 2006.
Bhatt, E., We Are Poor But So Many, Oxford, Oxford University Press, 2006.
Blackburn, R., The Overthrow of Colonial Slavery, Londra, Verso, 1988.
Blackburn, R., The Making of New World Slavery, Londra, Verso, 1997.
Blossfeld, H. P. vd. (yay. haz.), Globalization, Uncertainty and Youth in Society, Londra, Routledge, 2005.
BM. 2008, Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı, Nüfus Bölümü, www.esa.un.org/migration, 1990.
Bodde, D., Essays on Chinese Civilization, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1981.
Bongaarts, J. ve Zimmer, Z., “Living Arrangements of Older Adults in the Developing World: An Analysis of DHS Household Surveys”, New York, UNFPA Working Paper 148, 2001.
Boserup, E., Women’s Role in Economic Development, Londra, George Allen & Unwin, 1970.
Bourguignon, F. ve Morrisson, C., “Inequality Among World Citizens, 1820–1992”, American Economic Review 92, 727–44, 2002.
Brading, D., “Patriotism and the Nation in Colonial Spanish America”, s. 13–45 L. Roniger ve M. Sznajder (yay. haz.), Constructing Collective Identities and Shaping Public Spheres içinde, Brighton, Sussex Academic Press, 1998.
Braudel, F., Grammaire des civilisations, Paris, Arthaud, 1963/1987 (Türkçesi: Uygarlıkların Grameri, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge, İstanbul, 2006).

Breman, J., The Labouring Poor in India, Oxford, Oxford University Press, 2003.
Breman, J., "The Informal Sector", s. 402–25, V. Das (yay. haz.), Handbook of Indian Sociology içinde Oxford, Oxford University Press, 2004.
Breman, J., The Poverty Regime in Village India, New Delhi, Oxford University Press, 2007.
Briggs, A. ve Burke, P., A Social History of the Media, Cambridge, Polity, 2005.
Brown, J., Global South Asians, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
Callahan, M., "Riddle of the Tatmadaw", New Left Review 60, 27–64, 2009.
Cassen, B., Tout a commencé à Porto Alegre, Paris, Mille et Une Nuits, 2003.
Castells, M., The Information Age, 3 cilt, Oxford, Blackwell, 1996–8 (Türkçesi: Enformasyon Çağı, 3 cilt, çev. Ebru Kılıç, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011).
CEPAL/ECLA, Anuario Estadistico de América Latina y del Caribe, Santiago, CEPAL/ECLA, 2008.
Chan, A., Madsen, R. ve Unger, J., Chen Village, üçüncü basım, Berkeley, University of California Press, 2009.
Chanda, N., Bound Together, New Haven, Yale University Press, 2007.
Chang, Ha-Joon, Bad Samaritans, New York, Random House Business Books, 2008.
Chang, L. T., Factory Girls, Londra, Picador, 2008.
Chaudhuri, K. N., Trade and Civilization in the Indian Ocean, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
Chaudhuri, K. N., Asia Before Europe, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
Chen, S. ve Ravaillon, M., "The Developing World Is Poorer Than We Thought, But No Less Successful in the Fight against Poverty", Dünya Politikası Politika Araştırma Raporu 4703, 2008.
Chesnais, J.-C., The Demographic Transition, Oxford, Clarendon Press, 1992.
Chronic Poverty Research Centre (Kronik Yoksulluk Araştırma Merkezi), Chronic Poverty Report 2004–5. Manchester, Chronic Poverty Research Centre, 2004.
Chua, A., World on Fire, Londra, William Heinemann, 2003.
Clark, P., European Cities and Towns 400–2000, Oxford, Oxford University Press, 2009.
Clarke, S., "Globalization and the Uneven Subsumption of Labour Under Capital in Russia", s. 32–51, M. Taylor (yay. haz.), Global Economy Contested içinde, Londra, Routledge, 2008.
Cliggett, L., Grains in the Grass, Ithaca ve Londra, Cornell University Press, 2005.
Coaldrake, W., Architecture and Authority in Japan, Londra, Routledge, 1996.
Coedès, G., The Making of Southeast Asia, Londra, Routledge Kegan Paul, 1966.

Coedès, G., The Indianized States of Southeast Asia, Honolulu, East-West Centre Press, 1968.
Collins, R., A Short History of Africa, Princeton, Markus Wiener, 2006.
Cooke, Fang Lee, HRM, Work and Employment in China, Londra, Routledge, 2005.
Cornia, G. A. ve Paniccià, R. (yay. haz.), The Mortality Crisis in Transition Economies, Oxford, Oxford University Press, 2000.
Cousins, L. S., "Buddhism", s. 278–343, J. Hinnells (yay. haz.), A Handbook of Living Religions, Londra, Penguin, 1985.
Croll, E., China's New Consumers, Londra, Routledge, 2006.
Curtin, P., Cross-Cultural Trade in World History, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.
Curtin, P., The World and the West, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
Dale, S., The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
Dalrymple, W., Nine Lives, Londra, Bloomsbury, 2009.
Darwin, J., After Tamerlane. Londra, Allen Lane, 2007.
Das, S., "Caste, Ethnicity, and Religion: Linkages with Unemployment and Poverty", s. 354–67, S. Thorat ve K. Newman (yay. haz.), Blocked by Caste: Economic Discrimination in Modern India içinde, New Delhi, Oxford University Press, 2010.
Das, V., "Introduction", s. 1–16, V. Das (yay.haz.), Handbook of Indian Sociology içinde, Oxford, Oxford University Press, 2004.
Datt, R., "Industrial Relations: The Menacing Growth of the Phenomenon of the Lockout", s. 179–200, R. Kumar (yay. haz.), Indian Labour in the Post-Liberalisation Period içinde, Kalküta, K. P. Bagchi & Co, 2002.
Davis, M., Planet of Slums, Londra, Verso, 2006 (Türkçesi: Gecekondu Gezegeni, çev. Gürol Koca, Metis, İstanbul, 2010).
Deaton, A. S., "The Structure of Demand 1920–1970", s. 89–131, C. Cipolla (yay. haz.), The Fontana Economic History of Europe içinde, cilt 5:1, Londra, Collins/Fontana, 1976.
De Grazia, V., Irresistible Empire, Cambridge, Massachusetts, Belknap Press, 2005.
Demélas, M. -D., La Invención de la política, Lima, IFEA & IEP, 2003.
Diop, C. A., Antériorité des civilisations nègres: Mythe ou vérité historique?, Paris, Présence Africaine, 1967/1993.
Dobson, W. ve Hufbauer, G. C., World Capital Markets, Washington, DC, Institute for International Economics (Uluslararası Ekonomi Enstitüsü), 2001.
Dunn, J., Setting the People Free: The Story of Democracy, Londra, Atlantic Books, 2005.

Dünya Bankası, World Development Report, Washington, DC, Dünya Bankası, 1990.
Dünya Bankası, Averting the Old Age Crisis, New York, Oxford University Press, 1994.
Dünya Bankası, World Development Indicators, Washington, DC, Dünya Bankası, 2000.
Dünya Bankası, Globalization, Growth, and Poverty, Washington, DC, Dünya Bankası, 2002.
Dünya Bankası, World Development Indicators, Washington, DC, Dünya Bankası, 2005.
Dünya Bankası, Purchasing Power Parities ICP, Washington, DC, Dünya Bankası, 2007a.
Dünya Bankası, Remittances Trends, Washington, DC, Dünya Bankası, 2007b.
Dünya Bankası, World Development Report, Washington, DC, Dünya Bankası, 2007c.
Dünya Bankası, Migration and Development Brief 5. Washington, DC, Dünya Bankası, 2008.
Dünya Bankası, World Development Report. Washington, DC, Dünya Bankası, 2009.
Dünya Bankası, World Development Report. Washington, DC, Dünya Bankası, 2010.
Eckert, C. J. vd., Korea Old and New: A History, Seul, Ilchokak, 1990.
Eisenstadt, S., The Great Revolutions and the Civilizations of Modernity, Leiden-Boston, Brill, 2006.
Eurostat, Europe Memo/08/752, 2008.
Felipe, J. ve Hasan, R., "Labor Markets in a Globalizing World", s. 63–142, J. Felipe ve R. Hasan (yay. haz.), Labor Markets in Asia içinde, Basingstoke, Palgrave, 2006.
Fernández-Armesto, F, Civilizations, Londra, Macmillan, 2000.
Fernández-Armesto, F., The World: A Brief History. 2 cilt, Upper Saddle River, New Jersey, Pearson Prentice-Hall, 2008.
Fleck, S., "International Comparisons of Hours Worked: An Assessment of the Statistics", Monthly Labor Review, 3–26 Mayıs, 2009.
Fogel, J., Articulating the Sinosphere, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2009.
Fourastié, J., Les Trente glorieuses, Paris, Fayard, 1979.
Gereffi , G. vd., "The governance of global value chains", Review of International Economy 21:1, s. 78–104, 2005.
Githiora, C., "Kenya: Language and the Search for a Coherent National Identity", s. 235–51, A. Simpson (yay. haz.), Languages and National Identity in Africa içinde, Oxford, Oxford University Press, 2008.

Glasius, M. ve Timms, J., “The Role of Social Forums in Global Civil Society: Radical Beacon or Strategic Infrastructure?”, H. Anheier vd., Global Civil Society 2004/5 içinde, Los Angeles ve Londra, Sage, 2008.
Glenny, M., McMafia, New York, Alfred Knopf, 2008.
Goody, J., Production and Reproduction, Cambridge, Cambridge University Press, 1976.
Goody, J., The Culture of Flowers, Cambridge, Cambridge University Press, 1993 (Türkçesi: Çiçeklerin Kültürü, çev. Mehmet Beşikçi, Ayrıntı, İstanbul, 2010).
Goody, J., Food and Love, Londra, Verso, 1998.
Goody, J., Renaissances, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
Graebner, W., A History of Retirement, New Haven ve Londra, Yale University Press, 1980.
Graevenitz, G. von (yay. haz.), Konzepte der Moderne, Stuttgart-Weimar, J. B. Metzler, 1999.
Grewal, D. S., Network Power, New Haven ve Londra, Yale University Press, 2008.
Guilmoto, C., “The Sex Ratio Transition in Asia”, Population and Development Review 35(3): 519–50, 2009.
Guimarães, N. A., Desemprego, uma construção social. São Paolo, Paris e Tóquio, Belo Horizonte, Argumentum, 2009.
Gumbrecht, H. U., “Modern, Modernität, Moderne”, s. 93–131, O. Brunner vd. (yay. haz.), Geschichtliche Grundbegriffe, Stuttgart, Klett-Cotta, 1978.
Gutton, J. -P., Naissance du vieillard, Paris, Aubier, 1988.
Haavio-Mannila, E. ve Rotkirch, A., “Sexuality and Family Formation”, s. 465–97, S. Immefall ve G. Therborn (yay. haz.), Handbook of European Societies. Social Transformations in the 21st Century içinde, New York ve Berlin, Springer, 2010.
Hadiz, V., “New Organizing Vehicles in Indonesia: Origins and Prospects”, s. 108–26, J. Hutchinson ve A. Brown (yay. haz.), Organising Labour in Globalising Asia, Londra, Routledge, 2001.
Hanlon, P., Walsh, D. ve Whyte, B., Let Glasgow Flourish, Glasgow, Centre for Population Health (Nüfus Sağlığı Merkezi), 2006.
Harle, J. C., The Art and Architecture of the Indian Subcontinent, New Haven ve Londra, Yale University Press, 1986/94.
Hatton, T. ve Williamson, J., Global Migration and the World Economy, Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 2006.
Hattstein, M. ve Delius, P., Islam. Kunst und Architektur, Hollanda, Könemann, 2005.
Haynes, J. (yay. haz.), Religion in Global Politics, New York, Longman, 1998.

Heinsohn, G., Söhne und Weltmacht: Terror im Aufstieg und Fall der Nationen, Munich, Piper, 2008.
Hempel, J., “How Facebook Is Taking Over Our Lives”, Fortune, 2 Mart, 35–41, 2009.
Hertel, T. ve Zhai, F., “Labor Market Distortions: Rural–Urban Market Inequality and the Opening of China’s Economy”, Washington, DC, Dünya Bankası Politika Araştırma Raporu 3455, 2004.
Hobsbawm, E., The Age of Empire, 1875–1914, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1987 (Türkçesi: İmparatorluk Çağı, çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010).
Höllinger, F. ve Haller, M., “Decline or Persistence of Religion”, s. 281–301, M. Haller vd. (yay. haz.), The International Social Survey Programme 1984–2009 içinde, Londra, Routledge, 2009.
Hourani, A., Arabic Thought in the Liberal Age, 1798–1939, Cambridge, Cambridge University Press, 1983 (Türkçesi: Çağdaş Arap Düşüncesi, çev. Hüseyin Yıldız ve Latif Yıldızcı, İnsan, İstanbul, 1994).
Howland, D. R., Borders of Chinese Civilization, Durham, NC, Duke University Press, 1996.
Huang, Y., Capitalism with Chinese Characteristics, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
Huard, P. and Durand, M., Connaissance du Viêt-Nam, Paris, Imprimerie Nationale, 1954.
Humboldt, A. von., Ensayo político sobre el Reino de La Nueva España, Meksika, Porrua, 1966[1822].
Humphreys, R., Futurism, Londra, Tate Publishing, 1999.
Huntington, S., The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order, New York, Simon & Schuster, 1996 (Türkçesi: Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması, çev. Cem Soydemir ve Mehmet Turhan, Okuyan Us, İstanbul, 2011).
İbn Haldun, The Muqaddinah: An Introduction to History, Londra, Routledge & Kegan Paul, 1967[1377] (Türkçesi: Mukaddime, 2 cilt, haz. Süleyman Uludağ, Dergah, İstanbul, 2011).
Ichijo, A. ve Uzelac, G. (yay. haz.), When is the Nation?, Londra, Routledge, 2005.
Iliffe, J., Africans, ikinci basım, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
ILO, Key Indicators of the Labour Market, Cenevre, ILO, 2007.
ILO, Global Employment Trends, Ocak, Cenevre, ILO, 2008a.
ILO, Global Wage Report 2008/09, Cenevre, ILO, 2008b.
ILO, Global Employment Trends, Ocak, Cenevre, ILO, 2009.

ILO, Global Employment Trends, Cenevre, ILO, 2010.
IMF, World Economic Outlook Update, Temmuz, 2009.
Inglehart, R., Halman, L. ve Welzel, C., “Introduction”, s. 1–20, R. Inglehart vd. (yay. haz.), Human Beliefs and Values içinde, Meksika, Siglo XXI, 2004.
International Sociology, Medeniyetler özel sayısı, 16:3, 2001.
Jacques, M., When China Rules the World, Londra, Allen Lane, 2009.
James, C. L. R., The Black Jacobins, New York, Vintage Books, 1938.
Jodhka, S., “Agrarian Structures and Their Transformations”, s. 365–87, V. Das (yay. haz.), Handbook of Indian Sociology, Oxford, Oxford University Press, 2006.
John, J. ve Narayanan, P., “Elimination of Child Labour: Why Have We Failed?”, s. 180–200, Council for Social Development (Sosyal Kalkınma Konseyi), India Social Development Report içinde, Oxford ve New Delhi, Oxford University Press, 2006.
Jones, G., “Delayed Marriage and Very Low Fertility in Asia”, Population and Development Review 33(3), 453–78, 2007.
Joshi, S., Fractured Modernity, New Delhi, Oxford University Press, 2001.
Kaldor, M., Kumar, A. ve Seckinelgin, H., “Introduction”, s. 1–25, A. Kumar vd. (yay. haz.), Global Civil Society 2009, Los Angeles ve Londra, Sage, 2009.
Kapsos, S., “World and Regional Trends in Labour Force Participation: Methodologies and Key Results”, ILO, Economic and Labour Market Papers (Ekonomi ve İşgücü Piyasası Raporları), 2007/1, 2007.
Kaser, K., Macht und Erbe, Viyana: Böhlau, 2000.
Keay, J., India: A History, Londra, Hammersmith, 2000.
Kennedy, H., The Great Arab Conquests, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 2007.
Khilnani, S., The Idea of India, New York, Farrar Straus & Giroux, 1998.
Khondker, H. H., “The National, the Religious, and the Global in the Construction of Global Identity in Bangladesh”, s. 81–106, G. Therborn ve H. H. Khondker (yay. haz.), Asia and Europe in Globalization içinde, Leiden, Brill, 2006.
Kiernan, V., The Lords of Human Kind, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1969.
Kim, Jin Wook ve Choi, Young Jun, “Private Transfers and Emerging Welfare States in East Asia: Comparative Perspectives”, Luxemburg Income Study Working Paper (Lüksemburg Gelir Araştırmaları Raporu) 507, 2008.
Kiple, K., A Movable Feast, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
Kosellek, R., The Practice of Conceptual History, Stanford, Stanford University Press, 2002.
Kumar, A. vd. (yay. haz.), Global Civil Society 2009, Los Angeles and Londra, Sage, 2009.

Kuznesof, E., "The House, the Street, Global Society: Latin American Families and Childhood in the Twenty-first Century", Journal of Social History 38:4, 859–72, 2005.
Lam, W., "Hu Jintao's Great Leap Backward", Far Eastern Economic Review Ocak/ Şubat, 161, 2009.
Lapidus, I., A History of Islamic Societies, ikinci basım, Cambridge, Cambridge University Press, 2002. (İslam Toplumları Tarihi, 1. cilt, çev. Yasin Aktay, İletişim, İstanbul, 2002; 2. cilt, çev. Tayfun Atay, İletişim, İstanbul, 2010).
Lawrence, S. & Ishikawa, J., "Trade Union Membership and Collective Bargaining Coverage: Statistical Concepts, Methods and Findings", Cenevre, ILO Social Dialogue Indicators (ILO Sosyal Diyalog Göstergeleri), Working Paper 59, 2005.
Lee, C. K., Against the Law: Labor Protest in China's Rustbelt and Sunbelt, Berkeley, California University Press, 2007a.
Lee, C. K. (yay. haz.), Working in China, Londra, Routledge, 2007b.
Lett, E. ve Banister, J., "China's Manufacturing Employment and Compensation Costs: 2002–06", Monthly Labor Review, Nisan, 30–38, 2009.
Lewis, B., The Shaping of the Modern Middle East, New York ve Oxford, Oxford University Press, 1964/1994.
Li Yongping ve Peng Xizhe, "Age and Sex Structure", Peng Xizhe ve Guo Zhigang (yay. haz.), The Changing Population of China içinde, Oxford, Blackwell, 2000.
Li, Zhisni, The Private Life of Chairman Mao, Londra, Arrow, 1994.
Lindert, P. H., "Three Centuries of Inequality in Britain and America", s. 167–216, A. Atkinson ve F. Bourguignon (yay. haz.), Handbook of Income Distribution içinde, cilt 1, Amsterdam, Elsevier, 2000.
Liu Yanbin, China's Labor Market and Proactive Employment Policy, OECD semineri, www. oecd. org, 2007.
Livi-Bacci, M., A Concise History of World Population, dördüncü basım, Oxford, Blackwell, 2007.
Logan, W., Hanoi. Biography of a City, Sydney, UNSW Press, 2000.
Lyotard, J.-F., The Postmodern Condition, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1984 (Türkçesi: Postmodern Durum, çev. Ahmet Çiğdem, Vadi, Ankara, 2000).
McKeown, A., "Global Migration, 1846–1940", Journal of World History 15, 185–9, 2004.
McNeill, J. R., Something New Under the Sun, Londra, Penguin, 2000.
McNeill, J. R., Mosquito Empires, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
McNeill, W., Plagues and Peoples, Harmondsworth, Penguin, 1979.
Maddison, A., The World Economy: A Millennial Perspective, Paris, OECD, 2001.

Maddison, A., Contours of the World Economy, 1–2030 AD, Oxford University Press, 2007.
el Magd, N. A., “Website Ignites Political Action”, Guardian, 1 Mayıs, 20, 2008.
Mamdani, M., Citizen and Subject, Princeton, Princeton University Press, 1996.
Markovits, C., The Global World of Indian Merchants, 1750–1947. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
Marmot, M., Status Syndrome, Londra, Bloomsbury, 2004.
Marmot, M., “Social Determinants of Health Inequalities”, The Lancet 365(9464), 1099–104, 2005.
Marr, D., Vietnamese Tradition on Trial, 1920–1945, Berkeley, University of California Press, 1981.
Martin, D., Reflections on Sociology and Theology, Oxford, Clarendon Press, 1997.
Mason, P., Live Working or Die Fighting, Londra, Harvill Secker, 2007.
Mason, R. H. P., Japan’s First General Election, 1890, Cambridge, Cambridge University Press, 1969.
Mayer, K. U. (yay. haz.), Lebensverläufe und sozialer Wandel. Kölner Zeitschrift für Soziologie, Sonderheft (özel sayı), 31, 1990.
Mazrui, A. ve A. M., The Power of Babel, James Currey, 1998.
Mbembe, A., On the Postcolony, Berkeley, University of California Press, 2001.
Mensch, B., Grant, M. ve Blanc, A., “The Changing Context of Sexual Initiation in sub-Saharan Africa”, Population and Development Review 32(4), 699–727, 2006.
Meyer, J. vd., “World Society and the Nation-State”, American Journal of Sociology 103(1), 144–81, 1997.
Micklethwait, J. ve Wooldridge, A., God Is Back, Londra, Allen Lane, 2009.
Milanovic, B. ve Yitzhaki, S., “Decomposing World Income Distribution: Does the World Have a Middle Class?”, Review of Income and Wealth 48:2, 155–77, 2002.
Milanovic, B., “Even Higher Global Inequality Than Previously Thought: A Note on Global Inequality Calculations Using the 2005 International Comparison Program Results”, International Journal of Health Services 38:3, 421–9, 2008.
Mitchell, L., Language, Emotion and Politics in South India, Indiana University Press, 2009.
Mitford, N., “The English Aristocracy”, s. 158–68, S. Spender vd. (yay. haz.), Encounters içinde, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1955.
Morrisson, C., “Historical Perspectives on Income Distribution: The Case of Europe”, s. 217–60, A. Atkinson ve F. Bourguignon (yay. haz.), Handbook of Income Distribution içinde, cilt 1, Amsterdam, Elsevier, 2000.

Mosley, L., “The Political Economy of Globalization”, s. 106–25, D. Held ve A. McGrew (yay. haz.), Globalization Theory içinde, Cambridge, Polity, 2007.
Mudimbe, V. Y., The Invention of Africa, Londra, James Currey, 1988.
Mukherjee, R., “Agricultural Labour in the Indian Economy”, s. 259–72, R. Kumar (yay.haz.), Indian Labour in the Post-Liberalisation Period içinde, Kalküta, K. P. Bagchi & Co, 2002.
Müller, B. ve Haller, M., “Social Identities in Comparative Perspective”, s. 175–96, M. Haller, R. Jowell ve T. Smith (yay. haz.), The International Social Survey Programme, 1984–2009 içinde, Londra, Routledge, 2009.
Müller, W. ve Kogan, J., “Education”, s. 217–89, S. Immerfall ve G. Therborn (yay. haz.), Handbook of European Societies içinde, New York, Springer, 2010.
Murozumi, M. ve Shikata, M., “The Structure of Income in Elderly Households and Relative Poverty Rates in Japan from the Viewpoint of International Comparisons”, Luxemburg Income Study Working Paper (Lüksemburg Gelir Araştırması Raporu), 483, www.lisproject.org, 2008.
Nagaraj, R., “Labour Market in India”, OECD’nin Brezilya, Çin ve Hindistan’daki İşgücü Piyasaları Hakkındaki Semineri, www.oecd.org, 2007.
Nanda, A. R. ve Ali, A., “Health Sector: Issues and Challenges”, s. 18–32, Sosyal Kalkınma Konseyi, India Social Development Report, Oxford and New Delhi, Oxford University Press, 2007.
National Sample Survey Organization (Ulusal Örneklem Araştırma Örgütü), Household Consumer Expenditure and Employment-Unemployment Situation in India, NSS 58th Round, Delhi, Hindistan hükümeti, 2003.
Newsweek, Issues 2010, özel basım, 2010.
Nijerya Ulusal İstatistik Kurumu, 1991 Nüfus Sayımı, 2006.
Nisbett, R., The Geography of Thought, Londra ve Yarmouth Maine, Nicholas Brealey, 2003.
OECD, Historical Statistics 1960–1997, Paris OECD, 1999.
OECD, Economic Outlook, Paris OECD, 2000.
OECD, OECD in Figures, 2006–2007. www.oecd.org, 2006.
OECD, OECD Employment Outlook, Paris, OECD, 2007a.
OECD, OECD Economic Survey of India, Paris, OECD, 2007b.
OECD, Growing Unequal? Paris, OECD, 2008.
OECD, OECD in Figures. Paris, OECD Observer Supplement 1, 2009.
OECD, OECD Economic Surveys, China, Paris, OECD, 2010.
Okafor, O. C., “Remarkable Returns: The Influence of Labour-Led Socio-Economic Rights Movement on Legislative Reasoning, Process and Action in Nigeria, 1999–

2007", Journal of Modern African Studies 47:2, 241–66, 2009.
Okri, B., The Famished Road, Londra, Vintage, 1991 (Türkçesi: Aç Yol, çev. Berrin Karayazıcı Aksoy, İmge, İstanbul, 2000).
Oommen, T. K., "Indian Labour Movement: Colonial Era to the Global Age", Economic and Political Weekly XLIV(52), 81–9, 2009.
Osterhammel, J. ve Peterson, N. P., Globalization. A Short History, Princeton, Princeton University Press, 2005.
Panikkar, K. M., Common Sense About India, Londra, Victor Gollancz, 1960.
Parish, W., Laumann, E. ve Mojola, S., "Sexual Behavior in China: Trends and Comparisons", Population and Development Review 33(4): 729–56, 2007.
Peleggi, M., Thailand, The Wordly Monarchy, Londra, Reaktion Books, 2007.
Peng Xizhe ve Guo Zhigang (yay. haz.), The Changing Population of China, Oxford, Blackwell, 2000.
Poceski, M., Introducing Chinese Religions, Londra, Routledge, 2009.
Pochmann, M. vd., Atlas da exclusão social, cilt 5, Agenda não liberal da inclusão social no Brasil, São Paolo, Cortez editora, 2005.
Poe, D. Z., Kwame Nkrumah's Contribution to Panafricanism, Londra, Routledge, 2003.
Pollock, S., "The Sanskrit Cosmopolis", s. 197–247, J. E. M. Houben (yay. haz.), The Ideology and Status of Sanskrit, Leiden, Brill, 1996.
Pollock, S., "India in the Vernacular Millennium: Literary Culture and Polity in South Asia, 1400–1750", Daedalus, Yaz, 41–74, 1998.
Pollock, S., The Language of the Gods in the World of Men, Berkeley, University of California Press, 2006.
Pomeranz, K., The Great Divergence, Princeton, Princeton University Press, 2000.
Porter, R., The Creation of the Modern World, New York ve Londra, Norton, 2000.
Poston Jr, D. L., Mao, M. X. ve Yu Mei-yu, "The Global Distribution of Chinese around 1990", Population and Development Review 20(3), 631–45, 1994.
Potts, L., The World Labour Market, A History of Migration, Londra, Zed Books, 1990.
Przeworski, A. ve Vreeland, J., "The Effect of IMF Programs on Economic Growth", Journal of Development Economics 62, 385–421, 2000.
Rahman, T., Language and Politics in Pakistan, Oxford, Oxford University Press, 2000.
Rao, A., The Caste Question. Dalits and the Politics of Modern India, Berkeley, University of California Press, 2009.
Ratha, D. ve Xu Zhimei, Migration and Remittances Factbook, Washington, Dünya Bankası, 2008.

Ray, R. ve Qayum, S., Cultures of Servitude, Stanford, California, Stanford University Press, 2009.
Reid, A. (yay. haz.), The Last Stand of Asian Autonomies, Basingstoke, Macmillan, 1997.
Richta, R. vd., Civilizace na rozcesti, Prag, Rudé Pravo, 1969.
Riley, J. C., “Estimates of Regional and Global Life Expectancy, 1800–2001”, Population and Development Review 31(3), 537–43, 2005.
Roberts, R. ve Kynaston, D., City State, Londra, Profile Books, 2001.
Rock, M., “The Rise of the Bangladesh Independent Garment-Workers Union (BIGU)”, s. 27–47, J. Hutchinson ve A. Brown (yay. haz.), Organising Labour in Globalising Asia içinde, Londra, Routledge, 2001.
Rodrik, D., “What Drives Public Employment?”, Cambridge, Massachusetts, Ulusal Ekonomik Araştırma Kurumu, Rapor 6141, 1997.
Rogan, E., The Arabs, Londra, Allen Lane, 2009.
Rosenau, P. M., Postmodernism and the Social Sciences, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1992.
Rossi, I. ve Rossi, M., “Religiosity. A Comparison Between Latin Europe and Latin America”, s. 302–12, M. Haller vd. (yay. haz.), The International Social Survey Programme 1984–2009 içinde, Londra, Routledge, 2009.
Roy, O., Globalized Islam, Londra, Hurst & Company, 2004. (Türkçesi: Küreselleşen İslam, çev. Haldun Bayrı, Metis, İstanbul, 2003).
Roy, O., La Sainte Ignorance. Paris, Seuil, 2008.
Roy, O. ,“The Allure of Terrorism”, International Herald Tribune, 11 Ocak, 6, 2010.
Runciman, W. G., The Theory of Cultural and Social Selection, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
Sarotte, M. E., 1989: The Struggle to Create Post-war Europe, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2009.
Sassen, S., The Global City, gözden geçirilmiş basım (birinci basım 1991), Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2001.
Saunders, P., “Comparing Poverty Among Older People in Urban China Internationally”, The China Quarterly 190, 451–65, 2007.
Schama, S., Rough Crossings, Londra, BBC Books, 2006.
Schwarz, H. ve Ray, S. (yay. haz.), A Companion to Postcolonial Studies, Oxford, Blackwell, 2000.
Scholte, J. A. ve Timms, J., “Global Organisation in Civil Society, The Effects on Poverty”, s. 80–95, A. Kumaret vd. (yay. haz.), Global Civil Society 2009 içinde, Los Angeles ve Londra, Sage, 2009.

Seidman, S. (yay. haz.), The Postmodern Turn, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
Sen., A., The Argumentative Indian, Londra, Allen Lane, 2005.
Shavit, Y. ve Blossfeld, H. P., Persistent Inequality, Boulder, Colorado, Westview Press, 1993.
Shane, S., “In Terror Scares, Evidence of a Diminished Enemy”, International Herald Tribune, 14 Ocak, 1, 4, 2010.
Shenoy, P. D., Globalization, Its Impact on Industrial Relations in India, Cenevre, ILO ve New Dawn Press, 2006.
Sherlock, S., “Labour and the Remaking of Bombay”, s. 147–67, J. Hutchinson ve A. Brown (yay. haz.), Organising Labour in Globalising Asia içinde, Londra, Routledge, 2001.
Shimazu, N., Japan, Race and Equality: The Racial Equality Proposal of 1919, Londra, Routledge, 1998.
Silver, B., Forces of Labour. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
Simpson A. (yay. haz.), Languages and National Identity in Africa, Oxford, Oxford University Press, 2008.
Singh, Y., Modernization of Indian Tradition, Jaipur ve New Delhi, Rawat, 2002.
Sklair, L., The Transnational Capitalist Class, Oxford, Blackwell, 2001.
Skocpol, T., Protecting Soldiers and Mothers, Cambridge, Massachusetts, Belknap, 1992.
Smeeding, T. vd., “Elderly Poverty in an Ageing World: Conditions of Social Vulnerability and Low Income for Women and Men in Rich and Middle-Income Countries”, Luxemburg Income Study (Lüksemburg Gelir Araştırması), Working Paper Series 497. www.lisproject.org, 2008.
Smith, D., Hinduism and Modernity, Oxford, Blackwell, 2003.
Smith, S. A., Revolution and the People in Russia and China, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
Speir, C., Phases of Indian Civilization, Delhi, Cosmo Publications, 1973.
Spence, J., The Search for Modern China, New York ve Londra, Norton, 1990.
Srinivas, M. N., Collected Essays, Oxford, Oxford University Press, 2002.
Srinivasan, S. ve Bedi, A. S., “Tamil Nadu and the Diagonal Divide in Sex Ratios”, Economic and Political Weekly XLIV(3), 56–63, 2009.
Stewart, K., “Poverty, Inequality ve Child Well-being in International Context: Still Bottom of the Pack?”, s. 267–90 J. Hills vd. (yay. haz.), Towards a More Equal Society? içinde, Bristol, Policy Press, 2009.

Stuckler, D., King, L. ve McKee, M., "Mass Privatisation and the Post-Communist Mortality Crisis: A Cross-National Analysis", The Lancet 373(9661), 399–407, 2009.
Sugyarto, G. vd., "Labor Markets in Indonesia: Key Challenges and Policy Issues", s. 301–66, J. Felipe ve R. Hasan (yay. haz.), Labor Markets in Asia içinde, Basingstoke, Palgrave, 2006.
Summerfield, G., "Gender Equity and Rural Land Reform in China", s. 137–58, J. S. Jaquette ve G. Summerfield (yay. haz.), Women and Gender Equity in Development Theory and Practice. Durham and Londra, Duke University Press, 2006.
Tao, R., "The Labor Market in the People's Republic of China", s. 503–58, J. Felipe ve R. Hasan (yay. haz.), Labor Markets in Asia içinde, Basingstoke, Palgrave, 2006.
Taylor, M., "Power, confl ict and the production of the global economy", s. 11–31, M. Taylor (yay. haz.), Global Economy Contested, Londra, Routledge, 2008.
Taylor, P. (yay. haz.), Modernity and Re-enchantment. Religion in Postrevolutionary Vietnam içinde, Singapore, ISEAS, 2007.
Taylor, P. J., World City Network, Londra, Routledge, 2004.
Taylor, P. J., "Measuring the World City Network: New Developments and Results", GaWC Research Bulletin 300, www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb300.html, 2009.
Tezanos, J. F. (yay. haz.), Juventud y Exclusión Social, Madrid, Sistema, 2009.
Therborn, G., "The Prospects of Labour and the Transformation of Advanced Capitalism", New Left Review 145, 5–38, 1984.
Therborn, G., "Reform and Revolution. Refl ections on Their Linkages Through the Great French Revolution", s. 197–222, J. Bohlin vd. (yay. haz.), Samhällsvetenskap, ekonomi, historia içinde Göteborg, Daidalos, 1989.
Therborn, G., "The Right to Vote and the Four Routes to/through Modernity", s. 62–92, R. Torstendahl (yay. haz.), State Theory and State History içinde, Londra, Sage, 1992.
Therborn, G., European Modernity and Beyond, Londra, Sage, 1995.
Therborn, G., Family in the World, 1900–2000, Londra, Routledge, 2004.
Therborn, G., "Meaning, Mechanisms, Patterns and Forces: An Introduction", s. 1–60, G. Therborn (yay. haz.), Inequalities of the World içinde, Londra, Verso, 2006.
Thorat, S. ve Newman, K. (yay. haz.), Blocked by Caste, Economic Discrimination in Modern India, New Delhi, Oxford University Press, 2010.
Tilkidjiev, N. (yay. haz.), Middle Class as a Precondition of a Sustainable Society, Sofya, AMCD, 1998.
Tokman, V., Una voz en el camino. Empleo y equidad en América Latina: 40 aõs de búsqueda, Santiago de Chile, Fondo de Cultura Económica, 2004.
Topan, F., "Tanzania: The Development of Swahili and a National and Official Language", s. 252–66, A. Simpson (yay. haz.), Languages and National Identity in

Africa içinde, Oxford, Oxford University Press, 2008.
Trocki, C., “Chinese Pioneering in Southeast Asia, 1760–1840”, s. 83–102, A. Reid (yay. haz.), The Last Stand of Asian Autonomies içinde, Basingstoke, Macmillan, 1997.
Tryhorn, C., “Nice Talking To You, Mobile”, Guardian, 3 Mart, 16, 2009.
Tu Wei-ming, “The Confucian Tradition”, s. 112–37, P. Ropp (yay. haz.), Heritage of China içinde, Berkeley, University of California Press.
UNDP, Human Development Report 2007/2008, Cenevre, UNDP, 2007a.
UNDP, Human Development Report China 2007/2008, Cenevre, UNDP, 2007b.
UNESCO, International Flows of Selected Cultural Goods and Services, 1994–2003, Paris, UNESCO, 2005.
UNFPA, The State of World Population, New York, UNFPA, 2007.
UNFPA, The State of World Population, New York, UNFPA, 2008.
UNFPA, The State of World Population, New York, UNFPA, 2009.
UN Habitat, The State of African Cities, Nairobi, UN, 2007.
UN Habitat, The State of the World Cities 2008/9, Nairobi, BM, 2008.
UNICEF, The State of the World’s Children, Cenevre, UNICEF, 2005.
UNICEF, The State of the World’s Children, Cenevre, UNICEF, 2006.
UNICEF, The State of the World’s Children, Cenevre, UNICEF, 2008.
Venkata Ratnam, C. S., “Changing Role of Trade Unions in a Period of Transition”, P. Sinha vd. (yay. haz.), Trade Unions in a Period of Transition içinde, Delhi: Friedrich Ebert-Stiftung, 1994.
Wallech, S., “‘Class versus Rank’: The Transformation of Eighteenth- Century English Social Terms and Their Theories of Production”, s. 269–91, M. C. Horowitz (yay. haz.), Race, Gender, Rank içinde, Rochester, New York, Rochester University Press, 1992.
Wallerstein, I., The Modern World System, cilt I, New York, Academic Press, 1974 (Türkçesi: Modern Dünya Sistemi, 1. cilt, çev. Latif Boyacı, Yarın, İstanbul, 2010).
Waterman, P. ve Timms, J., “Trade Union Internationalism and Global Civil Society in the Making”, H. Anheier vd. (yay. haz.), Global Civil Society 2004/5 içinde, Londra, Sage, 2004.
Weber, E., Peasants Into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914, Londra, Chatto & Windus, 1979.
Welch, A. T., “Islam”, s. 123–70, J. Hinnells (yay. haz.), A Handbook of Living Religions içinde, Londra, Penguin, 1985.
Westad, O. A., The Global Cold War, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
WHO, 2008a, Sağlığın Sosyal Belirleyenleri Komisyonu, Closing the Gap in a Generation, nihai rapor, Cenevre, WHO, 2008.
WHO, World Health Report, Cenevre, WHO, 2008b.

Wilkinson, R. ve Pickett, K., The Spirit Level, Londra, Allen Lane, 2009.
Wrong, M., In the Footsteps of Mr Kurtz, Londra, Fourth Estate, 2000.
Yadav, N., Gender, Caste and Class in India, Yeni Delhi, Pragun, 2006.
Xiang Biao, “Ethnic Transnational Middle Classes in Formation: A Case Study of Indian Information Technology Professionals”, s. 341–68, A. Saith, M. Vijayabaskar ve V. Gayathri (yay. haz.), ICT and Indian Social Change içinde, Yeni Delhi ve Londra Sage, 2008.
Zea, L., El Pensaminento Latinoamericano, 2 cilt, Mexico, Pormaca, 1965.
Zeng Yi, “Marriage Patterns in Contemporary China”, s. 91–100, P. Xizhe ve G. Zhigang (yay. haz.), The Changing Population of China içinde, Oxford, Blackwell, 2000.